

Dr DRAGOLJUB JOVANOVIĆ

profesor pravnog fakulteta beogradskog Univerziteta

AGRARNA POLITIKA

BEOGRAD

1930

Grafički Institut „Narodna Misao“

Od istog pisca:

Le rendement optimum du travail ouvrier. – Pariz, Payot, 1923; 490 str. vel 8°.

Les stimulants modernes du travail ouvrier. – Pariz, Les Preses universitaires de France, 1923; 380 str. vel 8°.

Kult Rada. – Beograd, „Rad“, 1927; 87 str. 8°.

Les effets économiques et sociaux de la guerre en Serbie. – Pariz– Nju-Jork, Dotation Carnegie pour la paix internationale, 1930. 330 str. vel 8°.

Manje brošure: Alkohol i rad (Beograd, 1924); – zemljoradnja i industrija (Novi Sad, 1925); – Socijalni rad na selu (Beograd, 1925); – Svetozar Marković (Beograd, 1925); – Organizovanje demokratije (Beograd, 1925); – Francuska sociologija (Novi Sad, 1929); – Žan Žores (Beograd, 1929).

PREDGOVOR

Svojim slušaocima i mnogim školovanim ljudima koje zanimaju ova pitanja, hteo sam da pružim jedan jasan i koncizan pregled ideja, činjenica i ustanova iz oblasti poljoprivrede i agrarne politike. Imao sam najviše pred očima potrebe naših studenata, pri izradi seminarских vežbanja i pri spremanju ispita. Naročitu pažnju sam obratio nekim delovima agrarne politike, koji su bili manje obrađeni: istorija agrarne politike, poljoprivredna proizvodnja, seljačko gazdinstvo, organizovanje poljoprivrednika, osobito

zadrugarstvo. Za više teoriske diskusije i za detaljniji prikaz raznih ustanova, uputio sam na druge studije, strane i naše, koje se mogu naći u Beogradu. Takva namena tražila je još da se izvesne stvari naročito istaknu i budu pokazane u raznim profilima: otuda mestimična ponavljanja, veći broj podnaslova, obimniji pregled sadržine, iscrpan stvarni registar.

Poljoprivreda je u poslednje vreme privukla mnoge poglede: nikada za nju nije vladalo veće interesovanje. Ali se opaža da, osim agronoma i školovanih poljoprivrednika, malo ko zna šta je upravo poljoprivredna ekonomija. Stručnjaci i poljoprivrednici žale se da ne nailaze na dovoljno razumevanja kod drugih krugova, – privrednih i zvaničnih, – koji su često pozvani da rešavaju o sudbini poljoprivrede. Biće dobro, mislio sam, ako se pravnici, – sutrašnji administratori i zakonodavci, – upoznaju sa suštinom poljske ekonomije, i naročito sa teškoćama koje imaju da savlađuju sitni sopstvenici – zemljoradnici. Uopšte treba da se pojača interesovanje za ova pitanja, naročito za tehniku proizvodnje, materialnu i duhovnu kulturu sela. U mnogim državama Evrope i Amerike, – kojima međutim agrar nije sve i sva, kao nama, – radi se na stvaranju jednog poljoprivrednog mentaliteta. Mi ne smemo u tome zaostati. U poljoprivredi je glavno uraditi na vreme: svako zakašnjenje donosi kaznu. U agrarnoj politici je isto tako.

Najzad, naša zemlja nije dovoljno poznata. Sami stručnjaci, – učenici iz stranih knjiga i na tuđim primerima, – kao da malo osećaju da seljačka gazdinstva odudaraju od kapitalističkih, i da naša poljoprivreda, – sitno-posednička, zaostala i neujednačena, – ima da radi pod sasvim drugim uslovima nego strane. Monografijâ o našoj poljoprivredi još nema, naročito ne u uporednom odnosu prema drugim zemljama. Zato sam upotrebio rasute i ne uvek saglasne podatke, i lična opažanja u svome prolaženju kroz sela. Ova knjiga još nije naša agrarna politika, ali je možda jedan korak ka tome da se počnu ispitivati pojedini reoni u Jugoslaviji, i da se razni agrarni problemi kod nas izučavaju u nacionalnom preseku.

Sa podacima o stranim zemljama išlo je nešto lakše. Naše universitetske biblioteke dobile su, od reparacija ili kupovinom, lep broj knjiga, časopisa i rečnika iz ove oblasti. Društvo prijatelja Francuske, ruski „Zemgor“, Glavni Savez Srpskih Zemljoradničkih Zadruga, Narodna Banka, centrale raznih korporacija, imaju danas prilično ekonomske literature. Domaća štampa – časopisi i listovi – u poslednje vreme se vrlo mnogo bave privrednim pitanjima, te i tu se nalazi dragocen material, kako o stranim, tako o našim prilikama.

Još uvek postoji teškoća sa terminologijom. Najveću nezgodu sam osetio kod reči za feudalne oblike koje Nemci zovu Grundherrschaft i Gutsherrschaft. Kao najmanje zlo usvojio sam izraze koji su upotrebljeni u prevodu Filipovićeve Agrarne Politike: „pronija“ i „baština“, ma da oni ne mogu nikako zadovoljiti pravnog istoričara. Za druge reči sam nalazio više ili manje dobre ekvivalente: „istovremena prinudna obrada“, za Flurzwang; „direktno gazdovanje“ za faire-valoir direct ili Eigenbewirtschaftung; „obrada na deo“ (mesto napolica), za Teilbau, i t. d. Izbegavao sam dvosmislenu upotrebu reči „zemljoradnja“; zadržao sam je samo za „ratarstvo“, a za zemljoradnju u širem smislu svuda je došlo „poljoprivreda“. Rečju „zemljoradnik“ označavao sam ipak malog posednika koji lično radi zemlju. Zato sam zadržao i izraz „zemljoradnička zadruga“. Očigledno je: naša ekonomska terminologija mora se tek stvarati.

Na kraju hoću da zahvalim g. g. Miloradu Simiću, asistentu pravnog fakulteta i Nenadu Popoviću, sekretaru našeg ekonomsko-finansiskog seminara, na pomoći koju su mi pružili: jedan u korekturi bibliografskih primedaba, drugi u prikupljanju pretplate.

D. J.

Beograd, maja 1930.

SADRŽAJ

Predgovor

Sadržaj

Uvod. Važnost agrara

1. Ishrana stanovništva. 2. Proizvodnja sirovina. 3. Potrošnja fabrikata. 4. Rezervoar snage. 5. Kočnice gradske dinamike. 6. Interes reformatora 7. Seljaštvo kao takvo

GLAVA PRVA. Istorija agrarne politike

I. Šta je agrarna politika

1. Strani pisci 2. Naši pisci

II. Postanak i razvoj agrarne politike

1. Opšti pogled. a) Srednji Vek u Evropi. b) Novi Vek. g) Sadašnjost i budućnost

2. Razne evropske zemlje. a) Nemačka. b) Engleska. v) Francuska

3. Rusija

4. Balkanske zemlje a) Pod Austro-Ugarskom. b) Pod Turcima, v) Oslobođenje države

GLAVA II. Savremeni agrarni problemi

I. Zadaci moderne agrarne politike

II. Agrarno-politička geografija

III. Kapitalistička i seljačko-porodična poljoprivreda

IV. Tri vrste zemalja. 1. Prva vrsta (Engleska, Sjedinjene Države, Kanada). 2. Druga vrsta (Nemačka, Austrija, Francuska, Italija, Poljska). 3. Treća vrsta (Sovjetska Unija, Palestina, Bugarska, Danska). 4. Jugoslavija

GLAVA III. Poljoprivreda i poljoprivredna proizvodnja

ODELJAK PRVI. Poljoprivreda u opšte

1. Poreklo poljoprivrede
2. Sistemi gazdovanja
3. Šume, pašnjaci i livade
4. Od čega sve zavisi poljoprivreda
5. Faktori poljoprivredne proizvodnje

ODELjAK II. Priroda u poljoprivredi

I. Klima. 1. Toplota. 2. Vlaga. 3. Svetlost. 4. Ostali faktori

II. Zemljišta. 1. Kao mesto življenja. 2. Kao izvor hranljivih sastojaka. 3. Iscrpljivost. 4. Popravljanje zemljišta

III. Biološki zakoni

ODELjAK III. Rad u poljoprivredi

I. Intensifikacija rada. 1. Težina rada. 2. Sposobnost za rad. 3. Broj ljudi koji rade. 4. Vreme provedeno na radu. 5. Usavršavanje u radu. 6. Radna intenzivnost

II. Specializacija rada. 1. Broj kultura raste. 2. Specializiranje. 3. Šume. 4. Pašnjaci i livade. 5. Žitarice. 6. Industriske biljke. 7. Voće. 8. Povrće. 9. Stoka. 10. Živina, pčele, svilobube

III. Štednja rada. 1. Veština u radu. 2. Bolji alati. 3. Mašine. 4. Pogodne staje i zgrade. 5. Čemu vodi štednja rada?

ODELjAK IV. Kapital u poljoprivredi

I. Uloga kapitala

II. Vrste kapitala. 1. Zemljišni kapital. 2. Radni ili instrumentalni kapital

III. Nosioci kapitala. 1. Prvobitna zajednička svojina. 2. Seoska i kućna zajednica. 3. Državni domeni. 4. Posedi mrtve ruke. 5. Privatni posed

GLAVA IV. Poljoprivredno gazdovanje

ODELJAK PRVI Orientacija gazdinstva

I. Prirodni uslovi

II. Saobraćajni i tržišni odnosi

III. Šef gazdinstva. – Preorientisanje

ODELJAK II. Intenzivno i racionalno gazdovanje

I. Suština i način sprovođenja

II. Granice intenziviranja

GLAVA V. Unovčavanje poljoprivrednih proizvoda

ODELJAK PRVI. Razmere i oblici unovčavanja

I. Od naturalne do novčane privrede. 1. Odlike novčanosti. 2. Broj gazdinstava. 3. Broj artikala

II. Oblici unovčavanja. 1. Primitivni oblici. 2. Od lokalne do svetske pijace

ODELJAK II. Predmeti unovčavanja

I. Žita II. Stoka. III. Voće, vino, povrće. IV. Industrijske biljke

ODELJAK III. Agrarne carine

I. Polu-industrijske i agrarne zemlje. II. Jugoslavija. III. Trošarina

GLAVA VI. Feudalni oblici eksploatacije

I. Koreni u Starom Veku

II. Razvoj u Srednjem, degeneracija u Novom Veku. 1. Pronija. 2. Baština. 3. Položaj seljaka. 4. Uticaj na kasnije uređenje. 5. Fideikomis. 6. Zajednički posed. 7. Južno-slovenske zemlje

GLAVA VII. Kapitalistički oblici eksploatacije

I. Opšte odlike i vrste

II. Direktno gazdovanje

III. Zakup. 1. Vremenski zakup. 2. Nasledni zakup. 3. Evolucija zakupa

IV. Obrada na deo

GLAVA VIII. Nevolje kapitalističke poljoprivrede

I. Bežanje sa zemlje. 1. Veza sa agrarnom reformom. 2. Zašto seljaci beže sa zemlje? 3. „Vraćanje zemlji“. 4. Kulturni nivo sela. 5. Iseljavanje

II. Radničko pitanje. 1. Vrste radnika. 2. Nagrađivanje. 3. Organizacija

III. Poljoprivredne krize. 1. Krize u 19. veku. 2. Svetska kriza 3. Uzroci. 4. Naša zemlja

GLAVA IX. Seljačko porodično gazdinstvo

ODELJAK PRVI. Agrarne reforme

I. Uzroci

II. Prethodne zaštitne mere

III. Prava agrarna reforma. 1. Francuska. 2. Nemačka. 3. Austrija i Mađarska. 4. Poljska. 5. Rusija. 6. Balkanske zemlje. 7. Rezultati

IV. Dovođenje agrarne reforme. 1. Segregacija. 2. Deoba zajedničkog poseda. 3. Ukidanje službenosti. 4. Komasacija

V. Dodeljivanje zemlje i kolonizacija. – a) Borba za pravilniju raspodelu zemlje (na strani; u južno-slovenskim zemljama) – b) Kako je deljena zemlja (Nemačka; Rusija; Poljska; Mađarska; Čehoslovačka; Rumunija; Grčka; Austrija, Letonija, Estonija, Švedska; Velika Britanija). – v) U Jugoslaviji (parcelacija velikih poseda; kome se dodeljuje zemlja; agrarne zajednice; pitanje otkupa). g) Rezultati na strani i kod nas (pravi prigovor; politički prigovor; ekonomski prigovor; kritika metoda)

VI. Očuvanje seljačkih gazdinstava. 1. Ograničenja u prometu zemlje. 2. Porodični minimum. 3. Regulisanje nasleđa. 4. Dejstvo ovih ograničenja. 5. U našoj zemlji

ODELJAK II. Suština seljačkog porodičnog gazdinstva

I. Misterija seljačkog gazdinstva

II. Nauka o seljačkoj privredi

III. Jedna napomena, međutim

GLAVA X. Javne mere za unapređenje poljoprivrede

ODELJAK PRVI. Poljoprivredni kredit

I. Osobnosti poljoprivrednog kredita. 1. Docnija pojava. 2. Inferiornost u zaduživanju

II. Vrste poljoprivrednog kredita

III. Organizacija u pojedinim zemljama. 1. Hipotekarni kredit. 2. Lombardni kredit. 3. Lični kredit. 4 Zemlje sa jakom seljačkom štednjom. 5. Zemlje sa slabom seljačkom štednjom

IV. Javne ustanove u Jugoslaviji. 1. Srbija. 2. Ostale pokrajine 3. Jugoslavija

ODELJAK II. Prosveta i kultura

I. Stručne škole i zavodi. 1. Više škole. 2. Srednje škole. 3. Niže i specialne škole. 4. Zavodi za oglede i kontrolu

II. Socialni i kulturni rad na selu. 1. Socialna agronomija. 2. Propaganda živom i pisanom rečju. 3. Propaganda primerom. 4. Propaganda putem organizacije. 5. Materialna kulturna sela.

III. Izložbe, putovanja i druge priredbe. 1. Poljoprivredne izložbe. 2. Putovanja poljoprivrednika. 3. Poljoprivredni dani

ODELJAK III. Ostale javne mere

I. Administrativna organizacija

II. Administrativne mere. 1. Pozitivne mere. 2. Policiske mere

III. Melioracije. 1. Zaštita od poplave. 2. Odvodnjavanje. 3. Navodnjavanje. 4. Pošumljavanje

IV. Poljoprivredno osiguranje. 1. Osiguranje protiv grada. 2. Osiguranje od pomora stoke. 3. Druge vrste osiguranja

GLAVA XI. Organizovanje poljoprivrednika

ODELJAK PRVI. Zemljoradničke zadruge

I. Postanak, suština i ciljevi

II. Nabavljačke zadruge. a) Kreditne zadruge (Rajfajzenove; savezi; različiti oblici). – b) Ostale nabavljačke zadruge (Potrošačke i opšte nabavljačke; specialne nabavljačke; zakupničke)

III. Proizvođačke, prerađivačke i prodajne zadruge. – a) Proizvođačke zadruge. – b) Prerađivačke zadruge (mlekarske; voćarske; selekcijske i kontrolne). – v) Prodajne zadruge

IV. Društveni značaj zemljoradničkih zadruga

ODELJAK II. Poljoprivredno pretstavništvo

I. Poljoprivredni sindikati

II. Poljoprivredne komore

III. Političke organizacije

ZAKLJUČAK. Budućnost agrara. 1. Poljoprivreda i industrija se ne isključuju, već se dopunjuju. 2. Gradu je potrebno bogato i napredno selo

Stvarni registar

UVOD

Važnost agrara

Ekonomске pojave od uvek su bile predmet razmišljanja i izučavanja onih duhova koji su se zanimali privrednim vidom stvarnosti, ili su život ljudski posmatrali sa privrednog gledišta. Načela privrednog delanja ispitivana su vrlo pažljivo, i zato je teoriska ekonomija jedna od najstarijih disciplina. Samo pak privredno delanje – ekonomska praksa – ostavljeno je bilo vrlo dugo ličnoj umešnosti pojedinaca i njihovih grupa ili organizacija. Tako se desilo na tome polju, kao i na mnogim drugima, da je nauka došla pre prakcije, apstraktna disciplina pre konkretne, doktrina pre politike, – ekonomska teorija pre ekonomske politike.

Ovo naročito važi za ljudsku delatnost u agraru, t. j. u stočarstvu, zemljoradnji, šumarstvu, voćarstvu i svima drugim granama koje se odnose na negovanje biljaka i životinja, na proizvodnju sirovina i polupreradevina. O zemlji i zemljoradnji su pisali Ksenofon i Katon, o njoj su pevali Heziod i Virgilije, ali o ekonomskim i socijalnim odnosima između sopstvenika i obrađivača zemlje, o sukobima zemljoradnje sa drugim privrednim granama, o svesnim naporima javnih tela da uredi posedne odnose, da unaprede proizvodnju, da podignu seljaka, jednom reči o jednoj politici u korist agrara, o ogradnoj politici, – ako se izuzmu pokušaji za razduženje i deljenje zemlje u Starom Veku, – može se govoriti tek od kraja 18. veka.

Pa i onda je staranje o agraru ulazilo u opšte političko ili ekonomsko staranje države. Tako, prave agrarne politike, kao zasebne teoriske i praktične discipline, nema sve do druge polovine 19. veka.

Je li to dokaz da su ljudi tek tako kasno uvideli koliko su od prvorednog značaja poljoprivreda, selo i seljaci za ceo opstanak civilizacije? Ne, pošto su se najbolji umovi sveta od uvek bavili zemljom kao jednim od glavnih faktora proizvodnje. Ali se od skora u najkulturnijim državama dešavalo ono što se još danas dešava u nekim zemljama. Poljoprivredi se teoriski, rečima, odaju sve hvale, ali se o njoj briga ostavlja onima koji su osuđeni rođenjem ili životnim prilikama da se njome bave. Pošto je politika u stvari odnos snagâ, – a snaga je rezultat svesnog i organizovanog napora (za odbranu i za napad), – razumljivo je što se tako dockan počelo voditi računa o agraru i o ljudima koji se njime bave, i ako su to starodrevne, skoro večite figure ljudske istorije.

Može se čak reći da važnost agrara raste uporedo sa opadanjem njegove universalnosti. O poljoprivredi se najmanje mislilo i staralo onda kada je ona bila opšte zanimanje, normalno stanje celog čovečanstva, ili bar njegovog najvećeg dela. U koliko su se razvijale druge privredne grane – zanat, trgovina, industrija, novčarstvo –, u toliko se poljoprivreda sve više izdvajala, i u toliko su se poljoprivrednici (to znači najčešće seljaci, ljudi sa sela) više diferencirali od ostalih društvenih redova. Kao što se lepota prirode, čistota poljskog vazduha i svežina planinske vode bolje opažaju i osećaju iz grada, tako se važnost poljoprivrede ističe tek onda kad se jedan veliki broj ljudi okupi u gradovima, oda se drugim poslovima, udalji se od „prirodnoga života“, dođe u zavisnost za svoju ishranu od drugih ljudi. O poljoprivredi se najviše pisalo i govorilo onda kad su njene usluge bile najpotrebnije, u ratovima i posle njih, u doba gladnih godina, pomora i drugih katastrofa, koje su gradsko stanovništvo dovodile u težak položaj za ishranu i za radnu snagu. Pojava i jačanje gradskih centara, neseljačkog, buržoaskog stanovništva, stvaranje manufakture sa mnogoljudnim radništvom, a docnije skoncentrisane industrije, sa svima posledicama koje ona donosi sobom, – to su bili činoci koji su podvukli značaj agrara i važnost poljoprivrednika. Fabrička sirena je više istakla zemlju i zemljoradnika nego lira božanskog Hezioda; svakodnevni berzanski izveštaji više nego besmrtne Georgike.

Staranje o agraru javlja se, dakle, kao posledica preteranog napora u suprotnom pravcu. Agrarizam dolazi kao reakcija na suviše industrializam. I nije čudnovato da se kao vrlina poljoprivrede, seoskog života i stanovništva zauzetog u agraru ističe baš ono čega nema u gradskoj kulturi, u mašinizmu i u industriji, i za šta se misli da je negativno, štetno i upropastilačko. S druge pak strane, svi novi predlozi za unapređenje poljoprivredne proizvodnje, za popravku socialnih uslova u agraru, za kulturno i duhovno podizanje sela, jednom reči ceo pozitivan program agrarne politike rukovodi se velikim tehničkim, socialnim i intelektualnim rezultatima koji su postignuti u gradskom životu i u industriskoj proizvodnji za poslednjih sto godina. Kad se pretera u industrializovanju, traži se povratak agraru. Da bi se unapredila poljoprivreda, predlaže se njeno industrializovanje. Kao dva kontrasta, agrar i industrija daju jedno drugom pravu boju, i međusobno se koriguju.

Nabrajaćemo nekoliko pojava koje su došle kao posledica toga razvoja, a koje označuju važnost sela, poljoprivrede i poljoprivrednika, jednom rečju agrara, u modernim društvima.

1. Nužna je veća proizvodnja hrane usled namnožavanja stanovništva.

To namnožavanje biva i apsolutno i relativno. Apsolutno, u toliko što je na zemaljskoj kugli, naročito u Evropi i Americi, prostor naseljenih predela sve veći, što su naselja sve gušća i što broj ukupnog stanovništva stalno raste. Relativno, u toliko što je sve veća masa ljudi koji se ne staraju sami o sredstvima svoje ishrane. Najzad, gradski centri i neagrarno ljudstvo troši prosečno mnogo više nego agrarno: jede, pije, upotrebljava i nosi veće količine sirovina i fabrikata, i zato potrebuje više agrarnih proizvoda nego kad bi se samo bavilo poljoprivredom. Manje proizvođača, dakle, a više potrošača, i to potrošača sa većim potrebama. Sve manji broj poljoprivrednika mora da hrani sve veći broj potrošača, seoskih i gradskih, naročito gradskih.

Zanimljiv primer Austrije, koja je pre rata obuhvatala nekoliko naših pokrajina, pokazuje za samo deset godina ovakve promene u zanimanju stanovništva:

	1910	%	1900
Poljoprivreda i šumarstvo	13,842,707	48,4	52,4%
Industrija i zanati	7,562,508	26,5	25,2%
Trgovina i saobraćaj	3,539.448	12,4	11,6%
Javna služba, slobodne profesije i dr.	3,626.137	12,7	10,8%

– U Nemačkoj, % zaposlenih u poljoprivredi opao je od 35,8 u 1895 na 28,6 u 1907. – u Mađarskoj je taj % pao od 68,4 u 1900 godini na 64,5 u 1910. – U Švajcarskoj: od 32,2% u 1900 na 27,5% u 1910. – U Italiji: od 38,2% u 1901., na 34,2% u 1911. – U Španiji: od 24,31% u 1900 na 21,05% u 1910. – U Francuskoj: od 42,7% u 1906 na 40,7% u 1911. – U Holandiji: od 11,2% u 1899 na 10,5% u 1909. – U Danskoj: od 40% u 1901 na 36,4% u 1911. – U Rusiji je bilo sasvim obratno: tu se broj poljoprivrednika popeo na 58% u 1900 na 66,3% u 1910, ali je zato broj radnika, nadničara i drugih zavisnih ljudi pao od 15,9% na 7,7% za isto doba. – U Engleskoj, broj poljoprivrednika i ribara opao je za 95.153 od 1901 do 1911 godine. – U američkim Sjedinjenim Državama: od 33,2% u 1910 pao je na 26,3% u 1920.

Dok je broj ljudi zaposlenih u poljoprivredi, dakle proizvođača hrane, tako opao dotle se broj ukupnog stanovništva stalno peo. U Evropi, gde je 1800 godine bilo svega 187,363.000 stanovnika, 1910 godine stanovalo je 447,477.000 ljudi, što znači prosečan godišnji porast od 7,9 na 1000 stanovnika. Samo za poslednjih deset godina (ovde uzetih u obzir) stanovništvo je poraslo za 54,489.000.

U Jugoslaviji ne zna se tačno odnos agrarnog i neagrarnog stanovništva. Obično se računa da se poljoprivredom bavi 80% stanovništva, ali pominju se i svi brojevi od 75 do 85. Tačan broj je teško utvrditi zbog toga što se poljoprivredom bave kao glavnim zanimanjem i mnogi stanovnici gradova, naročito u Vojvodini. Pošto je do sada vršen samo jedan popis za celu državu (1921), nemoguće je oceniti u kojoj razmeri opada agrarno stanovništvo prema varoškom i neagrarnom. Najzad, Rat je naneo toliko pustoši u ljudstvu na Balkanu, da je iluzorno svako poređenje sa predratnim brojem stanovništva.

2. Poljoprivreda snabdeva industriju i zanate glavnim sirovinama.

Ukoliko se ove radinosti više razvijaju, u toliko je veća potreba za sirovinama. Pored rudarstva, njih najvećim delom pružaju zemljoradnja, stočarstvo i šumarstvo. Prelazak iz naturalne privrede (kod koje se svi proizvodi nužni za život prave u kući ili se razmenjuju putem trampe) u novčanu privredu (kod koje najveći deo proizvoda ide na pijacu i prodaje se za novac), taj prelazak znači za poljoprivredu skoro potpuno izdvajanje od ostalih privrednih grana. One zavise od nje kao od liferanta sirovina, i nije svejedno da li će tih sirovina biti u izobilju ili će ih biti malo. Od cene sirovina zavisi u veliko visina proizvodnih troškova, a od ovih opet zavisi sa kolikom lakoćom će se dotični fabrikati moći prodavati. Otuda sve veći interes ostalih, neagrarnih privrednih grana za napredovanje poljoprivrede i za usavršavanje njenih metoda rada.

Otuda se i mogla pojaviti misao da je poljoprivreda upravo jedino produktivno zanimanje. To fiziokratsko učenje iz 18. veka javljalo se i pre fiziokrata i posle njih. U agrarnim zemljama, sve je okrenulo svoj pogled na poljoprivredu; svi čekaju da „padne snop“; svi se brinu kakva će biti godina. Ali je zavisnost od poljoprivredne proizvodnje još veća u neagrarnim zemljama: tamo se mora voditi računa i o žetvi u drugim državama, odakle se dobijaju sirovine za preradu, o njihovoj ceni i kvalitetu. Može se slobodno reći da u novije vreme o poljoprivrednoj statistici više vode računa industrialci i trgovci nego sami seljaci. U Jugoslaviji, naročito su zabrinuti trgovci, jer glavni deo našeg izvoza čine poljoprivredni proizvodi. Na kongresima privrednika više se govori o poljoprivredi nego o svima drugim granama. U izveštajima Narodne Banke i drugih većih zavoda, poljoprivreda zauzima uvek prvo mesto. Trgovačke komore osnivaju svoja poljoprivredna odeljenja, a beogradska je uzela na sebe da širi oplemenjeno semenje...

3. Poljoprivrednici su mnogoljudni potrošači industriskih i zanatskih proizvoda.

Ako se Engleska mogla tako brzo i tako lako da pretvori iz jedne stočarsko-ratarske u veliku industrisku i trgovačku državu, to je zato što su kupci za njene fabrikate bili najpre pretežno poljoprivredni narodi evropskog kontinenta, a docnije njene brojne kolonije, zaostale i oskudne u izrađevinama. U pojedinim evropskim zemljama, u Americi i na drugim stranama, danas je pored gradskog stanovništva seoski svet taj koji treba da apsorbuje sve veće količine artikala. Industriska proizvodnja je tako usavršena u svojim metodama da ima samo dve granice: jedna je u sirovinama za preradu, druga je u potrošačkoj sposobnosti širokih narodnih masa. Prva granica se isprečila za vreme Rata, kada su glavni proizvođači sirovina, poljoprivrednici, bili mobilizovani. Druga se pokazala posle Rata, kada su najmnogobrojniji potrošači, opet poljoprivrednici, izgubili u velikoj meri svoju potrošačku sposobnost, zbog uzorka koji se ovde ne mogu nabrajati. Kao potrošači gotovih artikala poljoprivrednici su, dakle, od neizmernog značaja za sve ostale privredne grane, i zato su oni sve više predmet pažnje, staranja i takmičenja.

Ovo se naročito osetilo posle 1925, kada je nastala poljoprivredna kriza, koja se malo po malo pretvorila u opštu privrednu krizu. Odmah posle rata, zameralo se seljacima što piju pivo, kupuju luksuzne stvari, oblače gradsko odelo. Docnije se zažalilo što su prestali da „besuju“ oni više nisu kupovali, i sve je zamrlo,

najpre trgovina pa zanati, i najzad industrija. Banke su oborile kamatnu stopu, jer seljaci više nisu ni hteli ni mogli da se zadužuju, a ostalima se više nije rentirala visoka kamata.

Danas se za celu privredu postavljaju ova dva glavna pitanja: kako podići proizvođačku sposobnost seljakovu, i još više kako povećati njegovu potrošačku moć. Cela agrarna politika u našoj zemlji da se svesti na brigu oko rešavanja ova dva pitanja.

4. Poljoprivreda je rezervoar zdravlja i fizičke snage.

I to se uviđa sve više u koliko se veće mase ljudi gomilaju u gradovima, gde se stanuje i radi bez dovoljno vazduha, gde se mnogo zamara, brzo živi, telesno i živčano iscrpljuje. Gradovi su za poslednjih 50 godina učinili velike napretke u pogledu snabdevanja vodom, zidanja stanova, popravljajanja higijenskih uslova života i rada, u izbegavanju i lečenju bolesti, pa ipak je smrtnost u njima vrlo velika i prosečan ljudski vek vrlo kratak. Tu se, s druge strane, zaključuje manje brakova, a zaključeni brakovi su manje plodni decom. Oskudica u vazduhu, dovoljnoj i zdravoj hrani, težak rad, nedovoljan odmor, i naročito živčani potresi gradske huke, – sve to čini da je fizička snaga gradskog podmlatka manja. To se naročito ogleda u velikom broju nesposobnih rekruta koji dolaze iz gradskih centara, naročito iz radničkih i siromašnih slojeva. Ne treba iz ovoga zaključiti da su higijenski uslovi na selu idealni, ali je očigledno da se tamo od velikoga broja rođenih odabere jedan izvrstan kadar rasno-bioloških primeraka, koji se u gradu ne vide. Istina je da su ovi ljudi vrlo malo otporni kad jednom dođu u grad, ali oni ipak osvežavaju gradski živalj, i daju dobru podlogu za održavanje rase. Ono što se u varošima postiže tek velikom ličnom negom, kolektivnom higijenom i u poslednje vreme sportovima, to se na selu dobija prirodnim odabiranjem najotpornijih, čistoćom vazduha, dobrom vodom i stalnim fizičkim radom na otvorenom polju.

Poljoprivredni narodi množe se brže nego industriski. Dok je Nemački narod od 1871–1914 godine porastao za 60%, ruski narod porastao je za 120%.

Rađanje u Jugoslaviji jedno je od najvećih u svetu. Najviše se rađa u Sev. Srbiji: 40 na 1000 u 1923. Najveća je smrtnost u Bačkoj–Banatu (22 od 1000 u 1923), naročito kod dece: od 1000 rođene dece umrlo je 87. U celoj zemlji, muške dece umre do 20. godine oko 1/3 od celokupnog broja rođenih. Priraštaj stanovništva je, i pored ovako strahovite smrtnosti, ipak znatan, samo blagodareći velikom procentu rađanja: 40 od 1000 za Sev. Srbiju, 31 za Bačku–Banat, 27 za Južnu Srbiju, 24 za Crnu Goru. Smrtnost dece je naročito velika na selu, ali se ona u veliko nadoknađuje brojnim rađanjem. Posle Svetskog Rata primećuje se manje množenje, čak i na selu, što je rezultat svesnog ograničavanja poroda. Seljanka više neće da rađa neograničeno, i to ne samo u Francuskoj već i u Nemačkoj, pa i kod nas. Ipak ostaje da se na selu rađa više dece nego u gradovima. Veliki porast seljačkog stanovništva po sebi nije nikakvo zlo, ali ono postaje opasno u zemljama nerazvijene tehnike, industriske i poljoprivredne, jer izaziva opadanje udela u zemljišnom posedu, oskudicu u zemlji i s druge strane obaranje nadnica industriskih radnika u gradovima, usled konkurencije jevtine radne snage sa sela.

5. Selo i poljoprivreda su kočnice gradske dinamike, u pozitivnom i negativnom smislu.

Bilo da je reč o tehničkim, ekonomskim, socialnim, političkim, kulturnim ili moralnim novinama ili o napuštanju starih navika u životu, radu i društvenom uređenju, svaka promena nailazi na otpor kod poljoprivrednika. Tome su dva uzroka: 1) izolovanost, zaostalost i neprosvećenost ljudi koji stanuju na selu, izvan gradske civilizacije, skoro izvan svake civilizacije; 2) sama priroda njihovoga posla, koji se obavlja u savezu sa prirodom, ali i u borbi sa njom, koji sporo i nesigurno daje plodove, i ne dopušta nikakvu naglost, nikakvo preskakanje ni ubrzavanje. Čovek sa sela, kad se i ne bavi poljoprivredom, statičan je, lagan, mudar, uplašen i oprezan: i u najdemokratskijim društvima, seosko poreklo je jedan minus, jedna otežavajuća okolnost za uspeh u životu. Poljoprivrednik, kad i ne stanuje na selu, dobija otisak svoga zanimanja: ovo ga vezuje za jedno mesto, za biljke, za životinje, za ceo onaj živi i organski svet koji zavisi od njegove pažnje i staranja, a ipak nikad nije potpuno u njegovim rukama. A najčešće su seljak i poljoprivrednik jedno isto lice, i onda se tu udružuju: statičnost i konservativnost, sujeverje i strah od naglih promena, pa i od promena uopšte, gasivnost u trpljenju i teško rešavanje na pokret, vezanost za grudu i za porodicu, privrženost naciji i državi, odanost vođama, vernost starim i postojećim ustanovama, čuvanje tradicije i načina rada, kao i izvesna moralna stabilnost.

Sve ove osobine su i mnogo hvaljene i mnogo kritikovane. Vladajuće klase i stranke iskorišćuju ih da se održe. Potlačeni i opozicionari ih napadaju i na njih se žale, jer im smetaju da brzo izmene postojeći red stvari. I jedni i drugi moraju o njima voditi računa. Naročito od kad su se politička prava proširila na seljake, bogate i siromašne, i od kad gradska industrija i kultura, nauka i politika traže na selu proizvođače sirovina, potrošače, publiku i pristalice. Selo i seljaci, poljoprivreda i poljoprivrednici, – to je sve više predmet pažnje, proučavanja i reformatorskih planova i napora, bez obzira na to što oni u mnogom pogledu koče i usporavaju napredak ili bar nagle promene, možda baš zbog tih njihovih osobina.

Valja primetiti da je na psihologiju seljaka i na njihov mentalitet Svetski Rat imao jedno ogromno dejstvo baš u pravcu dinamiziranja. Danas, kao nikada pre, seljaci prilično lako prihvataju nove mašine, i nove metode rada, prelaze na druge kulture, koje im se čine rentabilnijim, zidaju bolje stanove, jedu bolje, obaveštavaju se, uče, čitaju, putuju. U drugom smislu, isto tako, pokazuju se znaci slične vrste: moda, varoška nošnja, moralna pokolebanost, razvodi braka, ograničenje poroda i t. d. Mnogi to smatraju kao zlo, i propovedaju obrnuto: povraćaj starome i tradicionalnom. Ma da su seljaci osetili, kad je došla deflacija i kad su pale cene njihovih proizvoda, sve nezgode nekih naglih preobražaja, stvarnih i prividnih napredaka, i ma da je proces menjanja usporen, ipak nema izgleda da će se dinamiziranje zaustaviti. Ono će se, naprotiv, sigurno nastaviti: selo će se sve više približavati varoši, i poljoprivreda će sve više usvajati industrijske metode.

6. Za agrar se interesuju svi društveni reformatori.

Ne samo vladajući krugovi, – koji koriste zaostalost i minimalističke zahteve seljaka, konservativnost i miroljubivost „agraraca“; – ne samo političari, – koji na selu traže masu svojih glasača; – ne samo varoški privrednici, – koji u seljacima vide svoje kupce, potrošače ili liferante sirovina; – ne samo t. zv. široka javnost, –koja u seljaštvu vidi glavni deo, većinu „naroda“; –ne samo državne vlasti, –koja sa sela dobijaju vojnike, za odbranu zemlje i za napad, poreske platce, i od poljoprivrede čekaju glavne količine proizvoda

za izvoz (u agrarnim zemljama) ili protivtežu preteranim zahtevima i prevratnim težnjama (u industriskim zemljama), – ne samo, dakle, oni koji su u glavnom zadovoljni današnjim društvenim uređenjem, već se agrarom počinju u većoj meri baviti i oni koji idu na to da postojeći ekonomski i socialni poredak izmene, više ili manje korenito.

Najvažniji, najmnogobrojniji i najorganizovaniji protivnici kapitalističkog sistema, socialisti, svih frakcija i svih niansa, do nedavno potpuno su zanemarivali selo i seljake, gledajući u njima jednu „reakcionarnu masu“, protivnu svakom napretku. Poslednjih godina, taj stav socialista potpuno je izmenjen. U svima zemljama, socialističke stranke, naročito posle rata, dopunjuju svoje programe u pogledu agrara, a neke, – kao engleska, austrijska, američka, – izrađuju čitav nov agrarni program. Karl Marks, za koga se uvek mislilo i tvrdilo da je čist ideolog industriskog proleterijata, ispravljen je i dopunjen. Pored industriskog ili proleterskog socializma staje sve više jedan agrarni socializam. Ali ne više na utopiskoj bazi jednoga Henri Džordža, Černiševskog, Isajeva ili Tolstoja, – koji su propovedali zajedničku svojinu zemlje i stavljanje njenih proizvodâ van granica trgovine, – već na modernoj bazi seljačkih porodičnih gazdinstava, udruženih u kooperative (zadrugue) i unapređenih svima sredstvima moderne agrarne politike. U ekonomskom radničkom pokretu (sindikati), obraća se sve veća pažnja organizovanju poljoprivrednih radnika u zasebne federacije, i ove stupaju u sastav nacionalnih i međunarodnih radničkih centrala.

Poznat je napor Eduarda Davida u Nemačkoj da socializam prilagodi poljoprivredi, kritikujući Marksove postavke o koncentraciji zemljišnog poseda. Adolf Damaške ide još dalje, i kod samog Marksa nalazi potvrdu svoje teze o ravnopravnosti zemlje i rada. „Rad, veli Marks, nije jedini izvor od njega proizvedene upotrebne vrednosti, materialnog bogastva. Rad je njegov otac, kao što kaže William Petty, ali je zemlja njegova mati“.

Damaške uzima u pomoć i Lenjina, koji je uvideo negativne rezultate svih mogućih pokušaja za komunističku obradu zemlje. „Još večeras, rekao je on na 10. kongresu svoje partije, u martu 1921, mora da ode radiom vest na sve strane sveta i objavi da se prinudni rad i prinudno davanje hrane zamenjuje porezom, i da se time malim seljacima daje dovoljno potstreka da rade i da uvećavaju zasejane površine.“ Od toga trenutka je počela u Rusiji t. zv. Nova Ekonomska Politika (NEP), koja priznaje seljaštvo kao faktor, tretira ga drukčije nego varoški proletarijat i priznaje mu veću slobodu u vođenju gazdinstva. To je put ka potpunom učvršćivanju seljačke svojine nad zemljom, ublažene i dopunjene kooperativnom organizacijom. Od 1928 ta je politika izmenjena, na štetu seljaštva, ali se na nju mora doći.

7. Seljaštvo se nameće sve više kao takvo.

Nameće se nauci, – jer se danas govori ne samo o agrotehnici i agronomiji, već o socialnoj agronomiji i o ruralnoj (poljoprivrednoj, seljačkoj) ekonomiji i sociologiji; – ne samo o etnografiji i o narodnoj umetnosti, već o psihologiji seljaka, o kulturi sela; – ne samo o zemljoradu kao jednoj privrednoj grani, već o agraru kao delu društvenog života, koji se mora zasebno izučavati, na Universitetima, i u naročitim institutima, lokalnog, nacionalnog i internacionalnog značaja. Nameće se državnoj upravi, – jer briga o poljoprivredi ne spada više u opšte staranje o narodnoj privredi, već se organizuju zasebna

poljoprivredna, i agrarna ministarstva, i donose se mnogobrojni zakoni, sve više specializovani i detaljisani, i bezbrojne uredbe i naredbe koje regulišu posedne odnose, propisuju mere i stvaraju sredstva i ustanove za unapređeni poljoprivredne proizvodnje, uklanjanje neprilika, organizovanje prometa, usavršavanje seljaka, podizanje seoske sredine i t. d.

Nameće se političkom i javnom životu. Agrarna politika nije više samo jedna naučna disciplina, ili oblast jednoga privrednog ministarstva: to je, kao i socialna politika, jedno nastrojenje duhova, jedna idejna, ideološka i politička težnja. Izgrađuje se kao reakcija na suvišno industrializiranje i na preterano razvijanje gradova (urbanizaciju) čitava jedna nova ideologija, agrarizam. – Stvara se, u pojedinim zemljama i na međunarodnom polju, sve izrazitiji seljački pokret, sličan onome koji je na Zapadu dao glavno obeležje drugoj polovini 19. i prvim decenijama 20. veka, sličan radničkom pokretu, samo mnogobrojniji od njega, a sa osobinama koje odlikuju seljake i privredu. Najpre na ekonomskoj i stručnoj osnovi, zatim sve šire, do staleškog i klasnog obeležja, seljački pokret teži u poslednje vreme da dobije i politički karakter, i da uzme oblike jednoga potpunog oslobodilačkog i reformatorskog pokreta. Počet u cilju odbrane ličnih i grupnih interesa poljoprivrednika, on sve više pokazuje ambiciju da čitavo društveno uređenje stavi na drugu osnovu.

Veliki je put načinjen od prvih udruženja poljoprivrednika, više filantropskog ili zabavnog (prosvetiteljskog) karaktera do današnjih modernih ekonomskih i političkih organizacija. U prvim udruženjima, iz početka 19. veka, nailazili su se i vodili prvu reč veliki sopstvenici, gospoda i poneki bogatiji seljak. Državne vlasti su pomagale te organizacije, delile im subvencije, predsedavale njihovim priredbama. Danas su one nezavisne, i pojavljuju se prema državi kao savetodavna tela (saveti, komore, kongresi), kao kontrola (parlamentarne grupe) i kao pretendenti na vlast (političke partije). 1889 bio je u Parizu prvi Međunarodni Poljoprivredni Kongres, i on se zabavio agrarno-tehničkim, agrarno-političkim i organizatorskim pitanjima. Docnije su držani slični međunarodni kongresi, i to 1891 u Hagu, 1895 u Briselu, 1896 u Budimpešti, 1898 u Lozani, 1900. u Parizu, 1903 u Rimu, 1907 u Beču i 1911 u Madridu. Pored ovih, držani su i drugi međunarodni kongresi za pojedine poljoprivredne grane (mlekarstvo, žitna trgovina i t. d.).

1905 godine, stvorilo je 40 raznih država Međunarodni Poljoprivredni Institut u Rimu, a u raznim državama pojavili su se, više ili manje specializovani, naučni ili praktični, privatni ili javni poljoprivredni instituti.

Pomenimo kao najnoviji onaj „za studiju agrarnih pitanja“ pri universitetu Viskonsin (Madison) i Međunarodni Agrarni Institut u Moskvi. Od 1907 godine postoji Međunarodni Savez Poljoprivrednih Kooperativa, a posle rata izvestan broj seljačkih stranaka u Srednjoj, Zapadnoj i Jugoistočnoj Evropi udružile su se u Zelenu Internacionalu sa sedištem u Pragu. U svima zemljama, razvija se obilna štampa i literatura koja brani interese, izrađuje ideologiju i krči put modernome agrarizmu. Za razliku od staroga, koji je štitio samo agrarne proizvode i težio uvećanju zemljišne rente, ovaj uzima u zaštitu ljude koji rade zemlju, ili zemljoradnike, traži da sva zemlja pripadne njima i da se poljoprivredni radnici, napoličari i zakupci pretvore u nezavisne vlasnike. Dok je onaj agrarizam bio feudalni ili kapitalistički, ovaj je demokratski i socialan.

GLAVA PRVA

Istorija agrarne politike

Kao i druge privredne grane, poljoprivreda je tokom vremena – kasnije i sporije nego ostale – izišla iz oblasti ličnog i privatnog staranja, znanja i umenja, počela se sistematski i naučno ispitivati, i postala predmetom javne brige, od strane organizacija, samoupravnih tela i države. Od poljoprivrednog haotičnog empirizma rodila se poljoprivredna nauka, a od slučajnih i sporadičnih usavršetaka prešlo se na plansko unapređenje putem javnog delanja, na poljoprivrednu ili agrarnu politiku. Obadve ove discipline prilično su nove. Ova poslednja je još i nedovoljno precizno oivičena. Ona ide – kako kod koga pisca – od poljoprivredne ekonomije do uskog staranja države o poljoprivredi. Ona je, najzad, pretrpela tako velike promene, da se već može govoriti o jednoj istoriji agrarne politike. Zato je nužno videti: 1) šta je upravo agrarna politika; 2) kako je ona postala; 3) kako se razvijala u pojedinim zemljama.

I. Šta je agrarna politika?

Pre svega valja raščistiti pitanje: je li to samo praksa, ili je i teorija, doktrina, nauka. Ako je samo praksa, onda se ona ima svesti na to da se prosto nabrajaju mere koje se praktikuju u raznim zemljama i od raznih faktora, i eventualno diskutuje o većem ili manjem uspehu tih mera. Ako je agrarna politika ne samo praksa već i jedna teorija, onda se mora dopustiti da se u njoj sukobljavaju razne težnje i razni društveni ideali. Bilo bi pogrešno ići u jednu ili drugu krajnost, i videti u agrarnoj politici bilo čistu apstraktnu teoriju, bilo golo nizanje fakata i mera, bez horizonta i bez jednog socialnog ideala. U društvenim disciplinama je u opšte nemoguće postići objektivnost koja vlada u prirodnim naukama, u fizici ili u matematici. Tu se radi o ljudima, o grupama raznih rasa, nacija i klasa, i teško je pomagati progres ako se nema jedan unutrašnji polet, jedan cilj, jedan ideal. Agrar je jedna tako živa i osetljiva materija, tako podložna spoljašnjim voljnim uticajima, da mu se ne može prići potpuno objektivno. Ali on je u isto vreme tako specialan i otporan prema prostim podražavanjima, da se mora naročito proučavati, temeljno i svestrano. Studija agrara, pa dakle i agrarne politike, jes

te koliko teška toliko primamljiva: teška, zbog raznovrsnosti predmeta i situacija; primamljiva, jer se ima posla sa živim bićima koja izgledaju čas savitljiva i gipka, čas ćudljiva i kruta.

Agrarna politika je jedna teorija, u toliko što rezonuje o valjanosti raznih zakona poljoprivredne ekonomije, o ekonomskim i pravnim oblicima gazdovanja, o osobinama poljoprivredne proizvodnje, o prometu zemlje i produkata, o preimućtvima pojedinih oblika gazdovanja, o industriskoj i agrarnoj državi, o selu i gradu. Ali agrarna politika je i nauka, u toliko što nas upoznaje sa pojedinim sredstvima za unapređenje poljoprivredne proizvodnje, za promenu posednih odnosa u agraru, diskutuje efikasnost tih

sredstava i vrši poređenje ustanova, zakonskih propisa i administrativnih mera u raznim zemljama. Ona je, najzad, jedna državna, samoupravna ili kolektivna praksa, jedna veština, koja čini deo opšte ekonomske politike jedne vlade, ili neke organizovane zajednice. Ovo poslednje je upravo agrarna politika u užem smislu, t. j. intervencija države i drugih tela u agrarne odnose, kao i rad na unapređenju poljoprivrede i na podizanju poljoprivrednika. Kad se pak tretira kao teorija i kao nauka a ne samo kao praksa, onda je to agrarna politika u širem smislu. Ona, pored nabiranja i izučavanja pojedinih praktičnih mera, obuhvata još: studiju tehničkih i ekonomskih odnosa u poljoprivredi, istoriju agrarnih odnosa u prošlosti, promene u svojini zemljišta, sisteme poseda i gazdovanja- mesto agrara u društvenom životu.

Mi ćemo agrarnu politiku posmatrati u širem smislu, ali ćemo, najveću pažnju posvetiti ipak praktičnim meraka, ili agrarno političkoj praksi. Gledaćemo svako pitanje u tri svetlosti: 1) u opšte, kao naučno pitanje; 2) kako se postavlja u stranim zemljama; 3) kako se postavlja u Jugoslaviji.

1. Strani pisci.

Kod Nemaca, Adolf Buhenberger je napisao najveće delo iz agrarne politike. On je shvata kao "skup načela kojima se rukovodi država pri staranju o poljskoj privredi". Konrad pod agrarnom politikom razume „nauku o zadacima države za unapređenje poljoprivrede... ili zbir samih tih zadataka, kao i rad državne vlasti na njihovom ispunjavanju“. – Eugen Filipović, i ako je dao jedno koncizno i dobro delo o agrarnoj politici, ne formuliše cilj agrarne politike, već je smatra kao deo ekonomske politike. Isto čine i drugi veliki ekonomisti: K. H. Rau i Lorenc f. Štajn. Skoro svi francuski i engleski pisci ekonomsku politiku ne dvoje od političke ekonomije. Isto čine i svi stariji nemački pisci. Tek u novije vreme agrarna politika se izdvaja kao zasebna disciplina. – Lujo Brentano je stvarno dao samo opširan uvod u agrarnu politiku, baveći se više „prirodno-naučnim osnovom agrarne politike“ nego praktičnim merama za unapređenje poljoprivrede, koje su, veli, obilno izložene u drugim udžbenicima. – Fon der Golc već sasvim opširno, u nekoliko knjiga, obrađuje agrarna pitanja, a u jednoj ulazi u suštinu same agrarne politike. – Karl Grinberg daje više istorijat agrarno-političke misli. – Vigodzinski daje vrlo dobar rezime agrara i agrarne politike. – G. fon B lov smatra „brigu države za poljoprivredu jednom tekovinom Novoga Veka“. – Šulern-Šratenhofen smatra kao agrarnu politiku u najširem smislu „skup svih onih merâ, koje država i druga javno-pravna tela sprovode sa ciljem da proizvodnju tla regulišu i povećaju, u najboljem interesu narodne privrede i time opšteg blagostanja. Tu spada i akcija privatnih lica i njihovih grupa (zadruga, udruženja i t. d.) kad ona ima kao prvenstvenu nameru da pomaže unapređenje poljoprivrede, i kad ta namera ide ispred čisto privatnih ili čisto lokalnih interesa“. U užem smislu, agrarna politika sadrži „samo mere zakonodavstva ili javne uprave koje se odnose na poljoprivredno tlo i na odnose u poljoprivrednim posedima“. (Otpadaju, dakle, sve mere koje se odnose na čistu tehniku poljoprivrednog gazdinstva). Ova definicija je najjasnija, i ako nije najpotpunija. – Još šire shvata agrarnu politiku Fridrih Arebo, najveći nemački stručnjak za nauku o gazdovanju i za t. zv. procenjivanje zemljišta. Njegova knjiga obuhvata mnoge probleme koji obično ne ulaze (ili ne tako opširno) u agrarnu politiku, dok neke (valjda zato što su drugde dobro obrađeni) samo dodiruje. On tako unosi dobar deo nauke o gazdovanju, opširno govori o carinama, porezima, populacionoj i prosvetnoj politici, dok sasvim kratko prelazi preko unovčavanja proizvoda, preko agrarnih odnosa u prošlosti, preko udruživanja i zadrugarstva, kao i preko

administrativnih mera u korist poljoprivrede. Od sistematskih dela, valja pomenuti još knjigu A. Skalvajta. Drugi nemački i austrijski pisci obično se bave pojedinim agrarno-političkim problemima: H. Dade, F. Bade, F. Lenc, F. Bekman, Bakhaus, Kurt Riter, Brinkman.

U Francuskoj, agrarna politika se ne izdvaja iz političke ekonomije. Tek u novije vreme Sušon i Žuzije obrađuju sistematski poljoprivrednu ekonomiju, dok se H. i Ž. Itie, Ože-Laribe, Viktor Bore, – svi sledbenici staroga Melina, – bave pojedinim pitanjima agrarnim, ne pokušavajući da dadu celine. Francuzi prave razliku između „poljoprivredne ekonomije“, „poljoprivredne politike“ i „agrarne politike“: prvi pojam je najširi, poslednji je najuži. Economie rurale kod njih obuhvata, kao i kod Švajcarca Laura, ekonomske i pravne osnove poljoprivrede, agrarnu istoriju, nauku o gazdovanju, poljoprivredno računovodstvo, nauku o taksiranju zemljišta i agrarnu politiku u užem smislu. Politique agricole je zbir tehničkih, ekonomskih i socialnih pravila, metodički primenjenih od strane države, u nameri da se unapredi poljoprivreda, i da se poboljšaju uslovi poljoprivrednog stanovništva, i staranje da se ono uvede u međunarodnu poljoprivrednu politiku (proizvodnja, razmena i potrošnja poljoprivrednih proizvoda). Politique agraire je, prema Viktoru Bore, samo jedan deo ili jedan vid poljoprivredne politike.

Amerikanci i Englezi, naročito prvi, sve se više bave agrarom, ali još sasvim malo kao čistom agrarnom politikom već više kao poljoprivrednom ekonomijom. Prema tome kako shvataju ovu disciplinu, razlikujemo u Americi tri vrste ekonomista. Prva grupa (H. C. Taylor) razume pod rural economy ne samo čistu poljoprivredu, već i naučnu organizaciju gazdinstva, farme. Druga grupa (prof. Carver) isključuje ovaj poslednji elemenat (nauku o gazdovanju). Treća grupa smatra da je rural economy samo kombinacija opšte ekonomske nauke i poljoprivrede.

Od drugih naroda, Talijani stoje na francuskom shvatanju ruralne ekonomije.

Mnogo je zanimljivije stanje kod Rusa. Čitava jedna plejada pisaca oslobodili su se evropskog šematskog shvatanja agrara u kompleksu opšte nacionalne ili političke ekonomije. Oni su ne samo agrar izdvojili, već su našli za nužno da „seljačko porodično gazdinstvo“ proučavaju sasvim odvojeno od poljoprivredne proizvodnje u opšte. B. D. Bruckus, A. Čelincev, A. Čajanov i drugi ubacili su sa velikim uspehom u agrarno-političku nauku pojam „seljačkog porodičnog gazdinstva bez najamnog rada“, i na taj način dali sasvim nov pravac čitavoj agrarnoj politici. Čajanov je osim toga formulisao osnovna pravila t. zv. „socialne agronomije“.

2. Naši pisci.

U našoj zemlji, posle prevoda Filipovićeve knjige (1913), prvo sistematsko delo nalazi se u Osnovima ekonomske politike prof. dr. M. Kosića (1925), koja se „ograničava na prikazivanje agrarne politike u užem značenju“, u toliko što obuhvata samo zemljoradnju sa stočarstvom, a ne i šumarstvo, vinogradarstvo, voćarstvo i povrtarstvo. Inače je knjiga sasvim potpuna, i sadrži sve što se obično nalazi u stranim delima ove vrste, i to u onima koja tretiraju agrarnu politiku u širem smislu: prirodna i tehnička osnova, istorijski pregled socialnih odnosa, problemi gazdovanja, seljački posedni poredak, opšte javne mere, mesto agrara u narodnoj privredi. Mnogo je manje potpuna knjiga prof. dr. Bran. Dimitrijevića,

koja je unesena u ceo jedan sistem Političke Ekonomije, ali se bavi više pravnim nego ekonomskim pitanjima, i više prikazuje agrarne odnose u prošlosti nego današnju poljoprivredno-ekonomsku stvarnost. Mih. Vujić, M. Ninčić, M. Vlajinac, V. Bajkić, među Srbima, Blaž Lorković, Šandor Breščenski, Fran Milobor (u čijim Izabranim poglavljima je agrarna politika tretirana već sasvim savremeno), St. Deželić, O. Frangeš među Hrvatima, obrađivali su vrlo dobro pojedina ekonomno-politička pa i agrarno-politička pitanja, ali nisu dali sistematskih radova. Prof. M. Ivšić je na kraju svoje knjige o našim agrarnim problemima formulisao jedan program agrarne politike specialno za Jugoslaviju: likvidiranje odnosa iz prošlosti (raspodela zemlje, ukidanje kmetstva, čifčiluka i kolonata), unapređenje sadašnjeg stanja (unutrašnja kolonizacija, komasacija, nasleđe, kredit, nastava i prosvetivanje, izvozna trgovina), tehničke mere (obrađa neobrađenog zemljišta, stoka bolje rase), pripremanje budućnosti (seljačka porodična svojina, poljoprivredni kredit, prosvetivanje, kooperative, finansiska politika, poljoprivredna statistika). Program opširan, nedovoljno sređen, kakvih se mnogo pojavilo u časopisima i listovima u doba privredne krize, posle 1924 godine.

II. Postanak i razvoj agrarne politike.

I. Opšti pogled.

Ni starijeg predmeta, ni mlađe nauke. Zemlju ljudi rade odavno, zemljom i njenim plodovima se bave od uvek, a o poljoprivredi i poljoprivrednicima vodi se računa tek od dve-tri stotine godina. Prava agrarna politika – ili staranje državnih ili javno-pravnih tela o unapređenju poljoprivrede i o boljim odnosima među ljudima koji poseduju i rade zemlju – takva politika jedva je stara 100 godina.

a) Srednji Vek u Evropi.

U Starom Veku, cela kultura je bila skupljena na obalama i u gradovima. Bilo je slobodnog rada i malog seljačkog poseda, ali je predominiralo ropstvo i veliki posed. Sa stvaranjem rimskog carstva, strahovito se proširila površina ager publicus-a, i time se veliki posed još uvećao. Pobune seljaka i robova, pod braćom Grasima u 2. i pod Spartakusom u 1. veku, ostale su bez uspeha, ali je Cezarov genije uvideo da državu mogu braniti samo sopstvenici zemlje: zato je u današnjoj Lombardiji naseljavao legionare, a seljacima davao pravo građanstva u svojinu (1. vek pre Hr.). Isto su činili i poslednji rimski carevi, hoteći da zaustave nadiranje varvara. – Skoro svi veći i stariji evropski gradovi su ostaci jelinsko-vizantiske, odnosno latinsko-galske civilizacije. Ceo feudalizam evropski je na vojničkoj i seljačkoj bazi, dok je antičko društvo bilo trgovačko-zanatsko i gradsko. Pa ipak, to porušeno, razoreno društvo, pregaženo od varvara, toliko je bilo snažno u svojim gradskim oazama, da je izdržalo sve najezde, i da je ekonomski dominiralo kroz ceo Srednji Vek, čak i onda kad je izgledalo da su feudalci, vojnici, plemstvo i sveštenstvo, ovladali celim društvom. Vojna i duhovna sila je bila u njihovim tvrđavama, dvorovima i manastirima, ali je ekonomska snaga ostala ipak u gradovima. Snaga gradova, –najmanja u prvim vekovima iza Seobe

Naroda (od 5–10 veka), – bivala je docnije sve veća. Pored ekonomske važnosti, gradovi su dobijali sve veći kulturni uticaj, skoro stalno na štetu sela i seljaštva.

Država je postojala u Srednjem Veku, – kad čvršća, kad slabija; kad centralizovana, kad razbijena; negde u obliku gradova sa okolinom (Italija), negde teritorialna (Nemačka), – ali je ta država u Srednjem Veku bila obično slaba. U svakom slučaju, njen uticaj je bio ograničen: ovde po prostoru koji domašuje, onda po veličini kompetencije. U koliko je u opšte moglo biti reči o nekoj planskoj ekonomskoj politici, ona je bila sva u korist povlašćenih klasa, – plemstva i sveštenstva, – a u odnosu prema teritoriji, u službi gradskih interesa. Sve što nije trošio dvor feudalnoga gospodara, išlo je u grad. Seljačka okolina proizvodi za grad, troši u gradu. Čak i sami feudalski moraju da povlašćuju gradove. Srednji Vek, i ako nosi poljsko obeležje, ne poznaje nikakve brige za selo i za seljake. Zabranjeni su zanati na selu. Trgovine isto tako. Izvoz agrarnih proizvoda iz zemlje je zabranjen; uvoz njihov nije ničim zaštićen. Moglo je biti borbe između grada i grada, između knezova i gradova, ali nikad nije došlo do borbe na ravnoj nozi između sela i grada.

Kako se to da objasniti? Zar feudalni gospodari – koji su često i sami živeli u polju – nisu bili na strani sela i seljaka? Zar oni nisu štiteći svoje interese štitali seljačke interese? Ne, jer se oni ekonomijom u opšte nisu bavili, a od prinosa su prodavali malo ili ništa. Potreban novac su dobijali u obliku taksa i drugih davki, tako da se za promet poljoprivrednih artikala nisu interesovali. Varošani su vodili računa o tim artiklima, jer je od njihovog prometa (uvoza, izvoza, cene) zavisila njihova ishrana i njihova trgovina. Zato su oni to uredili u svoju korist. Takvo stanje su u glavnom poznale u Srednjem Veku sve evropske zemlje: Nemačka, Francuska, Italija, Rusija, Turska. Država kao takva nije se zanimala agrarom. A u koliko se bavila privredom u opšte, činila je to uvek u korist gradova. Sela su bila u službi grada. „Ljudi iz polja, osobito poljoprivrednici, t. j. seljaci smatrani su kao materijal, koji treba iskorišćavati u korist gradova i razume se u korist dotičnoga vlastelinstva.“ I to je onda sasvim odgovaralo pojmovima savremenika, kao što se nekada ropstvo, a tada kmetstvo smatralo za normalnu pojavu. – Privilegovane klase su bile plemstvo i sveštenstvo. Gradovi su dragocenosti koje treba štedeti. A seljaštvo je tu samo da plaća i da bude prezreno. Seljaka je bilo tako mnogo, da nikome nije padalo na pamet da ih štiti. „Poljoprivreda je nešto što ide samo po sebi i čemu ne treba poklanjati nikakvu naročitu pažnju“. Tako je išlo u Zapadnoj Evropi sve do 16. veka, a u Srednjoj i naročito Istočnoj i mnogo docnije, skoro do naših dana.

b) Novi Vek.

16. vek označava početak stvaranja jakih t. zv. teritorialnih država, mesto gradskih republika ili kneževina, i mesto plemićskih vlastelinstava. U agraru se to manifestovalo na dva načina: a) zabrane izvoza žita i dalje postoje, ali se sada odnose na celu državnu teritoriju, a ne samo na grad i okolinu, kao dotle; 2) uredbe o šumama i o ribolovu, kao i druge propise koji se odnose na pojedine poljoprivredne grade, sada izdaje vlastelin, a ne više gradska uprava. Tako se javljaju prvi rudimenti neke agrarne politike. Ovde- onde vidi se još po koja agrarno-politička mera, ali čisto negativna i uvek u korist vlastelina i njegove klase: kao na pr. zabrana ili otežavanje deobe seljačkih imanja. U to doba merkantilizma i zabrane izvoza agrarnih proizvoda (naročito hrane i vune) kao i sloboda njihovog uvoza ide samo u korist gradske privrede i gradskog stanovništva. Ali je jedna promena nesumnjiva: država je izišla iz okvira grada, i njena delatnost se od sada širi na sve stanovnike. Ona još uvek radi iz finansiskih obzira, ali će uskoro morati da

se rukovodi ekonomskim i socialnim obzirima. Gradske privilegije okrnjene su u dva pravca: dopuštano je obavljanje zanata na selu i olakšavan je izvoz žita iz zemlje. Ove dozvole su najčešće davane za dobre pare, ali su davane, i to je imalo velikih posledica.

v) 18. i 19. vek.

Takav, upravo srednje-vekovni, sistem postojao je sve do kraja 18. veka, i u koliko se menjao, to je bilo čas u korist gradova, čas u korist vlastele, ali nikad u korist seljaka. On je prestao tek u početku 19. veka, kad je zavedena sloboda rada i kad su se počele ukidati feudalne privilegije. Nešto ranije pojavila se sloboda izvoza agrarnih proizvoda.

Izvesne pozitivne mere u korist poljoprivrede primećuju se u nekim zemljama i ranije. Tako je u Engleskoj bila za izvesno kratko vreme uvedena, već godine 1436, uvozna carina na žito. U Nemačkoj, Fr. Viljem I i Fridrih Veliki – i ako su bili ubeđeni merkantilisti – pokazuju izvesno raspoloženje za seljake i za poljoprivredu. Njih su do duše rukovodili vojnički i finansiski razlozi: očuvati seljačku zemlju kao izvor poreskih prihoda, uvećati broj državljana i vojnika, naročito posle pustošenja sedmogodišnjeg rata. Ali su ipak to u stvari pravi počeci neke agrarne politike u korist seljaka: kreditiranje putem landšafta (koje stvara Fridrih Veliki), unutrašnja kolonizacija Pruske, zaštita neslobodnih seljaka. Pravi preokret javlja se tek na kraju 18. veka, pod uticajem fiziokratskih teorija, koje su same jedna reakcija na preterane žrtve učinjene u korist gradske manufakture i trgovine.

Fiziokrati su glorifikovali zemlju i zemljoradnju kao jedine izvore čistog prinosa (produit net), a poljoprivredu kao jedino produktivno zanimanje. Otac romantizma, Žan-Žak Ruso, širio je sentimentalnu ljubav za seoski i poljoprivredni život. S druge strane – i to je važnije – usavršava se poljoprivredna tehnika, koja je dotle bila posve primitivna. Najzad – i to je najvažnije – snaženjem industrije i porastom gradova pojavljuju se velike pijace za agrarne proizvode, koje traže i gutaju sve veće količine hrane i sirovina. To sve – pored potrebe za sposobnim poreskim platcima i za vojnicima, koji su i jedni i drugi nužni modernim centralizovanim državama, zbog velike birokratije i stajaće vojske – tera vladare i državnike da se zabave agrarom.

U početku 19. veka, staranje o agraru javlja se opet najpre u obliku čisto negativnih mera. To je razumljivo kad se zna da je tada trebalo srušiti i likvidirati srednjevekovni, feudalni i merkantilistički pravni i administrativni poredak: razdeliti zajednički posed, ukinuti sve vrste podložnosti, zavisnosti i vezanosti, osloboditi zemlju svih tereta i mnogih službenosti, ukloniti sve smetnje za promet dobara, u zemlji, pa čak i van zemlje. Ove oslobodilačke težnje išle su u prilog agraru u opšte, ali nisu uvek favorizovale seljake. Na protiv, usled raskidanja svih veza iz prošlosti – koje su oduzimale slobodu, ali su najčešće osiguravale jedan minimum hrane za stoku i drvo za ogrev – seljaci su se u masama proletarizovali i pretvorili u gole najamne radnike velikog, pre feudalnog, sada kapitalističkog poseda. To su izvesni „romantičari“ osetili ili razumeli, i oni su ustali protiv ovog naglog i jednostranog emancipovanja (Adam Miler, Marvic, pa i sami fon Štajn i fon Tinen). Na evropskom Zapadu, kroz ceo 19. vek vođena je takva negativna, rušilačka i likvidatorska agrarna politika. Ona je oslobodavala seljake, ali je malo što oduzimala velikim posednicima. Od kmetova je pravila najamnike, za poljoprivredu i za

industriju, sve jaču i bujniju. Oni seljaci, koji su ostali sa malim slobodnim posedom, postali su plen zelenaša i lihvara svake vrste. Nešto povoljnije su delovale čisto administrativne mere u korist same poljoprivredne proizvodnje. One su dole lepih rezultata, osobito usled napretka same tehnike i usled velikog razvoja pijaca za poljoprivredne artikle. Pitanje koje je zadavalo najviše brige, – osnovno pitanje seljačke poljoprivrede: nemanje kredita, – rešavano je nešto državnim sredstvima, nešto privatnom inicijativom, kroz udruženja i kooperative.

g) Sadašnjost i budućnost.

Prava, konstruktivna, „aktivna“ agrarna politika javlja se u Evropi tek pri kraju 19 veka. Nju su izazvala dva događaja od najvećeg značaja: 1) pojava jevtinijih američkih agrarnih proizvoda na evropskim pijacama; 2) oskudica u poljoprivrednoj radnoj snazi, koju je u gradove odvodila sve jača industrija. Poljoprivreda je bila utučena sa dve strane: niske cene, skupa radna snaga. To je bila velika poljoprivredna kriza, osamdesetih godina, mnogo jača od one prethodne, iz dvadesetih godina. Moralo se nešto učiniti za poljoprivredu, i radilo se u tri pravca: 1) zaštitom domaćih proizvoda, putem uvoznih carina; 2) energičnim pomaganjem poljoprivredne proizvodnje, često uz vrlo velike materialne žrtve na štetu drugih grana (Švajcarska, Francuska); 3) jačanjem samostalnog seljaštva, unutrašnjom kolonizacijom, kreditiranjem (Nemačka, Engleska, Rusija). Poslednja četvrt 19. i prva decenija 20. veka ispunjene su ovim velikim agrarno-političkim radom evropskih država. On će u glavnom biti predmet naših daljih izlaganja.

Svetski rat znači jedan dalji, odlučan korak napred za razvoj agrarne politike. On je delovao u svima zemljama, na Zapadu, u Centru i na Istoku Evrope, i ako u različitim pravcima. U industriskim zemljama (Engleska, Nemačka, Belgija), rat je otkrio svu važnost agrarne proizvodnje i seoskog stanovništva (oskudica hrane, sirovina i stoke, gubitci u ljudima, poskupljivanje radne snage, klasna svest kod poljoprivrednika, sopstvenika i radnika). U agrarnim zemljama, u Srednjoj, Jugo-Istočnoj i Istočnoj Evropi, – naročito posle Ruske Revolucije, – došlo je do buđenja seljaštva, do dovršenja njegovog socialnog i političkog oslobođenja, do njegove borbe za ekonomsko oslobođenje. Svetski rat za agrar ima, dakle, značaj jedne revolucije, kako u ekonomsko-tehničkom, tako socialnom i političkom smislu. Iz njega poljoprivreda i seljaštvo izlaze sa jednim do sada nepoznatim ugledom. Agrarni problemi – i to ne samo tehnički, kao u 19. veku, već i socialni i čisto ekonomski – izbili su u prvi red. Poljoprivrednici se sve više organizuju (stručno, poslovno, politički) i tako vrše jedan direktan uticaj na državnu vlast i teraju ostale privrednike da sa njima pregovaraju na ravnoj nozi i čine im ustupke. Agrarna politika nije više samo proizvod fiskalnih i vojničkih razloga, sentimentalne romantike ili političke računice. Ona je plod realnog kompromisa između socialnih i ekonomskih snaga, više ili manje organizovanih. U nekim zemljama (Čehoslovačka, Nemačka, Austrija, Švajcarska), taj kompromis dolazi do izražaja i formalno, u staleški i klasno diferenciranim parlamentima i vladama.

U istoriji seljačke borbe za oslobođenje mogu se u Evropi razlikovati tri perioda. Prvi period pada pri kraju Srednjeg i na početku Novog Veka: seljačke bune, žakerije, Vat-Tajlerov ustanak i t. d. Seljaštvo je samo, bez saveznika i biva poraženo od feudalnog plemstva. Drugi period: doba građanskih revolucija na kraju 18. i u prvoj polovini 19. veka. Seljaštvo je u savezu sa gradskom velikom i malom buržoazijom i pod

njenim vođstvom. Feudalni ekonomski poredak pada, ali glavnu korist od te zajedničke pobede izvlači buržoazija. Seljaštvo ipak dobija izvesne gde veće gde manje koristi, i ono se pojavljuje kao podrška kapitalističkog poretka. Zato se protiv njega okreću socialisti. U trećem periodu, seljaštvo vodi borbu protiv velikog poseda i protiv ostatka feudalizma, ali ono se okreće i protiv same kapitalističke (industrijske i finansijske) eksploatacije, i traži pomoć i zaštitu u svojim organizacijama i ustanovama za nabavku, kredit, prodaju, i t. d. Za saveznika u ovom periodu nudi mu se radništvo. Ali ono obrazuje najčešće svoje vlastite seljačke pokrete, ekonomske i političke, u nacionalnom i internacionalnom razmeru. Ruski profesor S. Dubrovski, predsednik Agrarnog Instituta u Moskvi pokušava da precizira doba tih perioda u raznim zemljama. Prvi period: u Italiji, 12. vek; u Francuskoj, 13. vek; u Engleskoj, 14. vek; u Srednjoj Evropi, kraj 14., 15. i 16. vek; u Rusiji, 17. i 18. vek (seljački ustanci Bolotnjikova, Stenjke Razina i Pugačova). Drugi period: velika francuska Revolucija 1789, seljački pokret 30–40-tih godina u Srednjoj Evropi (naročito 1848), seljački pokret u Rusiji u 19. i 20. veku. Treći period: seljački pokret u doba imperalizma: kriza kapitalističke poljoprivrede, jačanje ličnog i porodičnog seljačkog gazdinstva uz pomoć kooperativa.

U skoroj budućnosti, agrarna politika ima da rešava nekoliko osnovnih problema. Ovi nisu isti u svima zemljama. U pretežno industrijskim zemljama (Engleska, Amerika, Nemačka), kao i u slabo naseljenoj Francuskoj, glavno pitanje je oskudica radne snage na selu, usled bežanja u gradove. U seljačkim i pretežno agrarnim zemljama, glavna pitanja su: slaba produktivnost, mala potrošačka sposobnost, oskudica u kreditu. Poljoprivreda je, posle ratnog i kratkog poratnog poleta, opet došla u veliku krizu. Ova poljoprivredna kriza, – za razliku od onih prvih dveju u 19. veku, – zahvatila je ne samo Evropu, nego i Ameriku. Zato se sve više čuju predlozi da se ona rešava međunarodno, – ne carinskim ratovima, nego svetskom stabilizacijom cena i zajedničkim merama za unapređenje poljoprivrede i podizanje seljaka.

2. Razne evropske zemlje.

U raznim zemljama, agrar je imao različitu sudbinu. Čak u raznim delovima iste države nije u jedno vreme počelo staranje za poljoprivredne stvari. Zavisilo je mnogo od političkog uređenja, ali isto tako od ekonomske i socialne strukture dotične zemlje odnosno pokrajine. U kratko se može reći da se javna briga za agrar javila najranije u t. zv. teritorialnim državama, centralizovanim i apsolutistički uređenim, sa jakim monarhijom ili sa nesložnim plemstvom (Engleska, Francuska), ali da su mere preduzete u čisto feudalnim državama ili pokrajinama bile radikalnije, i ako, možda baš zato što su došle najkasnije (Rusija). U drugom profilu, s pogledom na socialnu strukturu, najbolji položaj seljaka je bio u srednje i sitno-posedničkim krajevima (Južna i Jugo-Zapadna Nemačka), ali su tu reforme bile najmanje korenite i zemljoradnja je danas zaostaliya nego onde gde je dugo postojao veliki feudalni posed, i gde su posle oslobođenja seljaka mogle da se vrše velike tehničke promene, komasacija, melioracije i t. d. (nemački Sever i Istok). Na ovima poslednjima lakše se razvija moderna kapitalistička ekonomija, dok opet prvi ne boluju od teške bolesti radničkog pitanja.

a) Nemačka.

O Nemačkoj, gde se nalaze prvi početci agrarne politike, treba reći još nešto. Do 16. veka, tu se nalaze sve one tipične pojave srednje-vekovnog povlašćivanja gradova na račun okolnih sela. Takvih gradova je u toj zemlji bilo mnogo, i oni su kolevke stare i mnogobrojne buržoazije, nacionalne i solidne, kakve malo ima u drugim zemljama. Svaki veći grad tamo je jedna bivša prestonica, jedan veliki ekonomski i kulturni centar. Da bi se on mogao hraniti, bio je do 16. veka zabranjen izvoz hrane iz najbliže okoline. Posle 16. veka, ta se zabrana proširila na veću teritoriju, tako da je bar unutrašnja trgovina bila mogućna. Ali briga oko ishrane i do današnjih dana obeležava nemačku agrarnu politiku.

Kralj Fr. Viljem I i Fridrih Veliki, i ako su sami zastupali merkantilističke ideje, ipak su imali za cilj da „postave zdravu ravnotežu između interesa grada i sela“, dajući dozvole za izvoz žita, kupujući velike rezerve hrane za državu i za preprodavanje po umerenoj ceni. U vreme fiziokrata – 18. vek – u Nemačkoj su osnivana, po ugledu na francuska „Sociétés d’agriculture“, ekonomska društva (ökonomische Gesellschaften), koja su davala pouke poljoprivrednom stanovništvu, i vladi činila predloge za podizanje poljoprivrede. Ovde, kao i u Francuskoj, fiziokratima pripada zasluga što su razvijali interesovanje za agrar, u vrhovima društvenim i državnim. Oni su tražili slobodan izvoz žita i stoke, podizali su ugled sela i seljaka. Rezultat njihovih napora i ondašnjih ekonomskih prilika bio je da se nemačka država počela ozbiljno baviti agrarom. Pored zaštitnih mera, i pored popuštanja srednje vekovnog agrarnog uređenja, došlo je deljenje poseda (Allmende), naročito u Pruskoj, dok je na Zapadu, i na sitno-seljačkom Jugu taj posed ostao i u 19. veku.

Ovaj vek je obeležen u ekonomiji velikim kolonizatorskim radovima, a u literaturi vlada snažan romantični duh, koji je sav u korist poljoprivrede, sela i seljaka. Posle idila Solomona Gesnera došle su propovedi Justusa Mozera, koje teže uzdizanju seljaka, ukidanju kmetova, obezbeđenju služinčadi, sve to kao reakcija na „prosvetćenost“ i na industrisku civilizaciju. Romantičari bacaju pogled u prošlost, hvale je i slave; opevaju hrabre vitezove i očinski dobre plemiće (fon Štajn, Marvic), obnavljaju narodne pesme i umetnost (Herder, Grim, Ril), slave seoski život, veličaju prostu i čistu narodnu dušu.

To je izazvalo izvesno oduševljenje za selo i seljake, stvoren je čak i neki mali agraristički pokret, romantično-konzervativan, ali njihovo stanje od toga nije mnogo popravljen. Čak se može reći da je u polovini 19. veka, i sve do osamdesetih godina, zabeležen u agrarno-političkom pogledu jedan korak u nazad, prema ranijem reformnom poletu. Država je, do duše, pomogla izvesne tehničke i pravne preobražaje u poljoprivredi: oslobođenje od srednjevekovnih veza, ukidanje kuluka, poboljšanje u sistemu gazdovanja, upotreba novih sprava i mašina, primena agrohemiskih pronalazaka, grupisanje parcela i deljenje zajedničkog poseda, udruživanje poljoprivrednika i stručnu nastavu, poboljšanje katastra.

S druge strane, država je malo učinila za očuvanje i uvećavanje seljačkog staleža i izbegavala je da se umeša u regulisanje cena poljoprivrednim proizvodima u korist seljaka. Drugim rečima, čitav državni agrarno-politički rad je išao na uvećanje proizvodnje, i to je koristilo poglavito većim posednicima, dok su poljoprivredni radnici i siromašni seljaci i dalje ostali bez zemlje, a cene agrarnih proizvoda i seljačkog rada ostale su niske. Liberizam je u punoj snazi, i njega podupiru ne samo kapitalisti i buržoazija, nego i sami industriski radnici. Socialna demokratija, baš kao buržoaska, imaju simpatija samo za grad i razumevanja samo za industriju i trgovinu. Biće potreban onaj veliki potres od američke konkurencije –

poljoprivredna kriza 80-tih godina – pa da se država više zainteresuje za zemljoradnju. U ovome smislu je delovalo i vraćanje Bismarkovo na načelo jake, autoritativne države, koja se aktivno meša u privredne odnose. Dolazi se do novog saznanja: seoski život je izvor nacije, bez koga bi ona brzo uginula; seljaka ima sve manje, i treba ih ne samo čuvati, već množiti i negovati. Uviđa se socialna i politička važnost toga sveta, dok se u isto vreme počinje strahovati od hipertrofije industrije i depopulacije. Zabranjuje se ili otežava deljenje i cepanje imanja, diskutuje se o preimućstvima velikog, srednjeg i malog poseda. Uvode se zaštitne agrarne carine (od 1879). Država se sve više smatra kao jedna zatvorena ekonomska oblast koja mora sama sebi biti dovoljna, naročito za vlastitu ishranu (autarhija). Velika pažnja se obraća na organizaciju kredita, na nacionalnu kolonizaciju, na poljoprivrednu nastavu. Sav taj rad je u još većem obimu nastavljen posle Svetskog Rata, jer se tek tada otkrila sva važnost agrara za Nemačku, koja je tako lako mogla biti blokirana i izdvojena od ostalog sveta.

b) Engleska.

Engleska ima vrlo zanimljivu agrarno-političku istoriju. Kao na retko kojoj oblasti javnoga života, ovde su Englezi išli iz jedne krajnosti u drugu. Vrlo rano su praktikovali slobodan izvoz žita – i ako ga nisu nikad imali dovoljno. Prvi su izveli oslobođenje seljaka od feudalne vezanosti. Zatim su potpuno zanemarili poljoprivredu, da bi joj se vratili tek u početku 20. veka, kad je već bilo dockan, jer je seljački stalež skoro uništen, ili sveden na najmanju meru.

Već u 15. veku nalazimo u Engleskoj zaštitu proizvođača hrane, čak neku vrstu agrarne zaštitne carine (1463). Pod Tudorima, vraća se stari sistem, povoljan za gradove. U 17. veku, opet se povlašćuju proizvođači: od 1660 srećemo zaštitnu carinu, a 1689 donesen je čuveni zakon o premijama na izvoz žita. Otkuda te promene? One su posledica političkog stanja. U Nemačkoj su vlastelini finansiski zavisni od gradova, i zato zabranjuju izvoz žita; ovde, engleska vlada pomaže proizvođače, jer joj treba njihova pomoć. Sredinom 18. veka, gradska buržoazija počinje da jača, usled pojave industrije, i onda nastaje borba između proizvođača hrane koji traže zaštitnu carinu, i industriskog stanovništva, koje zahteva slobodan uvoz hrane u ovu sve manje agrarnu zemlju. To je čuvena, duga i mučna borba oko t. zv. corn law-a, koja se sredinom 19. veka završava definitivnom pobedom industrialaca.

Romantični pokret u literaturi nije u Engleskoj imao ni za cilj ni za posledicu da podiže ugled sela i zemljoradnje. Valter Skot opisuje vitezove i njihovo društvo, ali ni on, ni drugi romantičari engleski (Dikens, Džordž Eliot), ne propovedaju vraćanje prirodi, narodnoj tradiciji i selu. Engleska je potpuno zanemarila zemljoradnju i svu svoju pažnju je obratila industriji i flotu, bez obzira na opomene koje su upućivali jedan Raskin ili jedan Karlajl, protivnici suviše industrializacije. Ona je to činila do skora sa takvim uverenjem, sa takvom durašnošću da su mnogi počeli u njenom primeru gledati ideal moderne i napredne države: prodavati fabrikate, kupovati sirovine i hranu, upravo po načelu međunarodne podele rada između razvijenih i zaostalih zemalja. Svetski Rat je pokazao da je ovo shvatanje pogrešno. Već pre 1914 godine, Engleska je počela opažati mračne strane svoje vekovne prakse, i još tada se čuo uzvik: „natrag zemlji!“

Rat je to saznanje samo potvrdio. Bez poljoprivredne proizvodnje i bez poljoprivrednog staleža, postanak jedne države nije obezbeđen, pa ma kako jaku industriju i trgovinu imala ona širom celog sveta. Pitanje vlastite zemljoradnje stavljeno je u Engleskoj na dnevni red, kako jedno od najvažnijih i najaktuelnijih.

v) Francuska.

U Francuskoj, odnos države prema poljoprivredi bio je u Srednjem Veku skoro istovetan sa onim koji smo našli u Nemačkoj: Tu se razvio tipičan feudalni sistem, sa svima svojim odlikama. Gradovi, ostali su galoromanske civilizacije, utruli neko vreme posle varvarske najezde, malo po malo su se obnavljali, i zauzimali svoje staro privilegisano mesto. Od 11. i 12. veka već, gradovi se bore za svoja prava, i vrlo vešto manevrišu u borbi koja se vodi između kralja i plemića, izvlačeći povlastice i koristi i od jedne i od druge strane. „Dobri gradovi“, „slobodni gradovi“, „kraljevski gradovi“, – sve kao u Nemačkoj i Austriji. To povlašćivanje je došlo do svoga vrhunca za vlade merkantilnog sistema, koji je u Francuskoj dobio svoje najrečitije branioce i najenergičnije ostvarivače. (Kolber!) Ali je isto tako značajno da su Francuzi vrlo rano – pre svih drugih – shvatili svu važnost poljoprivrede.

Zar Sili (Sully) nije rekao da su „zemljoradnja i stočarstvo dve dojke iz kojih se hrani francuska nacija?“ Zar Tigo – jedan od najvećih francuskih ministara – nije sam prevodio s nemačkog Gesnerove idile? Zar isti Tigo nije u praksu sprovodio fiziokratske teorije, u koje je verovao: slobodnu trgovinu žitima, u interesu poljoprivrede? Zar Žan-Žak-Ruso nije, u svojim raspravama i romanima, ispevao najlepšu himnu zemlji, selu i poljoprivredi, a seljaka, „prirodnog čoveka“, čisto „dete prirode“, proglasio jedinim pravim čovekom? Pa ipak, suviše jaki merkantilisti, – u službi moćnih kraljeva kojima je trebalo mnogo novaca za ratovanje, – toliko su povlašćivali gradove i gradske radinosti, da je poljoprivreda bila vrlo dugo žrtvovana.

Plemstvo je živelo u najvećoj raskoši Versaja i Pariza, a seljaci su bili ceđeni do krajnjih granica. Zato je u Francuskoj moralo doći do velike fiziokratske reakcije, koja se ubrzo pretvorila u pravu revoluciju, jednu od najvećih u istoriji. U narodnim molbama koje su bile podnete kralju povodom Skupštine Staleža, u oči same Revolucije, nalaze se, pored vapaja od feudalnog pritiska, i žalbe protiv gradskih privilegija i celog merkantilističkog sistema, koji je teško opterećivao poljoprivredu. U 18. veku, francuski seljak je u gorem položaju nego nemački ili engleski. Plemstvo se protivilo čak i reformama u smislu slobodne trgovine žitom, jer samo nije bilo privredno aktivno. Zato je Revolucija morala biti radikalna, i ona je takva bila. Seljaci su dobili potpunu slobodu, plemstvo je skoro potpuno ekspropisano u korist seljaka i države, i data je sloboda rada, na selu kao u gradu. Pobednička buržoazija ipak nije zaboravila da sebi obezbedi jevtino snabdevanje hranom, opet putem povlastica u korist gradova.

U toku 19. veka, situacija se još više promenila u korist seljaštva. Pravo glasanja je bilo sve opštije, i seljačke mase su stalno bile predmet vladinog staranja. Nigde u svetu cene žita i brašna nisu bile tako visoke kao u Francuskoj. Ni jedna država nije u tolikoj meri bila sama sebi dovoljna kao Francuska. Nigde u književnosti, u doba romantizma (1820–1850) i naturalizma (1850–1890), selo i seljaci nisu u tolikoj meri opisivani, slavljani i analizovani (Žorž Sand, Balzak, Zola, A. Dode, Mopasan). Pa ipak, francuska poljoprivreda ima svoja bolna mesta: slaba proizvodnja i oskudica u radnoj snazi. Otuda romantičan apel

staroga Melina: „vraćanje zemlji“, koji je prihvaćen kao kotva spasenja; otuda ozbiljni napori da se u Francuskoj počne prava agrarna politika, koja će usavršiti metode proizvodnje i rešiti teško pitanje poljoprivrednih radnika.

2. Rusija.

Rusija odudara po svojoj agrarnoj istoriji od zapadno-evropskih zemalja, čija smo tri tipična predstavnika ukratko prikazali. Ostale evropske države imaju više ili manje sličnosti sa Nemačkom, Engleskom ili Francusko, te ih nećemo posebno ovde pominjati. U Rusiji, agrarno pitanje nije bilo u sukobu između sela i grada, između agrara i industrije, kao na Zapadu. Ovde je ono bilo na čisto seljačkoj osnovi: borba oko svojine nad zemljom. Zato se u Rusiji istorija agrarne politike poklapa sa istorijom agrarne reforme, t. j. sa ličnim oslobođenjem seljaka i deljenjem zemlje, odnosno sa izgrađivanjem slobodnog seljačkog poseda. Još jedna osobenost Rusije: seoska zemljišna opština, mir, koja je postojala od vajkada, a za poslednjih šeset godina pretrpela velike promene, dok najzad nije ukinuta, za vreme boljševičke vlade.

Novija ispitivanja su pokazala da su u Rusiji, kao i na Zapadu, zemaljski velikaši stanovali u gradovima, bili po struci vojnici, u unutrašnjosti Rusije bavili se trgovinom, a u baltičkim krajevima moreplovstvom. Oni imaju velika poljska imanja, ali se na njima nastanjuju tek docnije, posle 13. veka. Onda počinje sistematsko uređivanje gradova, po nemačkom sistemu, a slovensko plemstvo napušta gradove i predgrađa, i pretvara se u viteški agrarni stalež, dok se u varošima razvija pravi građanski stalež.

Sve do sredine 19. veka, u agrarnim odnosima Rusije nije bilo skoro nikakve promene. U raznim gubernijama bilo je više seljačkih buna, ali one su sve krvavo ugušene, a rezultata nisu dale. Pod Petrom Velikom i Katarinom II dovođeni su kolonisti iz Nemačke, ukinute su unutrašnje carinske granice, kolonizovala se Mala Rusija i Južna Rusija (knez Potemkin). Docnije se, – bez određenih agrarno-političkih ciljeva, ali sa znatnim posledicama, – počeo naseljavati Sibir. Prva reforma većega stila izvedena je 1861 godine, pod Aleksandrom II, i ona je seljacima donela ličnu slobodu, ostajući u svemu drugom na pola puta: vlasnički odnosi nisu bili regulisani, kao ni stvarni osnovi proizvodnje. Seljačko pitanje i dalje je postojalo. Njega su pored oskudice u zemlji (za seljake), komplikovali još i sledeći momenti: zajednički posed, rasparčanost parcela, veoma primitivna tehnika (koju je održavao i sam „mir“), nesigurna i promenljiva iseljenička politika vlade, koja je čas pomagala čas zabranjivala odlazak seljaka u gradove i u inostranstvo.

Sve je to izazvalo na ruskom selu strahovito osiromašenje, napuštanje poljoprivrede u masama i prelazak u industriski i zanatski rad, kod kuće ili u varošima. Ni jača kolonizacija Sibira posle građenja velike sibirske železnice (1892), ni izvesno finansiranje seljačkog otkupa nije moglo da reši seljačko pitanje. Nemiri i bune su stalno izbijali, naročito posle 1901, dok nisu najzad, u leto 1905 godine, dobili tragičan i opšti karakter prave revolucije. Cilj je bio: „više zemlje!“ Pokret je ovoga puta imao srazmerno samostalan karakter, što je znak velikog političkog napretka prema sporodičnim i haotičnim buntovima za vreme kmetstva. Plemstvo i vlada su svojim držanjem doveli seljačke mase do očajanja, i one su u ustanku videle jedini spas. Ovoga puta, uspeh je došao. Vlada je izvadila iz arhive ranije projekte za agrarnu reformu (1898, 1902), obrazovala komisije i izdala nekoliko „ukaza“. Posle neuspeha ministara

Vitea i Goremkina, došao je P. A. Stolipin, i on je počeo jedan veliki reformatorski posao: ukidanje još zaostalih staleških ograničenja, razbijanje „mira“ (svakom seljaku dato je u svojinu zemljište koje je 1906 godine radio kao opštinsku deonicu), snabdevanje seljaka zemljom (putem prisilnog oduzimanja od smahija, uz otkup). Duma i plemstvo su se protivili tim reformama, Stolipin je bio ubijen; i osnovni zakon je stupio na snagu tek 1910 godine, a dopunjen je posle izvesnog iskustva 1911.

Glavna misao Stolipinova je bila: utvrditi ličnu svojину seljaka nad zemljom. Ali to nije bilo ni malo ni lako. Agrarne Komisije su imale pune ruke posla kroz više godina. Postojale su tolike pravne i ekonomske razlike među samim seljacima i među raznim zemljištima na istoj teritoriji, da je brzo sprovođenje individualne svojine bila skoro nemoguća stvar. Sa ukidanjem „mira“ nije takođe išlo: ili su se sami seljaci opirali (oko 53% opština), ili su postojale stvarne teškoće, te su se morali praviti mnogi izuzetci. Mnogo uspešnije se sprovela unutrašnja kolonizacija u evropskom smislu te reči. Seljačka Banka je već ranije kupovala, parcelisala i prodavala imanja, i taj posao je samo nastavljen: ni jedna desjatina nije bila silom eksproprisana, pošto se na prodaju nudilo više zemlje nego što je Seljačka Banka mogla da kupi. „Nadjeli“ koje su seljaci dobili raskidanjem „mira“ bili su posve nedovoljni; sa kupovinom nove zemlje je išlo teško, jer su mušci bili bez para; a država je raspolagala malim sredstvima. Tako je centralno pitanje, oskudica u zemlji, ostalo još uvek nerešeno. Reforma se naslanjala samo na jače seljake, i njima je donekle popravila stanje. Drugi su bili iščupani iz „mira“, prodali su svoj „nadjel“, proletarizovali su se i selili u grad. Glavna svrha: stvaranje „hutora“ vrlo je slabo postignuta. Pa ipak je ova reforma značila jedan „početak koji je mnogo obećavao“.

Za vreme Svetskog Rata, osobito zbog finansiskih teškoća, reformni rad je bio potpuno obustavljen. Revolucija je počela i vođena je sa starim seljačkim parolama, koje su bile neko vreme potisnute Stolipinovom reformom. Kadeti su tražili da sva privatna i javna zemlja pripadne seljacima, ali uz otkup, i da konačno rešenje agrarne reforme izvrši Ustavotvorna Skupština. Menjtevici i socialrevolucionari su bili za istu soluciju, ali bez ikakve naknade vlasnicima. Boljševici su tražili da se odmah i bez ikakvog otkupa sve zemlja preda seljaštvu. U Privremenoj Vladi, kadeti su ostali pri svome shvatanju o pripremnom i provizornom radu na agrarnoj reformi. Radile su mnoge komisije, ali je najveći deo posla izvršen u samim opštinama. Seljaci su shvatili stvar na svoj način: oni su među sobom delili zemlju, ne obzirući se na vladine preporuke. Dobro im je došao jedan mali zakon kojim su ukinuti svi organi za sprovođenje Stolipinove agrarne reforme. Boljševici, čim su došli na vlast, 7. novembra 1917, izdali su jedan „agrarni dekret“, koji je u stvari bio onaj što su ga izradili socialisti revolucionari. Logičan sa gledišta ovih poslednjih, on je bio protivrečan sa boljševičkim idejama: oduzima svojinu nad zemljom posednicima, ali ne „običnim seljacima i kozacima“; s druge strane, ukida u opšte svojinu nad zemljom. Protivrečnost dolazi od razlike koja se pravi među bogatim i običnim seljacima, i koju je vrlo teško postaviti. O ošteti u opšte nema ni pomena. Privatna svojina nad zemljom se ukida, i sva zemlja, privatna i državna, prelazi u jedan narodni „zemljišni fond“, tačno po zamisli socialista revolucionara. (Pravi se dakle razlika između države i naroda.) Iz toga fonda daje se odgovarajuća deonica svima građanima koji zemlju sami rade, prema broju radnih snaga u porodici, ali ne u svojinu, već na rad i upotrebu.

Definitivan rezultat boljševičke reforme još se jasno ne vidi, i ako je prošlo deset godina od njenog sprovođenja. Reklo bi se samo da se danas u Rusiji stvara, – u prkos svima naporima vlade da proizvodnju

organizuje na komunističkoj bazi, – jedna nova klasa seljačkih posednika. Ali je isto tako jasno da se ova klasa „razlikuje od one koju je htela da stvori Stolipinova reforma.“

3. Balkanske zemlje.

Balkanske zemlje čine, u istoriji agrarne politike, neku sredinu između zapadno-evropskih država i Rusije. I po svome geografskom položaju i po socialno-privrednoj strukturi, one su na prelazu između gradsko-industriske civilizacije Zapada i seljačko-agrarnog Istoka. Uticaji grčke i latinske kulture ostavili su vidnih tragova u mnogobrojnim gradovima, tržištima i trgovačkim kanalima, kojih nema u Rusiji. S druge strane, pretežno poljoprivredne i retko naseljene, one nisu imale da rešavaju tako odlučno kao evropske države pitanje sela i grada, poljoprivrede i trgovine. Njihova agrarna politika, – u koliko je o tome moglo biti reči sve do početka 19. veka, – imala je dakle elemenata zapadno-evropskih, u toliko što je postojalo neko strujanje između gradova i selâ, ali je ipak tu, kao u Rusiji, glavno pitanje bio odnos između seljaka i spahija. U Grčkoj, u Mačedoniji, u Hrvatskoj, u Rumuniji, pa i u Bosni, bilo je kroz ceo Srednji Vek znatnih gradova, dok su Bugarska, Srbija i Crna Gora bile retko naseljene, skoro isključivo stočarske zemlje. I dok je u prvima bilo izvesnih rudimenata novčane privrede, dotle su ove poslednje živele u skoro potpunoj prirodnoj privredi, u mnogobrojnim seoskim zadrugama, koje su same izrađivale sve što im je bilo potrebno, kupujući nešto gvožđa i soli na godišnjim sajmovima. U krajevima starije kulture, sa gradskim centrima, postojao je sukob između sela i grada, i on se, kao i u Evropi, rešavao redovno na štetu poljske privrede. Seljaštvo je bilo pod Turcima, odnosno pod Austrijancima, pod vlašću zapadno-evropskog ili vizantisko-turskog feudalizma. Spahije su živele po gradovima, a njihovi nadzornici su uzimali od seljaka dužne davke i terali ih na kuluke i rabote. Ni o kakvoj zaštiti, ni o kakvoj agrarnoj politici u korist seljaka nema ni pomena.

Bilo da su ostali na svojim domovima i pod turskom najezdom, ili da su se približili austriskoj i mađarskoj granici ili je prešli, balkanski seljaci su bili teško eksploatisani. S vremena na vreme dešavale su se seljačke bune, naročito u toku 16., 17. i 18. veka: 1573 sa Matijom Gubcem, 1644 u Božjakovini, 1653 u okolini Siska, i mnoge druge, koje su se sve svršavale u krvi, bez rezultata za seljake. Tek u 19. veku nastaje za njih negde veće, negde manje olakšanje.

a) Pod Austro-Ugarskom.

Hrvatska i Slovenija koristile su, zajedno sa ostalim zemljama Monarhije, reforme Marije i Josifa II u 18. veku. Još bolji je bio položaj t. zv. slobodnih seljaka, kojih je u „prečanskim“ krajevima bilo dve vrste: 1) hrvatsko seljačko plemstvo, ostatak nekadašnje rodovske i župne organizacije, koja se naročito očuvala u Turopolju („plemenita općina turopoljske“); 2) seljaci iz vojničke granice ili „krajine“, koji su uživali naročite slobode i povlastice od austriskih ili ugarskih vlasti (od 1630 do 1873 i 1881), u zamenu za čuvanje granice od turske navale, od mora do reka Save, Drave i Dunava, pa preko Banata do transilvanskih planina. Oslobođenje kmetova u severnim zemljama izvršilo se vrlo sporo i u mnogim etapama, i to više iz pobuda finansiske oskudice nego radi socialne pravde. Državi je trebalo novaca, i

ona ih je mogla dobiti samo ako od kmetova načini slobodne seljake i poreske platce. Od 1680. godine počeli su se pojavljivati razni „patenti“, koji su ublažavali položaj seljaka, i približavali ih sve više slobodnoj svojini zemlje koji su radili. Dok je Marija Terezija samo ublažavala položaj kmetova, njen sin Josif II radio je na ukidanju kmetova. Inspirisan fiziokratskim teorijama, on je hteo da sprovede „jedinstven porez“, i to u novcu, zasnovan samo na produktivnosti zemlje, mesto dotadanih mnogobrojnih davki u naturi. Ova napredna, skoro revolucionarna politika prosvetiteljskog apsolutiste naišla je na strahovit otpor, i posle njegove smrti 1790 sve se vratilo na staro stanje od pre 1781. Tek posle bune i rata od 1848 godine došlo je u austrijskim zemljama (Slovenija) do izvođenja tih reformama: ukidanje lične zavisnosti, slobodan posed, ukidanje vlastelinskih monopola, taksa i kuluka, sve uz otkup, čije plaćanje je olakšano docnije (1851) naročitim kreditnim zavodima i protegnuto na 40 godina.

U krajevima pod mađarskom upravom, oslobođenje je išlo nešto drukčije. Reforme Marije Tereze i Josifa II ovde su imale još manje uspeha nego u Austriji. Fakultativni otkup seljaci nisu mogli da obave, jer su bili bez sredstava. Hrvatski nacionalni plemići su se borili za hrvatski jezik, ali ne i za oslobođenje seljaka, koje su i sami eksploatisali. Oni su čak u tome zaostajali iza mađarskog plemstva, koje je, na čelu sa Lajošem Košutom, proklamovalo ukidanje kmetstva, kao parolu u borbi protiv Austrije. Hrvatski plemići su tada stali uz Austriju, dok su Srbi pomogli Mađare: zato su srpski seljaci u Vojvodini došli pre do ekonomskog oslobođenja nego hrvati. U Hrvatskoj i Slavoniji, nacionalno plemstvo otežavalo je proces oslobađanja kmetova. Ovi su međutim bili do krajnosti uzrujani vestima o promenama svuda okolo. Tek proglašavanje bana Josipa Jelačića zadovoljilo je njihove duše (25. aprila 1848), jer je on donosio stare „narodne pravice“, ukidao kmetstvo, teret i kuluke i davao seljacima sve urbarijalne zemlje s tim da „svaki kmet postaje sopstvenikom svoje deonice“, ostavljajući vlastelinu samo njegovu baštinu; vlastelinski monopoli su predani opštinama; odštetu vlastele uzima na sebe država; zajedničke šume i pašnjaci ostaju seljacima na zajedničko uživanje; na vlastelinskim pak seljaci imaju pravo ispaše i seče drva za gorivo. Ovo je bio kompromis, i on je izazvao nezadovoljstvo i zloupotrebe sa obe strane. Docnije su seljačka prava smanjena: ispaše i goroseče na vlastelinskim imanjima su ukinute, a seljacima su dodeljeni (segregacijom) tereni često bez ikakve vrednosti. Tako je položaj hrvatskih seljaka ostao vrlo težak, teži nego za Srbe u Vojvodini i za graničare. Unutrašnja politika i zakonodavstvo su još više otežali taj položaj puštajući da se raspadne krvna zadruga, i da se seljačka imanja cepaju i dele do u beskonačnost. Posle nagodbe od 1868, kojom su Hrvatska i Slavonija ušle u sastav Mađarske, taj dvostruki proces je samo nastavljen. Gradska buržoazija i inteligencija – većinom stranci – nemilosrdno su eksploatisali hrvatsko seljaštvo i ubrzali njegovu osiromašenje. Tek poslednjih godina 19. veka javila se izvesna reakcija u korist očuvanja porodičnog seljačkog gazdinstva: garantija zemljišnog minimuma (zakoni od 1889 i 1902). Ali je već bilo dockano. Raspadanju zadruga i sitnjenju seljačkih imanja dodala se i poljoprivredna kriza usled filoksere i teških nameta. U gradovima se razvijala samo tuđinska gospoština, a privredni život je tavorio, i čak nazadovao, te je i prelazak seljaka u varoš bio nemoguć. Ostajalo je jedino seljenje u Ameriku.

b) pod Turcima.

Pod turskom upravom, balkansko seljaštvo se razvijalo sasvim drukčije. U Grčkoj, Maćedoniji, Bugarskoj, Srbiji i Bosni, Turci su zatekli jedan feudalni režim vizantiskoga tipa. Prvobitni „banovi“ i „župani“ još pod

Dušanom proglasili su se za „vlasteline“ i prisvojili sebi srednje-vekovne feudalne privilegije, slične onima na Zapadu i u Vizantiji. Turci nisu doneli sobom jedan pravi feudalizam. Ostavljajući na njihovim posedima samo one plemiće koji su primili Islam (Bosna i Mačedonija), oni su oterali ili uništili sve drugo plemstvo, a sami su zaveli jednu više vojničku organizaciju. Ma da je u nekoliko i ova organizacija potsećala na feudalnu, ipak je ostavljala seljacima veću ekonomsku slobodu, kontrolišući ih iz daleka, eksploatišući ih manje sistematski i manje precizno nego što je to činilo nacionalno plemstvo na Zapadu i na Severu. Tako se može reći da je ekonomski položaj seljaka pod Turcima bio povoljniji, lakši nego onaj u Evropi, pa i u severnim Jugoslovenskim, krajevima. Najmanji pritisak su osećali stočari iz Crne Gore, Hercegovine i Zapadne Srbije (Šumadije), koji su živeli u pokretu, hajdučkim grupama, naoružani. Od njih su se najviše rekrutovali graničari i vojnici preko Save i Dunava, a oni su prvi i preduzeli borbu za oslobođenje, na kraju 18. i početkom 19. veka. Preduzimljivost, durašnost i borbenost Dinaraca, kao i druge visoke sposobnosti, što se retko sreće kod seljaka koji su dugo trpeli feudalni pritisak, možda su delom „posledica vekovnog duhovnog odmaranja i nevelikog telesnog naprezanja, kakvo je moguće samo u stočarskom životu“. Docije, rad zemlje i moderna državna uprava i njih su vezali za zemlju i disciplinivali. Ali za vreme Turaka, „raja“ je uživala prilično dobar ekonomski položaj, naročito dok su spahije bili vojni činovnici, potčinjeni sultanu i pokretni. Teža je postala situacija raje pri kraju 18. veka, kada su se mnoge spahije pretvorile u „čitluk-sahibije“, utvrdile su na zemlji, i počele sistematskiju eksploataciju seljaka. U Bosni je tako bilo još od početka turske uprave, jer su gospodari tako primili Islam, a docije postali i turskim javnim činovnicima i oficirima. Zato je položaj bosanskih seljaka od uvek bio vrlo težak, naročito onih koji su radili zemlju. Oni su najpre pomagali osmanlisku vojsku, da bi se zaštitili od svojih aga i begova, a posle su potpali pod austrisku „zaštitu“ (okupacija 1878), i ako ni jedna ni druga sila nisu ništa učinile da olakšaju njihov položaj. U ostalim balkanskim zemljama, seljaci su turski pritisak više osećali na svojim ličnostima nego na svojim imanjima. Naročito su im teško padali kuluci na javnim radovima, danak u krvi (za janičarsku vojsku), i eksploatacija od strane subaša. I ako je danak u krvi prilično rano bio ukinut (17. vek), ipak je položaj seljaka bivao u tim zemljama sve gori, u koliko je slabila centralna vlast sultanova, a rasla lokalna osiljenost spahija (čitluk-sahibija) i njihovih subaša. Pri kraju 18. veka, na celom Poluostrvu, – a u Bugarskoj, Staroj Srbiji i Mačedoniji, delimično u Rumuniji i u toku 19. veka, – stanje seljaka se vrlo mnogo približavalo onome iz Srednjega Veka, kada su bili sebri, meropsi i otroci, t. j. pravi podložni seljaci feudalnoga režima. U Srbiji, ekonomski položaj seljaka nikada nije došao dotle: zahvaljujući šumama, stočarstvu, hajdučkom životu i velikim krvnim zadrugama, oni su uvek ostali u jednom položaju koji se približavao slobodi. U Bosni, postojao je čak jedan čitav red slobodnih seljaka „privilegisane raje“, čije su zemlje bile neposredno pod sultanom, od prilike kao prečanski „graničari“. Oni ipak u masama prelaze granicu, naseljavaju Hrvatsku i Srbiju, idu u „graničare“. Drugi, muslimanske vere, stupali su u tursku vojsku i borili se protiv sličnih seljaka u Srbiji, za vreme prvog i drugog ustanka. (Zato se u ova dva ustanka često i ima utisak da se bore ljudi iste krvi i istog jezika, ali dve različite vere!)

Turci se nikad nisu paštali oko agrarnih problema. Tek posle velikih poraza na kraju 18. i u početku 19. veka, oni su preduzeli izvesne mere, od kojih neke imaju agrarno-politički karakter. Mladi sultan Abdul Medžid proklamovao je 1839 čuveni Gilanski Hatišerif, neku vrstu turske Deklaracije Prava, koji: izjednačuje sve sultanove podanike, zabranjuje činovničku samovolju, ukida „višu svojinu“ države, daje seljacima pravo raspologanja nad zemljom, ustanovljava porez u novcu srazmeran ličnoj imovini. Posle

Krimskog Rata, došle su nove reforme: hatihumajun od 1856, ramazanski zakon od 1858, Seferska naredba o „haku“ od 1859, zakon o šumama i ispašama od 1868 i dekret o fakultativnom otkupu kmetova u Bosni od 1876, u oči samog Berlinskog Kongresa, koji će Bosnu oduzeti Turcima. Da su ove reforme bile primenjene, položaj ovih seljaka bio bi povoljniji od stanja kmetova u Hrvatskoj pre 1848. Ali one su ostale skoro uvek mrtvo slovo, naročito u Bugarskoj, Staroj Srbiji i Maćedoniji, Albaniji i Dobrudži, gde nije postojao nikakav otpor agama. Posle austriske okupacije Bosne, seljacima nije bilo ništa lakše, jer su okupatorske vlasti htele da pridobiju simpatije muslimanskog stanovništva. U registrima koji su ustanovljeni (1880–1884) kmetovske zemlje su zabeležene na ime aga i begova, a kmetovi su registrovani kao „nasledni zakupci“. Ipak se u toku okupacije uvećao broj slobodnih seljaka, i to: 1) otkupom po dogovoru; 2) doseljenjem kolonista, mahom stranaca; 3) prelaženjem kmetova na državne zemlje, koje su dobijali u slobodnu svojinu. Svejedno, sve do 1910 godine 3/5 oraće zemlje pripadalo je agama i begovima, kojih je bilo svega 10.463, dok je seljaka-zemljoradnika (slobodnih, kmetova i poluslobodnih) bilo 252.168 domaćina. Seljački posedi su bili do krajnosti isitnjeni, naročito kod slobodnih seljaka, gde više od polovine nisu dostizali 2 hektara. Otuda je i ovde nastalo veliko iseljavanje, dok je proizvodnja bila i ostala na vrlo niskom stupnju. Za poslednje dve godine pred Svetski Rat otkupilo se nekih 13.000 kmetovskih porodica, ali to oslobođenje je bilo samo fiktivno, pošto ogromna većina nije bila u stanju da plaća predviđene anuitete. A ostalo je još 93.000 kmetskih porodica, koje nisu ni pokušale da se otkupe.

v) Oslobođene države.

U oslobođenim balkanskim zemljama (Srbija, Grčka, Rumunija, Bugarska) proces seljačkog oslobođenja je išao mnogo brže. Ma da su ustanci uvek isticali svoju odanost sultanu, i čak u spahijama tražili svoje saveznike i pomagače u borbi protiv dahija, ipak je sa političkom slobodom i samoupravom dolazila i ekonomska emancipacija. Pod Milošem, seljaci su izbegavali da plaćaju spahijama desetak, i Miloš ih je, – pored svih izjava lojalnosti, – u tome hrabrio i pomagao, a spahije tiranisaio, sudio im, pa ih i kažnjavao. Veće spahije međutim štedio je i obavezivao poklonima. „Dobrima davati, savetovao je on seljacima; druge saterati u Beograd.“ Sa desetkom neka se ne žuri, i neka ne daju sve na jedanput. Srbi su iskoristili prijateljstvo spahija u početku, a posle su ih terali kao prave zlotvore, odbijali desetak, zauzimali im zemlje. Pravno, spahiski odnos je u Srbiji raskinut fermanom od 26. oktobra 1833: svi Srbi su postali sopstvenicima zemlje koju su držali, a od Turaka u posedu su ostali samo oni koji su imali tapije. Sa njima su se Srbi nagodili, plaćajući im zakup ili neku vrstu desetka. Nove zahvaćene zemlje pripadale su onima koji bi ih prvi zauzeli. Docnije, prilikom napuštanja gradova od strane Turaka, pod Mihajlom, i 1878, posle Berlinskog Kongresa, kad su Srbiji pridodata tri okruga, – i to su okruzi sa čiflicima, gde je postojao pravi feudalni odnos između aga i seljaka, – uvek je predviđana naknada gospodarima, i to od strane seljaka, koje je država imala kreditirati iz jednog specialnog agrarnog zajma od 1891. Sa malim izuzetcima, Turci obično ništa nisu dobili, dok su seljaci postali vlasnicima zemlje koju su dotle radili.

(Zakon od 20. juna 1907 oprostio je seljacima sve još preostale anuitete.) Pašnjaci su ostali opštinama, a šume državi.

U Bugarskoj, oslobođenje je došlo mnogo kasnije, tek posle Berlinskog Kongresa (1878). Ali već pre toga, turska vlast je slabila, i Turci su se u masama selili. Bugarski seljaci su sve više silazili iz planina i zbegova,

zauzimali ili kupovali napuštene zemlje, od stočara postojali zemljoradnici i od čifčija slobodni seljaci. Zemlja se sve više tražila i njena je vrednost rasla. Svu svoju ušteđevinu seljak je davao da kupi što veći komad zemlje. Pomoći u tome ni od kuda nije dobio. Mithad Paša bio je osnovao i zaveštao seljacima neke „zemljoradničke kase“, ali one su po odlasku Turaka razgrabljene i razorene.

Selo je bilo slobodno, ali siromašno, žrtva zelenaša, malovaroških piskarala, i naročito države, koja se tek stvarala i trebala je mnogo novca. Ratovi su bili iscrpili seosko stanovništvo do krajnjih granica, tako da je za porez moralo da prodaje jedina bogatstva koja brzo mogu da se unovče: s toku i drvo. Kao u Srbiji u isto doba, ovde je nastalo istrebljivanje stoke i nemilosrdna seča šume. Tako su potkopavani sami temelji poljoprivrede. Sva zauzeta organizovanjem države, stvaranjem činovničkog kadra, škola i vojske, vlada nije imala ni vremena ni sredstava da se posveti seljaštvu i poljoprivredi. Pod uticajem novčane privrede koja je počela prodirati, bugarsko selo, kao i srpsko u to doba, gubilo je svoje partiarhalne oblike, a naročito se raspadala zadruga. Gradsko stanovništvo se uvećava vrlo sporo, ali se uvećava, i to ne samo svojim prirodnim množenjem, već naročito pridolaskom seljačkih masa. Za razliku od krajeva preko Save i Dunava, u Srbiji i u Bugarskoj nacionalni seljački elementat sve više potiskuje u gradovima strance i starosedeoce. Od školovanih seljačkih sinova, od seoskih zanatlija i trgovaca koji uspeju, najzad od proletarizovanih seljaka, gradovi se pune svežim elementima. Selo se međutim stalno ekremira, skidaju mu se vrhovi, napuštaju ga najbolji, najaktivniji, najinteligentniji. Otuda u Srbiji i Bugarskoj dve posledice, kojih nema u severnim krajevima: 1) gradovi su nacionalni, sa sve manjim procentom stranaca; ali 2) selo ostaje na vrlo niskom stupnju tehnike i kulture, bez svoje elite, bez svoje tradicije. Život na selu se otuda u Zapadnoj Srbiji na pr. smatra kao jedna osuda, jedno prokletstvo, koga se treba spasti što pre. Zemljoradnja nije ovde jedno starodrevno tradicionalno zanimanje, već kao neka privremena profesija, na putu iz nomadskog stočarstva u gradski ugodniji i čovečniji život.

Iako manje nego u severnim krajevima Jugoslavije, pa i u Grčkoj, Mačedoniji i Bosni, u ovim zemljama – Bugarska, Srbija, Rumunija – sve više se postavlja suprotnost između sela i grada. Borbu za oslobođenje vodili su seljaci, – jer nacionalne buržoazije nije bilo. Ali čim se organizovala država, ona je počela povlačivati gradove. Još u Miloševo doba, trgovina i zanati bili su rezervisani za varoško stanovništvo. Zabranjuje se otvaranje seoskih dućana, vodi se borba protiv torbarenja. Dok je u Vojvodini sloboda trgovine na selu (pored drugih uzroka) omogućila stvaranje velikih sela, često većih nego mnogi gradovi u Srbiji (Apatin, Sivas, Vrbas, Bečej, Srbobran, Melenci, Dragutinovo, Bavanište i t. d.), dotle su sela u Srbiji ostala neznatna, rasturena, bedna, primitivna. Prvi zakon koji je donela seljačka radikalna stranka, čim je došla na vlast, bio je zakon kojim se određuje gde se smeju a gde ne otvarati seoski dućani, i on je bio na štetu sela. U drugim zemljama, date su jednake mogućnosti za razvitak sela i grada, i postignuto je da „aktivni pojedinci sela, često pioniri privrednog napretka, nisu imali potrebe da napuštaju selo, i ovo nije ostalo bez svojih najposobnijih članova.“ Kod nas je u 19. v. vođena obrnuta politika, u korist gradova, na štetu sela. Na Zapadu su se gradovi stvarali tokom nekoliko vekova, radom pojedinaca i laganim gomilanjem bogastava. U Srbiji i Bugarskoj, gradovi su stvarani za nekoliko desetina godina, teškim nametima na okolne seljake (trošarine, takse, kaldrmine, pijačarine, kantarine i t. d.), običnom pljačkom, najpre trgovačkih a posle i finansiskih zelenaša, i velikim porezima za činovnike i za vojsku. Beograd i Sofija su već vrlo rano (posle 1790) naplaćivali od seljaka „đumruke“ i „bač“ i pri unošenju u grad i pri iznošenju ma čega iz grada. Još onda se primetilo da je u gradovima bio „polet i blagostanje,“ dok je „za

seljake poteško“, pate od gladi, prodaju stoku da bi platili danak. Bilo je i pozitivnih agrarno-političkih mera, najviše pod Milošem, kad se Srbija sređivala i ograničavala u svakom pogledu. Do 1818, spahije su živele po svima palankama i varošima. Od toga doba, oni se povlače samo u utvrđena mesta: Beograd, Užice, Čuprija, Šabac. Docnije je Miloš tražio da dođu u Beograd. (1820 godine bilo je u beogradskom pašaluku svega 900 spahija, prema ranijih nekoliko hiljada.) Spahiluci su se prodavali, a mnoge su i napuštali. Miloš je neke kupio, a još veći broj je ispoklanjao svojim prijateljima Turcima. On je sam zakupio sva državna imanja i druge državne dohotke („mukade“), i tako se strahovito obogatio. No on nije dopuštao da se stvore nove spahije, od sprskih knezova i starešina, niti kakva velikaška oligarhija: bojao se za sebe, a i narodu je tako bilo lakše. Položaj seljaka je s te strane bivao lakši, ali ih Miloš nije ostavljao na miru ni u društvenom ni u privatnom životu. On je izvršio najveći reformatorski posao u našem agraru: socialan, ekonomski, tehnički. Seljaci su oslobođeni spahiskog pritiska, ili je bar taj pritisak u velikoj meri olakšan. Sada je trebalo podići proizvodnju i popraviti način života. Poljoprivredna proizvodnja je bila vrlo oskudna, ograničena na ono što je najnužnije za domaći život, i po vrstama bilja i životinja, i po proizvedenim količinama. Sela su bila raštrkana, još mnogo više nego danas, u salaška naselja, i u koliko je sigurnost veća, u toliko se više naroda doseljava u Srbiju, i zahvataju sve dalje u planinu. Čak se primetilo oko 1836 da se „ljudi pod planinu ili u samu njenu vnutrenost naseljavaju. tamo goru nanovo opustošavaju i tim selo po sve razčlenjenim čine.“ Miloš naređuje da se to zabrani, da se ljudi vrate u sela, i da se „sela u jedno zbijaju i ušoravaju.“ Seljaci u ravnici primili su to kojekako. Ali brdoviti krajevi su odgovorili da tamo narod „nije kadar visočajšu ovu zapovest zbog neudobnog mestopoloženija, vrleti i velike svoje sirotinje u dejstvo privesti“, ili je odbio da sluša čitanje ovoga ukaza, ili je sreskom starešini „tako odgovorio“ da on to „ne sme ni opisati“. (Ovo širenje sel i krčenje šume išlo bi u beskraj da nije zakon od 1884 zabranio proizvoljno zauzimanje zemljišta). Miloš je energično nastavio. Naređivao je: da se trebe zverovi i tice štetočine; da se čuvaju i štede šume; da se pokrivaju kuće ćeramidom; da se narodu deli seme od krompira; da se razgraničavaju i sinore sela; da svako mora raditi zemlju koju je zahvatio, iskrčio, kupio ili dobio, u protivnom da knezovi od „onakih nepravednika ili neredina (koji sami ne rade, niti drugomu daju pod kiriju) praznu zemlju oduzmu i neimuštemu daju i prišelce naseljavaju, a na onoga porezu udaraju“ (1821); da se svinje u livade ne smeju puštati; da se šume i žirovšići štede; da zemlju niko ne prodaje bez velike nužde; i još mnogo drugih korisnih mera po poljoprivredu. Miloš je upravo udario temelje agrarnoj politici u Srbiji. Njegovi metodi su bili često vrlo drastični: naređivao je da se neposlušnici kazne batinama, ili je tražio da se pošlju njemu lično, gde će „za primer proćim njemu podobnim ostru kaštigu primiti“.

Posle Miloša, na poljoprivredu se obraćala mnogo manja pažnja. Mihajlo je veću brigu posvetio stvaranju činovničkog kadra i spoljnoj politici. A pod knezom Aleksandrom, unutrašnje borbe ometale su svaki konstruktivan rad. 1856 godine, Srbske Novine za „bedno stanje našeg zemljorada“ vide četiri uzroka: suviše mali broj stanovnika, neznanje, nemanje nužde i nemarnosti seljaka. Treba dakle naseljavati zemlji, seljake prosvetivati. „A njihovo nemanje nužde i nemarnost treba lećiti silom, „nagonitelnim“ dejstvima, novćanim kaznama za dangube. Čuje se u to doba i drugi glas: „A da li smo mi (ćinovnici i sveštenici) sve učinili da unapredimo ovu struku, i da li smo primerom prethodili i narodu protolkovali šta je zemljoradnja?!“ U zvanićnim novinama se vodi diskusija i o ušoravanju sela: jedni su za, drugi protiv, navodeći da raštrkanost nije sprećila kulturu u Štajerskoj, u Švajćarskoj. Još 1833, urećena je bila Državna Lutrija (ukinuta 1837. i obnovljena docnije), i jedan deo njenih prihoda išao je na unaprećenje

poljoprivrede. Ističe se potreba za jednim „zemljodelskim listom“, ali se on ne može da pokrene, već se preporučuje Ratar iz Sremskih Karlovaca. Docije Srpske Novine počinju donositi mesečne, pa polumesečne „poljoprivredne izveštaje o stanju useva u Srbiji“. Priređeno je nekoliko stočarskih izložbi. Gonjeno je zelenaštvo („lihoimstvo“) maksimiranjem interesne stope na 12%, davanjem pozajmica iz opštinskih kasa. U to vreme (1856) došla je i zabrana Jevrejima da „po selima i palankama drže dućane i meane“, jer bi „podobno bavljenje njino u vnutrenosti zemlje sa neizbežnom štetom mnogoga od naroda bilo skopčano“, usled „prostodušnosti izvanvaroške i sposobnosti njiove“. – U koliko se je država više razvijala, moralo se ipak posvetiti više pažnje i poljoprivredi. Ona je najpre bila u resoru ministarstva unutrašnjih dela. 1882 stvoreno je ministarstvo privrede, sa jednim poljoprivrednim odeljenjem, a tek posle 1918 obrazovana su zasebna ministarstva za poljoprivredu i za agrarnu reformu, da se 1929 opet stope u jedno, poljoprivredno. Zakonodavno telo donelo je nekoliko zakona; u građansko-sudski postupak je ušao § 471 koji štiti minimum seljačkog poseda (okućje, naglavica). Stvorene su neke okružne štedionice i Uprava Fondova za kreditiranje seljaka. Sve ove ustanove vrlo malo su učinile, i selo u Srbiji je ostalo na vrlo niskom stupnju. Kao i u Hrvatskoj i u Bugarskoj, zadruge su se raspadale, seljački posed se sitnio, seljak se zaduživao, proizvodna tehnika je sporo napredovala, trgovinska politika je bila nepovoljna za poljoprivredu, posla u zemlji nije bilo, i velike mase „pečalbara“ iz Istočne Srbije odlazile su za sezonske radove u Rumuniju, pa i u Bugarsku.

Kao odjek ruske revolucije od 1905, desili su se u Rumuniju veliki seljački nemiri u toku 1907 godine. Oni su došli kao posledica sukoba kapitalističkih elemenata u rumunskoj poljoprivredi sa ostacima feudalizma. Prvo oslobođenje seljaka od 1864 nije rešilo problem seljačke zemlje, a tome su se dodale još i nove pojave: industrijski razvoj zemlje, pojava seoske buržoazije posle ličnog oslobođenja, teški fiskalni nameti i najviše direktan i nemilosrdan pritisak velikoposednika, „bojera“. Ustanak je obuhvatio sve seljaštvo u čitavoj Rumuniji. Seljaci su palili zgrade i ambare sa hranom, uklanjali međe između svojih i vlastelinskih imanja, ubijali gospodare, uništavali knjige, ugovore i arhive. Tražili su „zemlju i slobodu“, ukidanje zaostalih feudalnih obaveza i tereta, smanjenje zakupnih cena. Ali se tada složiše sve građanske i posedničke stranke, i buna bi ugušena pod vođstvom generala Avereska: 15.000 seljaka je pogubljeno i toliko isto zatvoreno. Seljaci su bili bez ikakvog vođstva, i bez ikakve pomoći iz gradova: protiv njih su bili čak i socialisti.

Balkanski ratovi su izmenili agrarne odnose u Staroj Srbiji i Maćedoniji, ali ne koliko se moglo očekivati. Čifčiski odnos je razbiven više faktičkim seljenjem Turaka nego nekom sistematskom i smišljenom agrarnom reformom od strane srpske, bugarske ili grčke vlade.

Pravi agrarno-politički rad u balkanskim zemljama počinje tek posle svršetka Svetskog Rata. U Jugoslaviji, u Bugarskoj, u Grčkoj, u Rumuniji, sprovodi se agrarna reforma: ukidaju se fideikomisi, veliki šumski domeni u koliko su pripadali privatnim licima prelaze u državnu svojinu; feudalni odnosi gde su još postojali raskidaju se; dele se seljacima veliki posedi i sprovodi se unutrašnja kolonizacija.

GLAVA II

Savremeni agrarni problemi

Kakvo je stanje ekonomske nauke u pogledu na agrar, i koji zadaci se postavljaju agrarnoj politici kao nauci? To je prvo pitanje na koje želimo ovde odgovoriti. A drugo je: šta je danas program i glavni posao agrarne politike u pojedinim zemljama Evrope i Amerike? Jedno je iz oblasti agrarne politike kao nauke; drugo, iz oblasti agrarno-političke geografije.

Ostavljamo teoriskoj ekonomiji dublju studiju čisto apstraktnih pitanja koja se odnose na zakon o opadajućem prinosu u poljoprivredi i o renti, kao što ostavljamo nauci o gazdovanju (Betriebslehre)

detalnija ispitivanja o preimućtvima malog i velikog gazdinstva, o oblicima, situiranju i orientisanju tih gazdinstava: granice rentabilnosti i činioci intenzivnosti (saobraćajni položaj, prirodni položaj, stupanj ekonomskog razvoja), sistemi gazdovanja, grane gazdovanja, ljudski faktor u poljoprivrednoj proizvodnji.

Mi ćemo u našem izlaganju voditi računa o rezultatima ekonomske i agrarne nauke po ovim pitanjima, ali nećemo ulaziti u njihovo prikazivanje. Moraćemo, međutim, diskutovati u nekoliko zakone o opadajućem prinosu i o renti, u koliko ima odstupanja u njihovom važenju za nekapitalističko, odnosno seljačko porodično gazdinstvo. Iste rezerve moraćemo učiniti kad je reč o fon Tinenovim krugovima u orientisanju poljske privrede prema gradskim centrima, o intenzivnom gazdovanju, i t. d. U novije vreme razvija se, pod uticajem ruskih pisaca, čitava jedna nauka o gazdovanju bez najamne radne snage, o t. zv. „radnom gazdinstvu“ (trudovoe hazjajstvo), i o ovoj nauci se naročito mora voditi računa u sitno-seljačkim i maloposedničkim zemljama, kao što su na pr. naše na Balkanu. Kad se bude odgovorilo kako treba na ova teoriska pitanja, onda će se možda rešiti pravilno i problem o preimućtvu velikog ili malog poseda. Najzad, ne može se obići ni velika savremena dilema pred kojom se nalaze sve zemlje u Evropi: agrarna, industriska, ili agrarno-industriska država? Ovo pitanje danas zanima najbolje duhove u svetu, i agrarna politika će igrati veću ili manju ulogu, biće ovakva ili onakva prema tome kako se na njega bude odgovorilo.

I. Zadaci moderne agrarne politike.

Ali od čega zavisi odgovor koji ćemo dati na to pitanje? Zar ne pre svega od uslova pod kojima poljoprivreda ima da se razvija u svakoj posebnoj državi: 1) od njene klime i od prirode njenoga tla, u celini i po pokrajinama; 2) od veće ili manje razvijenosti industrije i agrarnih centara; najzad, 3) od stupnja kulturnog razvoja, tradicije i diferenciranosti dotičnoga društva. Mi mislimo da je u agrarnoj politici vrlo opasno rukovoditi se apstraktnim i unapred utvrđenim načelima, koja bi važila za sve zemlje i za sva vremena. Agrarna politika nije jedna tačna nauka, kao hemija ili matematika, čiji zakoni važe za celu našu planetu. To je pre jedna veština, koja se podešava i praktikuje prema datim uslovima: prirodnim, ekonomskim, tehničkim, socialnim i kulturnim. Zacelo, u toj praksi se moraju uvek imati pred očima izvesni ciljevi i ostvarivati izvesni zadaci.

Ti zadaci nisu tako prosti kao što bi se na prvi pogled moglo misliti. Nije to samo povećanje poljoprivredne proizvodnje. Ovaj zadatak je osnovan, i on prethodi svima drugim, u toliko što je prirodna čovekova težnja da stalno uvećava raspoloživa bogastva, u ovom slučaju hranu i sirovine. Ali, niti je agrarna politika u ranijim periodima imala u vidu samo taj ekonomski zadatak, niti je to danas slučaj. Od uvek je ona, i ako u manjoj meri nego danas, imala da rešava i socialno pitanje poljoprivrednog stanovništva. Te dve brige bi se mogle uzeti kao nešto stalno, i zajedničko svima epohama agrarne politike. Sukob između sela i grada je isto tako nju zanimao od prvih početaka, i danas taj sukob ne samo da se nije stišao, već je on možda akutniji nego ikad. Od njegovog pak rešenja zavisi ostvarenje glavnog zadatka agrarne politike: povećanje proizvodnje. Ovo poslednje nije samo stvar tehnike, već u prvom redu stvar ljudi, njihove volje da rade i da uvećavaju svoju radljivost. Ali je to u isto vreme stvar pijaca, cena i kapitala. Gradu je potreban aktivan pristanak sela; selu je potrebna materialna pomoć grada. Agrarna politika rešava taj problem u korist jedne i druge strane, prema odnosu snaga u datom

momentu, ali i prema uviđanosti državnika. Zato je agrarna politika od uvek bila i jedna politička disciplina i praksa.

U novije vreme, postavljaju se državama još i čisto kulturni zadaci, koji su ranije bili briga pojedinaca i posebnih grupa. Naročito prema selu i prema poljoprivredi javlja se potreba za dizanjem kulturnog nivoa, za usavršavanjem tehnike, – ali ne samo u fabrikama, nego i na selima, na njivama, među seljacima, – za stručnim i opštim obrazovanjem, ne samo mladeži nego i odraslih. Agrarna politika ima dakle jedan sve obimniji prosvetno-kulturni program, koji u očima izvesnih pisaca (Arebo, Laur, Čajanov) čini čak srž njene sadržine.

Najzad, podizanje poljoprivrede i poljoprivrednika, sela i seljaka ima težnju da pređe u njihove vlastite ruke i postane njihovim delom. Nekada je odbrana agrarnih interesa, zaštita i pomaganje proizvodnje i ljudi koji rade zemlju, bila ostavljena slučaju neke uviđanosti, neke dobre volje ili filantropije. Danas se u agraru pojavljuje jedna organizovana ekonomska i društvena sila. Poljoprivrednici se udružuju, u uže ili šire zajednice, da se uzajamno pomažu, da brane svoje proizvode i svoje profesionalne, staleške i klasne interese. U agrarnoj politici sve više mesta zauzima ta organizatorska delatnost, i ona se ne sastoji samo u registrovanju, posmatranju i proučavanju, nego u aktivnom pomaganju; olakšava ili otežava, kritikuje ili preporučuje ove ili one vrste organizacija.

Posmatrana uopšte, po zadacima koje ima da rešava u svima zemljama, agrarna politika se, dakle, pojavljuje kao jedna praksa sa ekonomskom, socialnom, kulturno-političkom i organizatorskom sadržinom. Prema rezultatima te prakse stvara se jedna agrarno-politička nauka. Ali se za danas još ne može reći da je ta nauka odredila svoje metode i formulisala svoje zakone. Mi se u agraru nalazimo još uvek u fazi eksperimentisanja i kontrolisanja postignutih rezultata.

1. Ima izvesnih opštih pravila koja važe za poljoprivredu kao granu ekonomskog života, za poljoprivrednu proizvodnju, za promet njenih proizvoda, kao i za raspodelu dobara. I ta pravila važe u glavnom za sve vremena, za gazdinstva svih veličina i svih oblika. To je upravo poljoprivredna ekonomska nauka. Ona sadrži načela koja se uvek moraju imati na umu pri regulisanju i sprovođenju ma koga agrarno-političkog posla.

2. Ekonomski zadatak agrarne politike dolazi naročito do izražaja u kapitalističkog poljskoj privredi, gde je proizvod (renta, profit) važniji od čoveka. U prošlosti, taj zadatak se ostvarivao putem feudalne organizacije, a docnije se usavršio u obliku kapitalističkog velikog poseda, bilo u direktnoj eksploataciji vlasnika, bilo u vidu zakupa, napolice, učešća u dobiti i t. d. Sredstva za ostvarenje toga zadatka su sve mere koje moderna država upotrebljava da uveća poljoprivrednu proizvodnju ekonomskim, tehničkim i finansiskim sredstvima, naročito u industriskim zemljama koje oskudevaju u hrani, da proizvodnju orijentiše prema potrebama varoškog stanovništva, da reguliše sisteme gazdovanja i nasledni poredak prema interesima same proizvodnje, da zaštiti agrarne proizvode od propasti i od strane konkurencije (carine). Tu dolaze i sve teškoće na koje nailazi kapitalistička poljoprivreda: bežanje sa sela, radničko pitanje, krize.

3. Socialni zadatak ima kao glavni predmet stvaranja ljude, one koji rade zemlju i žive na selu, i za koje poljoprivreda nije izvor dohotka već način života i sredstvo za opstanak. To je t. zv. „seljačko porodično

gazdinstvo“. Kako ono postaje (agrarna reforma, unutrašnja kolonizacija), njegova ekonomska priroda (teorija i praksa), opasnosti koje mu prete, mere za njegovo održanje i unapređenje (porodični minimum, poljoprivredni kredit i t. d.), zaštita poljoprivrednih radnika, poluvaroški i parcelni posed industriskih radnika i službenika. Tu dolazi i proces socialnog diferenciranja na selu: izdvajanje seoske buržoazije.

4. Kulturno-politički zadatak ostvaruje se agrarnom politikom u najužem smislu, ili neposrednim učešćem državnih vlasti u unapređenju proizvodnje i razmene. To je čitavo agrarno-političko zakonodavstvo, administrativna organizacija i sve moguće mere javnih organa u korist poljoprivrede i poljoprivrednika. Pre svega škole, opšte i stručne, stalne i sezonske: za decu, mladež i odrasle, produžna nastava i narodni universiteti, izložbe, utakmice, ogledna polja i ugledna gospodarstva, i t. d. Tu dolazi i ceo privatni i javni napor da se seljaci uvedu u civilizaciju, da se podigne kulturni nivo sela, i da se on što je moguće više izjednači sa životom u gradu, i tako se izbegnu sve nedaće velike kapitalističke kao i nazadne malo-seljačke poljoprivrede.

5. Organizatorski zadatak najčešće uzima na sebe privatna inicijativa, ali njega ne smeju gubiti iz vida ni javne vlasti. Poljoprivreda je od uvek bila zgodna za organizaciju, u toliko što je stajala izdvojena prema gradu, gradskim profesijama i staležima. Ali danas se udružuju poljoprivrednici sasvim drukčije: svesni svoga socialnog i ekonomskog položaja, u želji da se brane, ali i u nameri da osvajaju bolji položaj u društvu i državi. Slobodna udruženja, zadruge, sindikati, stručno predstavništvo (komore, saveti), kongresi, političke organizacije, sa svima sredstvima borbe koje su već uspešno ogledale druge klase (štrajk, bojkot, masovne manifestacije). Država ne može ostati ravnodušna i pasivna prema svemu tome seljačkom gibanju i poljoprivrednom organizovanju. Ona će zakonima i uredbama regulisati celu tu aktivnost, pomagaće jedne organizacije, kontrolisaće druge, ometaće i goniće treće. Sa svoje strane, poljoprivrednici bacaju svoj pogled dalje u budućnost, i izgrađuje se čitava jedna ideologija zadružne, sindikalne, ili seljačke države, – kako gde i kako kad, – i čine se predlozi za reorganizaciju čitavoga društva na jednoj novoj bazi.

6. Najzad: budućnost agrara. I nauka i javnost i politika interesuju se u najvećoj meri tim pitanjem: šta će biti sa agrarom? Hoće li se on moći preobraziti toliko da postane industriskom granom? Ili će sama poljoprivredna proizvodnja iščeznuti, blagodareći velikim napretcima nauke? Kao što mehanika izbacuje iz upotrebe konje i druge radne životinje, neće li hemija možda učiniti nepotrebnom biljnu i životinjsku hranu, ili je bar svesti na najmanju meru? Drugo pitanje, mnogo praktičnije: zar svaka država mora biti i agrarna i industriska? Ne može li se izvesti neka međunarodna podela rada i specializacija? Na posletku, za nas najvažnije pitanje: kakav je položaj naše zemlje u tome pogledu? Hoćemo li biti agrarna ili industriska država, ili agrarno-industriska, ili pak možda industrisko-agrarna?

II. Agrarno-politička geografija.

Svi ovi agrarni i agrarno-politički problemi nemaju podjednako veliki značaj u svima zemljama. Agrarna politika se u tome i razlikuje od ostalih delova ekonomske nauke. Ona je nešto bitno lokalno, specifično za svaku zemlju, ili bar za pojedine grupe zemalja. Isti su problemi u glavnom svuda, ali se u svima državama ne pojavljuju podjednako akutno, i ne u istom trenutku. Dva su bitna merila: 1) je li i kad je

sprovedena agrarna reforma, i 2) na kome je stupnju industrializacija u dotičnoj državi. Ali ima i drugih momenata koji utiču na sadržinu agrarne politike i na metode njenog sprovođenja: broj i veličina gradskih centara; gustina naselja; plodnost i smrtnost stanovništva; od kad se u dotičnom kraju praktikuje zemljoradnja (ratarstvo). A već se po sebi razume da su od presudnoga značaja razlike u klimi i prirodi zemljišta, količina raspoloživog kulturnog tla, odnosno nekulturnog koje bi se moglo osposobiti za rad, i t. d.

Iz ovoga je jasno dvoje: 1) ne može se postaviti jedan jedinstven sistem agrarne politike (jer tačna nauka je sinteza proverenih iskustava pod istim okolnostima, a ovde su okolnosti svagda i svagde drukčije); 2) ne mogu se u svima zemljama s uspehom praktikovati mere i metodi koji su dali rezultate u nekoj određenoj zemlji. Ovo ne isključuje mogućnost da postoji agrarna politika kao naučna disciplina, jer ima izvestan broj pravila koja se odnose na samu prirodu poljoprivredne proizvodnje i na promet agrarnih proizvoda, koji se upravljaju po određenim opštim zakonima. Isto tako zajednički su svima oni zadaci agrarne politike, koje smo gore podelili u četiri serije. Ovi zadatci se postavljaju svuda, i oni se moraju dobro poznavati. Moraju se znati isto tako svi načini kako su oni rešavani u kome vremenu i u kojoj zemlji. Ali sve je to samo prethodna priprema za agrarno-politički rad u svakoj određenoj zemlji. Metodi toga rada, tempo njegova razvoja i sredstva za sprovođenje moraju se birati s obzirom na lokalne prilike, imajući u vidu one momente koje smo napred istakli (klima, tlo, agrarni odnosi, industrializacija, urbanizam, gustina naselja, profesije).

Ovi elementi čine neku vrstu agrarno-političke geografije.

Ranije se o tim razlikama nije vodilo računa, i agrar se tretirao u opšte, apstraktno, tobože naučno. Danas se kao najveća pogreška ističe baš imitiranje, podražavanje, ugledanje u rešavanju agrarnih problema. Ono što je uspelo u industriskoj Švajcarskoj, omašuje u industriskoj Engleskoj, i pogotovu bi propalo u kojoj zaostaloj balkanskoj državi. Kao što postoje istoriski stupnjevi razvoja u agraru, tako postoji geografska podela zemlje i to ne samo po tome istoriskom razvoju, već i po drugim osnovama.

Ruski profesor Dubrovski razlikuje četiri grupe zemalja. Prva grupa: kolonijalne i polukolonijalne zemlje, sa rodovnim (plemenskim) uređenjem, feudalizmom i poluzavisnošću seljaka. Druga grupa: agrarne zemlje sa ostacima feudalizma i zavisnosti. Treća: industriske zemlje sa razvijenim kapitalizmom, gde su ostaci feudalizma ili uklonjeni ili ih nije ni bilo. U četvrtu grupu on stavlja samo Rusiju (SSSR), gde se, po njegovom mišljenju, izgrađuje socializam.

Agrar je najmanje ispitan u prvoj grupi zemalja, koje stoje pod dvostrukim pritiskom predkapitalističke i imperialističke eksploatacije. Seljaci, mali zakupci, kulučari i t. d. zavise od posednika, zelenaša, sopstvenika inventara. U Kini su ti odnosi – u vezi sa mržnjom stranih zavojevača – doveli do masovne revolucije i do nečuvenog haosa.

U drugoj grupi se nalaze: baltičke zemlje, Poljska, Austrija, Mađarska, Rumunija, balkanske zemlje, Turska i još neke u kojima potpuno nisu iščezli, čak ni posle Svetskog Rata, svi ostaci feudalizma. Agrarna reforma je sprovedena, ali ne temeljno, ne radikalno, tako da niti je stvoren čist kapitalistički posed (kao u Engleskoj i Nemačkoj), niti je ostvareno sitno-posedničko porodično ili polunajamničko gazdinstvo (kao u Francuskoj, Švajcarskoj ili Danskoj). Pravo konstruktivnoj agrarnoj politici se u tim zemljama ne može

pristupiti sve dok se ne raskinu i poslednji feudalni odnosi (kmetски, čifčiski, kolonatski, vezano nasleđe, zajednički posed i t. d.).

Treću grupu čine t. zv. kapitalističke i industrijske zemlje u kojima je feudalizam iščezao (zapadno-evropske države) ili ga nikad nije ni bilo (Amerika). Feudalni odnosi su najbolje likvidirani onde gde je to izvršeno revolucionarnim putem (Francuska, Srbija). U Engleskoj i Nemačkoj su ukidani ti odnosi malo po malo, pa ni do danas nisu potpuno uklonjeni, ali se tu razvila jaka industrija i sama poljoprivreda je uzela kapitalistički oblik. Tako je feudalizam ostao samo u titulama gospodara (lend lordovi, grofovi, baroni) i u izvesnim tradicionalnim običajima. U severnoj i južnoj Americi, naročito u Sjedinjenim Državama i u Kanadi, feudalizma nikad nije bilo, kao ni u Sibiru, i te zemlje su odmah ušle u kapitalistički sistem, ne samo u industriji, već i u poljoprivredi. Bilo da su zakupci lordovskih imanja, (kao u Engleskoj), ili da su sami sopstvenici zemlje, (kao u Americi), farmeri nisu pravi seljaci evropskog kontinentalnog tipa. Oni u Americi u opšte nisu seljaci (jer tamo nikad nije ni bilo pravog sela), i njihovo gazdinstvo je najčešće zasnovano na najamnom radu. U svima tim zemljama glavni problem agrarne politike jeste pitanje poljoprivrednog radništva, i to iz tri razloga: 1) zato što seljačke porodice nemaju dovoljno dece za rad (Francuska); ili 2) zbog velikih poseda koji se mogu raditi jedino pomoću zakupa (Engleska, Amerika) ili u vlastitoj režiji (Nemačka); ili najzad, 3) što je intenzivnost u radu tako velika da se moraju uzimati najamnici (Švajcarska, Danska, Holandija). Isto pitanje postoji i u zemljama druge grupe, gde nisu potpuno raskinuti feudalni odnosi, ali gde postoje veliki posedi za koje su nužni najamnici (Austrija, Mađarska, Italija, Rumunija, Poljska).

III. Kapitalistička i seljačko-porodična poljoprivreda.

Zbog toga upletanja najamničkog radnog odnosa u svima evropskim i američkim zemljama – pa ma kakvo stanje bilo u pogledu pravnih odnosa – mi bismo radije uzeli za kriterium agrarno-političke geografije činjenicu da li se i u kolikoj meri upotrebljava u obradi zemlje tuđa, najamna radna snaga. Ako je takva radna snaga u pretežnoj upotrebi, onda tu imamo kapitalističku (odnosno feudalno-kapitalističku) poljoprivredu. Ako pak zemlju rade pretežno sami njeni sopstvenici t. j. seljaci sa svojom porodicom, onda imamo seljačko radno gazdinstvo.

Ova podela je zgodnija zbog toga što često u jednoj istoj državi ima pokrajina u kojima preovlađuje kapitalistička poljoprivreda (severna i severo-istočna Nemačka), dok u drugim vlada u glavnom seljačko-porodična (jugo-zapadna i južna Nemačka). U samoj našoj zemlji ima krajeva gde skoro nema najamnoga rada na selu (Srbija, Južna Srbija, Bosna), dok je u drugim najamni rad redovna pojava (Slavonija, Vojvodina). Za agrarnu politiku u jednoj državi ili u jednoj pokrajini države je ovaj momenat od presudnog značaja. Sasvim drugi problemi zanimaju kapitalističku poljoprivredu, a drugi opet seljačku ili tačnije zemljoradničku.

U prvoj su stalno na dnevnom redu dva problema: svojina zemlje i radničko pitanje, a celom proizvodnjom dominira briga oko neto prinosa, oko rentabilnosti posla. U drugoj je glavno pitanje kredit (u cilju unapređivanja obrade i u cilju pogodnije prodaje), a proizvodnja ima za cilj što veći bruto prinos (za ishranu članova porodice). Jedni kalkuliraju zakupninu, nadnice i cene; drugi se interesuju za kamatnu

stopu i za žetvu. Jedni prate berzanske izveštaje; drugi gledaju u nebo. Jedni žele „dobru konjunkturu“; drugi mole Boga za „dobru godinu“. Jednima je, rečju, cilj renta; drugima – lični i porodični opstanak.

Jasno je iz ovoga da se sasvim drukčija agrarna politika mora voditi u državama ili u pokrajinama gde preovlađuje kapitalistička ili feudalno-kapitalistička ekonomija, a drukčija u državama ili u krajevima koje obeležava seljačko-porodično gazdovanje. Zbog toga smo mi agrarno-političke probleme podelili na one koji interesuju podjednako obadva sistema: sama poljoprivredna ekonomija (proizvodnja, razmena i raspodela); one koji se prvenstveno tiču feudalno-kapitalističke ekonomije ili pak seljačko-porodičnog gazdinstva; najzad na one koji se više tiču seljačke nego kapitalističke poljoprivrede (kulturno-političke mere, zadružna i sindikalna organizacija). Teže je izvršiti geografski podelu među zemljama, jer često u istoj državi nalazimo i jedan i drugi tip poljoprivrede. Dešava se čak da su u istoj pokrajini izmešana seljačka gazdinstva sa velikim posedima.

Većina agrarnih političara se danas slažu u tome da je tako dobro, jer se koriste jedni drugima, pomažu se i dopunjuju. Seljaci nalaze na velikom posedu školu za ugled u racionalnoj proizvodnji i dopunsku zaradu u praznim danima. Kapitalist ili veliki zakupac u siromašnim seljacima dobija radnu snagu, u kojoj on inače redovno oskudeva. Korisnost ove izmešanosti, do duše, kapitalisti podvlače više nego seljaci, ali je ona nesumljiva u državama gde agrarna politika još nije toliko razvijena da javne ustanove pružaju seljaštvu ono što sada nalaze na velikom posedu (selekcionirano seme, priplodna grla, ogledna polja, savršene mašine i t. d.) i gde industriska i zanatska privreda nije tolika da može zaposliti jedan deo seljaštva za vreme zime ili u nerodnoj godini.

Državna agrarna politika mora preduzimati obadve vrste mera: one koje odgovaraju kapitalističkoj ekonomiji, kao i one koje održavaju i pomažu seljačko porodično gazdinstvo. Ali ona obično naginje više jednom ili drugom sistemu. Ravnotežu je vrlo teško održati, ma koliko da se teoriski to preporučuje i ispoveda. I sve je manji broj nezainteresovanih agrarnih političara, koji propovedaju tu u praksi nemogućnu ravnotežu. U teoriji, danas uzima maha gledište da agrarna politika mora veći deo svojih napora da posveti seljačkom porodičnom gazdinstvu, jer njegovo održavanje i jačanje više odgovara opštem interesu. Kao što socialna politika ima u vidu u prvom redu radnike, tako agrarna politika štiti i pomaže na prvom mestu zemljoradnike, t. j. one koji sami rade svoju zemlju, i stara se da i od poljoprivrednih radnika načini zemljoradnike.

U tome pogledu postoje razlike među državama. Negde zvanična agrarna politika povlašćuje zemljoposednike, i to su zemlje sa visokim zaštitnim agrarnim carinama: Sjedinjene Države, Nemačka, Poljska, Austrija. U drugim zemljama se održava ravnoteža između jedne i druge strane: Čehoslovačka, Danska, Švajcarska. U Rusiji, najzad, vodi se jedna sasvim određena politika protiv velikog poseda, pa čak i protiv jačih seljaka, i sve se baca na stranu malog zemljoradnika, poljoprivrednog i varošskog radnika.

Ova nejednakost u postupanju najbolje pokazuje da agrarna politika nije nikakva tačna nauka, nikakav skup dogmi. To je u pravom smislu jedna politika, koja kao i sve politike zavisi od odnosa snaga u dotičnoj sredini, od ciljeva koji žele da se postignu, od ideala kojima se teži.

IV. Tri vrste zemalja.

Možemo razlikovati u glavnom tri vrste zemalja, prema tome koji sistem poljoprivrede u njima preovlađuje.

Prva vrsta: one u kojima je kapitalistički ili feudalno-kapitalistički sistem apsolutno pretežan, tj. u kojima se većina poljoprivrednih ekonomija služi najamnom radnom snagom, zakupom ili napolicom. To su: Engleska, Sjedinjene Američke Države, Kanada i sve južno-američke države.

Druga vrsta: zemlje u kojima je kapitalistički, najamnički sistem vrlo jak, ali ne svuda pretežan, tj. gde ima pokrajina i sa pretežno nenajamničkim gazdovanjem. To su: Nemačka, Austrija, Čehoslovačka, Švajcarska, Francuska, Italija, Poljska i Rumunija. Agrarna reforma je u jednim izvršena odavno (Švajcarska, Francuska), ali su se usled intenzivnosti proizvodnje (Švajcarska) ili usled slabog množenja stanovništva (Francuska) razvili najamnički odnosi. U ostalima, agrarna reforma i kolonizacija se još uvek izvode, te ima zaostataka feudalnoga sistema, ili se iz ovoga prešlo na modernu kapitalističku eksploataciju (Nemačka).

Treća vrsta: zemlje u kojima apsolutno preovlađuje seljačko-porodično gazdinstvo. To su: Rusija, Jugoslavija, Bugarska, Palestina. Danska se izdvaja svojom primernom zadružnom organizacijom, i služi kao uzor, naročito ovoj trećoj vrsti zemalja.

U svakoj od ovih grupa, agrarni problemi se drukčije postavljaju, ne samo po zemljama, već i po pokrajinama dotične zemlje. Zato ćemo kratko pregledati kakvi se zadaci postavljaju agrarnoj politici u onima od pobrojanih zemalja koje nam izgledaju karakteristične.

1. Prva vrsta: Engleska, Sjedinjene Države, Kanada.

Engleska je već pre Svetskog rata osetila svu opasnost koja joj pretila od preterane industrializacije i od zanemarenja agrara. Još onda se mislilo na izvesne reforme u smislu jačanja poljoprivrede. U ratu, ta se potreba pokazala neophodnom. 1917 godine ustanovljen je Agricultural Wage Board, za određivanje nadnica poljoprivrednim radnicima. Od 1917–1920 fiksirane su isto tako cene žitu, i čak je regulisavana kultura žita. Sada su dva glavna problema za englesku poljoprivredu: 1) povećati proizvodnju pšenice svima tehničkim sredstvima; 2) kolonizovati napuštena polja. I jedna i druga mera imaju za cilj: a) da pojačaju proizvodne i potrošačke sposobnosti poljoprivrednika u interesu nacionalne ishrane i veće prođe industrijske robe; b) da umanje besposlicu: ako se ne mogu rasteretiti varoši od besposlenih, bar da ne dolaze u gradove novi begunci sa sela. Usavršiti poljoprivrednu proizvodnju, stvoriti nove slobodne sopstvenike, – to je sada u Engleskog program agrarne politike.

Liberalna stranka, na čelu sa g. Lojdom Džordžom, traži čak da država ekspropriše velike komplekse zemlje i da ih dâ pod zakup farmerima tražeći od njih dobar rad. To ne izgleda moguće. Radnička partija programatski traži nacionalizaciju zemljišta, ali u stvari želi ovo: da međunarodnom saradnjom, u naslonu na Društvo Naroda, osnaži poljoprivrednu ekonomiju stvaranjem novih poljskih poseda i da popravi valutu, „stvarnijim prodiranjem ideje solidarnosti u međunarodne odnose“. Neki socialisti traže državni

monopol na uvoz žita i brašna, uzimanje mlinske industrije u državne ruke. Kontrola nad farmerima da se pojača tako da oni malo po malo napuste zemlju i predadu je državi. (Za taj plan su se izjasnili i liberali, koji samo odbacuju monopol na uvoz žita.) Konservativci se zadovoljavaju time što bi se poboljšala obrada zemlje i popravile radničke nadnice. Dok prve dve stranke vezuju ona dva problema (povećanje proizvodnje i zemljišnu reformu), konservativci veruju da se prvi problem može rešiti ne dirajući drugi. Oni pristaju na izvesnu kolonizaciju, ali samo u okviru današnjeg agrarnog poretka. Danas u Engleskoj preovlađuje težnja da se celo britansko carstvo shvati kao jedna ekonomska celina, u kojoj će dominije i kolonije davati hranu i sirovine, a Engleska – fabrikate i novac..

Sjedinjene Države uživale su za vreme Svetskog Rata i odmah posle njega nečuvan prosperitet. Naročito se poljoprivreda mnogo osnažila. Od 1924, međutim, i tamo je poljoprivreda ušla u krizu, zbog suviše velikih proizvodnih troškova i zbog promenljivih cena. Dve teškoće, dakle: velike nadnice, nestale cene. Šta je potrebno? 1) Povećati žetvene prinose bez novih proizvodnih troškova; 2) podići prodajne cene, ili ih bar stabilizovati na svetskom tržištu. Pošto je ovo drugo lakše nego prvo, to se američki farmeri odlučuju da dižu cene hrani, pa makar privremeno ograničili proizvodnju: to ima da postigne zakon Mc Nary Haugen donesen u 1928 godini. Zahtevi poljoprivrede idu još dalje. Ona traži ne samo zaštitne oarioe, već i veću imigraciju (jevtiniju radnu snagu), javne kredite, melioracije, jevtiniji saobraćaj, manje poreze.

U Kanadi, odnosi su slični onima u Sjedinjenim Državama. Glavna briga su cene, i one se danas dižu i stabilizuju pomoću velikih prodajnih organizama tzv. pools. Farmeri se udružuju ekonomski i politički. Poljoprivreda je još uvek ekstensivna (naročito u zapadnim pokrajinama), ali zemlja je sveža i daje velike prinose. Pools su formalno kooperative, ali je u njima jako angažovan finansiski kapital, i to ne samo kanadski, već i engleski i američki. Kanada se agrarizira više nego što se industrializuje. Sve je veći broj poljoprivrednih gazdinstava, ali naročito srednjih i velikih, dok opada relativna važnost sasvim malih gazdinstava. Zato je, pored cena, radničko pitanje centralno.

2. Druga vrsta: Nemačka, Austrija, Francuska, Italija, Poljska.

Nemačka ima pre svega da reši pitanje vlastite ishrane, jer je izgubila mnogo površine odakle je dobijala hranu i sirovine. Izgubila je zatim u ratu dva miliona poljoprivrednika i poljoprivrednih radnika. Zemlja je iscrpljena. Stojte je manje; mrtvog inventara isto tako. Davanje reparacija otežalo je obnovu svega toga. Druga teškoća: radničko pitanje na selu. Zahtevi radnika su se strašno povećali, njihove organizacije se osnažile, postale opasne. Aktuelno je pitanje preorientacije poljoprivrede, tj. prelaženje na kulture koje se više rentiraju, bolje plaćaju (hleb, krompir, šećerna repa, stočarstvo). Ali te kulture zahtevaju mali seljački posed, gde se radi više. Zato je u Nemačkoj sve aktuelnije pitanje deljenja zemlje seljacima i poljoprivrednim radnicima (pokret „zemljišne reforme“, Damaške, Ophajmer i dr.), i razvijanje prosvete među seljacima (Arebo). Najzad, radi se na ukidanju zaostalih zakonskih smetnji u prometu zemlje (fideikomisi, vezano nasleđivanje i t. d.). Nemačka je od uvek imala najbolji poljoprivredni kredit, naročito zadružni, i danas se on održava i napreduje. Agrarna politika je ovoj zemlji vrlo razvijena, i teoriski i

praktično, više nego ma u kojoj drugoj. Zato se njeno iskustvo mora uzeti u obzir u svakom pitanju. Šarenilo njenih agrarno-političkih odnosa čini da ona daje primera za sve vrste zemalja, za kapitalističku kao i za seljačko porodičnu poljoprivredu.

Austrija, Švajcarska i Čehoslovačka kao glavni zadatak agrarne politike smatraju održavanje ravnoteže između poljoprivrede i industrije. Gradsko stanovništvo se ovde meri sa poljskim. Najamni rad u poljoprivredi je vrlo čest, ali ne toliko zbog same raspodele poseda, koliko zbog intenzivnog obrađivanja zemlje. Najzanimljiviji je slučaj Austrije. Austrija ima Beč, koji danas predstavlja 30 od sto celokupnog stanovništva, a s druge strane ima mnogo neproduktivnog tla: 10.5 od sto, skoro dva puta više nego što je imala pre rata. Beč traži hleba, povrća, voća, a površine koje bi to davale izgubljene su. Sada je veći procenat pašnjaka i šuma u Alpima. Dve sasvim različite prirodne oblasti: alpske zemlje, sa planinsko-stočarskom i šumarskom privredom i dunavske zemlje ravne i brežuljkaste, sa jačom zemljoradnjom. Velikih poseda ima vrlo malo (0.3 od 100), i oni drže manje od jedne četvrtine celokupnog zemljišta (23,1 od sto). Pa ipak je najamni odnos vrlo razvijen.

Austriju karakteriše držanje slugu, kao pomoćne snage, a velika joj je briga oskudica u poljoprivrednim radnicima, usled njihova bežanja sa sela i iz poljoprivrede (male nadnice, rđavi stanovi, nestalan rad). Druga teškoća: zemljišne zajednice, ostatak od feudalizma, koji čini da je jako razvijen zakup, a porodično seljačko gazdinstvo manje nego što bi moglo biti po količini seljačke zemlje (76,9 od sto). Zato je nužno deljenje ove zajedničke zemlje, onom orgomnom broju seljaka koji imaju vrlo malo zemlje: njih 170.050 drže svega 230.000 hektara. Ti svi ljudi su u stvari sirotinja, jer na svaku porodicu dolazi 1,4 hektara. Posedi su toliko isitnjeni da su nemoguće ma kakve veće reforme. Grupisanje imanja (ekonomsko i tehničko) mora se izvesti, ako se hoće da poljoprivreda krene.

U Čehoslovačkoj, kao i u Poljskoj, formalno je eksproprisano vrlo mnogo velikih poseda, ali ti zakoni nisu sprovedeni u delo kad god su imali da okrnje interese velikih posednika. Zato je deljenje zemlje još uvek aktuelno.

Mnogo je ravnomernija raspodela poseda u Švajcarskoj, gde 93 od sto svih gazdinstava imaju manje od 30 hektara. No udeo najamnoga rada u ovoj zemlji ipak je znatan: na gazdinstvima od 15–30 hektara on iznosi 47.5 od sto, a na onima preko 30 hektara: 57.3 od sto. Zato je radničko pitanje i pitanje cena (rentabilnosti) ovde vrlo važno, i zato se ovde toliko praktikuju rentabilne grane i sorte.. – Švajcarska, ma da ima vrlo razvijenu poljoprivredu, naročito stočarstvo (76 od sto celokupne poljoprivredne proizvodnje), ipak je pretežno industriska zemlja. Njoj u tome izmiče samo stara „radionica sveta“. Engleska i u nečem Belgija, ali iza nje zaostaje u svemu Nemačka. Razumljivo je onda što su za njenu agrarnu politiku najvažnije brige: radničko pitanje i cene poljoprivrednih proizvoda.

Francuska, kao i prethodne zemlje, ima da se stara o ravnoteži između poljoprivrede i industrije. Još važnije za nju je pitanje stanovništva, koje se ne množi, a od koga je u Ratu izgubila milion i po mrtvih u najboljim godinama. Ali se tome slabom naselju ima zahvaliti što u ovoj zemlji nije došlo do sitnjenja poseda, koje smo našli u Austriji (gde još vlada sloboda u deljenju i nasleđivanju). Bežanje u grad doprinelo je isto tako da se spreči rasparčavanje poseda. Pa ipak raspodela poseda tu nije ravnomerna:

ima velikih kapitalističkih gazdinstava, i to izaziva pojavu zakupa, napolice i najamnog radništva u poljoprivredi, naročito stranih, stalnih i sezonskih radnika, usled oskudice domaćih. Kao hitne mere ističu se: deljenje zemlje ženjenim radnicima, učešće u dobiti i premije na proizvodnju u uštedu za ostale; grupisanje parcela. Od države direktno poljoprivrednici očekuju samo dve stvari: nastavu i laboratorije. Ostalo traže da se ostavi privatnoj inicijativi, uz saradnju vlasti. Kulturno dizanje sela, da bi se sprečilo napuštanje. Socialisti traže zakonsku zaštitu poljoprivrednih radnika (sličnu varoškoj), osiguranje i pensije za njih. Opšti državni program je: nezavisnost od inostranstva za ishranu.

Italija još nije uspela da se potpuno oslobodi ni latifundija, ni srednjevekovne vezanosti i zavisnosti seljaka, ni nesrećnih zakupnih odnosa. (Kao nigde u svetu, u Italiji ima još 50.000 naslednih kupaca!) Naročito sve te nedaće pritiskuju južnu i delove srednje Italije. Bolji su i prirodni i socialni odnosi u severnoj Italiji. Popravka u raspodeli poseda bi bio najvažniji posao agrarne politike. (Jer je preko 60 od sto naroda vezano za zemljoradnju, a samo 14 od 100 od toga broja vlasnici su zemlje.) Posle Rata, ona je tamo drukčije shvaćena. Radničko i napoličarsko pitanje rešavano je štrajkovima i nemirima; država je pomagala zadrugarstvo korupcijom. Fašistička vlada do sada problem nije shvatila kao ekonomski, već kao tehnički. Ona je svu pažnju obratila najpre na obradu zemlje, na tzv. „bitku za žito“: laboratorije, poljoprivredni tečajevi, deljenje selekcioniranog semena, veštačkih đubriva i mašina, agronomska uputstva; docnije na bonifikaciju zemljišta: isušivanje Kampanje, Romanje i t. d., drugi veliki melioracioni radovi. Cilj svega je: nezavisnost od inostranstva, u pogledu ishrane. Preduzete mere strašno poskupljuju talijansko žito (oko 100 lira kvintal!), ali visoka zaštitna carina (14 zl. lira po kvintalu) uspeva da tržišnu cenu održi na visini koštanja. Glavni agrarni problemi ostaju u Italiji nerešeni: podela zemlje seljacima (koji su je bili zauzeli odmah po ratu, ali su im fašisti oduzeli), uživanje zajedničkih poseda od strane seljaka ili deljenje tih imanja seljacima, rešenje radničkog pitanja prednjim dvema merama, a za preostale poljoprivredne radnike ponovo vratiti one uslove koje su oni bili osvojili posle rata: kolektivni ugovori, obavezno zaposlenje za određeno vreme preko godine, vaspostavljanje čisto radničkih poljoprivrednih sindikata; zadrugarstvo.

Poljska je jedna od novih država posle Svetskog Rata, u kojoj agrarni problemi imaju naročiti oblik. Dok se Čehoslovačka približava po svome agraru Nemačkoj i Austriji, i dok Rumunija ima odnose slične onima u Jugoslaviji (naročito severnoj), dotle se Poljska nalazi pred mnogo složenijim i težim zadacima. Stanje koje je nova država zatekla bilo je polufeudalno: latifundije od preko 5000 hektara zauzimale su skoro 40 od sto celokupne austriske Poljske, a one od 500–5000 ha 46 od sto. Zakupni i najamni sistem je svuda preovlađivao, u austriskoj, ruskoj, kao i nemačkoj Poljskoj, a u ovoj poslednjoj bio je više razvijen čist kapitalistički sistem: imanja do 500 ha eksploatisali su sopstvenici u svojoj režiji. Ruska Poljska je patila od preterane iscepanosti poseda, koja je ostala od feudalizma, kao i velike zbrke u posedovnim odnosima. Ta iscepanost je strašna i u Poljskoj kao celini: jedan milion gazdinstava sa manje od 5 ha (prosečno 2–3 ha) sastoji se iz 19 miliona parcela, koje su često kilometrima daleko jedna od druge.

Dakle: agrarna zemlja, u kojoj su latifundije izmešane sa sićušnim posedima, gusto naseljena i znatno proletarizovana. Agrarni odnosi su različiti prema pokrajinama: sićušni posed pored velikog, u ruskoj; latifundije i isitnjena seljačka imanja, gusto naselje i mnogo zakupaca oskudnih u svojoj zemlji ili sasvim bez nje, u austriskoj; kapitalističko veliko gazdinstvo i seoski proletarijat u nemačkoj Poljskoj. Ovo šarenilo nije uspela da izmeni ni agrarna reforma u novoj državi. Izvršena je prilična ekspropriacija

latifundija (crkvenih i državnih), naređeno je grupisanje poseda, ukinute su neke službenosti, određena je odšteta vlasnicima za oduzetu zemlju. Ali: inventar nije oduzet vlasnicima ni dat seljacima, pošteđena su od eksproprijacije mnoga privatna velika imanja; više zemlje je isparcelisano dragovoljno (uz otkup) nego putem državne sile: 376.178 ha prema 232.051 ha. Poljska vlastela slabo je dirana: parcelisali su samo oni koji su u tome našli svoj račun. Jasno je iz ovoga šta ima da radi agrarna politika u Poljskoj: da likvidira feudalne odnose, da razdeli latifundije, da snadbe zemljom onih 1,108.000 seljačkih porodica koje imaju manje od 2 ha zemlje i onih milion porodica koje imaju 2–5 ha; da reguliše položaj poljopr. radnika koji ostanu na velikim posedima; da izvrši skupu operaciju grupisanja parcela, koja nigde nije tako nužna kao u Poljskoj, kao i teško pitanje službenosti koje je ovde zamršenije nego igde.

3. Treća vrsta: Sovjetska Unija, Palestina, Bugarska, Danska.

Sovjetska Unija je zatekla neobično složene, raznovrsne agrarne odnose. To je čitav jedan kontinent sa preko 150 miliona stanovnika, raznih rasa i jezika i sasvim nejednakog stepena u razvoju. Usled velikog množenja, Rusija je bila prenaseljena i bedna. Seljak je oskudevao u zemlji, a bio je neprosvećen i nevešt u obradi. Stolipinova reforma je stvorila vrlo malo seljačkih samostalnih gazdinstava: to su bila tek „mala ostrvca izgubljena u ogromnom okeanu zavisnog seljaštva“. Revolucija je do 1923 podelila seljacima oko 40 miliona desjatina (44 mil. ha), ali to je količinu predratne seljačke zemlje povećalo samo za 22 od sto. U prvom periodu (1917–1919) htela se izvesti „integralna socializacija“ poljoprivrede. Vršile su se periodične podele zemljišta, oruđa i stoke, da bi se ispravile nejednakosti. Ta politika je dovela do ograničenja proizvodnje, do neke vrste seljačkog blokusa, kakav se video u Mađarskoj za vreme Bele Kuna. Od 1920 godine počinje drugi period: zavodi se porez u novcu, mesto nameta u naturi, a agrarnim zakonikom od 1922 seljacima se priznaje da su večiti zakupci, koji mogu svoje pravo prenositi u nasleđe, i čak izdavati drugima pod zakup poverenu im zemlju: „Državina“ se sve više pretvara u „svojinu“. Ali iz straha da se ne osile „kulaci“, sovjetska vlada od 1928 ponovo priteže bogatije seljake, udara na njih velike namete, oslobađava pak 40 od sto siromašnih seljaka plaćanje poreza i čini im sve moguće olakšice preko kooperativa i kolektiva (kolhozi). Tako je u stvari ova vlada stvorila jedan sistem maloga seljačkog poseda, i snaži ga dvostruko: pritiskivanjem jačih seljaka i favorizovanjem zajednica u kojima su slabiji seljaci i poljoprivredni radnici (ovih poslednjih bilo je 1926 godine 2,200.000, na privatnim i državnim imanjima. Kao ni u jednoj drugoj zemlji, ovde imamo jednu sistematsku i plansku agrarnu politiku, i ona se očituje u dva vida: 1) stalno staranje da se na selu ne stvori buržoazija (85 od sto seljačkih gazdinstava u 1926 ne prelaze 6 desjatina), da se sitni seljaci udruže u kolektive i zajedno obrađuju zemlju, a seljaci bez zemlje da se zaposle na državnim imanjima; 2) da se svi viškovi seljačke proizvodnje kao i ušteđevine upute u grad, radi sve jače industrializacije zemlje. Jedno ima za cilj da oslabi smetnje u hodu ka socializmu; drugo da taj hod olakša i ubrza.

U tim granicama, sovjetska vlada čini napore da unapredi poljoprivredu, svima sredstvima moderne agrarne politike: deljenje zemlje, kolonizacija, melioracije, snabdevanje mašinama i traktorima, elektrifikacija i industrializacija poljoprivrede, stvaranje zadruga, pomaganje ratarstva i stočarstva. Ceo taj posao se obavlja po jednom planu utvrđenom za net godina (1926/27–1931/32), i to iz tri izvora: budžet, kredit i privatni kapital stanovništva. Na poljoprivredu država u ostalom ne daje mnogo: samo 6,9

od sto svih državnih investicija za dotičnih pet godina. Vlada ima svoj program. Stvaranje i razvijanje državnih imanja, „fabrika hrane“, – to je njena formula za poljoprivrednu proizvodnju. Slobodan seljački posed je za nju jedno zlo i ona ga koriguje koliko god može zajedničkom obradom seljačkih imanja, monopolisanom državnom prodajom hrane, kao i zadrugama svake vrste. Da li će ona uspeti da ostvari svoj cilj, t. j. državnu poljoprivredu, zajedničku obradu zemlje i selo bez gazdâ, ili će se sve svršiti na stvaranju pretežno seljačkog porodičnog poretka sa velikim učešćem kooperativa, ostaje da se vidi. U svakom slučaju, u Rusiji se danas obavlja najveći agrarno-politički eksperiment u istoriji sveta.

U Palestini se dešava nešto slično: izgrađivanje poljoprivrede bez najamnog rada. To ovde biva mnogo slobodnije, i manje isključivo. Uporedo se vode tri razna ogleda, kao i u Rusiji, ali bez unapred utvrđenog cilja. Vraćajući se na staro jevrejsko shvatanje o „svojini zasnovanoj na ličnom radu“, u obnovljenoj cionističkoj državi ustanovili su „nacionalnu svojinu zemlje“ koja se daje u privremenu državinu pojedincima, s tim da je lično rade. Jevrejski Nacionalni Fond kupuje svake godine nove zemlje za 150.000 funti sterlinga (oko 12 miliona din.), u velikim kompleksima na kojima može da se naseli bar desetak porodica, računajući po 9 ha svakoj. Kolonisti se slobodno organizuju dvojako: ili rade ceo kompleks zajedno, i onda svi prihodi idu u zajedničku kasu; ili svaka porodica radi i troši za sebe. Za neke poslove i kulture – pravljenje vina, spremanje duvana, sađenje voćnjaka, navodnjavanje, nabavka mašina i t. d. – porodice se udružuju, čak i kad su inače odvojene. Koncesija nije večita, kao u Rusiji, niti na 99 godina, kao u Australiji, već na 49 godina, – za uspomenu na jevrejsku jubilarnu godinu, – ali je nasledna. Ne može se prodati ni dati u pazakup, ali se može ustupiti drugome Jevrejину, uz naknadu uloženi troškova. Svaki mora sam da radi: najamni rad je u načelu isključen. Dopušten je samo u izuzetnim slučajevima, kad je žetva u opasnosti, ali i onda je to više „bratska pomoć“, kao naša „pozajmica“ ili „moba“, ili kao retki zaostaci francuske „uzajamne pomoći“ radom uaturi. Za razliku od ruskih „sovhoza“ i „kolhoza“, koji su obično nametnuti, jevrejski „kvutsot“ je plod verskog i nacionalnog fanatizma obrazovanih ljudi, najčešće intelektualaca koji se vraćaju zemlji.

Jevrejske komunističke kolonije još ne pokazuju za sada nikakve znake nezadovoljstva i raspadanja. Ali i uspeh nije bog zna kakav: kolonisti jedva stižu da se ishrane i održe. Pored njih postoje obična privatna gazdinstva, ali na bazi porodičnog rada. Najzad, ima i čisto kapitalističkih kolonija, koje već 40 godina osniva Rotšild, i gde se upotrebljava najamni rad. Sredinu dakle zauzimaju privatna imanja sa kooperativima: ona zahvataju otprilike jednu četvrtinu sve zemlje koju drže Jevreji u Palestini, i na njima su, kao i na komunističkim, mahom siromašne porodice. Bogatije i tamo spekulišu sa zemljom i upotrebljavaju tuđu radnu snagu.

Bugarska je treća zemlja u kojoj je napravljen pokušaj da se ceo ekonomski život, a naročito poljoprivreda, stavi na bazu rada. Slično kao u Srbiji, ovde nema velikih poseda: samo 220 posednika imalo je 1923 godine preko 100 ha; njih 115.420 ima manje od 1 ha, a najveći broj, t. j. 549.233 imaju između 1 i 10 ha. Zemljoradnički Savez, na čelu sa A. Stamboliskim, vrši čitavu revoluciju bez krvi, posle poraza Bugarske u Ratu, i energično sprovodi niz mera: 1) zavodi opštu radnu obavezu („trudova povinnost“) za sve ljude i žene preko 18 godina, vrstu kuluka na državnim i opštinskim radovima; 2) povlašćuje selo u svakom pogledu (ekonomskom, poreskom, carinskom), da bi se povratila ravnoteža

između sela i grada; 3) proklamuje radnu zemljišnu svojinu, određujući kao maksimum poseda 30 ha, oduzimajući sve viškove preko toga i stvarajući nova seljačka radna gazdinstva od 7–10 ha; 4) kredit stavlja u službu zemljoradnika, od Zemljoradničke Banke i od Narodne Banke, a preko kreditnog zadrukarstva; 5) nabavku industrijskih i prodaju agrarnih proizvoda sprovodi preko zadružnog konsorcijuma; 6) preuzima staranje zadružne industrije, naročito agrarne. Ovaj rad je trajao četiri godine (1919–1923). On je prestao sa nasilnim obaranjem zemljoradničke vlade. Neprijateljstvo svih drugih društvenih klasa i profesija, oskudica saveznika u gradovima, nedovoljnost administrativnog aparata, odsustvo organizovanih odbranbenih snaga („oranžova garda“), nesposobnost rasturenih seljaka da se bore za svoju vladu, naročito u mesecima velikih poljskih radova (juni i septembar 1923), – sve je to učinilo da ovaj prvi veliki ogled „zemljoradničke zadružne države“ bude oboren, i ako je imao za sebe raspoloženje celog seljačkog naroda.

Posle prevrata, neke od reformama su zadržane, ali nisu u opšte sprovedene (radna obaveza) ili su ublažene (maksimum poseda) ili se izvode u korist jačih seljaka (kredit). Bugarska ima da rešava teško pitanje reparacija, i to joj odnosi velike količine rezerva, tako da ne može da ide napred. Agrarno pitanje je definitivno rešeno, ali i dalje postoji suvišak radne snage, zbog oskudice u zemlji i nemanja dovoljno industrijskog rada. (Ipak je ovaj rad tamo prosečno najrazvijeniji na Balkanu.) Kao u Srbiji, u Bugarskoj je centralno pitanje poljoprivredni kredit, a glavno sredstvo zadrukarstvo, za koje bugarski seljak ima mnogo više smisla nego naš.

Danska je zemlja u kojoj se danas vodi skoro idealna agrarna politika. Feudalni odnosi raskinuti su još u doba Francuske Revolucije. Onda je izvršena i komasacija: svaki seljak dobio je svoju zemlju oko svoje kuće, i tako je utvrđen salaški tim sela, i ako je cela Danska apsolutno ravna. Ovakvo naselje pretpostavlja dobre puteve i brz saobraćaj, i to oboje postoji, što olakšava i vrlo razvijena obala. Od 3 i po miliona stanovnika, samo je 1/3 vezana neposredno za poljoprivredu. Ostali se većinom bave preradom (industrijom) i prometom, jer 80% svega danskog izvoza pripada poljoprivredi. Prosečna veličina majura je do 16 ha. Samo 5.5% danskih poseda dostižu 240 ha. Najamna radna snaga se upotrebljava, ali su to više sluge (kao u Austriji), nego stalni ili pokretni sezonski radnici (Nemačka), ili zakupci i napoličari (Italija, Francuska). Agrarna politika samo pomaže rad zadruga koje organizuju celokupnu potrošnju i prodaju za poljoprivredu. Ova je specializovana: stočarstvo, svinjarstvo, živinarstvo. Glavni problem su: cene koje su pale usled stabilizacije valute i konkurencije evropskih zemalja na engleskom tržištu, gde je Danska imala monopol. Spas leži i u još boljem kvalitetu, u manjim produktivnim troškovima, u prelasku na još intenzivnije kulture.

4. Jugoslavija.

Naša zemlja, na svoj način, predstavlja jedno od najsloženijih područja agrarne politike. Geografski već, ona ima tako raznovrsno tlo kao malo koja zemlja u Evropi: planine od preko 2000 metara i podmorske nizine Banata, kontinentalna klima i najblaže primorje, najveća plovna reka i najgori putevi u Evropi. Socialno i kulturno, ona ima primerke prastarih plemenskih oblika života i rada skoro bez privatne svojine – u Šar-Planini, u Crnoj Gori i Hercegovini, na Velebitu i u Dinarskim Alpima – koji žive danas kako se svuda na Balkanu živelo pre nekoliko stotina, možda i hiljada godina. A imamo s druge strane potpuno

moderne odnose kapitalističke poljoprivrede u Slavoniji i u Vojvodini, sa najamnim radom, i sa savršeno evropskom nošnjom i načinom života. U ekonomskom pogledu, mi idemo od potpune prirodne privrede sa direktnom razmenom (trampom) do čiste novčane privrede sa efektivnim i produktivnim berzama, sa međunarodnim bankama, kartelima i zadrugama za preradu i prodaju.

Zato, pri rešavanju agrarnih problema kod nas ne treba nikad gubiti iz vida pravilo: Si duo habent idem, non est idem! Jer u Jugoslaviji su razlike ne samo socialne i ekonomske, već i istoriske. Svaka pokrajina ima drugu agrarnu istoriju: od latinskih kolona u Dalmaciji do potpuno individualizovanog zemljoradnika u Srbiji, – preko bosanskog i hrvatskog kmeta (koji je služio nacionalnom plemstvu) i maćedonskog čifčije koji je poznao haotičnu i ćudljivu tiraniju azijskog ćefa, i preko emigranata, pionira i stoletnih vojnika austrijske granice! Otuda u ovoj zemlji danas i još dugo ne može biti reči o jednoj jedinstvenoj agrarnoj politici. A naročito se ne može misliti na presađivanje ustanova i metoda sa strane, pa ni iz pokrajine u pokrajinu.

Tri primera samo: 1) Odredba srpskog građanskog postupka (§ 471) o zaštiti seljačke okućnice htela se proširiti preko finansiskog zakona na celu Jugoslaviju, i stvar je propala, jer ono što je ranije možda bilo za Srbiju ne odgovara drugim krajevima. 2) Propisi o nasleđu ne mogu se lako izjednačiti, jer svaka pokrajina drži do svoje dosadašnje prakse. 3) Kolonizacija nije uspela dobrim delom zbog toga što se nije vodilo računa o navikama, radu i mentalitetu kolonista u vezi sa novom sredinom u koju su slati. Sasvim drugi agrarno-politički problemi interesuju, dakle, svaku od naših pokrajina, i to se nikad ne sme gubiti iz vida.

Za Južnu Srbiju najvažniji poslovi jesu: agrarna reforma (dokidanje svih ostataka begovskog, aginskog i čiflučkog stanja) i kolonizacija domorodaca i doseljenika; osposobljavanje i jednih i drugih da rade i da unapređuju. Seljake sopstvenike ubijaju slabe cene duvana i opiuma: treba pokušati sa zadrugama, rešiti pitanje kredita, i organizovati prodaju ovih proizvoda. Ima suviše domaće radne snage: treba je kolonizovati, zaposliti i tako joj obezbediti minimum zarade. Pošumiti Kosovo i okolinu Kumanova i Velesa. Melioracije oko Skadarskog Jezera i u Metohiji.

U Srbiji se moraju konačno razgraničiti državna i opštinska dobra i videti šta će ostati u javnim rukama a šta će se podeliti (isto važi za manastirska); urediti katastar; pošumiti ogolele krajeve (Piroć, Vranje); organizovati poljoprivredni kredit; kolonizovati seljake iz pećelbarskih krajeva; zadugarstvo pomoći svima sredstvima, jer ovde ima najboljih uslova. Spasavati voćarstvo (šljive) i podizati stočarstvo i živinarstvo, jer sa žitaricama Srbija ne može ići napred.

U Bosni i Hercegovini, agrarna reforma je najviše sprovedena, ali ima još nerešenih pitanja: beglučke zemlje, ispaše, hak, 20.000 muslimanskih težačkih porodica sa ispod 0.2 ha! Državne neobrađene zemlje i golemi treba privesti kulturi: omogućiti bez-zemljašima da ih pošume i kultivišu, pa im dati u svojini. Veće melioracije mora preduzeti sama vlast. Srednja i zapadna Bosna su ekonomski i kulturno strahovito zaostale, i tu se mora raditi sve od početka.

U Crnoj Gori: stvoriti saobraćajnu vezu sa drugim pokrajinama, razviti prosvetu, podići šumsku i rudarsku industriju da se zaposli taj svet.

Dalmacija: nerešeno agrarno pitanje; kredit, zadrugarstvo, naročito u Zagorju, na bazi zemljoradnje i stočarstva.

Lika i Hrvatsko Zagorje: prenaseljenost, oskudica u zemlji. Nužno je, ovde više nego igde, smišljeno i pažljivo raseljavanje (kolonizacija); poljoprivredna i druga industrija; sporedni zanati na selu. Liku pošumljavati. Ovde ima uslova za moderno marvogojstvo, kao u Švajcarskoj.

Slavonija: deljenje velikih poseda; radničko pitanje, kredit; specializovane zadruge.

Vojvodina u Srem: ojačati sitni posed nastao agrarnom reformom i kolonizacijom; stvarati specializovane zadruge (prerađivačke prodajne, vodne, stočarske i t. d.) i poljopr. sindikate (sopstvenika i radnika) modernijega tipa. Zakonska zaštita poljopr. radnika Slovena i Mađara. Tipiziranje proizvoda i popravka kvaliteta; industrijske biljke i poljopr. industrija.

Slovenija je jedina pokrajina u kojoj agrarna politika ima samo da dopunjuje privatnu inicijativu, i da ne smeta. Ipak, tu se moraju komasirati (grupisati) suviše rastrešena seljačka imanja; regulisati zajedničku posedi (gmajne), na zadružnoj bazi ili ih izdeliti; rešiti šumske i druge službenosti (servitute).

U svima pokrajinama: kredit, prosveta (opšta i stručna, za sve uzraste, za žene naročito); poljska policija; ogledne i kontrolne stanice; suzbijanje štetočina; poljopr. osiguranje; zadrugarstvo; dizanje kulturnog nivoa sela.

Za celu zemlju: Poljoprivredne Komore; utvrđivanje agrarnih interesanata u posedu; melioracije za dobijanje novih terena; porezivanje s obzirom na sistem eksploatacije (kapitalistički ili porodični) i na rentabilnost proizvodnje; carinska politika koja ima da omogući uvoz sredstava za racionalnu obradu (sprave, mašine, veštačka đubriva, hemikalije za štetočine i bolesti), da zaštiti poljoprivredne i šumske industrije.

GLAVA III

Poljoprivreda i poljoprivredna proizvodnja

ODELJAK PRVI

POLJOPRIVREDA U OPŠTE

Poljoprivreda je stara kao i sam ljudski rod, jer se čovek od životinja odlikuje time što svesno i planski pribavlja i stvara sredstva za zadovoljenje svojih potreba, i što se za to služi radom. Taj rad nije odmah imao za predmet pravu obradu zemljišta, ali je uvek išao na iskorišćavanje suve zemljine površine (lov, skupljanje plodova, šumarenje, vrtarenje, zidanje) ili vode (ribolov i plovidba). Čovek se vrlo rano bavi i vađenjem ruda iz zemlje, što se razlikuje od ostalih poslova, jer se time nenaknadivo troši sama zemljina sadržina.

1. Poreklo poljoprivrede.

Mnogo i mnogo hiljada godina – 200.000 godina, kažu neki paleontolozi – čovek se zadovoljavao samo lovom i ribolovom, a pre toga još, dok nije imao nikakvih alata, dugo vremena je samo skupljao gotove plodove, žir, korenje, i t. d.

Od skupljanja i vađenja korenja prešao je na zemljoradnju, t. j. počeo je da kultiviše divlje biljke. Paralelno s tim, pošto je dugo lovio i uništavao životinje, čovek je uzeo da ih pripitomljava, i tako je postalo stočarstvo. Misli se da počeci stočarstva i zemljoradnje padaju na 16 do 18.000 godina pre Hrista, u neolitskom periodu. Oranje je došlo kasnije, jer ono pretpostavlja plug, kovano gvožđe, pripitomljenu stoku i pronalazak žitarica, od kojih se prvi javlja ječam. Veruje se da je zemljoradnja počela kopanjem, u neposrednoj blizini stana; povrće i voće dolaze dakle pre žita, baš kao i u Bibliji: Edenski vrt Adama i Eve pre Kainove njive. Prve radove te vrste obavljali su žene i deca, i to motikom i budakom. Čovek se bavio lovom i borbom. Glavna hrana, pored plodova i nešto povrća, bilo je meso, dobiveno od love i od pripitomljene stoke i živine. Nikakva naročita hrana za stoku nije bila potrebna, jer je ona sama pasla na širokim pašnjacima.

U početku istoriskog perioda počinje prava obrada zemlje, gajenje žitarica, u čemu oranje, mlivo i mešenje predstavlja veliki korak napred, upravo prvu epohu civilizacije. Redovan rad, štednja, biljna hrana, – sve to u velikoj meri ublažava ljudske naravi. Kain je proklet da bude zemljoradnik, zato što je ubio brata Avelja, ali su njegovi potomci bili pitomiji nego sledbenici Avelja-stočara. Ratarski narodi su zauzimali najbolje zemlje i stvarali naselja, dok su se stočarska plemena povlačila u planine, da bi imali široke ispaše, a lovačka su potiskivana u sve divljije predele. Zemljoradnja čini da se, osim izrade alata, ljudi bave zidanjem zgrada oko kuće, i to omogućava da se ovo zanimanje prenese i u predele kontinentalne klime, sa jakim vrućinama i ostrim zimama.

2. Sistemi gazdovanja.

Najpre se srazmerno mali deo pašnjaka ili šume pretvarao u oranicu, i po nekoliko godina zasejavao se isti usev. Kad bi se zemljište isposnilo, ljudi bi ga napuštali i prelazili na drugo. Kad bi se ono prvo odmorilo (ugar), vraćao bi se čovek njemu. Stočarstvo je u tome periodu još uvek pretežno zanimanje, i slobodne zemlje ima dosta, jer je naselje kratko. Ova primitivna zemljoradnja poznata je pod imenom

divlje-travne, jer se oranica pušta da ponovo podivlja. Kad se desi kakva nepogoda u jesen, zasejava se u proleće druga vrsta žita (jarica). Ako je nužda još veća, onda se raspoloživo zemljište deli na polja, koja se različito zasejavaju i obrađuju. Dok se na jednom komadu baca ozima pšenica, drugi se čuva za jari ječam, ili ako je zemlja oslabila ostavlja se pod ugarom: to je dvopoljni sistem, ili dvojačenje, kakav se još može naći na pr. u našim zaostalim krajevima. Docnije dolazi tropoljni sistem: na jednom komadu se zasejava ozima pšenica, na drugom kakvo jaro strmno žito ili kukuruz, a treće ostaje nezasejano da se odmara. Iduće godine, vrši se razmena kulture, tako da se svaki komad dve godine radi (ozimo ili jaro) a treće godine leži pod ugarom.

Egipćani i Grci su mahom dvojačili, dok su Rimljani uveli trećačenje. Ovo su praktikovali i Germani u doba Tacita, a sreće se i danas u ruskim stepama i u Sibiru, u Poljskoj i u Americi. Na Balkanu, dvojačenje je skoro potpuno iščezlo, osim u neplodnim planinskim predelima, a trećačenje je redovna pojava. Gde ima dosta slobodne zemlje, napušta se posle izvesnog vremena celo do sada rađeno polje, i prelazi se na drugo, tek spaljeno ili iskrčeno. G. Simon Zagorski optužuje tropoljni sistem za česte gladi koje su pustošile Rusiju.

Ali kad je slučaj obrnut, t. j. kad je ljudi mnogo i zemlje malo, ne može se ostavljati beskorisno čitava trećina zemljišta. Onda se sve stalno radi, ali se zato mora đubriti. Ovo čini da se razvija stočarstvo. Tropoljni sistem ne prestaje, ali se sada jedna trećina zasejava pićnim biljkama, koje služe za stočnu hranu. To je ipak neka vrsta ugara, – jer se zemljište manje iscrpljuje, ali ne više crni nego zeleni ugar. To je popravljen tropoljni sistem, koji se u nemačkoj poljoprivredi praktikuje već hiljadu godina, a u našim krajevima samo na naprednijim imanjima. Ovaj sistem proizvodnje stočne hrane isplati se samo u blizini velikih gradova i onde gde su cene stočnih proizvoda, podložnih kvaru, veće nego žitima. Još jedan korak napred, to je upotreba oranice za proizvodnju povrća, šećerne repe, krompira, duvana i drugih industriskih biljaka. Polje se deli na više komada (četiri, šest, odn. devet), i rad je mnogo veći. Livade su sve manje, jer otpatci od onih biljaka služe za ishranu stoke.

Tu dolazi i t. zv. zeleno đubrenje: petina zemlje zaseje se detelinom (čisto ili pomešano sa nekom strnjikom), i tako za pet, deset ili petnaest godina pređe detelina preko celog imanja. Blagodareći njenoj osobini da uzima azot iz vazduha, ona zemljište bogati ovim za žitarice nužnim sastojkom. Ovaj sistem ima nad običnim tropoljnim i to preimućstvo što ne dopušta da se na njivama razvija korov. Uništavanje korova se postiže još i mašinskim sejanjem na redove i specialnim prašenjem, okopavanjem, i t. d.

To sve zahteva ne samo vrlo mnogo rada, već i ulaganje kapitala u zgrade, sprave, mašine, stoku, đubre, odabrano i pripravljeno seme, i t. d., jednom reči, veće proizvodne troškove. To poljoprivrednik može izdržati samo ako su cene poljoprivrednim proizvodima visoke a industriskim artiklima i radnoj snazi niske. A ovo je slučaj samo u zemljama gde su gradski centri mnogoljudni i industrija razvijena, te se životne namirnice traže u velikim količinama.

Pašnjaci su se dakle sve više morali pretvarati u oranice, crni ugar morao se ukinuti. Ali to je jako iscrpljivalo zemljište. Ni samo đubrenje nije više dovoljno. Da se iz zemlje ne bi izvlačili uvek isti sastojci, trebalo je menjati biljke sejane na jednom komadu. Tako je došlo do t. zv. plodoreda: svake godine se na istom parčetu zemlje gaji drugi usev, jer se primetilo u praksi, a i agrohemija je zatim dokazala, da svaka biljka uzima iz zemlje druge sastojke. Izbor plodoreda zavisi od vrste zemljišta na kome se obavlja: zbog

toga se u novije vreme istražuje koji sistem plodoreda najviše odgovara svakoj posebnoj pokrajini. Najprostiji je plodored kad se smenjuju strmnine (žita) sa lisnatim biljkama (okopavinama), koje rone dublje u zemlju i traže bolju obradu. Već je viši stepen plodoreda kad okopavine dolaze jedna za drugom: to zahteva veliku upotrebu gnojiva, stajskih i veštačkih (industrijske biljke).

Norfolški plodored (Norfolk. grofovija u Engleskoj), koji se do sada smatra kao najbolji i za naše prilike, izgleda ovako: 1. godine: ozima žita: 2. godine: okopavine (korenaste biljke); 3. godine: jara (jesenja) žita; 4. godine: detelina. U poslednje vreme, naročito se mnogo preporučuje da četvrtina, ili bar petina celoga imanja svakoga poljoprivrednika bude stalno pod detelinom.

To je prelaz ka najintenzivnijem načinu rada, ka povrtarskom načinu obrade. Povrtarstvo je intenzivno i onda kad je druga poljoprivreda zaostala, i kad se još ne proizvodi za pijacu. Ali kad je namenjeno pijaci i kad raspolaže velikim sredstvima, povrtarstvo dostiže deset i više puta veće žetvene prinose nego obično ratarstvo. Tu se plevi marljivo svaki korov; biljke se raspoređuju po vremenu sejanja i po prostoru, tako da se iskoristi svaki sunčev zrak; ide se zatim da se zadovolje sezonske potrebe stanovništva. Na jednom komadu zemlje postiže se preko godine nekoliko žetvi: tri, četiri pa i pet.

U Kini, skoro cela poljoprivreda se obrađuje baštenski, čak i žita. U Mačedoniji preko godine se dižu po tri žetve. U gusto naseljenim i industrijskim zemljama primenjuje se veštačko đubre i oplemenjeno seme, kako bi se povećali žetveni prinosi (Engleska, Nemačka, Italija). U retko naseljenim zemljama problem zemljoradnje je u mašinskoj obradi, naseljavanju i uvođenju novih vrsta kulturnih biljaka (Sjedinjene Američke Države).

Ako su uslovi za prodaju povoljni, – blizina grada ili fabrike, dobre cene, razvijen saobraćaj, obilna i jevtina radna snaga, poduzimljivost poljoprivrednika, – može se povrtarski sistem proširiti i na celu poljoprivrednu proizvodnju. Ne vodi se računa ni o odmaranju zemljišta ni o plodoredu, ni o đubretu, ni o najamnoj radnoj snazi već se imaju pred očima samo cene. Seje se i sadi sve ono što se traži na pijaci, i sav narpor je upućen na to da se roba iznese što pre, i u kvalitetu koje se najbolje plaća. To je najviši stupanj poljoprivredne proizvodnje, ili slobodno, trgovačko gazdovanje. Ono ima za cilj zaradu, profit; ne održanje, zaposlenje i ishranu. Upotrebljavaju se pravi industrijski i trgovački metodi: sve se radi na osnovu kalkulacije. Ovakvo privređivanje je moguće samo u blizini velikih centara ili na domaku savršenih saobraćajnih sredstava. Razvijeno je u Danskoj, koja ima neobično razvijenu obalu i za potrošača neizmeran trbuh Londona; u Belgiji, gde je gusto naselje i pretežno gradsko stanovništvo; u selima oko Pariza i Berlina. – Kod nas, u okolini Zagreba, Zemuna i Novog Sada.

Pomenimo, najzad, neke osobite načine gazdovanja, koji odgovaraju naročito klimatskim uslovima i oblicima poseda. Travnja gazdinstva, – ali ne više u divljem, već u popravljenom ili racionalnom obliku, – praktikuju se u predelima velike vlage, blizu obala i u planinskim krajevima, gde ima dosta raspoložive zemlje. Ona mogu, na domaku velikih gradova – gde se troši mnogo mleka i mesa – dostići vrlo visok stepen intenzivnosti, i davati neobične prinose. Često se tu seno bolje isplati nego žito, jer zahteva minimalnu upotrebu inventara i rada. Stoka koja se tu gaji daje dobre prihode, a i mnogo đubreta za jačanje oranica i bašta. Ovaj sistem se nalazi na većim imanjima u Engleskoj, Hanovru i Oldenburgu (Nemačka), u severnoj Francuskoj i na Alpima.

U izvesnim močvarnim i šumskim predelima praktikuje se još i danas jedan stari sistem gazdovanja, koji je nekad bio opšta pojava: t. zv. paljevinsko gazdovanje, na močvarnom i na šumskom terenu. U Finskoj, na pr., gde ima suviše šume koja se ne može prodati, gde su nadnice visoke a cene agrarnih proizvoda niske, i gde je klima nepogodna, šume se krče paljenjem, i dobijaju se mali, ali rentabilni prinosi. Slično biva u okolini Lenjingrada, u Estoniji, u Švedskoj. U močvarama spaljuju se travuljine, i tako se izbegava đubrenje. Ali sa poskupljivanjem drveta (usled boljeg saobraćaja) paljevinsko gazdovanje biva sve ređe.

Buhenberger i Kremer razlikuju ove sisteme gazdovanja: 1. Najekstensivnije, pašnjačko iskorišćavanje zemlje (samo stočarstvo, bez zemljorada, ima ga još u francuskim landama). – 2. Ekstensivno divlje travno, ili sibirsko, gde preovlađuje stočarstvo, i javlja se prvi stupanj zemljoradnje, često kao t. zv. paljevinsko iskorišćavanje, koje je još u običaju u Švarcvaldu, po močvarama severo-zapadne Nemačke, u Tirolu, u Bavarskoj, ponegde u južnoj Francuskoj – 3. Ekstensivna ali planska ili uređena zemljoradnja sa pretežnom ili znatnom proizvodnjom žitarice (negde više njiva, negde više livada i pašnjaka). – 4. Planska ili uređena zemljoradnja srednje intenzivna, sa jakim proizvodnjom stočne piće i stočarstvom: to je t. zv. plodoredni sistem. – 5. Potpuno intenzivno gazdovanje, u spoju zemljoradnje, stočarstva i poljoprivrednih industrija.

Sličnu podelu sistema gazdovanja nalazimo kod Kraftha, Rošera, Skalvajta, i Šulern-Šratenhofena. Ovaj poslednji razlikuje: 1. Paljevinsko (močvar i šuma); 2. divlje-travno; 3. njivsko (jednopoljno, dvopoljno, tropoljno i popravljeno tropoljno); 4. plodoredno (naročito norfološki plodored, intenzivan u kapitalu i radu, veštačko đubre); 5. slobodno gazdovanje u blizini gradskih centara, koje se upravlja prema pijačnoj konjunkturi.

3. Šume, pašnjaci i livade ponovo dobijaju važnost.

Osim pašnjaka, livada, njiva i vrtova, u poljoprivredu u najširem smislu spadaju i šume. I kad nisu predmet čisto poljoprivrednog rada, žirenje svinja, puštanje krupne stoke u staru šumu i t. d.), ove imaju vrlo veliki značaj za ostale poljoprivredne grane. Ima krajeva koji za drugu kulturu i nisu, nego samo za šumu: barovita zemljišta, koja su suviše vlažna, siromašna i nerazvijena zemljišta gde uspevaju samo četinari, strmi i pljosnati tereni planinski. Gde ima šume u blizini, može se izvoditi povoljna podela rada preko cele godine: u šumi i sa drvetom radi se preko zime, kad se ne može nista drugo u polju. U krajevima gde su zime duge i oštre, poljoprivreda ne može u opšte da postoji bez šume.

Za razliku od fon Libiga koji je tvrdio da se zemljište u toku vremena iscrpljuje obradom, Konrad čitavim nizom primera (Egipat, Palestina, Grčka, Persija, Španija, Italija) dokazuje da je poljoprivredu češće ubijalo to što je uništena šuma, nego sam rad zemlje. A opšte je poznato da blizina šume vrlo povoljno reguliše vodeni talog, ublažava klimu, i sprečava nagle prelaze, velike suše, vetrove, grad, i t. d. Seljaci šumu zovu „majkom“ svojom. Ona im služi kao rezerva, kao gotovina u neprilici. Pri ruci je i lako se unovčava: zato se toliko tamaši. Sporo se podiže, naročito gde ima koza: zato se tako malo obnavlja. Jedan od prvih zadataka agrarne politike u našoj zemlji je pošumljavanje krša i goleti.

Uporedo sa zemljoradnjom i šumarstvom ide, videli smo, stočarstvo. Životinje koje je čovek pripitomio i sebi stavio u službu (za rad, za mleko, ili za meso) u stvari su mašine za preradu biljnih materija u životinjske, animalne, i to materijâ koje čovek ne jede (trava, lišće, repica i dr.) ili otpadaka od čovečije hrane (slama, pleva, rezanci od repe, melasa od repe, niže vrste povrća, voća i t. d.). Ako je zemljoradnja čoveka naučila da se nastani, da stalno radi, da se disciplinuje i umiri, stočarstvo mu je pružilo odmor i priliku da posmatra i razmišlja, da se bavi zanatima i umetnostima, da razgovara, priča i peva, da živi u velikoj porodici, patriarhalnoj i složenoj. Ono što je oranica za zemljoradnju, to su pašnjak i livada za stočarstvo. Kao i šuma, to su „trajne kulture“, koje se ne menjaju svake godine. Pašnjak je više prirodan i nalazi se na čvrstom tlu, gde se stoka lako pušta, a odakle se seno teško izvlači, – u planini, na brdu, na terenu koji se ne može raditi. Livada je više veštačka, i nalazi se u vlažnoj nizini ili na brdskim ograncima gde ima vode. Zato livada manje zavisi od vodenog taloga nego pašnjak. Hrana koja se dobija sa pašnjaka i livada srazmerno je neznatna, jer životinje polovinu pojedene materije upotrebljavaju za svoje održanje, dok samo drugu polovinu čovek dobije od njih u obliku mleka, mesa, vune ili životinjske radne snage. Zato se stoci kao hrana daju druge, hranljive materije kad se hoće da ona pruži više korisnih animalnih proizvoda. Stočarstvo se na taj način intenzivira, onako isto kao što biva u zemljoradnji kad se na svaku jedinicu površine baca veća količina đubriva i više rada. Kao zemljoradnja, i stočarstvo se deli na specialne grane: marvogojstvo, ovčarstvo, svinjarstvo, konjarstvo, živinarstvo i t. d. Ono se naročito unapređuje podizanjem veštačkih livada raznih vrsta, a naročito setvom leguminoza, osobito detelina, kao i gajenjem poljoprivrednih industrija koje daju obilne otpatke: pecare, sušnice, šećerane, mlinovi, pivare, i t. d.

U zemljama koje oskudevaju u radnoj snazi važnost pićnih biljaka raste sve više (Engleska, Francuska). Od 1862–1912 proizvodnja pićnih biljaka je porasla u francuskoj za blizu 1.000.000 hektara, i još će da raste, usled nedostataka radne snage koja je propala u ratu i ne može se lako zameniti. Zatim promena u ishrani vrši se na štetu žitarica, a u korist stočnih proizvoda (mleko, puter, sir), te ovi imaju srazmerno vrlo dobru cenu. Tako će još dugo ostati, što za društvo nije štetno: veći broj stoke daje više đubriva, te se i u proizvodnji žitarica omogućavaju veći prinosi.

4. Od čega sve zavisi poljoprivreda?

Od čega zavisi, koji će se sistem gazdovanja upotrebiti na kome imanju? Mnogobrojni su elementi, koji određuju da li će biti tropoljni ili više-poljni sistem, kakav plodored je najbolji, koliki udeo okopavina, koliko livade i naročito deteline, odnos njiva prema baštama, voćnjacima i vinogradima, koliko i kakve stoke, i t. d. Te elemente izučava nauka o gazdovanju (koja se predaje na poljoprivrednim fakultetima), u naslonu na agronomiju. Mi ćemo se zadovoljiti ovde samo sa nekoliko konstatacija.

Pored prirodnih i klimatskih uslova (vodeni talog, mogućnost navodnjavanja, toplota, dužina leta, geografska širina i dužina, nadmorska visina i t. d.), dolaze u glavnom u obzir još: stepen ekonomske razvijenosti, saobraćajne i pijačne prilike, cena radne snage, žetva u konkurentskim krajevima i zemljama, stanje tehnike i metodi rada dotičnih poljoprivrednika.

Arebo deli zemljinu kuglu na nekoliko zona, poglavito prema klimatskim uslovima: – 1) Umerena zona, gde je vodeni talog dovoljan, ali se mestimično mora dopunjavati veštačkim navodnjavanjem: uspevaju sve biljke osim tropskih, i mogućna je ekstenzivna kultura; – 2) Tropska zona, u kojoj ne može biti reči o raznim sistemima gazdovanja kao u umerenoj, već samo o plantažama (kafe, dafine, šećerne trske, kaučuka i t. d.): nema ekstenzivne travne kulture, već sva poljoprivreda ima pretežno baštenski karakter; 3) Subtropska zona, gde se mora navodnjavati, pogodna za kulture koje neko vreme moraju biti bez kiše, kao što je pamuk (Egipat, Sudan).

Drugi pisci daju mnogo detaljniju podelu zemljine kugle na privredne zone, i izrađuju čitavu jednu „agrarnu geografiju“. Još fon Tinen je pokušao da reši pitanje kako veća ili manja udaljenost od grada deluje na vrstu kulture koja se u dotičnom kraju obrađuje i na stepen intenzivnosti. Naslanjajući se na njega, Vaterštrar i Laur proširuju fon Tinenove krugove na celu zemaljsku kuglu, i tu, kao i oko svakog grada, nalaze izvesne privredne zone ili zone gazdovanja. Poljoprivreda cele zemlje je podeljena prema tim zonama, ali se u okviru svake pojedine zone vrši specialno orientisanje prema oblasnim i lokalnim pijacama. Ovo ne smeta da se ipak vidi grosso modo sedam raznih privrednih zona: 1) Karavanska zona (afričke pustinje sa pašnjacima i okopavinama u oazama, sirijske pustinje i stepe sa Beduinama); – 2) Livadska zona (severo-američke i aziske stepe, australisko ovčarstvo, alpisko stočarstvo i marvogojstvo); – 3) Agrarna zona, žitarske zemlje Amerike i istočne Evrope (ruska seljačka žita, američke farme za žito i kukuruz, sijamska seljačka privreda); – 4) Plantažna zona u tropskim i subtropskim predelima (trgovačke plantaže, urođeničke plantaže, farmerske plantaže); – 5) Industrijska zona, u evropskim industrijskim državama (popravljen tropski sistem; govedarstvo sa preradom mleka i mesa, pecare i šećerane, mast i slanina; poljoprivreda sa jačim stočarenjem – konji i krave u štali, intenzivno livadarstvo u ravnici, konjarstvo, svinjarstvo; intenzivno stočarstvo sa zelenim đubrenjem – detelina, grahorica, repica, međukulture i dvostruke kulture, specializovane – selekcija semena, trgovačke biljke, vinograd, pčele, svilobube); – Lokalna zona, na 2–3 sata od grada i od pruge (jako iskorišćavanje zemljišta, intenzivna travna gazdinstva, mlekarnarstvo, voće, pitoma šuma); – Gradska zona, Wohnzone (slobodno gazdovanje – menjanje kultura prema tražnji pijace, povrće, varoško kravarstvo, sitna stoka i živina, parcelni posed – radnički vrtovi za dopunu zarade). Ova poslednja zona se nalazi svuda gde ima većeg ljudskog naselja (čak i u centralnoj Africi), i njena privreda zadovoljava najhitnije potrebe stanovnika: sveže mleko, sveže povrće i voće, sveža jaja, maslo. Najviše je razvijena, razume se, u industrijskim državama sa velikim centrima (London, Pariz, Njujork, Čikago).

Ne treba pri tom gubiti iz vida da se poljoprivredno gazdinstvo ne može specializovati, kao industrijsko preduzeće. To se objašnjava sa ova tri uzroka, koje Brinkman zove „silama integracije“: radna snaga i alati treba da budu zaposleni što je moguće duže preko godine, i zato se mora u baviti raznim kulturama koje su sve sezonske, ali dobro raspoređene mogu da dolaze jedna iza druge; – 2) plodnost zemljišta se duže može održati bez đubrenja samo pod uslovom da se kulture menjaju, jer svaka uzima iz zemlje druge sastojke, a neke, kao deteline i druge mahunaste biljke, čak bogate zemlju nekim sastojcima nužnim za žita i okopavine; – 3) ishrana stoke može biti racionalna samo je hrana (pića) raznovrsna, i tek pomešana i kombinovana daje mleku i mesu, kao i radnoj sposobnosti stoke, veću vrednost.

Agrarna politika se ne može uspešno voditi ako se ne poznaju svi oni uslovi koje smo gore pobrojali (str. 75) i koji utiču na orijentaciju poljoprivrede i na stepen njene intenzivnosti. Poljoprivredna ekonomija

manifestuje se u proizvodnji, prometu, raspodeli i potrošnji dobara. Mi ćemo najpre videti koji su faktori proizvodnje u poljoprivredi, ostavljajući da docnije ispitamo pod kojim uslovima se vrši unovčavanje poljoprivrednih proizvoda, kako se dele i kome sve pripadaju zemljišni posedi, kao i načine da se stvore nova poljoprivredna gazdinstva, da se ona očuvaju i unaprede.

6. Faktori poljoprivredne proizvodnje.

Uzećemo načelo, opšte primljeno u ekonomiji, da ima tri faktora proizvodnje: zemlja (ili priroda), rad i kapital. Ova podela je zgodna, i može se usvojiti, naročito ako se uvažavaju ove tri napomene: 1) da ova tri faktora proizvodnje u opšte nisu podjednako važni; 2) da je njihova uloga drukčija u svakom periodu istorije, u svakoj pojedinoj grani poljoprivrede, i na svakom gazdinstvu; 3) da oni u poljoprivredi deluju znatno drukčije nego u industriji, zanatu ili rudarstvu.

1. Priroda je tačnije reći nego zemlja, jer u poljoprivredi, – ma da se ova obavlja na zemlji i u zemlji, – atmosfera, svetlost, vazdušne struje, podneblje, igraju veću ulogu nego ma u kojoj drugoj privrednoj grani. Ona je važnija od rada, a još više od kapitala. Bez nje je nemoguća proizvodnja, a u njoj rastu biljke i plode se životinje bez ikakva učešća rada i kapitala.

2. U početku je priroda svemoćna, rad mali, a kapital nikakav. Kasnije, rad sve više uzima prvenstvo nad prirodom, ne da je izbegne, već da je potčini sebi. Poljoprivreda postaje intenzivnom, t. j. povećava se udeo čovečijeg rada i kapitala u proizvodnji. Čovek uspeva da se malo po malo učini nezavisnim od čuđi prirode. S druge strane, u izvesnim kulturama (pašnjačko stočarstvo) udeo rada je ništavan; u drugima je on pretežan (povrtarstvo). Najzad, na porodičnom seljačkom gazdinstvu, čovečiji rad je glavno a kapital sporedno; na kapitalističko ekonomiji biva obratno.

3. Udeo prirode je u poljoprivredi svuda veći nego u industriji. Prinosi se ovde ne mogu beskonačno povećavati, i vrlo se brzo dolazi do granice rentabilnosti, posle koje se više nema računa ulagati nov rad i kapital. Za razliku pak od rudarstva, poljoprivreda ne iscrpljuje zemlju definitivno, jer ima mogućnosti da je većito obnavlja i osvežava.

Mi ćemo u toku našeg docnijeg izlaganja uvek praviti razliku između seljačkog porodičnog gazdinstva i kapitalističke ekonomije, jer mnogi ekonomski zakoni se manifestuju sasvim drukčije na jednom nego na drugom obliku gazdovanja. Ova razlika se pojavljuje već i kod raznih faktora poljoprivredne proizvodnje, i mi ćemo odmah voditi računa o njoj.

Neki pisci smatraju da je broj proizvodnih faktora veći od tri. Tako, Julije Volf kao četvrti faktor proizvodnje označuje tehničku misao. A Birman vidi pet elemenata proizvodnje (priroda, osnova za proizvodnju, – Produktinsanlage, – i alati, kapital u obliku novca, izvršni radnički rad i konjunktura) i jedan jedini proizvodni faktor: ekonomska inteligencija. Svi pak ovi činoci mogu se na kraju krajeva svesti na ona tri: priroda, rad i kapital. Izdvaja se međutim sve više kao stvaran faktor proizvodnje: društvena organizacija (država, pravni poredak, stanje tehnike, kulturni nivo). Za poljoprivrednu proizvodnju je ovaj faktor možda još od većeg značaja nego za druge grane, baš zbog njene relativne zaostalosti u poređenju

sa industrijom. Ali društvena organizacija je važna za svaki od tri pomenuta faktora, te se o njoj mora voditi računa bez prestanka.

ODELJAK II

PRIRODA U POLJOPRIVREDI

Čovek u vrlo velikoj meri može da se prilagođava svakoj sredini, pa ipak ova vrši na njega veliki uticaj, menja njegov način života, zanimanje, navike, narav. Životinje su već manje sposobne da se prilagođavaju novoj sredini, atmosferi i tlu. Biljke su još teže prilagođavaju, ili čak potpuno propadaju kad se prenesu u drugu sredinu. A pošto je poljoprivredna proizvodnja u stvari iskorišćavanje suve zemljine površine u vezi sa životinjama i biljkama, pojmljivo je da prirodna sredina (tlo i klima) imaju na nju presudan uticaj.

1. Klima.

Atmosfera je po svome sastavu ista na svima tačkama zemljine kugle, ali ona nije svuda iste toplote, ni iste vlažnosti, ni iste svetlosne jačine: drugim rečima, klima nije svuda ista. Kupujući jedan komad zemljišta mi plaćamo ne samo tlo, već i zrak i vlagu i toplotu, u ovoj ili onoj razmeri. Poljoprivreda nosi ime po zemlji, sigurno zato što čovek može više uticati na sastav zemljišta i menjati njegove osobine nego na klimu i njene osobine. Ovde tehnika ima još veći i zahvalniji zadatak nego kod proučavanja osobina tla i zakona biljne i životinjske biologije. Priroda je u pogledu klime neumoljivi diktator, koji se ne savija po čovekovo volji. Čak i sastav zemljišta se često menja pod uticajem klime: crvena zemlja u tropskim predelima, žuta u sub-tropskim, mrka u umerenoj zoni, crnica u južnoj Rusiji, belovača na Severu. Biljke i životinje raspoređuju se na zemljinoj kugli prema svojim sposobnostima da žive sa više ili manje toplote i vlage, i sa ovim ili onim godišnjim rasporedom istih elemenata.

U polarnim zonama i u tropskim pustinjama u opšte nema vegetacije, dok je ova neobično bujna u ekvatorialnim kišnim i u sub-tropskim predelima. Između ovih krajnosti stoje šumska oblast umerene zone i drvećem siromašne travne oblasti stena i nizina. Poljoprivrednik ne može silom podizati jednu biljku u kraju gde za nju nema uslova. Zato poljoprivredne zone zavise od klime, te razlikujemo tropske, sub-tropske i van-tropske poljoprivredne zone.

Domaće životinje se nešto lakše prilagođavaju, ali i one imaju svojih zahteva. Ovca traži veće pašnjake, ali ne podnosi velike vrućine sa obilnim kišama (ne tropi, već blage zime južne umerene zone). Svinja ne voli visoki sever i stepu; i kad nema šume, najbolje joj prija žitna zona kao i govedima. Konj može da izdrži stepu i dugotrajan sneg. Magarac, mazga i koza hoće toplo leto, i zato zamenjuju konja u tropima. Međutim, u koliko je kultura intenzivnija, u toliko stočarstvo biva nezavisnije od klime, jer stoka se više drži u zatvorenom prostoru i hrani sa rezervnom pićom.

1. Toplota je osobito važna zbog dužine vegetacionog perioda: ona odlučuje da li će se sa jednog polja preko godine skinuti jedna žetva ili više. A od ovoga zavisi da li će jednoj porodici biti dovoljan sasvim mali ili veći posed. Duge zime izazivaju pojavu sporednih zanimanja na selu (zanati, šumski rad, časovničarstvo u Švajcarskoj), ili pak sezonsko odlaženje u grad (Rusija, ribolov u Skandinaviji). U hladnim predelima stočarstvo mora da bude štalsko, intenzivno, (Slovenija), a njive se mogu zasejavati samo žitima koja ne traže više od 70 dana (ječam, ovas); ugar mora biti veći; sistem u glavnom dvopoljni (užički kraj, Sandžak). Južnije se već može sejati ozima raž, strnjika se rano preorava, te već iduće godine na istom mestu može doći ječam. Tako se dolazi na tropoljni sistem: ugar, ozima raž, ječam. Ako je klima još toplija, mesto ozime raži dolazi ozima pšenica, a mesto jarog ječma – zob. Uskoro mesto ugara može doći kakva kratkovečna biljka, i tako se ugar potpuno izbacuje (Italija, Maćedonija).

Lujo Brentano, čija Agrarna politika daje vrlo mnogo mesta prirodnim faktorima, kaže da je toplota merodavna ne samo za rašćenje biljaka, već i za rentabilnost poljoprivrednih gazdinstava: 1) prinosi su u hladnijim zemljama manji i gori, pri istom načinu obrade; 2) proizvodni troškovi su veći; 3) više se oskudeva u radnicima, jer je radna sezona kratka i radnici se teže zadržavaju na selu.

2. Vлага. Pored toplote, za poljoprivredu je od bitnog značaja vлага. Idealno je da vlage bude ravnomerno preko cele godine: tada kulture dolaze jedna za drugom, naročito ako je i toplo. Ako pak kiše padaju samo dva ili tri meseca preko godine (tropi i sub-tropi), onda se tu ne može ništa više uraditi nego na visokom severu: malo ječma i krompira. Zato se pristupa veštačkom navodnjavanju. Ako je kiša neredovna, ali s vremena na vreme obilata, onda se neguju: vinova loza, pomorandže, smokve i drugo žbunje, koje svojim dužim korenjem uzima vlagu iz dubine, ili se drže koze, koje mogu da se hrane lišćem kad trava izgori. U nekim zemljama, pitanje vode je bitno ne samo za poljoprivredu, već i za ceo kulturni život. Od količine i rasporeda vlage zavisi ne samo vrsta biljaka i životinja koje će se gajiti, već i odnos oranica prema pašnjacima, okopavina prema žitaricama, količina ugara, i upotreba veštačkog gnojiva. Vлага je manje potrebna za hranu same biljke, a više je nužna da rastvara anorganske sastojke koje ona uzima iz zemlje. Kad nje nema, veštačko a i stajsko đubrivo može da škodi više nego što koristi. Nauka je potvrdila ono što je pronašlo seljačko iskustvo: da žetva zavisi pod inače istim prilikama, najviše od vodenog taloga. Zato se danas irigiranje, sprovođenje kanala i veštačko navodnjavanje smatraju kao vrlo važni poslovi agrarne politike. U tome pogledu svuda je vrlo malo urađeno, i može se reći da se još nalazimo na početku.

U Alžiru, Francuzi moraju da vode čitavu jednu „politiku vode“, i jedan pisac je duhovito rekao, da u tom kraju „gouverner, c'est pleuvoir“ (a ne „prévoir“, kako inače glasi izreka). Sačuvati šumu, učiniti time da pada kiša i da se održava vlažnost zemlje. – Nemački profesor d-r Kasner saopštio je rezultate svojih 46-to godišnjih ispitivanja sa šećernom repom, krompirom, raži i pšenicom: prva dva useva više vole vlažniju godinu, druga dva suvlju. – U našoj zemlji iskustvo pokazuje ovo: Vlažna 1926 godina nije bila vrlo rodna u žitu, a nešto bolja u kukuruzu; sušna 1927 dala je slabo žito i vrlo slab kukuruz; sušna 1928 dala je vrlo dobro žito i skoro nikakav kukuruz; umerena 1929 dala je vrlo dobro žito i odličan kukuruz. Naša klima nije sušna, i česte sušne godine dolaze samo zato što rđavo radimo zemlju i ne umemo da sačuvamo preko leta vlagu u zemlji: hitnim preoravanjem strnjike, dubokim zimskim oranjem i prašenjem useva.

Najvažniji i najteži problem kod nas je suša na Kosovu. Po svojoj nadmorskoj visini (510–550 m), Kosovo ima dosta kiše, hladna proleća i jeseni, leti hladne noći. Ali se često podzolasta i smolna zemljišta koja ne propuštaju vlagu dublje od 30–50 sm. Tako usev najpre „udavi“ kiša, a posle ga sagori suša. Leta su često sasvim beskišna; strnjika se odmah ne zaorava; ore se plitko; i najvažnije, šuma je isečena i jači vetrovi odnose i ono vlage što se zadrži. Jedino sa ozimim usevima može se sigurnije računati, naročito ako se ovi rano ojačaju boljim đubrenjem, da posle lakše izdrže prolećne kiše i vetrove, i ako se odmah posle žetve razore.

3. Svetlost je za poljoprivredu možda još važniji klimatski faktor nego vlažnost vazduha i zemljišta. Gde nema vlage, ona se može veštački doneti; gde je ima suviše, može se izvući. Ali količina svetlosti koja pada na jednu biljku u glavnom određuje visinu prinosa. Biljke neodoljivo teže svetlosti, jer pomoću nje rastvaraju ugljenu kiselinu iz vazduha, izvlače kiseonik, i koriste ugljenik za organska jedinjenja. Biljke se noću odmaraju, a bez svetlosti umiru; svetlost daje zelenilo lišću, oblik i miris cveću, ukus plodovima, čvrstinu tkivima.

4. Ostali klimatski faktori takođe utiču na vegetaciju bilja i napredovanje životinja. Vetrovi nose biljno seme, ali i raznose žetvu; jedni su vlažni i sveži, drugi suvi i topli; čiste vazduh, ali odnose i plodnu rastresenu površinu: odgoljuju jedne njive da bi zatrpali i ugušili druge. (Kod nas, štetni su vetrovi u predelu karsta, u severnom Banatu, košava u severo-istočnoj Srbiji.) – Elektricitet u vazduhu olakšava fiksiranje azota (dušnika) putem kiša. – Čist vazduh olakšava disanje bilja, dopušta prolaz sunčane svetlosti, kao što diman i otrovan vazduh ubija vegetaciju: polja oko Borskog rudnika i oko Trbovlja sve su manje sposobna za kulturu.

Praktično se postavlja ovo pitanje: može li čovek uticati na promenu klimatskih uslova, ili su oni nešto nepromenljivo? Ovde važi pravilo Bekenovo: *Natura non nisi parendo vincitur* (potčinimo se prirodi, da bismo je pobedili). Moderna agronomija ide za tim da poljoprivredu dovede u sklad sa klimom, i izbegava se teška i skupa borba sa neizmenljivim klimatskim uslovima: prenošenje stranih rasa i tuđeg semena. Mesto toga rade se dve stvari: 1) posmatraju se u naučnim zavodima vazdušni pritisak, toplota, vodeni talozi, oblačnost, pravac vetrova u svakoj oblasti, i rezultati se saopštavaju odmah poljoprivrednicima; 2) radi se na odabiranju i oplemenjivanju domaćih vrsta, što bolje uspeva nego prosto presađivanje sa strane.

II. Zemljište.

Dvostruk je značaj zemljišta za poljoprivrednu proizvodnju. Ono je: 1) mesto na kome stanuju biljke, životinje i ljudi; 2) izvor iz koga se biljke hrane anorganskim sastojcima, rezervoar vode i leglo bakterija nužnih za vegetaciju. U toku vremena, važnost zemljišta je prestala da bude tako odlučujuća kako je bila u prvim počecima zemljoradnje. Danas se iskorišćuju i one zemlje gde pre nije bilo nikakve kulture (peskuše), a druge se privode kulturi (močvari). Navodnjavanjem, odvodnjavanjem, mešanjem, đubrenjem, zaražavanjem bakterijama često se najgora zemljišta osposobljavaju za velike prinose. U Pruskoj, u Danskoj, u poslednje vreme u Italiji i oplemenjene zemlje daju čak veće prinose nego bogate zemlje u Francuskoj ili kod nas. Ovde više nego kod klime ljudski rad i znanje uspešno pobeđuju prirodu.

1. Kao mesto življenja, zemljište je neophodno za poljoprivredu. Biljci, životinji i čoveku je za život potreban izvestan prostor: čoveku najviše, životinji manje, biljci najmanje. Industrija može da ide i u dubinu i u visinu, ispod i iznad neposredne zemljine površine; poljoprivreda je vezana za jedan krajnje tanak sloj zemljine kore. Ma koliko se usavršavala, poljoprivredna proizvodnja je vezana za prostor, za širinu, za polje. Otuda monopolski karakter zemljišta kao sredstva za proizvodnju. I čoveku, kao i biljci, treba jedan minimum zemljine površine za život i za rad. Taj minimum je veći ili manji: 1) prema plodnosti samog zemljišta; 2) prema gustini naselja, kulturnom stepenu i udaljenosti od tržišta. Kulturne površine se uvećavaju (krčenjem, isušivanjem), i ako manje nego što se množi stanovništvo. Ne treba se bojati prenaseljenosti, ni čak nedovoljne hrane: prvo, jer civilizacija daje manje dece nego varvarstvo; drugo, jer su metodi proizvodnje već tako usavršeni da bi se moglo hraniti još veće čovečanstvo.

Za agrarnu politiku se u pogledu zemljišta kao mesta za život i za rad postavljaju dva zadatka: 1) da se vrsta kulture, način gazdovanja i stepen intenzivnosti, drugim rečima, da se orijentacija i organizacija poljoprivrednog gazdinstva dovede u sklad sa terenom na kome ima da se obavlja, sa njegovim geografskim, geološkim, i saobraćajnim položajem; 2) da se uveća površina kulturnog tla, raznim tehničkim merama: krčenjem i melioracijama (odbranbeni nasipi protiv navale mora ili poplava, isušivanje jezera i bara, regulisanje reka, ceđenje podvodnih terena, kultivisanje divlje i puste zemlje, pašnjaka, ševara i duna), da se obezbedi raspoloživa kulturna zemlja, kao i da se omogući prelaz sa niže na višu kulturu. U vezi je s tim i menjanje sadržine samog kulturnog zemljišta, kako bi se ono usavršilo, za bolju ishranu biljaka.

U Jugoslaviji, najveći procenat neproductivnog tla nalazi se: u Crnog Gori 71.83% ukupne površine, u Južnoj Srbiji 57.83%, u Sev. Srbiji 41%. U ostalim krajevima, neproductivna tla zauzimaju od 0.37–10.86%. Za celu državu neproductivno tlo iznosi 6,788.877 ha ili 27.29% ukupne površine naše zemlje, koja je velika 24,900.000 ha. Pod kulturama se nalazi 6,376.193 ha. Naša statistika u tome pogledu nije dovoljno precizna. Ona u „neproductivno“ tlo uračunava i apsolutno sterilno i neobrađeno zemljište, ali po svojim svojstvima plodno.

2. Kao izvor hranljivih sastojaka, zemljište nije svuda podjednako bogato: jedni tereni su od prirode manje obdareni; drugi su tokom vremena iscrpljeni. Kineska „žuta“ i ruska „crna“ zemlja sadrže u sebi ogromne količine azota i fosforne kiseline, kao što čilska polja nose neizmerne naslage šalitre. Kartaginska obala, Sicilija, Solunsko polje, – to su, s druge strane, nekadašnje žitnice Sredozemnog mora, koje danas predstavljaju umrtvljena polja. Bogatstvo ili siromaštvo jednog zemljišta zavisi od mehaničkih ili fizičkih svojstava, od hemiskog sastava i od prisustva bakterija nužnih za dotičnu kulturu.

U mehaničkom pogledu, zemljište mora da je mekano, da propušta nežne žilice, ali ipak dovoljno čvrsto da drži biljku; da čuva vodu, ali da ipak bude toliko porozno kako bi vazduh i voda mogli da prodiru. U tim granicama, zemljište može biti „lakše“ i „teže“, zbijenije ili rastresitije, peskovitije ili glinastije, i t. d. Mehaničke osobine će često odlučivati o vrsti kulture, o veličini ugara, o većoj ili manjoj intenzivnosti, pa i o upotrebi mašina ili alata ove ili one vrste. Na lakim nemačkim peskušama upotrebljava se uspešno Demštetova mašina za okopavanje pšenice, dok ona ne može ni da makne na našim teškim zemljama u Srbiji. Ove osobine su u toliko važnije što se one mučno mogu menjati, ili samo po cenu velikog i napornog rada.

Hemiski sastav zemljišta lakše je izmeniti: za to je nužan samo kapital. Da bi hranilo biljku, ono mora imati određen broj i dovoljne količine izvesnih anorganskih supstanci i to u upotrebljivom obliku. Gotovo sve biljke traže azot, fosfor, kiselinu, kreč, sumpor, hlor, magnezijum i gvožđe. Ako nekog od ovih sastojaka nema, a ostali su u izobilju, lako je od neplodne zemlje učiniti vrlo plodnu, prostim dodavanjem. Ako su sastojci optimalno raspoređeni, mogu se dobiti maksimalni prinosi, pod uslovom da su ostali nužni uslovi ispunjeni (toplota, vlaga, svetlost). Plodnost zemljišta je ipak nešto vrlo relativno, pošto svaka biljka traži druge sastojke. Ali nepremostivih teškoća nema, ako se samo hoće da uloži potreban kapital.

Biološka sadržina, najzad, sve više dolazi do značaja u koliko se dublje upoznaju zakoni biljnog razvoja. Jedna pregršt zemlje, to je čitav mali univerzum anorganskih materija i organskih bića. Ova poslednja imaju isto tako veliko učešće u vegetaciji kao i one prve. Svako biljci odgovara izvesna vrsta bakterija, bez koje ne mogu da uspeavaju. Soja na pr. ne može da raste kod nas dok se zemljište ne „zarazi“, na taj način što se pre sejanja seme opere u određenom rastvoru. Na samom žitu postoje često klice biljnih bolesti, koje se moraju uništiti pre sejanja. i t. d.

Mi ovde ne možemo ulaziti u pojedinosti najnovijih izučavanja pedologije, nauke o poznavanju zemljišta. Zato upućujemo na značajne radove prof. Stebuta, koji je, pored opšteg ispitivanja, posvetio neke studije u našoj zemlji.

3. Iscrpljenost. Kao što se ljudskim radom zemljište može obogatiti, ono se može isto tako i osiromašiti u sastojcima nužnim za vegetaciju i hranjenje biljaka. Čitave pokrajine koje su nekada bile vrlo plodne, danas više ne rađaju ništa. Pitanje je samo da li je iscrpljenost došla usled suviše jednostranog i intenzivnog rada, ili zbog drugih uzroka. Zasluga je Albrehta Taera što je u početku 19. veka na osnovu iskustava u Engleskoj, ukazao na to da razne biljke uzimaju iz zemlje različite sastojke, i da je nužan plodored.

Za njim je došao Libig, i izvršio je pravi preokret u shvatanjima o poljoprivredi. On je na ovu primenio hemiske laboratorijske metode, i poljoprivrednika uporedio sa fabrikantom čija je radionica njiva. Zaključak je morao biti ovakav: kao što hemičar mora stalno da donosi nove sirovine mesto onih koje je preradio i u obliku raznih gotovih artikala izbacio sa njive, tako zemljoradnik mora zemlji vraćati sastojke što su biljke uzele iz nje hraneći se. Libig je tačno izveo koja biljka koliko troši od svakog elementa, i utvrdio količine koje treba svake godine vraćati zemlji. Zato što to nije činjeno, veli on, ima u svetu mrtvih polja koja su nekad bila žitnice, i ima propalih civilizacija: asirska, vavilonska, egipatska, pa i grčka, latinska i španska.

Libig i njegovi učenici izveli su i drugi zaključak: da biljke u toliko bolje napreduju u koliko raspolažu sa više hranljivih materija. Pred njima se otvorila perspektiva neograničenog uvećanja prinosa. Ali ovaj suviše optimistički zaključak isto je tako malo apsolutan kao i ono pesimističko objašnjenje o opadanju poljoprivrede u pojedinim zemljama.

Libig je zaslužan što je počeo agro-hemiska ispitivanja, ali se svi njegovi zaključci ne mogu primiti. Zemlja nije običan magacin hemiskih sastojaka; to je jedna potpuna organska radionica, i to radionica koja je u živoj vezi sa svima silama prirode, a ne samo sa čovekom. Ima u njoj rezervi, koje biljke same ne mogu

uzeti, i koje se mogu staviti u pokret samo čovekovim radom: dubljim oranjem, prevrtanjem i sitnjenjem zemlje, bacanjem drugih useva, navodnjavanjem. A iz atmosfere dobija zemlja novih materija koje u veliko naknađuju odnesene. Ako su mnoge stare civilizacije propale, to nije zbog toga što su odviše eksploatisale zemlju, već iz drugih razloga: orali su suviše plitko, nisu menjali kulture, uništili su šume, (i tako umanjili vodeni talog i uvećali vetrove i grad), dopustili su da vlada feudalni sistem koji je seljacima oduzeo volju za rad, bili su ratovi, nasilja, kaos. Libigov zakon statike tla, prema tome, odviše je krut, jer zaključuje apsolutno; i odviše uzak, jer meri samo hemiske sastojke, a ne vodi računa o atmosferskim i biološkim momentima, koji su isto toliko važni, kao i o ekonomskom i socialnom uređenju, koje utiče na razvoj i padanje proizvodnje.

Iscrpnu kritiku Libigove teorije o iscrpljivanju zemljišta dao je još Konrad. Na mnogim primerima, a naročito na primeru Španije, on je pokazao svu preteranost ovoga tvrđenja. Španija je tri puta padala u pustoš i siromaštvo, i tri puta se dizala. Ali tu nisu delovali hemiski zakoni iscrpljivanja tla, kako misli Libig, već sasvim drugi uticaji: političke i socialne promene, ratovi, pustošenja, feudalni monopol i uništavanje šuma. Pod slobodnim ekonomskim režimom Arabljana, ona je procvetala, da pod španskim feudalizmom opet propadne. 1800 godine, samo 1/4 zemljišta nalazila se u slobodnim rukama, dok je sve ostalo držala vlastela, dinastija, sveštenstvo, crkva, zadužbine. I šta? Ona 1/4 slobodna donosila je isto toliko kao ostale 3/4! Uzrok socialan, dakle, a ne fizički ili hemiski. Došle su i druge kritike Libigovog učenja. Naročito je hemičar Volni (Wollny) pokazao da u hranjenju biljaka ima jedna granica do koje one napreduju sa dodavanjem hranljivih sastojaka i vode, kao što ima jedna optimalna razmera u kojoj pomešani sastojci najbolje unapređuju biljku. Preko te granice, i van toga optimuma, ne pomaže ništa uvećavanje hranljivih materija. A po sebi se razume da moraju biti ispunjeni i svi drugi uslovi vegetacije.

Ne radi se dakle o tome da mase hranljivih materija budu veće, već da se približuju optimumu, i po količini i po rasporedu.*) A u poslednje vreme sve više računa se vodi o količini i vrsti bakterija koje ostaju u zemlji posle izvesne kulture, da li zemljište nije toliko i tako zaraženo da ista biljka ne treba da dođe ni prve ni druge iduće godine, nego pete i šeste: grašak, detelina, lucerka ili lan. Posle njih zemljište je prezasićeno, umorno, i treba staviti drugu kulturu.

4. Popravljanje zemljišta je jedan od najvažnijih uslova da se održi i uveća plodnost. To se može učiniti na više načina: 1) mešanjem zemlje sa laporcem za lake, i dodavanjem kreča, peska ili humusnog materijala za teške zemlje; 2) čišćenjem od kamenja i žbunja, ravnanjem, brazdanjem i t. d.; 3) veštačkim navodnjavanjem; 4) veštačkim odvodnjavanjem; 5) stajskim gnojivom i 6) veštačkim đubrivima. Najviše pažnje zaslužuju: navodnjavanje, odvodnjavanje i đubrenje.

Veštačko navodnjavanje – za razliku od prirodnog koje vrši vodeni talog i reke što plave kao Nil – praktikovalo se još u staro doba, na blagoslovenoj zemlji između Tigra i Efrata, u Španiji pod Mavrima, u Lombardiji u 12. veku, kod nas u Staroj Srbiji pod kraljem Milutinom. Znaju za njega Meksikanci, i naravno svi evropski narodi. Navodnjavale su se naročito livade, i uspeh je bio uvek odličan: tri do četiri kosidbe na letnjim, šest do devet na zimskim livadama u toplijim predelima.

Za evropske zemlje je važnije pitanje veštačkog odvodnjavanja. Više nego od suša, pate one od suviše vode u proleće: ova izbacuje ozima žita i daje mesta korovu. Zato je još Taer preporučivao da se njive dreniraju: tako se tkivo zemljišta menja, voda se odvodi, vazduh prolazi, zemlja bude rastresita i mekana,

đubre je bolje iskorišćeno, prinos se uvećava i troškovi su manji, a na pašnjacima stoka dobije zelene trave za nekoliko nedelja ranije.

Dreniranje je poznato već u 18. veku. Pre rata, dreniranje jednog hektara stajalo je 170–200 franaka po hektaru, ali traje oko 50 godina. U Nemačkoj je često rađeno za čitava sela od jednom, uz pomoć države. Koristi su uvek bile ogromne.

Zaoravanje strnjike jeste takođe jedan od načina da se popravi zemljište. Odmah posle žetve preporučuje se zaoravanje strništa, ili ugarenje. Ovo pomaže da se u samoj zemlji, – koja sva kipi od života, – posao raspadanja korenja i žila uspešnije vrši: sva strnjika se zatrpa, i sav korov se uništi, a u zemlju ulazi više vazduha i toplote, te organski proces biva življi. Ovako se štedi i na đubretu.

Stajsko đubre je naročito bogato azotom i kalijem, a snabdeva biljku i ugljenom kiselinom. Najveća pak njegova snaga i preimućstvo nad veštačkim je u tome što zemlji daje humusne organske mase koje pomažu život bakterija i omogućavaju plodjenje. Za poljoprivrednika, velikog i malog, najglavnije pravilo je da ne izgubi ni jedan gram proizvedenog đubreta od svoje stoke.

Najbolje od svih i izvrsno za sve zemlje jeste goveđe đubre. Konjsko je odviše suvo i rastreseno, lako se raspada, i retko se može efikasno upotrebiti. Ovcije đubre je odlično, i to prvenstveno za teške zemlje. Svinjsko je suviše hladno, i bolje je za lakše zemlje.

Ima za poljoprivredu jedan kritičan period u pogledu đubrenja. To je kad se napustilo pašnjačko gazdovanje, i smanjio se broj stoke, a još se nije prešlo na intenzivno štalsko stočarstvo. U tome periodu, bogatiji seljaci drže stoku zbog đubreta skoro isto toliko kao zbog rada i mleka. Položaj poljoprivrednika je tada vrlo težak: stoka traži mnogo hrane a pašnjaka nema; veštačke livade se ne isplate, jer je meso jevtino, a mleko nema prođe.

Veštačko đubre danas važi kao neka vrsta „universalnog leka“. Zajedno sa mašinama, ono se na sve strane hvali i preporučuje. Međutim, kao i mašine, ono još ni iz daleka nije dokazalo svoju apsolutnu korisnost. Bar ne za sve vrste gazdinstava. U našim prilikama, na primer, upotreba veštačkog đubriva nije ni malo laka ni prosta: skupo je, treba ga umeti bacati, u pravi momenat i na pravo mesto. Đubrenje je dakle prava veština, koja se mora naučiti. Dobra strana veštačkih gnojiva je što se kod njih svi hranljivi sastojci mogu kupiti i bacati odvojeno, dok se kod stajskog moraju upotrebiti u datom međusobnom odnosu. Mana im je što u njima nema bakterija, koje se u izobilju nalaze u stajskom. Zato jedno bez drugog ne mogu ići. Samo je pitanje u kome odnosu treba upotrebiti jedno i drugo. Agronomi priznaju da se na to pitanje još ne može dati definitivan odgovor.

III. Biološki zakoni.

Žalimo se na tvrdičluk zemlje, veli jedan talijanski ekonomist, žalimo se na iscrpljenost zemljišta. A za sve je kriv čovek, koji ne ume da razume zemlju i da je oplodi celim svojim srcem, svom svojom inteligencijom i ljubavlju. Odisti! Pored svih otpora koje priroda čini čoveku, u pogledu klime i zemljišta, ipak se ona daje menjati i prilagođavati njegovim potrebama. Sve biljke i životinje se pokoravaju prirodi;

čovjek joj prkosi, menja je i savija je skoro po svojoj želji: kombinuje razne prirodne sile i čini da se one potpomažu ili da se potiru među sobom, kako je kad njemu potrebno. To se naročito vidi u uspesima koje su ljudi postigli od kad su otkrili zakone nasleđa, odabiranja i množenja biljaka i životinja. „Od tada upravo počinje istorija poljoprivrede“, veli Laur. Seljak obrađuje zemlju, ali on isto tako gaji biljke i životinje. Gaji, to znači: podiže, vaspitava, menja, doteruje po svojoj želji. Rezultat su kulturne biljke i domaće životinje, od njihovih primitivnih do najsavršenijih oblika.

Usavršavanje biljaka i životinja (ne samo zemljišta!) danas je jedan od glavnih izvora uvećane produktivnosti. Izbor semena, ukrštanje rasa, kalemljenje, – sve su to načini pomoću kojih poljoprivrenik iskorišćuje biološke nauke, a naročito nauku o nasleđivanju. Ova je u početku bila čisto empirička (vezana za direktno iskustvo), ali se malo po malo produbila: pronađeni su zakoni, otkrivena uzročna veza, i pružena su praktičnom odgajivaču sredstva da oplemenjuje rase, popravlja kvalitet i uvećava prinose, do neverovatnih razmera.

Mnoge tajne u biološkom svetu ostale su još neobjašnjene, (kao na pr. od kuda toliko bogastvo oblika u životinjskom i biljnom svetu; šta je pokretač evolucije, kao i tajna mutacije), ali su zato ispitani zakoni nasleđa i odabiranja (selekcije). Pomoću njih poljoprivrednik uspeva da umnoži najbolje primerke, i da ih oplemeni, a da izbaci rđave i kržljave. Ono što sama priroda radi polako po zakonu životne borbe i prilagođavanja, to on, zahvaljujući biologiji, danas radi brzo i efikasno, putem odabiranja, prilagođavanja i ukrštanja. Tako su proizvedene mnogobrojne sorte žita i drugih kulturnih biljaka sa boljim osobinama. Tako je, sredinom 19. veka, francuski povrtar Vilmoren uspeo da stvori današnju šećernu repu od obične divlje blake.

Veliki uspesi na tome polju zaneli su mnoge i uputili ih da našu zemlju donose oplemenjene čiste linije iz stranih zemalja. Pokazalo se da to ne ide. Odabiranje se mora vršiti prvenstveno na našem domaćem materialu, jer je on bolje prilagođen našim klimatskim i zemljišnim prilikama. „Tek pošto se stvore ujednačeni privredni tipovi od domaćeg materiala, može se s nadom na povoljan uspeh provoditi i ukrštanje sa dobrim stranim rasama“. – Naročito velike pogreške se prave kod stoke, gde se ukrštavaju i vrlo kontrastne nasledne sklonosti.

Mi u našoj zemlji imamo vrlo bogat material u biljnom i u životinjskom carstvu iz koga bi se mogli izvesti odlični privredni rezultati. Ali to se ne može postići golom praksom i grubom rutinom. Potrebna su stručna biološka znanja. Ni u jednoj grani privrednoj ta znanja nisu korisnija nego u poljoprivredi. „Produktivnost se ne može povećati na prvom mestu snagom i radom ruku, već pre svega uvećavanjem ljudskog znanja u dubinu i u širinu“. Potrebna je dakle primena čistih naučnih metoda koje je u novije vreme utvrdila nauka o nasleđu i biologija u opšte. Pored fabrika poljoprivrednih mašina i veštačkih đubriva – čime se menja oblik i sastav zemljišta – staju laboratorijumi i naučni instituti, udruženja, časopisi, stručna literatura i zavodi za izvođenje eksperimenata i za širenje bioloških znanja među poljoprivrednicima. U Americi i u Rusiji naročito, biološka hemija i agrohemija uzimaju sve više maha. A Međunarodni Poljoprivredni Institut u Rimu stavio je sebi u zadatak da objavljuje rezultate naučnih istraživanja i tako propagira nove metode rada.

ODELJAK III.

RAD U POLJOPRIVREDI

U poljoprivredi, prirodni faktori o kojima smo govorili igraju tako veliku ulogu – i toliko mesto zauzimaju u duši seljačkoj! – da bi se lako mogla potceniti važnost ljudskoga rada u njoj. Rečeno je gore da u prvim počecima poljoprivredne proizvodnje rad odista malo doprinosi. Ali u koliko se zemljoradnja više prostire na neplodnije površine i ide se u suroviju klimu, i što je stanovništvo mnogobrojnije, – rečju, u koliko civilizacija napreduje, – udeo rada u proizvodnji biva sve veći. Drugo: i ako manje nego u drugim radinostima (zanatu, industriji), – i u poljoprivredi dolazi do podele rada, manje tehničke, više ekonomske i socialne (žena i muž, članovi porodice, sopstvenik i najamnici ili polunajamnici). Najzad, u poljoprivredi se takođe čini napor – opet manje nego u industriji! – da se ljudski rad štedi, bilo tako što se zamenjuje životinjskom i mehaničkom snagom, ili usavršavanjem samih metoda rada. Rad se, dakle, u poljoprivredi, naučno rečeno, intenzifikuje, specializira i racionalizuje.

1. Intenzifikacija rada.

Među radinostima poljoprivreda zauzima prvo mesto, i to iz dva razloga: zato što su se njome ljudi bavili od početka (zbiranje plodova, lov, ribolov, obrada zemlje, stočarstvo, povrtarstvo): drugo, zato što ona (zajedno sa šumarstvom i rudarstvom) daje sirovine za sve ostale grane proizvodnje. Fiziokrati su išli još dalje, pa su tvrdili da je poljoprivredni rad jedini produktivan, zato što on jedini stvara nova dobra, dok druge radinosti samo dorađuju ili prerađuju, premeštaju ili prenose iz jednih ruku u druge ona dobra koja je poljoprivreda proizvela. To je tačno, u toliko što poljoprivreda (sa šumarstvom i rudarstvom) odista daje sve sirovine; ali to je netačno ako se misli da samo u poljoprivredi postoji saradnja prirode i čoveka i da samo priroda stvara „čisti produkt“. Netačno je i to da jedino poljoprivreda proizvodi, jer njeni produkti su obično samo sirovine, koje se u „prirodnom“ stanju ne mogu trošiti, već se moraju menjati i pripremiti za čovekovu upotrebu. U takvom stanju mogu ih trošiti samo životinje, onako isto kao što samo biljke mogu uzimati iz zemlje anorganske sastojke.

Kao što bi bez rada čovek ostao uvek životinja, tako bi i biljke i životinje bez čovekovog rada ostale u „prirodnom“, to znači divljem stanju. Čovek pritiče u pomoć biljkama: popravlja zemlju, bogati je vodom, daje joj više vazduha i svetlosti, ili je dopunjuje novim anorganskim i organskim sastojcima. On isto tako pritiče u pomoć životinjama: priprema im bolju i jaču hranu, pruža im topliji stan i čistu vodu, održava ih u čistoći, leči ih od bolesti. U ekonomskom smislu, dakle, nema proizvodnje bez rada, i to bez čovekovog rada. Čak i u doba skupljačke privrede, čovek je morao da radi. A današnji plodovi, cerealijske, povrće, voće, kao i današnje životinjske vrste samo su rezultat ogromnoga čovekovog rada kroz hiljade i hiljade godina. Biljku po biljku, životinju po životinju, čovek je morao negovati i usavršavati, prenositi s mesta na mesto: kukuruz iz Amerike, krompir iz Čili, patlidžan iz Peru, breskvu iz Persije, trešnju iz Male Azije, svilenu bubu iz Kine, i t. d., i t. d. I toliko ih je unapredio, oplemenio, da ni sami botaničari i zoolozi često ne mogu da raspoznaju primitivnu vrstu, kržljavu, kiselu, gorku, katkad otrovnu, koja je predak današnjih

bujnih, slatkih, ukusnih i aromatičnih plodova, lišća i cveća. To je rezultat čovekovog neprekidnog rada. Čim taj i takav rad prestane, biljke i životinje se degenerišu, t. j. vraćaju se u primitivno, „prirodno“, divlje stanje. Isto biva i kad se stave u nepovoljne klimatske ili terenske prilike, što je najbolji dokaz da je uvek nužna saradnja oba faktora: prirode i rada. Ali rad može veštački da stvori i povoljne prirodne uslove, nešto za demonstraciju i u malome (zagrevanje, osvetljavanje), a nešto i na veliko (navodnjavanje, đubrenje).

1. Težina rada. Udeo rada bio je u početku poljoprivredne proizvodnje mali, – i ako rad zemlje i negovanje stoke nikad nisu bili laki. Čak bi se moglo reći, da je ranije čovek radio teže a manje, dok danas radi više, a lakše. Rad zemlje je od vankada smatran kao najteži, kao kazna i prokletstvo: „u znoju lica gradićeš hleb!“ To objašnjava donekle što su ropstvo i feudalizam došli najviše do izražaja baš u poljoprivredi, i što je prva sprava, posle strele, bila ralica. Rad je težak poglavito zato što dolazi od nužde, od oskudice. Inače bi bio igra, kao što je danas sport. Ne pada čoveku teško zamor, nego prinuda. A prinuda je u toliko veća u koliko je čovek siromašniji: mora više da otima od prirode i više da se pokorava drugima, koji su od njega bogatiji.

U tome, poljoprivreda beleži velike promene u istoriji. S jedne strane, u tehničkom pogledu, rad je bivao sve lakši, u toliko što su se pronalazile stalno nove sprave. Ali s druge strane, on je bivao teži, jer se prelazilo na intenzivnije kulture, sa lova na stočarstvo, sa skupljanja i branja na zemljorad, sa pašnjaka na oranice, i na vrtove. Najzad, rad je seljaku padao teže ili lakše prema tome da li je obdelavao svoje polje i čuvao svoju stoku, ili je pak bio tuđ rob ili kolon ili kmet.

2. Sposobnost za rad. Ovi različiti momenti iz prošlosti ostavili su traga na dušama pojedinih rasa i naroda, i odredili su njihovu sposobnost za rad: za ovu ili onu vrstu rada, za duži ili kraći, veći ili manji zamor. Kinezi na primer vole dugotrajan, ali ne odveć naporan rad. Japanci ne umeju da štede vreme i rade sa vrlo slabim prinostom, bez ikakve radosti pri radu, i jedino su nadničari i nekvalifikovani radnici. Jedan Amerikanac radi kao 3 ili 4 Japanca. Sloveni su drukčiji. Oni se odavno bave poljoprivredom, ali težak feudalni sistem nije dopustio da se kod njih razvije ona „radost pri radu“, koja je mogla postojati u doba slobodnog seljaštva i brastvene organizacije, i koja se redovno javlja kod Francuza i kod Nemaca. Uticaj feudalizma na sposobnost i volju za rad najbolje se pokazao kod Nemaca. To je u Evropi jedan od najstarijih zemljoradničkih naroda. Pa ipak je masa narodna sve do početka 19. veka bila „siromašna i gola“ (u poređenju sa Englezima i Francuzima). Pri kraju istoga veka, Nemci su bili privredno najjači narod na kontinentu, – posle oslobođenja seljaka.

Južni Sloveni su vrlo različiti po svojim sposobnostima za rad. Dinarci su stočari, i imaju manje smisla za stalan i istrajan rad zemlje. Ali su oni odlični kao pioniri, osvajači i organizatori. To su pokazali u Vojvodini i u Srbiji, a van zemlje u Severnoj i Južnoj Americi. Panonci i u opšte ravničari, Bugari i Mačedonci vredni su zemljoradnici, ali im je vidik uži i metodi zaostali, usled čifčiskih odnosa koji su među njima najduže trajali. Slovenci, Hrvati Zagorci i Vojvođani najbolji su i najnapredniji poljoprivrednici. U radu, velika je razlika između Vojvođana i Srbijanaca: sposobnost, istrajnost i veština prvih daleko je veća. Mađar je najbolji u grubim fizičkim poslovima („kubikaši“), dok je Nemač odličan za sistematski, ali lakši rad. Vojvođanski Nemci su se već raznežili, i Srbi ih pretiču u naporu i durašnosti: pretekli su svoje učitelje.

Slovenci, koji su prvi bili oslobođeni feudalizma, i najviše primili nemački uticaj, najvredniji su i najpraktičniji među Jugoslovenima.

3. Broj ljudi koji rade isto se tako uvećao u toku vremena. Tacitova reč „paucis vivit humanum genus“ mogla bi se tumačiti i tako da mali broj ljudi radi za čovečanstvo. Stočarstvo i prvobitna kopačka zemljoradnja su u početku dalavi posla samo ženama. Ljudi vrlo dugo uopšte nisu radili zemlju. Koliko ljudi još i danas stvarno radi u Albaniji ili u Crnoj Gori? Vrlo malo. U pravoj Šumadiji ore se zemlja od skora: negde od pre 50 ili 70 godina. Puštale se svinje u žirišta i ovce u planinu, i živelo se od toga. Malo kukuruza bi kupili u Moravi. U Srbiji i danas ima 41% neproduktivnog tla, i ako se oru najgore prljuše: može se misliti koliko se malo radilo kad je neprohodna šuma dolazila do Kragujevca i do Čačka! U Vojvodini, močvari su isušene i zemlja je osposobljena za rad nedavno, pa ipak je tu zemljoradnička tradicija mnogo dublja nego u Srbiji. Najviše se radilo u Sloveniji i Hrvatskom Zagorju, u Mačedoniji i Nišavi. Morava je bila većma uznemiravana ratom i vojskom.

Ideja o obaveznom radu zemlje je sasvim nova. Ona se rodila za vreme rata, kada je trebalo obraditi što veće površine i proizvesti što više. U Nemačkoj i Francuskoj, pored ratnih zarobljenika, uposlena je sva raspoloživa ženska i muška radna snaga. Pored potstreka od dobrih cena i nadnica, došla je skoro u svima zemljama prinuda da se obrade određene površine. Oskudica u alatima i u đubrivima nije dopustila da ove mere dadu u Nemačkoj potpun rezultat, ali se u velikoj meri uspela da održi ranija obrada.

U Francuskoj, – toj kolevci individualizma, – donesen je 6. oktobra 1916 zakon po kome predsednik opštine ima pravo da rekvirira zemlju koja ne bi bila obrađena, zbog razloga nezavisnih od sopstvenikove volje, i da je preda jednom naročitom odboru. Zakonom od 4. maja 1918 učinjen je korak dalje: ako sopstvenik ili zakupac zemlje neće ili ne može da je obradi, predsednik opštine ili okružni načelnik dužan je rekvirirati tu zemlju i dati je na obradu kome hoće zemljoradniku, sindikatu ili kooperativi za obradu zemlje. – U novije vreme se javlja misao da radna obaveza zameni vojnu obavezu. Ali to se odnosi na gradske i saobraćajne industrije više nego na poljoprivredu. Više deluje u tome smislu načelo nove agrarne politike po kome zemlja treba da pripada samo onima koji je rade, ili „radna zemljišna svojina“, kako je nazvana u Bugarskoj (1919–1923).

4. Vreme provedeno na poljoprivrednom radu takođe je sve više raslo. Ono je bilo neobično kratko, ne samo u hladnim krajevima, gde vegetacioni period ne traje više od 70 dana, nego i u toplim i umerenim predelima. Ruski agrarni političari su izračunali da je vreme koje seljak provede na privrednom radu srazmerno vrlo malo, između 23 i 28% t. j. oko četvrtine godine. Pored slabe umešnosti, malih potreba i rđavih pijačnih uslova, vreme za rad ograničavaju i mnogobrojni praznici. Veliki broj praznika pada baš u leto, kad bi rad morao biti najveći, i kad je on odista najintenzivniji. Ali razne zablude i verovanja, strah od kiše, grada, groma i t. d. sprečavaju da se učini bolji raspored vremena, te da se ne sastavlja dan sa danom jedne nedelje, a da se druge praznuje po nekoliko puta. Odmor je neophodno potreban, ali ne samo nedeljni i praznični, već poglavito noćni: san osposobi telo za sutrašnji rad. A potrebu nedeljnog odmora je lepo istakao graf Šeftsberi: „Nedelja je šparkasa čovečanstva. Velika je zabluda da se za 7 dana uradi više nego za 6.“ Englezi i Amerikanci skoro nemaju drugih praznika osim nedelje, ali nju redovno povećavaju za još 12 sati, od subote na podne. U Francuskoj, zvanična statistika beleži za radnike 295

radnih dana preko godine. Za poljoprivrednike je ovaj broj svakako manji, ali daleko nadmaša naših 100 dana pravoga rada!

Svaka biljka traži da se oko nje radi u drugo vreme. I u koliko je veći broj kultura kojima se bavi jedno gazdinstvo u toliko je više meseca u godini ispunjeno radom. Povrtarstvo zahteva rad skoro preko cele godine (tople leje preko zime!), a intenzivno stočarstvo daje velikog posla apsolutno svakoga dana. Poznato je, međutim, da povrtarstvo i intenzivno stočarstvo uzimaju sve više maha, i čak potiskuju kulturu žitarica. Ove poslednje (naročito strmna žita) zahtevaju najmanje rada, i taj rad je skoncentrisan na letnje mesece. Okopavine traže više posla, osobito ako su u vezi sa kakvom poljoprivrednom industrijom (pravljenje štirka i špiritusa, sušenje krompira, vučenje repe, rezanaca i melase, i t. d.). Intenzivno livadarstvo u vezi sa stočarstvom (deteline, grahorica) pretpostavlja takođe rad nekoliko puta preko godine, od ranog proleća do pozne jeseni, a nekad i zimi. – Od pronalaska Novoga Sveta, znatno je uvećan broj kultura, i sa uvođenjem svake nove biljke pojačava se ne samo intenzitet rada, već i deo godine koji je ispunjen poljoprivrednim radom.

5. Usavršavanje u radu. Sposobnost za rad nije nešto apsolutno, niti je određeno rasom ili nacijom. Ona se stiče kao i svaka druga sposobnost. U zanatu i industriji profesionalna sprema se dobija učenjem, šegrtovanjem. Svako može da nauči zanat i da postane industrijski radnik. Sve veća upotreba mašina čini da se posao više ne mora dugo učiti. Stručne škole omogućavaju da se brže napreduje i pre postane nadzornik i šef radionice nego što se moglo ranije, u doba manufakture i mlade industrije. U poljoprivredi je sve sasvim drukčije. Po pravilu, poljoprivrednikom se ne može postati. Ona izreka: „za krojača se uči, kuvar se rađa“, može se i ovde upotrebiti: „poljoprivrednik može biti samo seljak“. Varošanin, naročito zanatski i industrijski radnik ne može ići na selo i baviti se poljoprivredom. Svi naponi engleske vlade da nezaposlene radnike iz gradova uputi u poljoprivredu ostali su bezuspešni. Ima, do duše, dva-tri izuzetka koji reklo bi se opovrgavaju ovo tvrđenje: 1) američki farmeri i poljoprivredni radnici nisu seljaci; 2) Nemačka je prilično uspešno kolonizovala izvestan broj industrijskih radnika; 3) u Palestini odali su se zemljoradnji mnogi varošani i intelektualci, koji se pre toga nikad njome nisu bavili. Ali ti izuzetci su sasvim retki.

U Severnoj Americi odista nema sela, ali poljoprivredom se tamo bave seljaci, emigranti iz Evrope. Zakupci su varošani, koji u polje i stoku ulažu kapital, kao što bi ga ulagali u ma kakav drugi posao, radi rente. (Oni napuštaju farme čim prestanu da se rentiraju: 3 miliona ih je ostavilo od 1918–1920). Najzad, poljoprivreda je tamo tako mehanizovana i industrializovana, da se rukama radi vrlo malo ili ni malo, a razvijen sistem osiguranja ukida svaki rizik: tako su u velikoj meri uklonjene razlike koje poljoprivredu dele od industrije, i otvoren je put neseljacima. U Palestini, odavanje zemljoradnji je jedan gest hrabrosti, nacionalnog zanosa i verskog fanatizma. Takav je i kod nas slučaj na pr. Milana Pribičevića; u Nemačkoj i Čehoslovačkoj to čine mnogi školovani ekonomski. Ali sve je to retko i izuzetno.

Poljoprivreda je, dakle, normalno još uvek jedno seljačko zanimanje. To za seljake u agrarnim zemljama i nije zanat, već način života, jedini za koji su oni sposobni. U koliko se, prema tome, govori o usavršavanju poljoprivrednika, to važi samo za seljake, i to sopstvenike, sadašnje i buduće. Stručne škole, više, srednje i niže, kao i razna poljoprivredna udruženja i druge tehničke i kulturne ustanove idu na to da poljoprivrednike, u prvom redu sopstvenike zemlje, upoznaju sa rezultatima nauke i sa napretcima

tehnike, da ih nauče novim metodama rada, zakonima prometa, efikasnim oblicima gazdovanja, i t. d. U zemljama gde ima mnogo poljoprivrednih najamnika, radi se i na njihovom usavršavanju. Za njih se priređuju kursevi, zimske škole, izdaju se stručni listovi, i vrši se lično poučavanje od strane državnih i zadružnih agronoma (socialna agronomija!). Ovi u tim zemljama često putuju iz pokrajine u pokrajinu, i prenose bolje metode rada. Najzad, vrši se razmena mladih ljudi iz pokrajine u pokrajinu i iz države u državu. Primer: naši mladići koji su išli u nekoliko partija u Čehoslovačku da rade kao najamnici, ili samo za stan i hranu.

6. Radna intenzivnost je tim veća što se u obradu jednoga hektara zemlje ili za negovanje jednog grla uloži više radnog vremena i radne snage. Ovo zavisi s jedne strane od vrste kulture, s druge od vrste gazdinstva.

a) Ima ekstensivnih i intenzivnih kultura. Ekstensivne su: pašnjak, šuma i livada. Tu nema nikakve obrade od čovekove strane. Na pašnjaku je samo koliba pastirova. U šumi se drveće mora već obarati i svoziti. Košenje livade i vučenje sena zahteva još više rada. Ali to je sve neznatno u upoređenju sa oranicom, gde se zemljište mora porati, podrljati, seme posejati, vlačiti, eventualno pleviti i okopavati (korenaste biljke; u Kini, a u poslednje vreme ponegde u Evropi, i žita), da bi se tek onda želo i vozilo kući. U vrtu je rad veći nego na njivi, i taj rad je redovno ručni i lični čovekov, bez pomoći stoke. Povrće, kao i sve industrijske biljke (repa, duvan, hmelj, krompir) jesu, dakle, intenzivne kulture. Kukuruz je na sredini, jer se on mora okopavati, ali ipak ne zahteva toliki rad da bi se mogla nazvati intenzivnom kulturom.

U našim prilikama, najbolji znak radne intenzivnosti jeste pojava vinograda, kao što je pojava deteline znak naprednog, ili racionalnog gospodarenja. Ali ne treba gubiti iz vida da se svaka kultura može gajiti više ili manje ekstenzivno, odnosno intenzivno. Pšenica na pr. u Argentini se radi još mnogo ekstenzivnije nego u Nemačkoj, jer je onde zemljište jeftinije i potrebno je manje radne snage po hektaru, usled upotrebe mašina na velikim posedima.

b) Radna intenzivnost je veća na malom nego na velikom gazdinstvu. Švajcarski poljoprivredni Sekretarijat je izračunao, da se u Švajcarskoj na malim gazdinstvima od 0 do 5 ha utroši po hektaru 107 radnih dana, dok na gazdinstvima od preko 30 ha treba po hektaru svega 56 radnih dana. Ta veća radna intenzivnost malog gazdinstva ne dolazi samo otuda što se ono obično bavi kulturama koje zahtevaju mnogo rada (okopavine, povrće, krupna stoka), već i zbog drugih tehničkih osobina malog poseda koje ćemo docnije proučavati, kao i zbog toga što se radna snaga ne plaća, ili se plaća samo delimično, kad nema dosta porodične radne snage. Primećeno je odista da je radni intenzitet u toliko veći u koliko je mnogobrojnija seljakova porodica. Na kapitalističkom posedu, radni intenzitet raste u koliko ima više jevtine radne snage.

Za naše prilike je karakteristično ovo: više se radi u srednjoj, bogatijoj seljačkoj porodici nego u sasvim siromašnoj; i više u prosvetenoj sredini nego u zaostaljoj, koja ima neznatne potrebe. Blizina pijace i gradskih centara takođe ima za posledicu veću radnu intenzivnost. Od lične marljivosti poljoprivrednika i njegove porodice zavisi isto tako da li će raditi više ili manje intenzivno. Pod istim ostalim uslovima, danski seljak radi više nego ruski ili irski, ma da je ovaj poslednji bliži Londonu i svima pogodnostima koje ova blizina pruža. Mi mislimo, najzad, da je za veću ili manju intenzivnost u radu od važnosti i to je li i kad je sprovedena agrarna reforma i kakvo je u dotičnoj sredini agrarno uređenje, t. j. čija je zemlja i kakva je

raspodela poseda: slobodan seljak sopstvenik redovno radi više i bolje nego kmet, kolon ili najamni radnik.

Na jedan hektar obrađene zemlje, u Švajcarskoj dolazi 1465 fr. produkcionih troškova, od čega 41,4% ide na rad. U Danskoj, troškovi su 990 kruna, od čega na rad ide 34,5%. U drugim zemljama, radni intenzitet je manji. Kod nas, najveći radni intenzitet je u Sloveniji: u šumi, na livadi, na putu, svuda, gledano iz voza ili iz bliza, vidi se sveži trag ljudske ruke. Veliki rad je i u Dalmaciji, gde seljaci često nose zemlju na leđima, u korpama, iz ravnice na brdo.

11. Specializacija rada.

Opšti fenomen podele rada – koji nalazimo čak kod nekih životinja – u poljoprivrednoj proizvodnji je najmanje razvijen. Dok se u zanatima a naročito u industriji otišlo u profesionalnoj i tehničkoj specializaciji do krajnjih granica, ovde se još uvek u najvećoj meri zadržalo mešovito privređivanje. Poljoprivrednik se mora da bavi – objasnili smo gore zašto – mnogim kulturama u istoj godini, i da čak iste nedelje i istog dana radi najrazličitije poslove. Na malim seljačkim posedima ta raznovrsnost je pravo svaštarenje, koja je prirodna posledica samog karaktera ovih poseda: njihov cilj je ishrana i opstanak porodice, a ne profit i renta, kao što je slučaj na kapitalističkom. Ovo stoga i lakše izvodi specializiranje po kulturama, pa čak i po tehničkim poslovima u granicama jedne iste kulture: poljoprivredne industrije.

1. Broj kultura raste. Na primitivnom stupnju poljoprivrednog života, svaka porodica proizvodi na domu i na svome polju sve što joj je potrebno. Tek kasnije nastaje specializiranje po kulturama. Od 16. veka, javljaju se u Evropi mnoge nove biljne i životinjske vrste, prenesene iz Evrope i iz Azije, i to je silno pojačalo težnju za podelom poslova u poljoprivredi. Ova je odista postajala vrlo rano. U samoj porodici podela rada jedva postoji: svaki član zajednice radi od svega po malo. Poslovi su bili malobrojni, te nije ni bilo nužno neko izdvajanje. Međutim, od samih početaka poljoprivredne proizvodnje izvršila se podela rada po polovima između muških i ženskih. I, zanimljiva stvar, čovek je uzeo ne teže, već gospodskije poslove: rat, lov, čuvanje stoke. Ženi su pali u deo prostiji, u stvari teži poslovi: domaćinstvo, tkanje, branje drva i rad zemlje. Kod Tacitovih Germana, – kao i kod današnjih afričkih plemena, a ponegde i kod nas, – žene obrađuju zemlju: cura agrorum feminis delegata. „Žena je bila prvi rob“, vele neki pisci, i kad su se javili pravi robovi, ratni zarobljenici, dužnici i docnije koloni i kmetovi, žena je doživela prvi oblik svoga oslobođenja.

U koliko se zemljoradnja razvijala, čovek se i sam sve više odavao obradi. Broj primitivljenih životinja i oplemenjenih biljaka bio je sve veći. Najpre u ravninama i u pitomini, na domaku saobraćajnih linija i gradskih centara, pa sve dalje, do u najzabačenije planinske kutove, zemljoradnja i stočarstvo su dobijali sve bogatije oblike, i kulture postojale sve raznovrsnijim. Uporedo sa tim procesom obavljao se drugi: seljačke porodice i porodične zajednice prestaju da same proizvode sve svoje potrebe, već se ograničavaju na izvesne poslove, a drugi deo namirnica – koji biva uvek veći – nabavljaju putem kupovine. Iz naturalne privrede prelazi se u novčanu, tržišnu.

Zanimljiv je u tome pogledu razvoj u francuskim Alpima, po kome unekoliko možemo ceniti kakav će biti razvoj poljoprivrede u našim čisto planinskim predelima. Do kraja 17. veka, stanovnici Alpa su se bavili i stočarstvom i zemljoradnjom, koliko je bilo potrebno za njihovu ishranu. Saobraćaj je bio odviše rđav, da bi se mogli snabdevati žitom u ravnici. Kad se saobraćaj usavršio, staro stanje se menja. Gajenje žita se napušta, travno gospodarstvo se pojačava i ostavljaju se velike količine furaži za zimu. Krupna stoka potiskuje sitnu: ovce se povlače pred govečetom, i to ne samo na severu, već i na jugu, blizu Rivijere, i odlaze na veće visine. Vuna gubi od svoga značaja, a u prvi red staje meso.

2. Specializiranje. Pod tim i sličnim uticajima vršila se diferencijacija poljoprivrednih grana u svima zemljama, negde u ovo, drugde u ono vreme, brže ili sporije. Saobraćaj je bio glavni faktor diferenciranja i množenja oblika poljoprivrednoga rada, kao i deljenja pojedinih kultura među ljudima i među pokrajinama. Taj proces je neobično daleko zaostao za onim u industriji, ali se on neprestano obavlja. Najdalje je otišao u Sev. i Juž. Americi, gde je monokultura (bavljenje samo jednim usevom ili vrstom životinja) vrlo česta pojava. Najmanje su napredovale u tome smislu maloposedničke seljačke zemlje, gde je porodica još uvek ne samo jedna krvna zajednica, već i radna, i ekonomska organizacija. Poljoprivreda po pravilu teško podnosi jedinstvene kulture, ali ipak u svakom gazdinstvu postoji težnja da se jedna grana smatra kao najglavnija, da se u njoj to gazdinstvo specializuje: Proizvodnja žita ili mlekarstvo, šećerna repa ili konjarstvo, ovčarstvo ili svinjarstvo, povrtarstvo ili voćarstvo.

U Sjedinjenim Državama, specializacija ide još dalje: izvesne farme se bave samo proizvodnjom cveća, gajenjem golubova, pitomih zečeva, i t. d. Blizu velikih gradova, naročito se mnogo razvilo povrtarstvo, kao što se kraj mora razvija ribarstvo. Kulture nekih industriskih biljaka pretvorile se u čitave profesije: hmelj, duvan, grožđe i vino, pčele, živina i jaja, kao što se voćarstvo račva na svojoj strani, dok se iz mlekarstva izdvajaju proizvodnja putera i sira kao zasebne profesije. Pored poljoprivrede, kao njena dopuna, nastaje sve veći broj poljoprivrednih industrija: pecare rakije i konjaka, izrada sirćeta, fabrikacija šećera, brašno i štirak od krompira, i t. d. Neke od ovih grana poljoprivrede, koje su pretrpele najviše izmena, zaslužuju da se o njima kaže ovde nešto više.

3. Šume su nekada zauzimale mnogo više prostora nego danas. Najveći deo zemljišta koje je sada razorano bilo je ranije pod šumom. U toku vremena, nju je progres poljoprivrede potisnuo u krajeve koji nisu za oranje, pa ni za pašnjake ili livade. Smanjenje šumske površine može se prema tome smatrati kao dokaz kulture jednoga naroda, jer znači uvećanje, intenziviranje rada, i prelaz ka s ecijalnijim kulturama nego što je svinjarstvo u šumama i marvogojstvo na proplancima. Zacelo je jedan od zadataka agrarne politike svake države da pošumljuje, ali to važi samo za goleti, za terene koji nisu ni za kakvu drugu kulturu. Inače, „bolje je, veli Arebo za Nemačku, kupovati redovno drvo iz Finske ili Švedske, nego podizati šumu na zemljištu koje je dobro za pšenicu ili krompir“. Time ni malo ne umanjujemo svu veliku vrednost šuma, s pogledom na njen blagotvoran uticaj na toplotu, vodeni talog, vazdušne struje, stanje tekućih voda, čvrstinu („vezanost“) zemljišta, na zadržavanje živog peska i pokretnih duna, kao i na zdravstvene prilike. Za poljoprivrednike šumarstvo dolazi u obzir još kao sezonsko, sporedno i dopunsko zanimanje, zahvaljujući tome što je rad u šumi nezavisan od vremenskih prilika, dok zemljoradnja nije. Pa ipak u izvesnim zemljama (Nemačka) šumarstvo oskudeva u dovoljnoj radnoj snazi, naročito onde gde je šuma udaljena od sela.

U pogledu šumâ, u Evropi, po bogastvu, zemlje idu ovim redom: Rusija, Finska, Švedska, Nemačka, Poljska. – U našoj zemlji, šumsko bogastvo je vrlo veliko: svake godine se izveze za preko jednu milijardu dinara. Od 1921 – 1928 izvezeno je drveta za oko 9 milijardi, dok je za pšenicu i kukuruz dobiveno samo nešto preko 3 milijarde. Kako se ni iz daleka ne obnavlja ono što se poseče, očigledno je čemu se ide. Najveći neprijatelj podmlađivanja šuma (pored sekire, koja ne štedi ni mladice!) je–stoka, a naročito koza, koju su pametniji narodi odavno istrebili. Zbog mnoštva koza u Južnoj Srbiji, tamo se šuma u opšte ne može obnoviti. A bez pošumljenja, Kosovo, a naročito Ovče Polje, neće se moći uspešno kultivisati. U Bosni, eksploatacija šuma ima najšire polje, ali se ona tu vrši nemilosrdno... Kao i u Srbiji, šume su u Bosni u državnim rukama. U Međumurju nema državnih šuma, (kao ni u Sloveniji), pa ni opštinskih ni samoupravnih. Ali država je dozvolila njihovu seču, tako da su one velikim delom već uništene, i ako su u tome kraju, – graničnom, siromašnom i prenaseljenom, – od neobične važnosti.

4. Pašnjaci i livade, naročito pašnjaci, jesu tipičan način ekstensivnog iskorišćavanja zemlje. Razlikuju se brdski pašnjaci – suvati – od nizinskih. Suvata kod nas ima u Sloveniji, u Južnoj Srbiji, u Hercegovini, Bosni i Lici. Život i kultura su na njima krajnje primitivni. Oni u Južnoj Srbiji su najbolji na Balkanu. Skoro svi su državna svojina, i izdaju se pod višegodišnji zakup bogatim ljudima. Od 1928 primenjuje se sistem „nagonice“, t. j. popaša se odobrava bez licitacije, po utvđenom cenovniku. Tako je omogućeno i malim stočarima da dođu do suvata. U Sloveniji, brdski pašnjaci (gmajne, utvajdi) često su vrlo izdašni, i dobro su snabdeveni vodom (dok oni u Južnoj Srbiji obično oskudevaju u bliskoj vodi). Mlekarstvo kod nas još nije prešlo na maslo (puter), već sa ovcama i kozama stoji na siru (kaškavalj u Staroj Planini i u Južnoj Srbiji).

U Alpima postoji naročiti sistem kulture: Alpenwirtschaft ili Alpeng, „alpsko gospodarstvo“. Tereni pripadaju opštinama, kooperativama ili privatnima. Ovi poslednji imaju obično sasvim mala, sićušna gazdinstva. Zadružna gazdinstva teraju stoku zajednički, i mleko isto tako prerađuju i inovčavaju. Ovo je najnapredije u Švajcarskoj, Bavarskoj i Austiriji. Kod nas, u Sloveniji. Isto ime se često upotrebljava i za brdske pašnjake u opšte, a ne samo za one u ograncima Alpa.

Nizinski pašnjaci su od još manje privredne vrednosti, naročito onde gde su podvodni (J. Banat) ili pak oskudevaju u vodi (Srem). U Bosni i u Srbiji, ima ih mnogo blizu samih sela: ispaše, utrine, paše, mere. Ograđeni su i izdeltjeni, tako da se stoka pušta iz jednog dela u drugi: znak nešto intenzivnijeg stočarstva, prelaz ka livadarstvu. Ima ih u Nemačkoj, gde se puštaju specialno svinje; drugih za ovce, konje, govoda, i t. d. Razlikuje se dnevna paša i noćna paša, s obzirom na klimu, i na blizinu tora ili štale, po načelu: „u proleće rano na pašu, u jesen rano kući“.

Kao dobre strane ovih pašnjaka ističu se: ušteda u radu, zdravlje usled bolje ishrane, bolje mleko, ukusnije meso, veći broj stoke. A kao nezgode: teška muža, napadi konjskih muva, insekata i crva, manje iskorišćavanje površine i đubriva, štetan uticaj nepogoda na stoku, opasnost od krađe i od nesrećnih slučajeva kod stoke.

Livade predstavljaju dalji korak u intenziviranju i specializovanju. One su znak naprednog stočarstva. U nekim zemljama, na pr. u Nemačkoj i Švajcarskoj, najveći deo poljoprivrede je posvećen proizvodnji piće za stoku, i to ne samo na prirodnim livadama, već i na oranicama. (U Nemačkoj, tri četvrtine obrađenog zemljišta, a samo na jednoj četvrtini ljudska hrana i dr.) U industriskoj i lokalnoj zoni, livade služe jako

produktivni mleka, bilo za preradu u puter, sir i kondensovano mleko (dalje od centara), bilo za potrošnju u svežem stanju. Stajsko gnojivo je obilno i to opet pojačava ostane grane zemljoradnje: „Livada je mati njive“. To sve naročito važi za detelinske livade. Ali i kod obične trave za seno, razvija se stočarstvo (stajsko), koje se prema lokalnim prilikama još specializuje: na primer u Francuskoj.

U Holštajnu se praktikuje jedna naročita vrsta plodoreda, Koppelwirtschaft: na jednom zemljištu smenjuju se njiva i livada u izvesnom određenom razmaku. Obično se zemlja najpre ugari jedne godine, pa onda dođe olajna repica. Četiri ili pet godina uzastopce seje se žito, pa onda detelina, koja se ostavlja da se ulivadi četiri godine. Osim u Šlezvig-Holštajnu, taj oblik nalazimo još u Meklenburgu, Danskoj, Engleskoj, Francuskoj i t. d., gde se razvija izvrsno stočarstvo, a gde se okopavine (kukuruz i dr.) manje neguju.

Deteline sve više prodiru, zbog mnogostrukih koristi, kako za stočarstvo, tako za čistu zemljoradnju. One daju u isto vreme i obilne i izvrsne stočne hrane (zelena, suvo seno, trapina), i to za sve vrste domaćih životinja počev od živine, pa preko svinje i ovce do konja i govečeta. Skida se po više otkosa u toku vegetacije, što je od bitnog značaja za popravku stočne ishrane, naročito u krajevima gde je oskudica u stočnoj hrani. Ali važnost detelina – naročito lucerke (Medicago) i crvene (Trifolium pratense) – još je veća i zamašnija ako se posmatra u organskoj vezi ratarstva i stočarstva. Bogate su hranom, i zato su prvi uslov za uvođenje oplemenjenih rasa, i za oplemenjivanje već postojećih. Ostaju više godina na istom zemljištu i teraju žile duboko u zemlju (4–5 i do 10 metara dužine) – te su prava blagodat za popravku zemlje, naročito kod nas, gde preovlađuju teške zemlje. One čine zemlju poroznijom i rastresitijom, dovlače kreč iz dubina, i – što je već poznato – obogaćuju zemljište atmosferskim azotom.

Ko je jednom u životu imao prilike da oseti neposredne koristi detelina u svom gazdinstvu, i koristi koje se pojavljuju u napretku kultura što dolaze posle njih na isto zemljište, – taj nikada više ne ostaje bez njih na svom imanju. One su naročito značajne za naše prilike, jer kukuruz uspeva posle njih tako, kao što ne bi mogao uspeti na istim njivama ni onda, ako bi bile nađubrene najmasivnijim dozama i stajskog i veštačkog đubriva. I sve druge kulture su u izvanrednom stanju posle njih.

Kao što ekonomisti često cene kulturni nivo jednog naroda po potrošnji izvesnih određenih artikala (šećer, sapun), tako bi se u poljoprivredi stanje pojedinih gazdinstava, pa i celih oblasti, imalo ceniti po tome, koliki je procenat kulturne površine pod detelinama i drugim leguminozama.

Na taj način, livada, i ako zahteva manje rada nego njiva, predstavlja jedan viši stupanj specializacije, i ide zajedno sa razvijenim štalskim stočarstvom.

5. Žitarice su glavna hrana čovečanstva, i njihova proizvodnja je najstarija. Dele se na hlebne (pšenica, raž, krupnik, i kod nas kukuruz, eventualno pirinač) i pićne (ječam, zob). Ova podela nije isključiva, jer zavisi od zemalja. Svuda u svetu pšenica zauzima po važnosti prvo mesto. Za našu zemlju, ispred nje stoji kukuruz, kao što u istočnoj Aziji stoji pirinač. Kukuruz igra veliku ulogu u Sjedinjenim Državama, u Srednjoj i Južnoj Americi, u Južnoj Evropi, kao i u nekim klimatski povoljnim delovima Azije i Afrike. Raž se javlja više u Srednjoj Evropi, Poljskoj, Sev. Rusiji i Sev. Americi. Ječma ima u većoj meri samo u Istočnoj Evropi, Sev. Africi, Ist. Indiji i nekim oblastima Amerike, ali neuporedivo manje nego ostalih žitarica u

drugim delovima sveta. Slično je sa zobi, čija obrada se ograničava u prvom redu na Evropu i Ameriku, kao što se proso proizvodi u glavnom samo u Aziji i Africi.

U Jugoslaviji, žitarice zauzimaju glavno mesto među kulturama: 81% od uzorane površine. Polovinu te površine zauzima kukuruz, koji je po načinu rada okopavina, ali tehnički i ekonomski ide takođe u žitarice. Ove se kod nas gaje svuda, pa i onde gde bi bolje uspevalo voće ili vinograd, jer su, posle pašnjaka, najekstensivnija kultura. Gde su na pravom mestu, one daju odlične prinose, među najboljima u svetu. Kukuruz i ozima pšenica zauzimaju 3/4 svih oranica. Kukuruz se gaji više nego pšenica, jer daje obilniju žetvu i jer čini glavnu, skoro jedinu narodnu hranu. Slabo se industrijski prerađuje: svega 1% proizvodnje pretvara se u alkohol. U poslednje vreme vrši se selekcija semenja: zuban ide u umerene i toplije krajeve, činkvantin u hladnije. Ozima pšenica daje u pola manje prihoda nego kukuruz, ali je kod nas (bar po bogastvu proteinom) vrlo dobrog kvaliteta. Kad je u dobro odabranom reonu daje odlične prinose (20–28 kvintala po hektaru), inače mnogo slabije (9–10 kv.). U novije vreme počinje se paziti na seme i ujednačavati vrste, tako da se lakše može iznositi na svetsku pijacu. Najbolje su: banatska, potiska, sekačeva i sirbanov prolifik (u Hrvatskoj i Slavoniji). Naš ječam je siromašan proteinom, zbog kontinentalne klime, a pivarskoga može se reći nemamo. U pogodnim vlažnim godinama, kad se ječam obori, njiva se odmah poore i poseje se kukuruz za zelenu piću: „sačma“ ili „čalamada“, kako ga zovu u Vojvodini. Tako se dobija još jedna polužetva, koja je odlična ako se zemljište pojača čilskom šalitrom.

6. Industrijske biljke uzimaju sve više maha. Osim krompira (koji se može smatrati i kao povrće, kad služi za neposrednu potrošnju), sve one samo su sirovine za industrijsku preradu: šećerna repa, kudolja (konoplja), duvan, opium (afion), hmelj, pamuk, i t. d. One su većinom za naše prilike sve novijega porekla, i neke se upravo tek sada uvode. Njihova pojava nesumljiv je znak na retka i sve veće specijalizacije i industrializacije u poljoprivredi: one zahtevaju mnogo veći rad i više đubriva.

Šećerna repa do svetskoga rata skoncentrisana je bila uglavnom na velikim posedima, tako da je usled cepanja velikih imanja posle rata nastao izvestan zastoj u njenoj proizvodnji. No mali posednici su se ubrzo privikli na nju, te se počela vrlo mnogo gajiti. Prilike su kod nas povoljne: zemlja je dobra, saobraćaj nije loš, klimatske teškoće nisu nesavladljive. Ona zahteva vrlo veliki rad, a osim toga jako iscrpljuje zemljište, što utiče vrlo rđavo ako se oduzete materije bar delimično ne vrate zemlji, direktno, putem krečnog mulja koji ostaje od fabrikacije šećera, i indirektno kroz lišće, rezance i melasu, koji su izvrsna hrana za stoku, i već razume se đubrenjem. Ako bi se sve to činilo, onda gajenje šećerne repe ne samo što ne bi posnilo zemljište, već bi povećavalo prinose svih useva. Šećerna repa, zatim, daje posla mnogobrojnoj radnoj snazi. Zbog svega toga, svuda u svetu pomaže se ova kultura, i najčešće se njoj daju izvozne premije iz državnih sredstava.

Najveća berba šećerne repe kod nas bila je u 1924 godini: 10,631.066 metar. centi. Tada je dobiven i najveći prinos: prosečno po hektaru 220 m. c., i najveća proizvodnja šećera: 1,228.016 m. c. U ostalim godinama, i pre i posle ove, sve do danas, ove količine su znatno manje. Za skoro isti rad, kukuruz daje bolje prinose, ne podleže kvaru i ne zavisi od volje jednoga svemoćnog kartela. Zato su mnogi proizvođači napustili ovu kulturu, pošto su je najpre sa najvećim oduševljenjem prihvatili, naročito u Vojvodini i Slavoniji.

Konoplja je jedna od najstarijih biljaka na Balkanskom poluostrvu: pominje se još na pet stotina godina pre Hrista, i to najviše u okolini Vranja i Leskovca. Sve do pred kraj prošlog veka činila je kod nas jedan od glavnih osnova seoske kućne radinosti, kao jedina sirovina za odeću i druge domaće i privredne potrebe. Danas zemljoradnici obično prodaju suve stabljike, koje se u domaćim fabrikama samo kisele, nabijaju i taru, dok se prava prerada vrši u inostranstvu. Osim niške i leskovačke okoline, za nju je pogodna i Vojvodina. Još bolje uspeva u Italiji (zbog veće letnje suše i peskovitije zemlje daje veći rod, duže i elastičnije vlakno), ali samo uz veštačko natapanje. Naša pak ima jedrije i čvršće vlakno. Još bolja je malo-aziska, koju pokušavaju gajiti i kod nas. Sada se naglašava potreba da se nabavi bolje seme, da se konoplja praši, da se seljaci nauče boljem topljenju i pažljivijem trlenju, i da se kod nas podignu fabrike za ceđenje ulja iz njenog semena.

Naša zemlja zauzela je u 1921 godini sa svojih 324.000 m. c. četvrto mesto, posle Rusije, Italije i Poljske. Od celokupne zasejane površine, na Vojvodinu otpada 26%, a od celokupne žetve od 30–50%, kako koje godine.

Duvan ima za zemljoradnike koji ga gaje skoro isto toliki značaj kao šećerna repa za svoje proizvođače. Pažljiva obrada zemlje sa odgovarajućim plodoredom može biti vrlo korisna i za ostale biljke. Štetan uticaj se opaža tek ako se pređe izvesna mera u rasporedu kultura, jer i duvan jako iscrpljuje zemlju, slično kao šećerna repa i krompir. Od ovih poslednjih je pak u toliko zgodniji što se radi u drugo vreme i što ne traži sveže stajsko ili obilato veštačko đubre. Tako se s njim može izvršiti lepa podela poslova. Njime se obično bave mali seljaci, jer on traži mnogo rada, marljivosti i praktičnog iskustva. Neki krajevi imaju u gajenju duvana tradicionalnu naviku: na pr. Maćedonija, Hercegovina, Mala Azija i Trakija. Ova proizvodnja ima i veliki socialan značaj.

Kod nas za čitave pokrajine ona je pitanje hleba i opstanka: od nje živi milion i po duša. Pored toga ima veliki poljoprivredni i fiskalni značaj: ukida besposlicu u tim krajevima, a državi našoj daje ogromne prihode. Misli se da bi sve ove koristi bile još veće kad bi se dopustila slobodna proizvodnja duvana, kao što postoji u Bugarskoj, Nemačkoj i drugim zemljama.

Mak za opium i zejtin predstavlja jednu od najvažnijih industriskih biljaka za krajeve u kojima može da uspeva. On traži topla, sunčana, duboka, rastresita zemljišta, sa nešto sitnog peska i malo kreča, umerenu vlažnost dok raste, ali apsolutno toplo i suvo vreme u doba berbe: inače za čas propadne cela žetva. Najviše se gaji u Kini, zatim u Indiji, pa u Indokini, Turskoj, Persiji, Egiptu, Bugarskoj, Grčkoj i u Maćedoniji. Naš opium ima veći procenat morfina nego maloaziski i persiski (11,5–14% prema 8%). Najbolji je u okolini Velesa i Prilepa i u Tikvešu. Zahteva neobično veliku negu. Osetljiv je na hladne rose i vlage i strada od peronospore. Traži najviše azota i zato se zgodno smenjuje sa detelinom i đubri čilskom šalitrom.

Za Jugoslaviju, proizvodnja maka predstavlja, kao i proizvodnja duvana, vrlo važno socialno i ekonomsko pitanje. Odista, ima jedna oblast u kojoj je zemljište podesno isključivo za kulturu maka i duvana, i sa manjim rentabilitetom za pamuk i svilenu bubu. U drugom delu opiumske zone seju se pored maka još i žita, povrća, pirinač, konoplja. To nameće državi čitavu opiumsku i duvansku politiku.

Hmelj ima sličan značaj za druge pokrajine. Naročito dobro uspeva u Nemačkoj, Engleskoj, Belgiji, Francuskoj, Čehoslovačkoj i Jugoslaviji. Kao izvozne države pojavljuju se osim Nemačke još Čehoslovačka i naša zemlja. Mi imamo izuzetno dobre klimatske zemljišne površine, ali ni proizvodnja ni prodaja nisu organizovani, tako da ova kultura ni iz daleka nije racionalno iskorišćena. (Njegova cena je od 1925 godine do 1929 pala od 150 din. po kilogramu na 15, 10, i 5 dinara!)

I kod ove kulture je mali seljak pokazao neobičnu sposobnost prilagođavanja, koja je izazvala zaprepašćenje kod pristalica velikog poseda. Ne samo u Savinjskoj Dolini (Slovenija) i među Slovacima u Vojvodini i Sremu, već među srpskim (čak i srbijanskim) seljacima, gajenje hmelja se kao zaraza širilo. Potstrek su dale neobične cene, koje su omogućavale 60 do 80.000 dinara prihoda na jutru, uz investiciju koja se već prve godine amortizovala. Te cene su u roku za tri ili četiri godine pale za 90%, i kultura hmelja je isto tako naglo napuštena. To je šteta: 1) jer je ipak rentabilnija od žitarica; 2) jer naša zemlja ima uslova da konkuriše. Potrebno je da se proizvodnja usavrši i da se unovčavanje organizuje.

Soja najzad počinje da osvaja Ameriku i Evropu. Kroz stoleća ona je bila nacionalna hrana žute rase. Od nje su ti narodi gotovili skoro sve oblike svoje hrane: hleb, testa, mleko, sir, zejtin, kobasice, sosove, pa čak i neka pića. Količina hranljivih sastojaka je u njoj ogromna: 40% belančevine – proteina, 20% masti, do 24% ugljenih hidrata, i svega 9% vode i dr.

Smeta joj dvoje: 1) što ne može da raste ako u zemlji nema naročitih bakterija, zbog čega se zemljište mora „inficirati“; 2) što ima naročiti ukus, koji beli ljudi ne podnose, i koji se još ne otklanja uspešno. Inače, za pasivne krajeve to bi bila prava blagodati. Kao sve leguminoze, ova obogaćuje zemljište azotom i sprema ga za žito. Ali njena obrada mora biti baštenska, vrlo intenzivna, i sa vremenom traži mnogo đubriva. Od njene opštije upotrebe očekuje se čitav „preokret u ljudskoj ishrani“.

Pamuk, lan, paprika, pirinač, krompir, buhač, ruzmarin, slačica, cikorija i dr. dolaze manje u obzir kao industrijske biljke, bar što se tiče naše zemlje. U drugim zemljama, sve ove industrijske biljke igraju neobično veliku ulogu, naročito pamuk (Amerika, Azija, Egipat). U Nemačkoj, krompir je važan predmet fabrikacije: ima 6000 pecara za špiritus od krompira; suše se flekice i lišće od krompira; pravi se brašno i štirak. Ipak 2/3 cele proizvodnje služi za ljudsku i stočnu hranu.

U Južnoj Srbiji se za sada zasejava pamukom oko 1000 hektara. Kvalitet je još uvek loš i prinos slab: 300–400 kgr. po ha. Stručnjaci uveravaju da bi oplemenjeno seme (odgajeno na licu mesta) i veštačko đubre mogli učiniti da pamuk i kod nas postane rentabilan usev. Ovo je važno, naročito ako međunarodna kontrola ograniči proizvodnju opiuma.

U Gornjoj Bačkoj gaje se znatne količine specialne paprike za mlevenje, na pešćanim krajevima, koji su nastavak mađarske ravnice, gde raste poznata mađarska paprika. Kvalitet je dobar, i može da konkuriše i samoj mađarskoj robi, naročito posle otvaranja hemiske laboratorije u Horgošu, koja brani našu pijacu od falsifikata.

Buhač se gaji po Dalmaciji i Crnoj Gori: godišnja proizvodnja 125 vagona. Ako bi mu se obratila veća pažnja, mogao bi donositi lepih prihoda, jer se prodaje skupo: 800.000 din. jedan vagon.

7. Voće je vrlo verovatno bila prva ljudska hrana. Čudnim obrtom sudbine, danas se razvijeno voćarstvo smatra kao znak na redne poljoprivrede. I sve države ulažu veliki trud da podignu ovu granu: naučnim zavodima, školama, rasadnicima, izložbama, nagradama i t. d. Blagorodne biljke i jesu to: hranu svoju traže duboko u zemlji, treba im nege samo koji dan preko godine, a daju vanredne plodove. Voćka ipak zahteva veliku brigu, naročito pre cvetanja i pri berbi, i jedno tradicionalno iskustvo: zato je voćarstvo najčešće vezano za mala seljačka gazdinstva. Ali ono zahteva veliku pijacu, naročito ako se hoće jače iskorišćenje u obliku marmelada, kompota, suvog voća, i t. d. Zato ga najviše ima u industriskim zemljama (ako samo može da uspeva), gde su veliki gradski centri i gde je šećer jevtin. Engleska, koja je potpuno zapustila svoju poljoprivredu, imala je već 1896 godine oko 100.000 radnika zaposlenih u preradi voća, što je znak vrlo razvijenog voćarstva. Nemačka je, obrnuto, za ljubav svoje šećerne industrije, zanemarila voćarstvo, i uvozi velike količine voća iz inostranstva. Poslednjih godina, Sjedinjene Države konkurišu svima zemljama, pa čak i našoj za jabuke. Mi međutim uspevamo sa našom šljivom da tučemo i samu kalifornisku.

U Jugoslaviji, voćarstvo je najviše razvijeno u Sev. Srbiji, a najmanje u Crnoj Gori. Kvalitetnu šljivu daje Bosna, kvalitetno grožđe Srbija a najbolju jabuku Slovenija. U Dalmaciji se gaji južno voće. U Hrvatskoj i Slavoniji mnogo je rađeno na podizanju voćarstva, naročito u doba vojne granice, kad su pre stupanja u brak momci i devojke morali posaditi izvestan broj voćnjaka. Užičko-čačanski kraj i tetovski daju izvrsne jabuke. Tlo i podneblje su predodređeni za voćarstvo, i nije više razvijeno samo zato što se sistematski na tome polju još nije radilo.

Mesto da napreduje, ono u našoj zemlji opada. U 1922 god. broj posađenih stabala iznosio je 84,147.672, dok ih je u 1928 bilo svega 70,190.016, ili 286 stabala na kvadratni kilometar. Najviše ginu šljive: njih zadešava od štitaste vaši ono što je osamdesetih godina snašlo vinovu lozu od filoksere. Raste broj maslina jabuka, oraha i krušaka. Za šljivu se nameće isti posao koji je rađen sa vinovom lozom: obnova i lečenje zaostalih voćaka. Važnost ovoga posle izlazi iz samog fakta da je broj šljiva spao od 60,958.902 u 1922 godini na 48,801.707 u 1927. Drugo: procenat šljiva ostaje još uvek 68% od svih naših voćaka, te se može reći da je Jugoslavija šljivarska zemlja. Zabrinjuje, isto tako, opadanje prinosa od voća kod nas, pa sledstveno i izvoza.

Na unapređenju voćarstva je nešto rađeno. Sreski i okružni rasadnici rasturaju svake godine izvestan broj sadnica i gaje mladice. (1927 godine podeljeno je oko milion sadnica.)

Ali je to u glavnom ograničeno samo na Srbiju, gde važi zakon o unapređenju voćarstva od 1898 godine.

Vinova loza je jedna od najstarijih kultura, ali u današnjem svom obliku zahteva tako mnogo rada i marljivosti da se uzima kao znak naprednoga gazdovanja, i mogućna je samo na malom seljačkom i gradskom posedu. Ova kultura biva sve intenzivnija i zauzima sve više dobre zemlje na kojoj se rentira uložiti veliki rad. Vinogradarstvo u izvesnim krajevima postaje zasebnom profesijom ili bar čini glavni izvor prihoda: na pr. na Jugu Francuske, na obalama Rajne. Proizvodnja raznih vina, rakije, konjaka i t. d. stalno se usavršava i specializuje, više možda nego i jedna druga grana poljoprivrede i poljoprivredne industrije.

U Jugoslaviji, stara loza je uništena ili je blizu kraja (ostrva, Hercegovina, Banat), ali je ona u veliko regenerisana, tako da celokupna vinogradarska površina iznosi 167.580 ha, a godišnja proizvodnja oko 4,5 miliona hl. No regeneracija ni iz daleka nije zahvatila ranije zasađenu površinu. Kvalitetna vina se proizvode u Dalmaciji i Sloveniji, a kvalitetno stono grožđe u Srbiji. Naše pokrajine koje imaju najviše površine pod vinogradima jesu: Dalmacija 89.101 ha, Slovenija oko 40.000 ha, Srbija oko 36.000 ha, Vojvodina 29.256 ha. U Sremu, vinogradi pokrivaju 2% površine. Sve je to daleko od onoga što bi se dalo postići, s obzirom na klimatske i zemljišne prilike i na obilje raspoložive radne snage. Glavna smetnja je slab izvoz, a ovome su uzrok, pored slabog kvaliteta, poglavito visoke uvozne carine na pivo koje izazivaju retorsivne carine kod zemalja koje uvoze naše vino.

8. Povrće je dostiglo veću specijalizaciju nego ma koja druga poljoprivredna grana. Ako se pod tim pojmom obuhvate sve kulture koje se gaje na povrtarski način, t.j. motikom i drugim ručnim spravama, sa skoro individualnim radom oko svake biljke, onda tu pored pravog povrća spadaju sve one hranjive, lekovite ili ukrasne biljke kojima čovek posvećuje naročitu negu. Na svima stupnjevima razvoja, vrt je igrao važnu ulogu u životu poljoprivrednika: u njemu je, videli smo, zemljoradnja i počela, a on je bio polazna tačka i za stočarstvo. Lako kvarne hranjive materije, koje se moraju jesti sveže, moraju se tu proizvoditi, i zato nema ni jedne zone bez ove kulture. Ali ona do najvećeg razvoja dolazi tek sa pojavom velikih gradova: od proizvodnje za ličnu upotrebu prelazi se na rad za tržište. Najzad je došlo domaće i fabričko konzerviranje povrća, i to je ovu granu učinilo jednom zasebnom profesijom. Od sezonske, ova kultura postaje stalna, kao ni jedna druga: u toplim lejama ispod stakla. Oko evropskih većih varoši vide se velike „staklene bašte“; u Americi one zauzimaju po više kvadratnih kilometara, ne samo za povrće, nego i za voće!

Obilno đubrenje, stajsko i veštačko, navodnjavanje i polivanje, okopavanje i prašenje, potsecanje lišća i bezbroj drugih poslova, čine da je ova kultura od svih najintenzivnija, naročito u pogledu rada. Ali zato ni jedna ne daje tolike količine i toliko puta žetve preko godine. Biljke dolaze jedna za drugom, rastući često na istom komadiću zemlje, jedna pored druge, uzimajući iz zemlje različite sastojke i sazrevajući u razno doba (luk i kupus, na pr.). Od kad se vrši preorientacija ishrane, u korist vitaminoznih vrsta, na štetu žitarica, povrtarstvo dobija sve veći značaj. Cvečarstvo se takođe sve više razvija, čak i kao zasebna grana, naročito od kad usavršen saobraćaj dopušta slanje cveća na daljinu.

Povrtarstvo je najrazvijenije i najraznovrsnije u Holandiji, zbog klimatskih i zemljišnih prilika, kao i zbog blizine Londonske pijace. Zatim dolaze: Nemačka, Francuska, Italija. Od vanevropskih zemalja, najvažnije su Sjedinjene Države, koje imaju najveću industriju konzerviranog povrća. – Zbog oskudice velikih centara i zbog slabog saobraćaja, u našoj zemlji se povrtarstvo nalazi u sasvim primitivnom stanju. Od svih evropskih država mi idemo u najsiromašnije povrćem. Stojimo gore nego Bugarska, koja daje čitavoj Srednjoj Evropi čuvene baštovane. Kao u Južnoj Francuskoj, u Bugarskoj postoji, osim toga, čitava industrija sa ružom, od koje se pravi čuveno ružino ulje. Nešto je razvijenije u Sloveniji, u Sremu blizu Beograda i oko Novog Sada.

9. Stoka dolazi u ovom nabranju na poslednje mesto, zato što se animalna proizvodnja obično izdvaja od vegetalne, ali to ne znači da je ona manje važna. Naprotiv, skoro u svima zemljama umerene klime stočarstvo je isto toliko razvijeno kao zemljoradnja, a u nekima je jače od nje: na pr. Švajcarska,

Jugoslavija i dr. Poslednjih godina se u svima državama sprovodi onaj engleski uzvik: „down Corn; up Horn!“ Napuštaju se žitarice, i prelazi se na stočarstvo, čak i onde gde se pića mora dobrim delom kupovati na strani: Nemačka, Engleska, Danska. Potrošnja mesa i naročito masla smatra se kao znak blagostanja; jedenje krompira je znak sirotinje, kao i upotreba svinjske masti, koja ide sa hlebom i krompirom.

U Nemačkoj, na pr., godišnja potrošnja mesa (bez divljači i ribe) iznosila je 1816 godine 13,6 kgr., a 1913, sto godina docnije, 54 kgr. U Švajcarskoj, pod žitaricama je oko 1850 bilo 300.000 ha, a oko 1890 godine samo 196.000 ha. Za manji period vremena, od 1847/8 do 1876 broj goveda je porastao od 870.000 na 1,036.000 grla, i izvoz sira od 50.000 dz na 200.000.

U našoj zemlji, proces je bio obrnut, što znači dvoje: 1) da je zemljoradnja bila sasvim zaostala, te se mnogi pašnjaci morali krčiti, i 2) da su seljaci prodavali stoku (i šumu) kao jedine gotove rezerve u svima neprilikama (ratovi, nerodne godine, jače kupljenje poreza). Pa ipak je u jugoslovenskim zemlja stočarstvo i danas na prvom mestu u poljoprivredi, kao što je poljoprivreda na prvom mestu među svima privrednim granama. Pogodnost većine naših krajeva za biljnu hranu koju jedu domaće životinje, s jedne; slaba naseljenost i nizak kulturni stupanj, s druge strane, uslovili su takvo ekstenzivno iskorišćavanje zemljišta. Međutim, razne vrste stoke vezane su isto tako i za različite sisteme gazdovanja. Privredni odnosi, udaljenost od tržišta, veći ili manji posed, – sve to utiče na pojavu i razvijanje ove ili one stočne grane. U prvo vreme, o držanju stoke odlučuju skoro isključivo prirodne prilike. Docnije dolaze više u obzir posedni odnosi, pijaca i cene. Koza i ovca su znak ekstenzivnosti i zaostalosti, dok su goveda, konji i svinje znak intenzivnijeg gazdovanja i višeg privrednog stupnja. Živ je kontrast između Slovenije i Srbije (Sev. i Južne):

	konja	goveda	svinja	ovaca
Slovenija			75.000	906.000
270.000				715.000
Srbija			183.000	1,095.000
				1,035.000
				5,600.000

Na 1000 stanovnika, prema tome, dolazi konja u Sloveniji 71, a u Srbiji 44,31; goveda, u Sloveniji 858, a u Srbiji 265; svinja u Sloveniji 677, a u Srbiji 250,6; međutim, ovaca, u Sloveniji samo 261,3 dok u Srbiji 1356. Šta je rečitije od ove statistike?

Za razvijanje naprednog stočarstva potrebne su ove pogodbe: 1) prirodni uslovi (umerena klima, obilna biljna proizvodnja), 2) ekonomski položaj zemlje (blizina pijaca koje traže stoku, živu ili zaklanu), 3)

pogodan oblik gazdinstva (veliki posed za konje i ovce, mali za goveda i svinje) i 4) lična sprema odgajivača. Naša zemlja ispunjava može se reći sve prve tri pogodbe, ali četvrta, osim malo izuzetaka, nije ispunjena. Zbog toga što je neuk i neupućen, naš poljoprivrednik ni iz daleka ne iskorišćuje povoljne prirodne prilike: Planinske ispaše se ne koriste dovoljno ni racionalno, livade se ne podižu, stočna hrana je još uvek kabasta i rđava, detelina je retkost, sav krompir ide na ljudsku hranu, rezanci od repe uglavnom propadnu, a melasa se sva preradi u špiritus! Nismo iskoristili ni drugu pogodnost: blizinu Čehoslovačke i Austrije, Grčke i Egipta. Trgovinska, a naročito carinska politika više su smetale nego što su pomagale na iziđemo na svetsko tržište. A naša stoka se već svojim kvalitetom onemogućila za ma kakvu konkurenciju u Evropi, danas kad su se pojavile i druge, poluindustrijske zemlje.

Gajenje konja se menja prema razvoju poljoprivrede. Na nižem stupnju preovlađuje brz i lak konj, koji mora da galopira na velike daljine i po rđavim putevima. Ore se malo i plitko. Na višem pak stupnju poljoprivredne proizvodnje, seljak se služi boljim putevima, i kraće su mu vožnje, jer železnička mreža je sve gušća. Ore se mnogo i duboko, nose se veliki tereti: potreban je snažan, težak i izdržljiv konj. Konjarstvo je danas u svetu čitava jedna nauka, sa bezbrojnim specialistima, zavodima i literaturom. Sa na redovanjem automobilizma i motokulture (traktor, i dr.), konj gubi međutim sve više od svoga značaja.

Kod nas, konja ima najviše u Vojvodini, gde se gaje najbolje (najplemenitije) pasmine. Konj traži veliki posed (osobitu inteligenciju i troškove od uzgajača), te je posle rata kod nas konjarstvo nazadovalo usled agrarne reforme. Naš mali seljački posed nije ni posebno opremljen ni zadružno organizovan da može uspešno čuvati i gajiti kvalitetne konje. Zato je seljački konj (balkanski, posavski, mađarski prosti, kao i međumurski radni i lipicanski karstni) na sasvim niskom stupnju. Pored 5 državnih i 29 privatnih ergela, osnovano je posle rata pet konjarskih zadruga.

Govedo u početku služi samo za rad. (Kod nas čak i krave. U sred Šumadije, do duše u Gruži, mogu se videti seljaci kako vršu sa kravama! A već oranje sa kravama, ili sa volom i kravom je česta pojava.) Na mleko se počinje obraćati veća pažnja tek kad se približavamo pijaci. Onda se i mlada telad izdvajaju i nose na pijacu za meso. Tek na trećem stupnju, sasvim blizu grada, nastaje intenzivno zimsko hranjenje krava: muzu se više puta preko dana i puštaju se da vode bika već pri kraju zime. Ali to već pretpostavlja intenzivno livadarstvo, sa detelinom i grahoricom, i upotrebu otpadaka od industriskog bilja. Hranjenje krava neobično se usavršilo u svojim metodima, naročito u Švajcarskoj, Danskoj i Holandiji. Krava se smatra kao mašina za preradu trave i druge piće u mleko, i za marvogojca je od interesa samo taj odnos: pojedene hrane i dobivenog mleka. Šta se postiže marljivim negovanjem pokazuje najnoviji primer Austrije: selekcijom marve i savesnim hranjenjem proizvodnja mleka povećana je od 600 miliona u 1919 godini na 2.090 miliona u 1928, dok se broj krava povećao od 400 hiljada na milion i sto hiljada. Po kravi je dobiveno 1850 litara godišnje, a kod krave sa prvim teletom 700 litara.

Posle rđavih iskustava sa zemljoradničkim proizvodima, – ne samo sa žitaricama, već i sa hmeljom i sa konopljom, i sa šećernom repom, – počela je nalaziti odziva propaganda za jačanje stočarstva i živinarstva. Pravljeni su poređenja sa jednim jutrom nad pšenicom i dve krave (što isto vredi na pr. u Bačkoj), pa je nađeno: 1) da su izdaci (ne računajući glavnicu) za obradu jednog jutro 2450 din., a za održavanje dve krave 17.680 dinara; 2) da su prihodi od jutra zemlje 8 metara pšenice od 280 din. 2440

dinara, a po 195 – 2340, dok se za 7200 litara mleka samo po 2.75 din. dobije 19.800 više 1440 din. za đubre. Kod pšenice nema nikakve dobiti ili ima štete, dok je kod krave čiste dobiti 3560 din.

Goveda su, uz ovce, najvažnija vrsta naših domaćih životinja. Brojno su najjače zastupljena u Bosni i u Hrvatskoj, ali su najbolja u Hrvatskoj i Slavoniji, gde, kao i u Sloveniji, postoji i kvalitetno govedo, hranjeno stajski, a ne na pašnjacima, kao u Bosni i Srbiji. Ova poslednja pokrajina dobila je posle rata bolju vrstu goveda, ali se ona degenerišu usled slabe nege.

Kod nas se kravlje mleko najvećim delom troši sveže. Maslo se proizvodi na Belju, u Sloveniji, Hrvatskoj i Slavoniji. Kravli sirevi se malo rade: trapist u Bosni i ementalac u Sloveniji. Ovčiji sir preovlađuje, obrnuto nego u drugom svetu.

Ovca je mnogo izgubila od svoje važnosti od kad je ušla u upotrebu pamučna odeća, od kad su razorani pašnjaci i izdvojene opštinske i druge zajedničke utrine. Evropskoj ovci mnogo je zatim smetala australiska stepska ovca, koja staje malo a daje mnogo odlične vune. Zaostala je u planinskim hladovitim predelima Evrope, naročito u Alpima i na Balkanu. Skoro sasvim je iščezla u Engleskoj i u zemljama intenzivne poljoprivrede. U svetskom ratu, opet je dobila veću cenu, naročito u Nemačkoj i Francuskoj, i to više zbog mesa, nego zbog vune. Uvidelo se da ona jede ono što odbacuju goveda i konji, da brsti na ledini i na mladom žitu, u poznu jesen, pod snegom i u rano proleće. Uloženi novac u nju brže se okreće nego kod marve. Ali to nikako ne znači da se može vratiti ekstenzivno ovčarstvo sa hiljadama komada. Ne. Ovca se prilagođava gazdinstvu, kao njegova dopuna: nikad kao glavna sadržina poljoprivrednog posla. To više nije slučaj čak ni na Balkanu, gde se ovce čuvaju u velikim količinama, za vunu, meso i, naročito, za mleko, jer su tu „bačila“ na planinama redovne pojave. U Evropi razlikuju mnogo sorata ovaca, prema načinu njihove ishrane i prema kvalitetu njihove vune odnosno mesa, radi kojih se gaje. U našim krajevima nema te specijalizacije.

U Jugoslaviji ima oko 12 i po miliona ovaca, i to najviše u Srbiji (5,600.000), pa u Bosni i Hercegovini (4,400.000); manje u Vojvodini (750.000) i u ostalim krajevima. Gustu ali kratku travu na našim ispašama može najbolje ili jedino ovca iskorišćavati. Naša je vuna obično prosta, osim u Sremu i Sloveniji; a meso je slabog kvaliteta: bolje je u Vojvodini, Sremu i Sandžaku; u pogledu mleka, najzad, najbolje su ovce u Srbiji, Bosni i Hercegovini. Ovca traži veliki posed, naročito bolje pasmine za vunu, kao i doterane tovnje pasmine, (Rumsko vlastelinstvo u Sremu imalo je lepих uspeha u selekcioniranju, bez ukrštavanja.) Obična ovca traži gorske pašnjake. Sa agrarnom reformom i sa intenzivnijom poljoprivredom ona iščezava kao zasebna grana: ograničava se na manji broj od sporednog značaja. Osim ako bi se pokušalo sa zadrugarstvom.

Godišnja proizvodnja ovčeg mleka je kod nas preko 300 miliona kgr. Najviše se upotrebljava za pravljenje sira. Glavni centri su Pirot i Skoplje (za kačkavalj), Sombor i Travnik. Našem kačkavalju, koji je najbolji na Balkanu, donekle konkurišu Rumunija, Bugarska i Grčka. Zajedno sa sirom od kravljeg mleka, svega se proizvede sira oko 600 vagona godišnje, od kojih se izveze manje od 200 vagona. Osim slovenačkog ementalca i bosanskog trapista, kvalitetne robe još nema, te se još uvozi iz Italije i Švajcarske.

Koza je otpornija od ovce i zadovoljava se još slabijom hranom: lišćem, šibljem, grančicama i t. d. S pravom je nazvana: „krava siromašnog čoveka“, kao što je pitomi zec njegova živina. Ona se nalazi u

karstnim krajevima i u brdima sa primitivnim ekstensivnim gazdovanjem. Tamani mladu šumu, i zato nju tamane svi kulturni narodi, osim u najvišim gorskim predelima.

U Jugoslaviji ima oko 2 i po miliona koza, i to više od pola u Bosni i Hercegovini (1,455.000). Izvesni napori oko njenog oplemenjivanja (za veću mlečnost i dužu dlaku) nisu uspeali.

Svinja, zbog svoga kratkog probavnog kanala, traži lako svarljivu i sadržajnu hranu, i zato se na nižem stupnju javlja samo u šumama bogatim žirom i uz kuću, gde jede otpatke čovekove hrane. U prvom slučaju ona postaje predmetom velike trgovine, kao što je bio slučaj u Šumadiji. U industriskim zemljama, ona se uspešno gaji pored pecara, šećerana i pivara, gde se hrani otpacima, kao i u oblastima velike krompirske proizvodnje (Nemačka). Gde ima dosta kukuruza, jevtinog ječma, „mesnog“ i „ribljeg“ brašna, gaje se u brzom tempu mladi prasci sa masnim mesom, koji se prodaju kao delikatesna roba. Danski seljaci daju svinjama (kao i mladoj teladi) posno mleko i mleko od masla, koje ostaje svakodnevno u mlekarskim zadrugama, što čini da je meso brzo protkano mašću, i da svinje već u šestom mesecu dostižu težinu od 70 kgr.: idealna mera za englesko tržište. U Danskoj je to prava nacionalna industrija: čovek sa 4–5 hektara zemlje drži po 80 svinja u stajama, hrani ih, po naučnim metodima, pićom koju najčešće kupuje, drži ih u čistoći, i timari ih kao krave. Na 1000 stanovnika dolazi 850 svinja. (Kod nas 400.) U Holandiji se mast proizvodi sa velikim uspehom: ona u Jugoslaviji tuče našu sopstvenu mast, i ako plati 1.80 din. podvoza i 6.60 din. uvozne carine po kilogramu. A treba još reći da njene svinje nisu masne nego mesnate rase. Još dalje u tome pogledu idu Sjedinjene Države, čija mast prelazi okean, plati carinu, i konkuriše našoj.

Najviše svinja ima Vojvodina (1,654.000 od svega 5 miliona), jer ima dosta kukuruza. Zatim dolazi Hrvatska i Slavonija (1,260.000), pa Srbija, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Dalmacija. Ranije se gajila ekstensivno, u šumskim pašama i žirištima, ali je to iščezlo, i danas nju neguju više krajevi intenzivnije poljoprivrede. Naša mangalica (šumadinka?) bolja je za mast nego za meso, a kako potrošnja masti pada pred maslom i sve se više traže kvalitetna mesa, ona je pred mekanom i sočnom berkširskom pasminom izgubila sve bolje pijace. Malo je plodna i kasno dozreva (13/4 god.), te ne zadovoljava u naprednijim krajevima. Veliki posedi i svinjarske zadruge vrše ukrštanja i staraju se da oplemene naše domaće sorte (mangalicu, šišku, turopoljsku i krškodolsku).

10. Živina, pleče, svilobube, i druge slične kulture, odgovaraju povrtarstvu u zemljoradnji: gaje se svuda uz kuću, a do najvećeg razvoja dolaze blizu velikih gradskih centara. Tu se obrazuju čitava gazdinstva, koja se specializuju, naročito u proizvodnji živine i jaja. Poznata kao najbolji skupljač svega što je hranljivo, živina se u malom obimu održava od otpadaka, ali se ubrzo mora naročito hraniti, čak i onda kad se nalazi na salašu ili blizu njiva. Kad se preduzeće uveća, potrebna je ne samo hrana i radna snaga oko zbrinjavanja kokošiju i prodaje jaja, već su potrebne znatne i skupe zgrade i širok prostor za dvorište. U toliko je veća i opasnost od pomora. Potrebno je tada racionalno gazdovanje i jevtina hrana. Najvažniji uslovi za napredovanje živinarstva su: izbor pogodne rase, podizanje mladih i uklanjanje trogodišnjih životinja, hrana sa belančevinom pored zrnaste, i mekana hrana, široko dvorište. Sjedinjene Države imaju specializovano, a Danska vrlo usavršeno peradarstvo.

Jugoslavija ima prilično razvijeno živinarstvo. Ona daje 6.1% proizvodnje jaja u svetu. Stoji ispred Bugarske (3%), Rumunije (2.5%) i Mađarske (1.8%). Izvoz jaja donosi godišnje oko 600 miliona, ali on

opada, jer su sitna i raznolika. Jedino Slovenci imaju ujednačen tip štajerske kokoši, koja je poznata i u inozemstvu zbog kvaliteta mesa, i obilate nosivosti (160–200 jaja godišnje, 58–60 kgr. teških). Ona je zauzela prvo mesto u našem velikom izvozu peradi u 1926 godini (960.320 komada). Purani (ćurani), guske, patke, golubovi i t. d. ne izlaze kod nas iz oblasti kućanskog negovanja. U poslednje vreme se priređuju i kod nas konkursi za proizvodnju svežih jaja, sa nagradama za one koji ih obeleže datumom i svojim imenom. Osnivaju se i živinarske selekcijske zadruge (okolina Maribora i Celja, Stari Bečej, Novi Sad i dr.). Pčele idu uz vrt, kao sporedno zanimanje i dopunski prihod. Proizvodnja meda je bila zastala posle pretvaranja repe u šećernu, ali sada opet ima težnju da napreduje, od kad se više obraća pažnja na vitaminsku ishranu. Pčele se cene i kao pomagači poljoprivrede: „Bez pčela – malo voća, malo olajne repice i malo heljde.“

Kod nas, najviše pčela ima kod Slovenaca, gde se gaje mnogo još od prvog vremena Srednjeg Veka. Naročito je poznata „kranjska pčela“, vredna, plodna, rojiva i krotka: po tri roja izlaze iz iste košnice. Pčele se prenose na pašu, kolima, železnicom i automobilom. Gaje ih i Srbi, a još više Hrvati, sa novim sistemima košnica, a još više sa starom, tradicionalnom „trnjkom“.

Svilena buba angažuje jedan veliki broj seljačkih porodica, najčešće kao sporedno zanimanje (ma da poslednje godine beleže fantastičan porast u proizvodnji veštačke svile, naročito u Sev. Americi i Engleskoj). Naročito se uspešno gaje svilene bube u milione kgr. u Japanu, gde se dudovi sistematski sade na ogromnim prostorijama, i u Italiji (50 miliona kgr.) Na Balkanu (Bugarska, Jugoslavija, Grčka), najviše napora u tome pravcu učinjeno je u Bugarskoj: 2,300.000 kgr. čaura u 1929, prema naših 1,145.404 kgr. u 1928. Pre rata su naši krajevi davali 3 miliona kilograma: uništeni su dudinjaci, a sporo se podižu.

Najveća proizvodnja otpada u Jugoslaviji na Južnu Srbiju (488.398 kgr.); zatim dolaze ovim redom: Vojvodina, Sev. Srbija, Hrvatska i Slavonija, Dalmacija. Najveći prinos od kilograma podeljenog semena je opet u Južnoj Srbiji (1677 kgr.), prema 1330 u Sev. Srbiji i 799 u Vojvodini, i samo 152 u Dalmaciji!!) To možda dolazi zbog tradicije u toj kulturi, a možda i zbog slobodnog sistema proizvodnje koji postoji u vardarskoj dolini.

U poslednje vreme, u Jugoslaviji se oseća vrlo živ interes za stočarstvo i za njegove pobočne grane (živinarstvo, svilarstvo, pčelarstvo). Pad cena koji su doživele žitarice, a za njima i industrijske biljke, lepa cifra koju nam donosi izvoz tih artikala i velika mogućnost da se oni plasiraju, skrenuli su pažnju svih privrednika i javnosti na ovu granu. Tako se pokazalo, s druge strane, koliko još mnogo ima da se radi na njenom unapređenju ako se želi neki uspeh.

Konferencija o stočarstvu, sazvana o Duhovima 1928 u Ministarstvu Poljoprivrede, konstatovala je ovakvo stanje: vrlo velika zanemarenost pokrajinskog konjarstva; potpuna površnost rada u govedarstvu, koje nam je moglo dati dvostruke i višestruke prihode; veliko zadocnjenje u preuđšavanju proizvodnje svinja za potrebe svetske pijace; nomadska zanemarenost ovčarstva, zaparloženost i inferiornost živinarstva. U pitanju su gubitci koji idu na milijarde. Formulirane su još ove kritike: proizvodimo ždrebad za klanje, i ako imamo Nonius, radnog i vojničkog konja najbolje pasmine; jedemo najgoru govedinu na svetu; sve više uvozimo strane sireve; domaće pasmine ovaca velikim delom su degenerisane; izgubili smo sve pijace za živinu.

III. Štednja rada.

Iz istih razloga kao u industriji, počelo se misliti u poljoprivredi o tome kako da se postignu što je moguće veće uštede u ljudskoj radnoj snazi. Ako ostavimo na stranu instinktivnu i večitu težnju čovekovu da ide linijom najmanjeg napora, – koja je delovala u poljoprivrednom radu kao i u svakom drugom, – onda se može reći da se misao o štednji radne snage javila u onim zemljama koje u njoj oskudevaju, t. j. u industriskim i kapitalističkim državama Zapadne Evrope i Amerike. Dva su načina pronađena: 1) da se uveća produktivnost ljudskog rada puetm njegovog naročitog plaćanja, mehaniziranja ili organizovanja; 2) da se upotrebe razna sredstva i mere za uštedu radne snage. Očigledno je da ovo pitanje prvenstveno interesuje kapitalističko gazdinstvo, koje računa sa tuđom, plaćenom, najamnom radnom snagom. Kao takvo, mi ćemo ga raspravljati kad budemo govoili o kapitalističkoj ekonomiji (gl. 7. i 8.). Ono međutim interesuje i poljoprivrednu proizvodnju u opšte, jer se svuda, u svima kulturama i na svima oblicima gazdovanja teži većoj produktivnosti i manjem trošenju radne snage. Razlika je u tome što na seljačkom porodičnom gazdinstvu nema nadnice i što nije tako hitno zameniti čoveka mašinom: radna snaga je svoja i ima je u izobilju. Ostavljajući da o nagrađivanju rada govorimo docnije, ovde moramo raspraviti pitanje alata, mašina i zgrada, jer one se tiču i velikog gazdinstva i malog, naročito kad je ovo poslednje organizovano u zadruge.

1. Veština u radu ne može se u poljoprivredi usavršiti kao u zanatu ili industriji, iz prostoga razloga što ovde nije mogućna ni iz daleka ona podela rada, koja je u industriji sprovedena do krajnjih granica. U koliko je posed manji u toliko je ta podela rada teže mogućna. Na srednjim gazdinstvima može se nešto malo učiniti, ali više sa tuđom nego sa porodičnom radnom snagom. Pa i na samom velikom kapitalističkom gazdinstvu, skoro svaki čovek mora da se prihvata svih poslova, naročito ako je nastanjen na imanju, te je pozvan da se bavi stokom i da se snalazi u vremenskim nepogodama. Jedina podela rada većega stila može da se izvrši po polovima i uzrastu. Kad se uvedu poljoprivredne mašine i kad se gazdinstvo vodi specializovano i industriski, onda se vrši prava podela rada. Ali je ona i ovde privremena: ubrzo jedan čovek uzima u ruke sasvim drugi posao. Još najveća je specializacija kod putujućih poljoprivrednih radnika: kopači, kosači, i t. d. Ali do prave stručnosti i kod njih ne dolazi: radovi se u poljoprivredi smenjuju, i oni moraju da rade sve.

Ono što se može, to je da se uveća radna sposobnost poljoprivrednika. Za to je potrebna lična sposobnost i usavršavanje. U samoj porodici, mlad seljak stiče radne navike i veštinu, ali ovu mora uvek uvećavati, jer sa rutinom se ne napreduje. Zato se on često izvlači iz porodičnog kruga, posećuje tečajeve, škole, čita, putuje, gleda drugo imanje, izložbe i t. d. Ovo usavršavanje najlakše postiže poljoprivrednik koji radi na svome imanju, ili bar na zakupljenom, koje ima izgleda da postane njegovo. Vrlo retko, skoro nikad najamni radnik. U Nemačkoj, Francuskoj i Americi činjeni su pokušaji da se podiže stručna sposobnost poljoprivrednih radnika, ali uspeh je vrlo slab. Mnogo bolji rezultati su postignuti sa malim posednicima, a naročito sa njihovim podmlatkom.

2. Bolji alati mogu dati više uspeha, čak i sa najamnim radnicima. U ostalom, sam Tejlorov sistem u industriji više je postigao usavršavanjem alata i racionalnim uređenjem radionice nego ukidanjem nepotrebnih pokreta i utvrđivanjem radnog ritma. Ljudi su uopšte malo podložni disciplini, a u

poljoprivredi je kontrola skoro nemogućna i šabloniziranje rada skoro isključeno. Bolji, zgodniji, lakši, spretniji alati mogu, međutim, vrlo mnogo smanjiti zamaranje, i time uvećati produktivnost rada. Nije od malog značaja da li će se raditi ispravnim ili pokvarenim alatom, da li će se sedeti ili stajati kod posla koji se može obavljati sedeći, kakvo sedište ima vozač na kolima, na mašini ili na traktoru, da li će ići na rad peške ili na kolima i t. d. Priprema i organizacija rada i ovde je, kao u industriji, od velikog značaja. Samo što ovde nema opštih pravila, već se mora postupiti prema zemljištu, ljudima i obliku gazdinstva. Mnogo pogodnih alata se sada proizvodi, mesto teških, glomaznih i tupih kojima su se ranije služili seljaci.

Usavršavanje alata je od naročito velikog značaja za malog poljoprivrednika koji radi rukama, jer ne može da upotrebí mašinu. Koliko je na pr. mnogo dobiveno time što su usavršene kosa i motika, i tako olakšana dva najteža posla u zemljoradnji. Druga težnja jeste da se ostvare alati sa kojima mogu da se vrše nekoliko poslova (na pr. „univerzal plug“). Mora se istaći da je nauka o alatima u poljoprivredi strahovito zaostala u poređenju sa istom granom u industriji. Najviše je postignuto u Nemačkoj, gde su se ekonomski najpre inspirisali Tejlorovom idejom o usavršavanju alata, i to je razumljivo s obzirom na akutnost radničkog pitanja u poljoprivredi te zemlje.

3. Mašina je najbolje sredstvo za uštedu ljudske radne snage. Ono što su radna životinja i alat zajedno, to je mašina sama, pa čak i bez aktivnog sudelovanja čovekovog. Posao koji čovek i pored nje radi dobija više intelektualan karakter, u koliko nije direktno manipulisanje sa sirovinama i sa gorivom. Mašine ne utiču direktno na intenzifikaciju preduzeća, ali uštedom koju donose omogućavaju da se intenzifikuje, nabavkom đubriva, piće za stajsku stoku, boljeg semena i t. d. Radni intenzitet može na taj način biti veći, i ako je zamor manji.

Kad je reč o mašinama treba učiniti nekoliko rezervi, koje obično gube iz vida oni koji u njima, kao i u veštačkom đubrenju, vide jednu panaceju, jedan universalni lek. Evo tih rezerva: a) u poljoprivredi nema neprekidnog rada, kao u industriji, te se jedna mašina može upotrebljavati samo u izvesnom delu godine, dok sve ostalo vreme je neiskorišćeno; b) čak i kad radi duže vremena, mašina se mora premeštati s njive na njivu, što onemogućava upotrebu velikih i snažnih motora, i izaziva gubljenje vremena i pogonske snage; v) obično su parcele udaljene jedne od druge, tako da se isti posao mora raditi u isto vreme na nekoliko mesta, te se upotreba mašine u opšte ne isplati; g) mašinu mali posednik u opšte ne može kupiti, osim ako se udruži u mašinske ili kakve druge zadruge, ali i onda prve tri teškoće ostaju; d) na selu redovno nema stručnog osoblja za upravljanje i naročito za opravku mašina, što ih vrlo brzo čini neupotrebljivim; e) u zemljama obilne radne snage upotreba mašina je nesocialna, jer oduzima rad i hleb poljoprivrednim radnicima i siromašnim seljacima. Kad je dakle reč o mašinama, treba se čuvati uopštavanja i teoriskih preporuka. Mašina ima svoga opravdanja samo kao zamena ljudskoj radnoj snazi. A to znači, kad radne snage nema ili je skupa. Mi, naprotiv, patimo od obilja nezaposlene radne snage na selu. Isto važi i za sve moderne metode rada koji znače primenu Tejlorovog sistema za poljoprivredu, i koje preporučuju i pokušavaju da izvode u Nemačkoj. Krilatica o „traktorizaciji“ Sovjetske Rusije promašila je velikim delom, jer ta zemlja još ne ispunjava ni jedan uslov za mehanizaciju njene poljoprivrede. Više vrednosti imaće ona druga parola: „elektrifikacija“ sela, jer njeno ostvarenje, pored ostalih koristi, olakšava upotrebu manjih motora, pojednjava motornu snagu, jednom reči priprema put mašini u poljoprivredi, kad ona bude bila potrebna.

Odmah posle rata, Ministarstvo Unutrašnjih Poslova izdalo je policiskim vlastima u Vojvodini jedan koristan raspis u kome se naređuje da se upotreba mašina u poljoprivredi svede na najmanju meru, kako ne bi ostala bez posla srpska i mađarska sirotinja. Nafta i ugalj su u ostalom tako da smo našli u Sremu, Bačkoj i Banatu mnogo napuštenih traktora i parnih plugova: ručni rad se bolje isplaćivao nego ove odlične mašine! Toliko je jevtina naša radna snaga.

Najtipičniji je primer Sjedinjenih Država. Od kad su pale cene poljoprivrednim proizvodima, tamo se naglo širi upotreba mašina i smanjuje se broj poljoprivrednih radnika. Zakonom je zabranjeno, ili jako ograničeno, useljavanje seljaka iz Evrope, Kine, Meksika. Pamuk se bere sa mašinama, i za pet godina možda će se brati isključivo mašinama, ovo je jevtinije i bolje nego i sa jevtinim meksikanskim radnicima. Uvode se sve više kombinovane žetelice, t. zv. „kombine“: u 1922 godini izrađeno je 2848 tih mašina; u 1926 već 11.760. Uporedo s tim raste nezaposlenost, jer četiri radnika mogu sa jednom kombinom svršiti za jedan dan žetvu i vršidbu žita sa površine od 14 hektara, za što je do sada trebalo 18–28 radnika, i to sa vezačicom i vršalicom! Pojavila se nedavno i mašina za branje kukuruza: sa njom jedan radnik za dan obere bez malo 3 hektara. Pomenimo još mašine za sušenje sena, kukuruza, pirinča, duvana i šećerne trske. Broj traktora se povećao od 246.083 u 1920 godini na više od 700.000 u 1927. Zanimljivo je da raste broj malih farmi ispod 22 hektara i velikih (od 40–220), dok opada broj srednjih (22–40 ha.). To je razumljivo: ove srednje nemaju računa da rade intenzivno kao male, a ne mogu ekstenzivno (sa mašinama) kao velike.

4. Pogodne staje i zgrade, kao i razne druge instalacije za uštedu rada, više odgovaraju potrebama poljoprivrede u svima zemljama i na svakom stupnju razvoja. (Pre toga je nužna komasacija, ili grupisanje rasturenih parcela, ali to je jedna javna mera, o kojoj će biti reči docnije, kao i o drugim raznim melioracijama: odvodnjavanje, navodnjavanje, konsolidacija puteva, i t. d.). Za uštedu rada i uzaludnog zamaranja i trčanja – koje odnosi bar trećinu seljakove snage: – pogodne staje i zgrade, smestišta, đubrišta, vodovodne cevi, pojila, kanali, i dr. Za uštedu u vremenu praktikuje se u Nemačkoj odlaganje jednog dela vršidbe za zimu. Ali to pretpostavlja velike prostorije za smeštaj snopova. Bez većih teškoća ostavlja se za zimu obaranje i sečenje drva, čišćenje, seckanje piće, pakovanje slame i t. d. Ako ima išta poljoprivreda da uzme od industrijske organizacije, to je zcelo sjajan primer unutrašnjeg reda u „administraciji stvari“, koju sprovode moderne fabrike. Ovde se uređenje komplikuje prisustvom životinja i dece, ali teškoća nije nepremostiva.

5. Čemu vodi štednja rada? Tako se danas pitaju agrarni političari. Ima li ona za cilj da olakša čovekov život? Ili posednik teži većoj renti, pa ne želi da plaća nadnice? Ovo drugo je verovatnije. Ali to ne ide, videli smo, ni iz daleka onako uspešno kako je bilo i biva u industriji. Šta će onda da čini posednik koji upotrebljava najamnu radnu snagu? On ima dva izlaza: 1) da prelazi na kulture koje zahtevaju manje rada; 2) da napusti poljoprivredu, ili bar organsku proizvodnju i pređe na poljoprivredne industrije, koje se više mogu prilagoditi mehaničkim i u opšte industriskim metodima rada. Obadva ova izlaza su za agrarnu politiku od neocenljivog interesa. Da ih vidimo iz bliže.

a) Kad ne uspe da štedi u radnoj snazi, – koja biva sve skuplja i ima sve veće zahteve, – posednik će tražiti takav oblik gazdovanja i takve kulture koje zahtevaju manje rada: ići će u ekstenzivnost. Veći deo zemlje pretvoriće u livade i pašnjake, a na manjem će praktikovati intenzivnu zemljoradnju: slučaj vrlo čest u

Engleskoj. Ali ako radna snage i dalje poskupljuje, on će sve više napuštati zemljoradnju, pa će prelaziti na ekstenzivno stočarstvo, dok najzad ne pretvori kulturnu zemlju u šumu ili u lovište.

To se već dešavalo pre rata u Engleskoj, u Francuskoj i u Sev. Nemačkoj. Kao što se vidi, glad za rentom tera poljoprivredu u varvarstvo. To društvo obično ne dopušta, i zato se sprovodi zemljišna reforma, parcelišu se takvi veliki posedi i pretvaraju se u mala seljačka gazdinstva. Tako težnja za uštedom u radu vodi cepanju velikog kapitalističkog poseda.

b) Može se desiti da posednik unapred uvidi šta će se desiti, i da, ne prolazeći kroz sve peripetije ekstenziviranja, napušta poljoprivredu, parceliše svoje posede i iz slobodne ruke ih prodaje seljacima, zakupcima i radnicima. Danas se u nauci to smatra kao najbolji odgovor na pitanje: „Kako štedeti u radnoj snazi? – Prodati seljacima! Oni to pitanje štednje rada ne postavljaju.“ „Gazdinstvo se nameštenicima i radnicima mora da se zameni porodičnim gazdinstvom, veli Laur; to bi bilo najracionalnije rešenje radničkog pitanja u poljoprivredi.“ Ovo, razume se, ne isključuje da se i dalje traže načini za usavršavanje radne tehnike. Nama se čak čini da su mnogi napretci na tome polju postignuti baš zahvaljujući pomenutoj težnji velikog poseda da štedi radnu snagu.

To na pr. objašnjava da su metodi rada usavršeniji u Severnoj Nemačkoj i u Vojvodini, nego u Južnoj Nemačkoj i u Srbiji. Tehnika rada se najviše usavršila za vreme rata – ne samo u fabrikama nego i u poljoprivredi – kada se oskudevalo u radnoj snazi. Amerika je uvek prednjačila u tim naporima iz prostoga razloga što su tamo nadnice najviše, usled visokog životnog standarda američkog radnika.

v) Da li to znači da je seljačko gazdinstvo u ovom pogledu konservativno i čak nazadno? To bi moglo biti, ako bi u poljoprivredi intenzifikacija značila isto što i mehanizacija, kao što je slučaj u industriji. Ali ovde intenzivnost nije vezana za mašine: naprotiv, najviše mašina se upotrebljava u Americi i u Engleskoj, gde je poljoprivreda pretežno ekstenzivna. Ovde je intenzivnost vezana za rad (često i duboko oranje, marljivost poslu, nega svake biljke i životinje) i za kapital (stajsko i veštačko đubre, odabrano seme, priplodna stoka od rase). I ušteda u radu je u glavnom mogućna samo na račun intenzivnosti. U tome i jeste razlika između racionalnog i intenzivnog obrađivanja. Racionalno, znači sa najmanjim utroškom rada i kapitala postići što bolji ekonomski efekat, t. j. bolju rentu: da svaka metarska centa staje jevtinije i da donese više zarade. To je interes zemljoposjednika i kapitalista. Ali opšti interes narodne privrede je da se proizvede što više i što boljeg kvaliteta, a ne što jevtinije, i što rentabilnije. A veća količina proizvoda i bolji kvalitet se postiže samo intenzivnijim radom, dok jurenje za rentom vodi, videli smo, u ekstenzivnost i u napuštanje najboljih kultura. Poljoprivreda se kao grana narodne privrede upravlja po zahtevima opštih interesa, i zato se ona sve više intenzifikuje. A pošto je velikom posedu glavno renta a ne proizvodnja, on štedi najamnu radnu snagu, izbegava intenzivnost, i time dolazi u opreku sa progresom. On ga donekle može potčiniti svome interesu, ali na kraju mora da pobedi progres, koji odgovara opštem interesu: veliki posed biva pobeđen ili sam napušta bojno polje. Rezultat je opet isti: cepanje kapitalističkog poseda i prelazak zemlje u ruke seljaka, koji mogu da intenzifikuju proizvodnju bez prestanka, jer rade na svome imanju, ne plaćaju radnu snagu, i ne štede je.

Tako, intenzifikacija poljoprivrede ima istu posledicu kao prva dva прибежишта kapitalističke rente: prelazak na ekstenzivne kulture i napuštanje poljoprivrede. I ta posledica je: snaženje seljačkog porodičnog gazdinstva koje jedino ne mora da štedi radnu snagu, i zato može da ostane u poljoprivredi, da se bavi

svima kulturama i da intenzifikuje rad. Zahvaljujući organizaciji u zadrugarstvo ono može, videćemo, da intenzifikuje i kapital i da investira u zgrade i mašine.

Ruski seljaci neće da se služe vršalicama u krajevima gde zimi nemaju prilike ni za kakvu zaradu, te se zanimaju mlaćenjem slame. Obrnuto, na jugo-istoku, u donskoj i kubanskoj oblasti, seljaci uvode žetelice na površinama gde se one apsolutno ne mogu isplaćivati. Zašto to? Zato što se prezrelo žito ne može da drži u klasovima više nego 4–5 dana, te se mora hitno požeti da ne bi zrno bilo omlačeno ili ispalo. Ova dva primera jasno govore o uzajamnom odnosu mašine i seljačkog gazdinstva.

Ekonomska težnja za uštedom u radu je ipak toliko važna za progres – ako ne za količinu produkata u poljoprivredi ono za lakši rad – da je se ne smemo odreći. Zato ne bismo mogli zaključiti apsolutno na štetu mašina. Manje nego u industriji, ali mašina zacelo ima da odigra važnu ulogu u poljoprivredi, kao i na svima drugim poljima ljudskog života. Samo ona ne sme imati za rezultat degeneraciju poljoprivrede, već njeno napredovanje i usavršavanje. A to može biti jedino pod ovim uslovima: 1) da se mašina prilagodi seljačkom porodičnom gazdinstvu, t. j. da bude manja, zgodnija, jevtinija; 2) da se seljačko gazdinstvo prilagodi mašinizmu, t. j. da se grupiše (komasira), da se udruži u zadruge za rad i preradu; 3) da se stvore ugledna dobra (privatna i javna), koja će upotrebljavati i one mašine koje seljačko gazdinstvo ne može podneti i koja će prednjačiti u svima tehničkim napretcima.

Evo slučaja gde intenzifikacija ide uporedo sa mehanizacijom. Sejanje pšenice na kućice ili na odžake, ili tačnije okopavanje pšenice, po kineskom i Demčinskovom metodu omogućeno je pomoću jedne nove mašine (Demšetove). Ona ukopava biljku dublje u zemlju i na taj način je ogrće. Od nje se očekuje da bar udvostruči žetvu i da je obezbedi od suše ili suviše kiše. Ogledi vršeni na našem zemljištu pokazali su da je ta mašina pravljena za lake nemačke peskuše i da je neupotrebljiva kod nas. Za naše prilike možda je prikladnija metoda sejanja na odžake, koja zahteva veći ručni rad: a mi radne snage imamo u izobilju. Prvi korak ka tome je uvođenje vrstačnih sejalica, koje omogućavaju: uštedu u semenu, jednovremeno i jednoliko nicanje, lakše plevljenje, bolje iskorišćenje sunčeve svetlosti i vlage, provetravanje i t. d. Jedan seljak iz Braničeva pronašao je sejalicu koja je zakačena za plug, i seje automatski odmah posle oranja. U planinskoj okolini Knjaževca, gde nema vršalica, žito se mlati („čuka“), a u novije vreme upotrebljava se zanimljiva drvena „aldinačka vršalica“: po gumnu se vuče lesa sa drvenim zubcima koji se okreću.

Mnogo sigurnije rezultate daju mašine za čišćenje i sortiranje semena, koje znače čistu dobit u svakom pogledu, jer se taj posao inače ne može obavljati ručnim radom, i on nesumnjivo povećava i žetveni prinos i kvalitet. Takav jedan „selektor“ nije skup (50.000 din.), a beskrajno je savršeniji od običnog triera. Svaka zadruga će lako moći da nabavi jedan „selektor“: pšenica se očisti od urodice, zrna se odabiraju po veličini, a udešen je i aparat za zaprašivanje semena, u cilju suzbijanja biljnih bolesti.

ODELJAK IV.

KAPITAL U POLJOPRIVREDI

Ekonomisti definišu kapital kao prethodno bogastvo, t. j. ono bez čije pomoći proizvodnja ne bi mogla da počne. Sama priroda i sam čovek, po njima, nisu dovoljni. Životinje imaju samo prva dva faktora. Prvobitni čovek isto tako. Prvi kapital morao je da stvori bez pomoći nekog drugog predhodnog kapitala, dakle bez kapitala u opšte. Naoružan samo svojim rukama čovek je stvorio prva bogastva, prvu vatru, prve alate, a oni su mu služili kao polazna tačka za dalje stvaranje. U poljoprivredi, taj treći proizvodni faktor nije samo u novcu, alatima i sirovinama, već i sama priroda (klima i zemljište) predstavljaju neku vrstu kapitala. Teorija se protivi tome shvatanju, i ona jasno deli prirodu od kapitala. U praksi, ta dva faktora se mešaju. Jer samim svojim radom čovek od neupotrebljive zemlje pravi krčevinu i njivu, kao što menja u velikoj meri i klimatske uslove (toplotu, vlagu, pa i svetlost).

Za razliku od ostalih radinosti, poljoprivreda ima za predmet rada i prerade jednu večitu i neuništivu materiju: to je zemlja. I sve promene koje on može izvesti u klimatskim uslovima tako su ograničene i tako skupe, da je prirodna klimatska osnova ipak dominantna. Zemlja, u geološkom, petrografskom i geografskom smislu, dakle zemljišta i klima, sačinjavaju onaj stalni, večiti, malo ili nimalo promenljiv osnov, ili zemljišni kapital. On se menja, dopunjuje, usavršava pomoću radnog kapitala, koji sačinjavaju zgrade, alati, mašine, melioracioni radovi, kulturne biljke, domaće životinje, novčane i druge rezerve, što sve traje samo jedno ograničeno vreme. I jedna i druga vrsta kapitala mogu pripadati jednom istom ili različitim licima, a ima i takvih ljudi koji se bave poljoprivredom ali nemaju nikakvu formu kapitala. Prema tome, naše izučavanje o poljoprivrednom kapitalu obuhvata ova tri predmeta: 1) uloga kapitala u poljoprivredi; 2) vrsta kapitala; 3) nosioci ili vlasnici kapitala.

1. Uloga kapitala.

Ako se uzme da je kapital u stvari nagomilan, kondensovan rad nad jednim prirodnim blagom u datim klimatskim uslovima, onda se mora istaći da je u poljoprivredi nagomilavanje rada, ili stvaranje kapitala bilo vrlo različito u raznim periodima istorije. Ono je bilo vrlo maleno i vrlo sporo sve dotle dok se poljoprivreda obavljala preko cele godine: kao stočarstvo ili u toplim predelima gde klijanje nikad ne prestaje. Svaka porodica proizvodi sve što joj je potrebno, dopunjujući eventualno neke potrebe razmenom ili trampom. Štedi se nešto u rodnim godinama za mogućnu oskudicu – to srećemo i kod životinja! – ali glavna ušteda je u stvaranju izvesnih sredstava za lakši život i rad: kuća, staja, neki alat. To su prvi elementi poljoprivrednog kapitala, zajedno sa iskrčenom zemljom i pripitomljenim životinjama. U hladnim predelima, gomilanje kapitala je veće, jer se mora čuvati za zimu i jer se ima više vremena za pripremanje budućnosti: izrađuju se sprave i alati, opravljaju se putevi, uklanja kamenje, ograđuje imanje, zidaju ambari i stanovi za podmladak. Tako kapital sa svoje strane pomaže da se postignu uštede u radu, i da se unapređuju metodi rada.

Obrazovanje kapitala biva sve veće u koliko se poljoprivreda više razvija, te se rad deli ne samo po sezonama i među članovima porodice, već i po kulturama, čiji broj raste i koje zahtevaju svaka zasebne alate, instalacije i smestišta. Sa svakom novom životinjom koja se gaji povećava se takođe ne samo živi nego i mrtvi inventar: javljaju se nove sprave, nove staje i novi produkti. Kad se iz prirodne privrede

pređe u novčanu, onda se kapital sve više javlja u obliku novca, najpre metalnog, a posle i papirnog. Poljoprivrednici, najzad, nagomilavaju iz pokolenja u pokolenje iskustvo, veštinu i znanje, koji takođe predstavlja jedan duhovni kapital.

U današnje vreme se čak dolazi do saznanja da je ovaj poslednji najvažniji: „Najvažniji kapital, veli Arebo, koji jedan čovek može da uloži u životnu borbu, nije posed, nije kapital u stvarima, već to su telesna i duhovna snaga, kojoj lako dolaze mrtvi kapitali.“ A bez te snage lako je upropastiti i izgubiti najveća bogastva.

Kapital po sebi nije štetan. On je pomoćno sredstvo za rad, osnov za podelu rada, uslov za veću produktivnost. Štetna je zloupotreba kapitala. I tu zloupotrebu – kojoj pojedinac lako podleže – mora društvena zajednica da suzbija, i u tome mora da ide sve dotle, dok ne postigne takvu raspodelu kapitala i prihoda od kapitala koja će najviše odgovarati opštim interesima. Zloupotreba kapitala postaje naročito očigledna kad ovaj uzme finansijski i bankarski oblik. Manje je štetan kad se angažuje u velika industrijska ili saobraćajna preduzeća. U poljoprivredi, pak, krupan kapital se najčešće javlja u parazitskim oblicima: 1) kao ekstensivan veliki posed, na kome vlasnik praktikuje t. zv. absentizam (ne učestvuje lično u upravljanju gazdinstvom); 2) kao bankarstvo, koje seljacima obično naplaćuje lihvarske ili zelenaške kamate. Kapital je koristan činilac, koji može služiti svakome. Ali kad on iziđe iz ruku ljudi koji rade, onda se javlja kapitalizam, t.j. jedan društveni sistem u kome je kapital sredstvo za ekonomsko, socialno pa i političko potčinjavanje i isisavanje drugih, koji kapitala nemaju, ili ga imaju vrlo malo. Od sredstva za rad, kakav je u rukama seljaka ili zanatlije, on postaje sredstvo za eksploataciju, u rukama industrialca i velikoposednika.

U poljoprivredi, ova eksploatacija je u toliko očiglednija što vlasnik zemlje u proizvodnji učestvuje manje nego u drugim granama, i što nagomilavanje, koncentracija kapitala znači ovde ne intenziviranje proizvodnje (kao što najčešće biva u industriji), već obično vraćanje u nazad, prelazak na ekstenzivne kulture. Zbog toga je u poljoprivredi borba protiv kapitalizma još opravdanija nego u industriji. Industrijsku proizvodnju su često unapređivali veliki kapitalisti koji su u nekim slučajevima bili i veliki pronalazači. U poljoprivredi, najveći napretci postigli su se izvan i protiv velikoposednika: ona nema svoga Karnegia, Rokfelera, Forda, Šnajdera, Solveja ili Krupa.

Iz ove jedne razlike proističe druga: Socialisti priznaju da je kapitalizam istoriski nužan i da je njegova koncentracija u malo ruku korisna. Zato oni neće ukidanje kapitalizma nego uklanjanje kapitalista: kolektivizam je u stvari državni ili društveni kapitalizam. U poljoprivredi stoji sasvim drukčije. Latifundije, preterano veliki posedi, nesreća su za jedno društvo, i od Solona i braće Graha pa do naših dana cilj je svih društvenih reformi da se veliki posedi pocepaju i podele onima koji rade. I taj cilj je izgleda najzad našao svoju najbolju formulu: porodično gazdinstvo, korigovano i pomognuto slobodnim udruživanjem i javnim merama agrarne politike.

Ne dakle agrarni kapitalizam, ali ni agrarni kolektivizam, već agrarni socializam, shvaćen kao saradnja privatnih udruženih i javnih napora za proizvodnju i razmenu u poljoprivredi. U toj saradnji, udeo pojedinih elemenata se menja prema ekonomskom, tehničkom i kulturnom stupnju jednog društva. Na nižem stupnju, razvoja, najveća je uloga privatnog kapitala i privatnog rada, u granicama porodičnog gazdinstva. Na višem stupnju veći je udeo udruženog kapitala i rada, u obliku zadruga, sindikata,

poljoprivrednih kartela i trestova, pools-a i t. d. Na najvišem stupnju razvoja, možda će cela poljoprivredna ekonomija biti vođena planski, odozgo, kako u proizvodnji tako u razmeni. Ali je teško predvideti, – s obzirom na organski karakter ove proizvodnje, – potpuno eliminisanje privatnog kapitala i privatnog interesa.

Nerazvijena poljoprivreda upotrebljava više rada; prvobitna se morala stvarati samo radom, bez kapitala. U koliko poljoprivreda biva intenzivnijom u toliko je uloga kapitala u njoj veća. Ovo važi i za kapitalističko i za porodično gazdinstvo. Samo, ni proces stvaranja ni proces obnavljanja kapitala nije isti u prvom i u drugom. – U kapitalističkom gazdinstvu, kapital se uvećava ili ulaganjem novih suma, ili racionalizmom preduzeća, uštedom na radnoj snazi, uvođenjem mašina. U porodičnom gazdinstvu, uvećanje kapitala zavisi od broja članova porodice, od količine njihova rada i od njihova načina života. – Druga razlika: u koliko je veći kapital uložen u jedno kapitalističko gazdinstvo, u toliko će ono moći da se vodi racionalnije, t. j. svaki proizveden predmet će stajati jevtinije, bar do izvesne granice, kada počinje da važi zakon o opadajućem prinosu. U koliko pak većim kapitalom raspolaže jedno porodično gazdinstvo, u toliko će rad njegovih članova biti lakši (ne uvek manji), njihov nivo života viši i kupovaće više nove zemlje. Za seljanje imanje nije izvor rente, već samo sredstvo za rad. Zato se sa uvećanjem kapitala ne povećava renta (bezradni dohodak), već se imanje – sredstvo za rad – proširuje i usavršava. Tako biva sve do izvesne granice, kad gazdinstvo prestaje biti porodično, beznajamno, i postaje kapitalističko, najamničko. Uvećanje kapitala u jednom gazdinstvu je, prema tome, društveno korisno do te granice; ono postaje društveno štetno preko nje.

II. Vrste kapitala.

Ima nekoliko raznih podela i klasifikacija kapitala na vrste. Skoro svaki pisac, a često i svaki praktičar, ima svoj način da deli kapitale. Naročito od kad se u poljoprivredi praktikuje knjigovodstvo, javilo se bezbroj načina da se razvrstaju kapitali, tako da u tome pogledu vlada pravi haos. Mi ćemo ovde uzeti najprostiju podelu: 1) zemljišni kapital i 2) instrumentalni kapital (Ovaj poslednji Laur zove *Werk-* ili *Besatz-*kapital.)

1. Zemljišni kapital je nerazoriv, večit, u toliko u koliko je sama zemlja nerazoriva i večita. Zemljište je do duše podložno propadanju: odronjavanju u more i u reke, a za vreme rata se videlo kako granate i šrapneli pretvaraju čitave terene u neupotrebljivu „crvenu zonu“. Ali u upoređenju sa drugim vrstama dobara, zemlja je ipak nešto trajno. U zemljišni kapital se, pored parcela ziratne ili kakve druge zemlje, računaju još: izvori, službenosti i druga prava vezana za sam teren. Zbog svoje stalnosti i skoro apsolutne nepromenljivosti, zemljište predstavlja kapital par excellence. Nekada se čak mislilo, a većina seljaka i danas misle, da je to upravo jedino pravo bogastvo. Menger ga je nazvao: „dobro višega reda“. Pored prihoda koje donosi, zemljišni kapital ima i drugih preimućstva: to je za seljaka mesto za rad i za življenje, izvor ugleda i izvesne životne radosti, koje s pravom nazivaju „idealnom rentom“. Zato se on toliko grabi za zemlju, a tako se teško od nje odvaja. Zato je ona, najzad, tako sigurna – najsigurnija! – podloga za kredit. Više nego druge nepokretnosti (zgrade i t. d.), zemlja zaslužuje zajmove po najnižim kamatnim stopama, i ona ih dobija, u državama sa organizovanim poljoprivrednim kreditom, po 31/2 i 4%.

Ali kako zemljišni kapital obuhvata ne samo zemljište kao fizičko-hemisko-biološku sadržinu, već i klimu, vodene tokove i taloge, saobraćajni i tržišni položaj, razumljivo je da njegova vrednost ne zavisi samo od veličine u kvadratnim metrima, već i od svih gornjih okolnosti. Ovima treba dodati još i to da li je dotični komad veći ili manji, jer je utvrđeno da je u manjoj parceli kvadratni metar uvek skuplji nego na velikom imanju. Danas postoji čitava nauka o ocenjivanju vrednosti zemljišta, koja se bez prestanka usavršava.

Konstatovano je da zemljište ima izvesnih osobenosti koje mu povećavaju cenu i čine da je ono vrlo često precenjivano kao bogastvo i kao predmet za ulaganje kapitala. U toku celog 19. i 20. veka, – poglavito usled agrarne reforme, a i zbog zaštitnih agrarnih carina, najzad zbog toga što tehnika ide sve više u prilog malom posedu, – zemljište je na velikoj ceni.

Naročito srednji seljaci dižu vrednost zemljištu svojom težnjom da kupe što više, iz seljačke taštine. Mali i najmanji seljak plaćaju još skuplje onaj komad o kome sanjaju. Čak i sam veliki posednik, za koga se može misliti da najviše kalkulira, često plaća jedno imanje mnogo skuplje nego što bi platio drugi kakav objekt sa odgovarajućom rentom. Zemljište se nemilice plaća, – bez obzira na direktnu rentabilnost, – kad se hoće da zaokrugli posed, da se upotpuni gazdinstvo, da se uveća jedna kultura, jednom reči da se učini jedan korak napred. U tome su poljoprivrednici često žrtva svoje „gladi“ ili „groznice“ zemlje, i dovode u opasnost ono što su imali. Ulažući sve u svoju zemlju oni obično ostanu bez obratnoga kapitala, i ne mogu da unaprede svoje gazdinstvo. Idu u širinu i onda kad bi bilo razumnije da intenzifikuju svoju proizvodnju. Zaboravljaju da poljoprivrednik ne sme da kupuje više zemljišta nego što svojim sredstvima (radom i kapitalom) može intenzivno da obradi. Ali važi i obrnuto pravilo: čim se ima više radne snage, stoke, zgrada, alata i mašina nego što odgovara sadašnjem imanju, valja dokupiti komad zemlje, i vaspostviti ravnotežu između zemljišnog i radnog kapitala.

2. Radni ili instrumentalni kapital je sasvim drukčije vrste nego zemljišni. On se upotrebljava, troši, crpe i kviri. Ograničen je u svome trajanju. Zbog toga se kod ovih vrsta kapitala uvek mora predvideti jedna amortizaciona kvota, na kraći ili duži rok, prema tome koliko dotična instalacija ili alat može da traje pri normalnoj upotrebi. Čak se kod dobro vođenih gazdinstava obrazuje i jedan fond za obnovu, koji ima zadatak da zameni istrošene predmete živoga ili mrtvoga inventara, i t. d.

Ovaj kapital E. Laur deli na a) pomoćni i b) stvaralački. Pomoćni kapital ne donosi u gazdinstvo nikakvu energiju i služi samo za pomaganje i održavanje ljudskih, životinjskih i motornih snaga. Tu dolaze: melioracije, zgrade, sprave i mašine. – Stvaralački kapital ima svoju vlastitu životnu snagu: on stvara nove energije ili deluje kao sredstvo razmene (novac). To su: biljke, životinje, i obrtni kapital u užem smislu (umlaufendes Betriebskapital). Očigledno je da se sve ove vrste kapitala moraju amortizovati i obnavljati. Inače bi sopstvenih posle izvesnog vremena morao načeti glavnicu. Pa čak ni samo amortiziranje nije dovoljno, jer se za to odvojene sume obično unose u druge oblike glavnice. Zbog toga je fond za obnovu u poljoprivredi još mnogo potrebniji nego u industriji: – bezbroj nesrećnih slučajeva i nezgoda uvek mogu zadesiti na pr. stoku, i često se nikakvim osiguranjem ne mogu predupređiti. To, na žalost, nije moguće na malom seljačkom gazdinstvu, – gde je najnužnije, jer se ono najmanje može osigurati, – iz prostoga razloga što ono toliko oskudeva u novcu, da ne može otpisivati ni amortizacione kvote, a kamoli stvarati zaseban fond za obnovu mrtvog i živog inventara. Sa ovom vrstom kapitala u tesnoj vezi su nužne reparature ili opravke. Ako se ove pažljivo i redovno vrše, onda se amortizacija svodi na minimum, ili se

čak izbacuje. Tu dolaze i troškovi održavanja u ispravnom stanju. Veće izdatke zahtevaju osiguranja: od požara, od pomora stoke, od krađe, od mraza i leda, i t. d. U stalna opterećenja spadaju, najzad, porezi, kako na zemljište tako i na pojedine objekte.

Da vidimo izbliže pojedine oblike radnog kapitala.

Melioracije ne stvaraju ni nove sirovine, ni nove produktivne snage u poljoprivrednom gazdinstvu. One samo čine da se bolje iskorišćavaju postojeće materije i snage (veštačko odvodnjavanje i navodnjavanje) ili donose uštedu u radu (komasiranje ili grupisanje parcela). Rđava im je strana što se duže vreme imobilizuju velike sume i što često izazivaju i druge izdatke. (Odvodnjavanje na pr. obično povlači jače đubrenje i intenzivniji rad: više radne snage, marve i sprava, nove štale i zgrade). Ako sopstvenih te nove izdatke ne može da učini, on ne izvlači svu korist od melioracija. Često su melioracije kobne za poljoprivrednika koji ih izvodi a nema dovoljno likvidnog kapitala, ili ne može lako i jevtino da se zaduži.

Zgrade je neko nazvao nužnim zlom. To je pogrešno, jer one mogu da uštede isto toliko ljudskog rada koliko jedna dobra mašina ili komasacija. Ali je nesumljivo da zgrade za vrlo dugo vreme umrtvljuju velike količine kapitala, i još povlače troškove za održavanje, opravljavanje, osiguranje, porez, i t. d. Za hranu, mašine i sprave moraju se podići zgrade, kao i za stoku, jer na polju sve propadne, i tako se više šteti nego da se zidalo. Za seljaka je, najzad, najvažnije da ima dobro betonsko đubrište nego lepu kuću za sebe.

Ne sme se graditi na račun tekućih izdataka, već samo iz gotovine, iz sredstava koja nisu namenjena proizvodnji ili iz naročito za to stvorenog kredita. Građenju se mirnije duše može pristupiti kad se raspolaže besplatnom radnom snagom, svojim ili besplatnim sirovinama i građom, bez ikakvog većeg plaćanja, naročito ako se građenje protegne na nekoliko godina, te se iskoriste prazni dani i sve uzgredne uštede. Biljni kapital nosi u sebi život, i uvećava se bez direktnog sudelovanja čovekog. Novac uložen u voće, a još više u šumu, plodi se mnogo brže nego novac dat za melioracije i zgrade: to je poljoprivrednikova štedionica. Ali i u ovome se ne sme preterati, jer se mogu za vrlo dugo vreme (često za više decenija) umrtviti veliki kapitali. Kod vinove loze, male zasađene površine progutaju naglo mnogo izdataka, ali bar brzo donose prihod. Još brže se vraća kapital uložen u njive. Kapital uložen u lovišta i ribnjake liči na onaj uložen u šumu, t. j. sporo se vraća.

Stočni kapital ima takođe svoju životnu snagu: životinje se množe i rastu bez čovekove saradnje, ili sa vrlo malim radom njegovim. Tako biva osobito na prvobitnom stupnju stočarstva. U modernom štalskom stočarenju, životinja je plod čovekovog rada i samo je mašina za preradu piće; ona traži ne samo redovne izdatke, već i staranje, negu, i kad se zanemari izložena je većim opasnostima nego mrtvi inventar. Najgore je kod stoke što mora da jede i kad ne radi. Goveda, naročito krave, naknađuju to davanjem mleka i đubreta ili samo đubreta, dok konjsko đubre vredi malo. U jako naseljenim zemljama, kao što su Japan i Kina, stoka je pravo „nužno zlo“, pa se iz mnogih gazdinstava potpuno izbacuje.

Sprave i mašine pomažu ljudski rad, čine ga produktivnijim, omogućavaju da životinje ili motori zamene čoveka. Ova zamena je u toliko korisnija u koliko je ljudska radna snaga skuplja a gorivo jevtinije, kao što smo gore videli (str. 121).

Obrtni kapital u užem smislu, ili rezervni kapital se odlikuje time, što, čim se upotrebi, menja oblik i pretvara se u drugi neki kapital. Njega upoređuju sa krvi u organizmu. Zbog toga je on, više nego i jedna druga vrsta kapitala, u opasnosti da se pretopi u druge kapitale i da organizam, t. j. gazdinstvo, postane „malokrvno“. Da to ne nastupi, šef gazdinstva mora se starati da uvek ima na raspoloženju dovoljno obrtnog, rezervnog kapitala, a naročito dosta novca, ili bar lako dostupnog kredita.

Od stupnja intenzivnosti zavisi da li će ove sume morati da budu veće ili manje, ali nije od manjeg značaja ni brzina sa kojom se novac vraća, a ovo zavisi od kulture u koju se on ulaže. Pošto retko koji sopstvenik raspolaže sa dovoljno novca da sam kupi sve što traži njegovo gazdinstvo, redovno se javlja potreba za kreditom. Za tu vrstu kredita najzgodniji je oblik tekućeg računa na podlogu zemljišta, kako to praktikuju švajcarski seljaci. Zalaganje (lombard) stoke ili proizvoda i uzimanje novca na jemstvo može biti samo uzgredno i privremeno sredstvo, kad se očekuje brz priliv novca s neke strane. Menica je dobra samo za onoga poljoprivrednika koji ima oslonca u jednom dovoljnom tekućem računu ili može brzo doći do vlastitih sredstava. Za seljake do sada nije pronađen nikakav bolji način kreditiranja od kreditnih zadruga Rajfajzenovog tipa.

III. Nosioци kapitala.

Sve ove vrste kapitala, kao sastavni delovi jednog poljoprivrednog gazdinstava, mogu biti raspoređene na razne načine: 1) mogu biti u rukama jednoga istog čoveka koji zemlju i obrađuje ili bar vodi gazdinstvo; 2) mogu biti podeljeni između dva lica, od kojih jedno ima zemljište a drugo sve ostale oblike kapitala; 3) sopstvenik zemljišta ima i jedan deo radnog kapitala, dok se drugi deo ovog kapitala nalazi u rukama zakupca ili napoličara; najzad 4) sopstvenik zemljišta ima i sve oblike radnog kapitala, osim možda obrtnog, ali sam niti radi niti vodi gazdinstvo, već sve predaje zakupcu ili napoličaru. Poljoprivredni život pruža sve ove varijacije, u različitoj razmeri: u tome pogledu kao i u mnogom drugom on predstavlja neobično šarenilo oblika. Svi ovi oblici dadu se svesti na dve pravne osnove: svojina i zakup. Zemljišni i radni kapital pripadaju onome koji se njima služi i njima rukovodi, i to je onda vlastita eksploatacija; ili oni pripadaju jednome licu a njima rukuje drugi, i onda je to zakup. Mi ćemo ovde jedno za drugim proučiti oba ova odnosa, kako za zemljišni tako i za radni kapital. Ova podela je čisto pravna, i nema mnogo ekonomskoga značaja. Odista, vlastita eksploatacija ne znači u isto vreme da sopstvenik lično radi i da nikoga ne eksploatiše. Zakup, s druge strane, ne znači uvek čist kapitalistički oblik gazdovanja. U toku daljeg izlaganja pravićemo razliku između kapitalističke i seljačko porodične poljoprivrede, jer takav način posmatranja jedini prikazuje tačan odnos između svojine i rada. Ali ima izvesnih oblika svojine koji ne spadaju ni u kapitalistički ni u radni sistem gazdovanja: radi njih moramo najpre izložiti čisto pravnu podelu nosilaca kapitala.

1. Prvobitna zajednička svojina. Svojina zemljišta može biti u rukama pojedinca, kao što je danas najčešće slučaj, ali ona može pripadati isto tako zajednicama, državi, crkvama, i manastirima, opštinama i drugim javnim telima, pravnim licima, zadrugama, i t. d. Ona ne samo nije uvek vezana za rad (obrađivanje zemlje, gajenje stoke), već često nije vezana ni za svojinu inventara, i jaljva se u čistoj formi jednoga prava nad većim ili manjim komadom zemlje ili šume.

To pravo u početnim stupnjevima privrednoga života nije pripadalo pojedincima već grupama. U doba sasvim primitivnog pašnjačkog stočarstva, svojine nad zemljom čak u opšte nije bilo. Ali se usled sukoba pojedinih stočarskih plemena morala izvršiti neka podela, razume se privremena, pošto su stada bila stalno u pokretu. Prava podela zemljišta pretpostavlja jednu državnu ili bar međuplemensku organizaciju koja će je garantovati. Dok takve organizacije nema, zemlja pripada onom plemenu koje je osvoji i uzmogne da je sačuva fizičkom silom. Kad se počela kakva takva zemljoradnja, zemlja je ostala i dalje zajednička celom plemenu, dok se obrada, već malo po malo vezivala za pojedine porodice, kojima je žetva pripadala. Posle žetve, opet bi svako mogao da napasa preko njive. I tako, svake godine na drugom komadu. Docnije, kad se pleme nastanilo, pojedine porodice nisu dotičan komad zemlje uzimale samo za jednu sezonu, već za više godina: obrada je bila u toliko marljivija. Ali pošto je stočarstvo još uvek glavno zanimanje, poljske radove svi rade u isto vreme, kako bi se stoka svuda slobodno mogla spustiti odmah posle žetve. (To se po našim selima još i danas praktikuje: jedan deo atara se zasejava pšenicom a drugi kukuruzom). Samo vrt i kuća se izdvajaju iz seoske zajednice, ma da često seljaci zajednički podižu kuće jedan drugome. (Naša moba je ostatak te prvobitne prakse).

U koliko se stanovništvo namnožavalo, ovaj agrarni komunizam morao je sve više da se sužava, jer je trebalo raditi više i bolje i dobijati iz zemlje veće prinose. Stoka je isto tako podeljena, najpre za zimsku ishranu, a posle i za celu godinu. Tada je već i kosidba postala briga svake pojedine porodice. Čist agrarni komunizam ostao je još samo za trajne pašnjake i za šumu: u Alpima i u nekim zaostalim zemljama sve do naših dana.

2. Seoska i kućna zajednica. Što je naselje bivalo gušće i potreba za hranom veća, u toliko se produživao rok za deobu. (Kod Rusa se za seosku komunu, „mir“, podela vršila do nedavno svakih 4–6 godina, dok su Jevreji vrlo rano odredili kao rok svaku 50 godinu). Tako je stvorena mogućnost za bolju obradu, za melioracije, za đubrenje i t. d. Seoski komunizam je bio dobar u početku: plemenici su se međusobno štitili; morali su na vreme da obrade zemlju i oberu plod; morali su da žive u slozi. Ali on je zavodio jednakost u podeli proizvoda, što je rđav uslov za utakmicu i za unapređenje. Zato on znači siromaštvo. To bar važi za primitivne ljude. U novije vreme, u Sibiru pre rata, posle rata u Palestini, i ponegde u Americi (Mormoni), ljudi svesno i svojevoljno praktikuju taj agrarni komunizam, jer on najviše odgovara dotičnim prirodnim i ekonomskim uslovima: retko naselje, zajednička opasnost, daljina pijace na koju mogu samo zajedno iznositi. U evropskoj Rusiji, „mir“ se je već teže održavao, naročito u ravijenim oblastima, i seljaci su u njemu ostajali sve do Revolucije samo zato što su zajednički odgovarali za ceo iznos državnog poreza. (Pod pritiskom ove obaveze, „mir“ se ponovo rađao u nekim opštinama gde je inače zemlja bila odavno razdeljena). Ako bi se agrarni komunizam praktikovao i kod jačeg naseljenja, on bi odveo sve većem siromašenju seljaka i naterao bi ih da traže sporednu zaradu u industriji. (To se već dešavalo pre rata u Rusiji. A to možda žele i danas Sovjeti da postignu kad toliko forsiraju socializaciju poljoprivredne proizvodnje).

Isto ili skoro isto važi i za našu južno-slovensku zadrugu, koju zapadni pisci obeležavaju kao kućni komunizam, ali koju neki upoređuju i sa velikim gazdinstvom, u kome bi domaćin hranio svu čeljad kojoj zapoveda. „Zadruga liči“, kaže Arebo, na „veliko gazdinstvo sa parlamentarnom upravom“. Nezgoda je počela onda kad je zemljoradnja uzela veći značaj nego stočarstvo, i kad je trebalo proizvodnju intenzivirati. Za to „zadruga“ nije bila sposobna. Ako se ona i do danas u nekoliko održala na Balkanu, to

je zbog turskog načina porezivanja, koji je brojao ognjišta ili dimnjake a ne glave. Čim je Miloš naredio knezovima da „popišu glave“ i ustanovio „poreske glave“, on je potpisao smrtnu presudu „zadruzi“. Nju je srpski poreski sistem još donekle favorizovao, ali i to je sad svršeno.

U našoj zemlji postoje i danas, – pod imenom komunice ili komuni, zajedničke ispaše, zajedničke gore, zajedničke šume i zajedničke planine jednoga plemena, jednoga sela ili jedne porodice. Svaki član ima podjednako pravo uživanja: svuda stoku napasti, kositi, toro

ve graditi i orati, goru seći, kolibe i savardake podizati (ali bez zida sa temeljom), letovati, pa i zimovati. Ali sve je to privremeno, jer ga seljaci uvek mogu s mesta pokrenuti. „Svaki plemenik ili seljak ima udeo u komunici, ali ne zna gde je taj njegov deo, pa zato ga ne može ni prisvojiti ni otuđiti“, – tako glasi usmeno običajno pravo. Komunika pripada samo članovima jedne određene zajednice. U nju se ulazi kad se ispune izvesni uslovi. Kad se iz nje iziđe (kad se proda kuća i ognjište), gubi se i deo u komunici. One se dele po dimovima a ne po glavama. Osim pobrojanih imanja, komunice mogu biti i mlinovi i valjavice, koje grade svi i kojima se koriste po „redu“, ali su ovi „redovi“ nejednaki, i ne mogu se prodavati, za razliku od delova u komunici, koji su jednaki i neotuđivi.

3. Državni domeni. Državna svojina zemljišta je nešto sasvim različito od ovih ostataka prvobitnoga komunizma. Taj oblik svojine je više ili manje opravdan i razuman, prema tome na kakve objekte se odnosi. Razumljivo je na pr. što se svi putevi (čak i većina poljskih), svi drumovi, sve plovne reke, svi kanali, i t. sl., zadržavaju u državnoj ili opštinskoj svojini: inače bi pojedinci iskorišćavali svoj monopol nad ovim opšte korisnim dobrima da ucenjuju i eksploatišu svoje bližnje. Manje je razumljivo što pojedine države sve do danas održavaju u svojim rukama čitava poljoprivredna dobra, i to ne samo šume već i prava imanja. Krunski državni domeni su, istina, u istoriji igrali važnu ulogu, dajući vladaocima velikih prihoda za držanje vojske, za vođenje ratova i za borbu protiv sebičnih feudalaca, često u korist seljaštva i drugih radnih slojeva. Docije, posle seljačkog oslobođenja, te domene su često uzimali pod zakup trgovci i industrialci, unoseći u njihovu upravu praktični i organizatorski duh: tako se na pr. na domenima u Nemačkoj praktikovala napredna poljoprivreda, kakvu velikoposednici nisu umeli nikad da uvedu. Ne treba zaboraviti, međutim, da državnim domenima – više nego privatnom velikom posedu – pretila opasnost da se njihova uprava birokratizuje, i da usled toga oni daju manje prinosa, i da čak jedu novaca.

Još gori bi rezultat bio ako bi država uzela u svoje ruke seljačka gazdinstva, bilo samo čistu svojinu nad zemljom bilo i čitav inventar. To je ono što se danas čini u Rusiji: sva zemlja je pravno državna, seljaci su „večiti zakupci“, ali velike površine zemlje obrađuje država u svojoj režiji, pod imenom „sovhoza“. Nezgoda je večitog zakupa u tome što vlasnik (u ovom slučaju država) može neprestano da povećava zakupnu cenu: zakupac zbog toga nikad ne može da razvije svoju punu aktivnost, sa svešću da radi za sebe i za svoje potomstvo. A na pravom državnom poljoprivrednom imanju avet birokratizacije stvara još veće pokore nego u industriji ili saobraćaju.

U državnim rukama se danas izgleda još jedino mogu ekonomski opravdati ugledne ekonomije i naročito školska imanja. Tu se i ne ide za rentabilnošću, već se samo vrše tehnički eksperimenti i daje primer naprednog gazdovanja. Najzad, državna ili opštinska svojina nad zemljom mogla bi se pravdati kao rezerva, koja bi se docije, kada se seljaci proletarizuju ili kad se stanovništvo namnoži, – bez većih

potresa ekspropriacije, – delila oskudnim seljacima ili najamnicima. Tako se sprečava ili bar smanjuje spekulacija privatnog velikog poseda sa zemljišnim parcelama.

4. Posedi mrtve ruke. Slično državnim i opštinskim imanjima izvan prometa stoje t. zv. zemlje mrtve ruke: manastirska, crkvena, i školska imanja, zadužbine, muslimanski „vakufi“ i t. d. Na ovim zemljama se mesto slobodnog sopstvenika pojavljuju staraoci. Prelaz ovakvog poseda iz ruke u ruku nemoguć je, te se njegovo iskorišćavanje ostavlja slučaju, i najčešće je nedovoljno, a može biti i direktno štetno za društvenu zajednicu. Kod privatnoga poseda postoji korektura: rđav sopstvenik ga ispušta, bolji ga uzima. Ovde te korekture nema, pa nema ni napredovanja. Ovi oblici posedovanja su mogli imati neki razlog opstanka u doba kad državna vlast nije bila organizovana, te su razne ustanove bile utočišta za socialno slabe, bolesne i t. d. Danas, u veku socialne politike, profesionalnih i klasnih organizacija, vezani i neotuđivi posedi nemaju više svoga opravdanja.

Isto važi i za ustanovu porodičnog fideikomisa, t. j. poseda koji je vezan za jednu porodicu: iz nje ne može izići, uživatelj ga ne može ni prodavati ni zaduživati, a ne može mu se ni oduzeti. Ovo je imalo smisla u doba borbe između krune i vlastele: – služilo je kao osnov za održanje plemićkih porodica. Ali je fideikomis pozakao svoje rđave strane već u 18. veku, naročito u Engleskoj, gde je pravo nasleđa bilo strogo vezano za najstarijeg sina: drugi su morali bežati sa zemlje. Naslednik je ostajao bez obrtnog kapitala, jer je ostalima morao isplaćivati neku naknadu; obrada je bila vrlo rđava; održavala se latifundija ili veliki posed. Napoleo je prvo udario na ovu tvrđavu parazitske zemljišne aristokratije, – i već u svome Zakoniku zabranio je fideikomise. Ali u Zapadnoj i Srednjoj Evropi oni su ostali skoro netaknuti sve do Svetskog Rata: 5–10% celokupne površine bile su vezane. Danas je sloboda posednog prometa zavlдалa svuda, i to se za dogledno vreme može smatrati kao najbolji način za napredovanje poljoprivrede.

Okučje ili zaštita zemljoradničkog minimuma je mera slična fideikomisu, samo što ona postoji u korist malog seljačkog poseda. Nju su u Evropi izazvali prekookeanska konkurenrenacija, prezaduženost seljaka, sve veći broj prinudnih prodaja, iseljavanje seljaka u varoši, proždiranje malog i srednjeg seljačkog poseda od strane velikog, – upravo sve one pojave koje karakterišu prelazak iz naturalne u novčanu privredu. Mi ćemo se na ovo zanimljivo pitanje vratiti kad budemo govorili o seljačkom porodičnom gazdinstvu.

5. Privatni posed. Nosiozi zemljišnog kapitala, najzad, mogu biti privatna lica. To je najobičniji, normalan slučaj. U industriji i trgovini se javljaju razni oblici udruženja za rad: trgovačka društva, komanditna društva, akcionarska društva, komanditno-akcionarska i društva sa ograničenim jemstvom, i t. d. Svega toga u poljoprivredi nema, osim kad se poljoprivredno gazdinstvo vezuje za kakvo industrisko, spekulativno ili melioraciono preduzeće, i u kolonijama. Inače su rad zemlje i gajenje stoke u tolikoj meri vezani za porodični život, da njima ne odgovaraju nikakvi trgovački oblici preduzeća. Zadruga svojinu, za koju bi se moglo misliti da bi možda odgovarala poljoprivredi, na postoji nigde. Čak zadruge za rad koje postoje u Italiji i u Palestini nemaju zadrugu svojinu zemljišta, već samo zajednički rade privatno raspodeljenu ili zajednički zakupljenu zemlju. Čak u Sovjetskoj Rusiji i u Palestini, u komunističkim zajednicama, zna se tačno za svaki komad zemlje kome pripada.

Sopstvenici drugih oblika kapitala (zgrada, stoke, mašina, alata i t. d.), obično su ista ona lica koja drže zemlju. Kad to nije slučaj, onda nastaju bezbrojne varijacije zakupa, napolice i t. d., koje ćemo naći kad budemo govorili o kapitalističkom načinu proizvodnje u poljoprivredi (gl. VII).

GLAVA IV.

Poljoprivredno gazdovanje

Gazdinstvo je za poljoprivredu ono što je preduzeće za industriju, radionica i radnja za zanat, dućan za trgovinu. Ali ono je za poljoprivrednika nešto više: mesto za život i za rad, skup svih životnih radosti, strasti i patnja. Prirodni položaj zemljišta, stoka, zgrade, čeljad, – svi elementi njegove proizvodnje, – to je u isto vreme sadržina njegovog života. Za veliko-posednika i kapitalista, koji se poljoprivredom bave samo kao više ili manje rentabilnim zanimanjem, gazdinstvo ima sasvim drukčiji značaj: značaj trgovačkog posla, u smislu affaire, bussiness, ili Geschäft. Zato mi strogo dvojimo radno porodično gazdinstvo od kapitalističkog i rentierskog, i izučavaćemo ih potpuno zasebno. Ali ima izvesnih zajedničkih crta, koje čine da se može govoriti o poljoprivrednom gazdinstvu kao takvom, u opšte, bez obzira da li je ono radno ili kapitalističko. Ove zajedničke crte su: odnos prema prirodi i prema gradu.

Ceo taj skup živih i mrtvih stvari, cela ta saradnja ljudi i prirode, koja se manifestuje u biljkama i životinjama, u rašćenju i plodovima, – sve ono što se zove „ekonomija“, „imanje“, „polje“, „poljsko dobro“ ili kojim drugim imenom, – ima za one koji su njime zabavljeni, bilo na koji način, izvesnu neobičnu draž, i svojom magnetskom snagom vezuje ih za sebe. Zemljoradnja i stočarstvo traže izvesnu ljubav, privrženost, skoro strast, bez kojih se ne mogu uspešno obavljati. Veza čoveka i prirode, koje nema u drugim granama, čini da ima izvesne sličnosti između velikog i malog posednika, bogatog i siromašnog seljaka, čak između rentiera i zakupca, između poslodavca i poljoprivrednog radnika. I ako su im interesi različiti, često oprečni, zajednička je njihova zavisnost od prirode: svi se raduju kiši da padne u dobar čas, kao što svi strepe od mraza, suše ili grada. – Još nešto ih vezuje: odnos prema varoši. Ma kako da se u klasnoj raspodeli približuju jedni više kapitalistima, drugi više radnicima, ipak svi poljoprivrednici, od najbednijeg napoličara pa do velikoposednika, imaju u glavnom jedan isti odnos prema gradu. Taj odnos je pre svega socialan: podređen je položaj ljudi sa sela, bez obzira na imovno stanje! Ali on je i tehnički i ekonomski. U tehničkom pogledu, od blizine grada zavisi orijentacija svih poljoprivrednih gazdinstava, ona utiče na izbor kultura kojima će se gazdinstva baviti, i određuje stepen intenzivnosti poljoprivredne proizvodnje. U ekonomskom pogledu, najzad, grad je merodavan za cene poljoprivrednih proizvoda: često se grad i selo stavljaju jedno prema drugom kao celine, bez obzira na podele koje inače u svakome od njih postoje.

Skoro istovetni odnosi prema prirodi i prema gradu čine da se može govoriti o poljoprivrednom gazdinstvu u opšte, nezavisno od toga što inače isto problemi ne interesuju kapitalističko i radno gazdinstvo, i što iste mere ne mogu biti uspešno primenjene u korist jednog i drugog. Odnos prema gradu je naročito važan za organizaciju (orientisanje i stepen intenzivnosti) poljoprivrednog gazdinstva, i za unovčavanje poljoprivrednih proizvoda. U ovoj glavi bavimo se organizacijom, da bismo iduću posvetili trgovini ili unovčavanju poljoprivrednih proizvoda.

ODELJAK PRVI

ORIENTACIJA GAZDINSTVA

Čime se baviti jedno gazdinstvo zavisi na prvom mestu od prirodnih uslova, pod kojima njegov rad ima da se obavlja. Ali u granicama tih uslova, svako poljoprivredno gazdinstvo se orijentiše u svojoj proizvodnji prema nekoliko raznih faktora. Tu najpre dolazi prometni položaj samog gazdinstva (blizu ili daleko od grada, na pruzi ili zabačeno). A zatim: ličnosti samoga šefa gazdinstva, i njegovog pomoćnog osoblja (bilo ono najamno ili porodično).

I. Prirodni uslovi.

Poljoprivreda je, – više nego ma koja druga privredna grana, – saradnja između prirode i čoveka, pa je razumljivo što ovde prirodni uslovi igraju tako važnu ulogu. Osobine klime i sastav tla s jedne, svetlost, vazduh i vazdušne struje s druge strane, od presudnog su značaja za uspevanje ove ili one kulture u dotičnom kraju. Svaka biljka i skoro svaka životinja imaju izvestan broj zahteva u tome pogledu koji moraju biti ispunjeni da bi oni mogli uspevati. Praktično govoreći, od toga će zavisiti veća ili manja žetva odnosno napredovanje životinja u mesu, mleku, masti ili radnoj sposobnosti. Ako bi se ovo načelo – koje najviše odgovara ekonomskom principu najmanjega napora – dosledno sprovelo, onda bi se u svetu izvršila savršena podela rada prema prirodnim uslovima. Svaka biljka bi se gajila onde gde ona uspeva idealno, sa najmanjim utroškom rada i kapitala, na najmanjoj površini, i najbrže. Konkurencije ne bi moglo biti, i vladala bi idealna harmonija među narodima. Ali ovo pretpostavlja da ne postoje razdaljine, i da se na svakom mestu mogu podjednako lako dobiti svi proizvodi, ma gde bilo njihovo najbolje mesto uspevanja. U praksi, te harmonije nema, već postoji konkurencija: svaka roba se bori za mesto na pijaci, bez obzira pod kakvim uslovima je proizvedena.

Mi smo već videli da postoji jedna podela po zonama, geografskim i ekonomskim, što čini da se tropska poljoprivreda razlikuje od subtropske i od severne, pomorska od kontinentalne poljoprivrede. Ali i pod istim klimatskim prilikama postoji razlika: između poljoprivrede na peskovitim, močvarnim, crnim, glinastim i dr. zemljama. Treća razlika dolazi od kombinovanog i raznovrsnog ukrštanja ovih dvaju uticaja, pa onda: uticaj blizine ili daljine obale, rečnog toka, da i ne govorimo ovde o pijacama, saobraćaju i t. d. Plodnost jednog zemljišta jeste rezultat saradnje vrlo mnogih faktora, u prvom redu klime i zemljišta. Te

prirodne okolnosti mogu se veštački menjati, ali s tim da rentabilnost dotične kulture bude manja. A ako se hoće da vodi računa o toj rentabilnosti, onda prirodni uslovi ne samo menjaju orijentaciju gazdinstva, već postavljaju jednu granicu preko koje se razumno ne sme preći. Otuda su na pr. poljoprivredne kulture jednolike na severu, na planinskim visinama ili na oskudnim peskušama, dok su one raznovrsne u blagim i bogatim predelima juga. I u jednom i u drugom predelu raznolikost je pak veća blizu gradskog centra, a manja dalje od njega.

Često je za negovanje jedne kulture (na pr. šećerne repe) od važnosti, pored prirodnih uslova za njeno vlastito uspevanje, i to da li tu možda ne uspeva i neka druga kultura, koja mora da se obavlja u isto vreme kad i prva, a važnija je od nje za dotično stanovništvo (na pr. seno). Isto tako od velikog uticaja su potrebe stoke, naročito njena zimska hrana. Ako se sužavaju pašnjaci i livade, moraju se uvećavati druge kulture, obično okopavine, koje daju dopunsku hranu za stoku, mesto sena. Za neke pokrajine, najzad, pitanje pijaće vode od presudnog je značaja za određivanje kulture: tako za pečenje rakije, za metilj kod ovaca, i t. d.

Nikad ne treba zaboraviti da poljoprivreda nije samo proizvodnja espapa za pijacu: to je pre svega stvaranje hrane za ljude i stoku. Zato se ona rukovodi na prvom mestu ovom potrebom: jesti i živeti. Ona nikad ne može da se specializuje kao industrija ili zanat, a ma kakve prirodne prilike bile. Ona mora biti raznovrsna: jedna kultura dopunjava drugu. Pojava integracije u poljoprivredi je češća, i mi smo razloge za to već naveli: da se zemlja ne iscrpe istovetnim kulturama, da se stoka hrani i da se radna snaga zaposli preko cele godine.

Jugoslavija raspolaže vrlo raznorodnim prirodnim prilikama na relativno maloj površini. Po klimi i terenskim prilikama ona se deli na nekoliko reona, od kojih se svaki odlikuje tipičnim crtama, koje su samo njemu svojstvene. Suva, kontinentalna klima Istoka odudara od vlažne klime Severo-Zapada. Cela zemlja u glavnom pati od suše, i zbog toga mora 1) da se oprezno krče šume, da se ne bi stvarala neupotrebljiva golet, koje već ima dosta; 2) da se sve više praktikuje t. zv. suvo ratarenje, t. j. kulture koje ne traže navodnjavanje; 3) da se irigira svuda gde ima vode u blizini, ili se pak mora direktno navodnjavati.

U pogledu terenskih prilika, naša zemlja na Severu ima velikih ravnica, a inače je većim delom pod brdima i planinama. Naše ravnice pružaju skoro idealne uslove za zemljoradnju (ratarstvo) i za intenzivno stočarstvo. Brda i planine pak dopuštaju veliku raznovrsnost u kulturama. Valoviti tereni (na pr. Šumadija) imaju ispaše koje bi se mogle pretvarati i u druge kulture, ali je to obično nemoguće zbog velike udeljenosti tih ispaša od ziratnog zemljišta. Otuda je naše stočarstvo u tim krajevima odvojeno od ratarstva, što je šteta i u tehničkom i u ekonomskom pogledu.

Šume zauzimaju glavno mesto u svima našim predelima gde ima visija: vlažniji reon, Centar države, Zapad i Severo-Zapad i suvlji reon, Jug, Istok, Primorje. Oni su obično retko naseljeni, te se mogu vršiti odlične kombinacije ratarstva i šumarstva. Onde gde su šume stabilne (vlažniji reon) ovo kombinovanje mogu da vrše i sami seljaci. U suvljem pak reonu, mora se javnim merama pošumljavati, jer se zemljište bez prestanka roni, spira i ogoljuje.

Na visijama su, pored šuma, i ispaše, kao regionalna pojava. Jedne su senokoše, na visoravnima, u alpskoj zoni (alpske livade, suvati, katuni); druge su apsolutne ispaše, po padinama i malim zaravnima, koje nisu dobre ni za šta drugo (najsiriomašniji krajevi u zemlji: karst i visoravni na Jugu). Ovde druge imaju najzaostaliye stočarstvo, i vrlo će se teško pošumiti i privesti kulturi: to mogu biti samo pićne biljke, koje podnose plitko i suvo zemljište.

Ratarstvo je glavna grana u severnoj ravnici, u dolinama većih reka (Posavina, Pomoravlje). U talasastim predelima ratarstvo se uspešno kombinuje sa šumarstvom, ispašom stoke, voćarstvom, vinogradarstvom i baštenskim kulturama. Ovde se ljudi bave čistim ratarstvom (žitarice) i onda kad ono nije rentabilno, iz ovih uzroka: rđav saobraćaj, nerazvijena trgovina, navika da porodica proizvodi sve što je potrebno za njenu ishranu. U pasivnim krajevima, ratarstvo se ne sme dalje održavati, već se mora zamenjivati drugim, rentabilnijim kulturama, za koje su oni u ostalom pogodniji: šumarstvo, stočarstvo, voćarstvo.

Voćarske i aradinarske kulture kod nas imaju neobično povoljnih uslova za razvijanje. Zato ih ima u svima pokrajinama, a negde se odlikuju prvoklasnim kvalitetom: voće (naročito šljiva), duvan, grožđe, afion, hmelj. Gradinarske kulture negde već imaju ili mogu da dobiju u čitavim krajevima intenzivan, baštenski karakter: Primorje, Hercegovina, Južna Srbija.

Ova raznorodnost – simpatična turistima – u ekonomskom pogledu predstavlja jednu slabost, danas kada se sve vrši u znaku specializacije i međunarodne konkurencije po cenama i po kvalitetima. Tek se velikim naporom koordinacije – od strane države i organizovanih pojedinaca – možda će se moći raznorodni delovi naše poljoprivrede sklopiti u jednu harmoničnu, organsku celinu. Prvi korak na tome putu je da se upoznaju i razviju specifične odlike pojedinih krajeva i odredi im se pravo mesto u privrednoj celini ove zemlje.

Najviše brige zadaju t. zv. pasivni krajevi. Takvih krajeva kod nas u stvari nema, jer pokrajine koje oskudevaju u jednim prirodnim uslovima imaju u izobilju druge. Tako na pr. Crna Gora, uz mnogo šume, a možda i rudnih blaga, ima močvari koje bi, isušene, dale odličnu ziratnu zemlju. Tu je centralno pitanje puteva i železnica i isušenja podvodnih zemljišta. Samim isušenjem Skadarskog Jezera dobilo bi se nekih 16.000 ha ziratne zemlje, a regulisanjem Zete oteli bi se od povremenog plavljenja veliki kompleksi: „eto radikalnog rešenja za pitanje ishrane Crne Gore.“

II. Saobraćajni i tržišni odnosi.

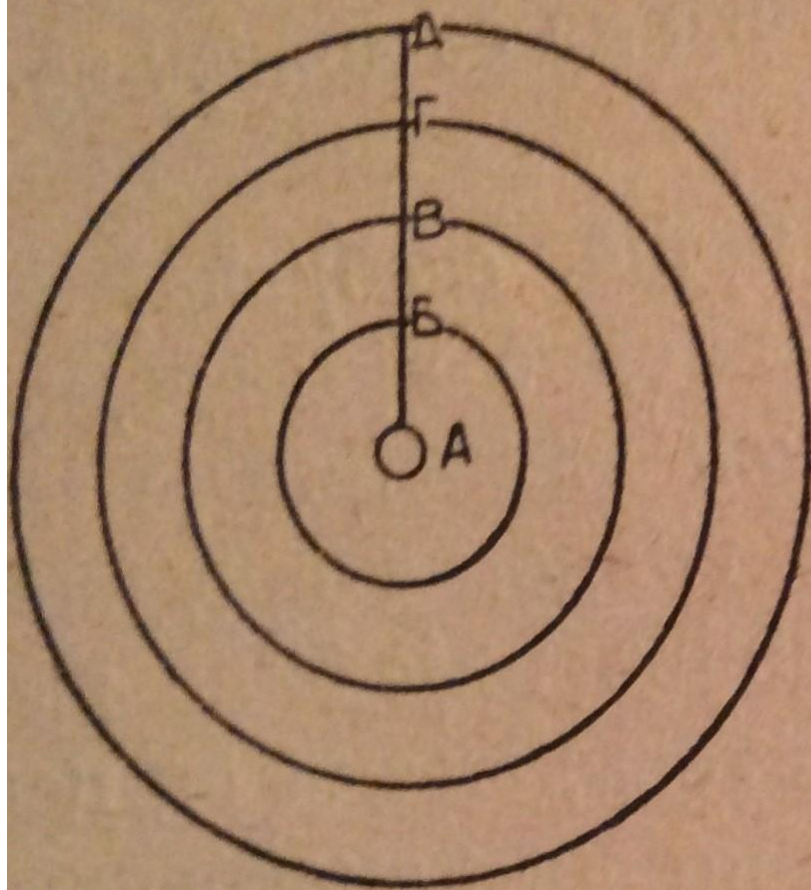
Dok su u primitivnoj poljoprivredi od presudnog uticaja prirodni uslovi, na višem stupnju razvoja ovi se veštački menjaju, i proizvodnja se sve više prilagođava zahtevima tržišta. Ne gaji se sve što može da uspeva, niti pak samo ono što najbolje uspeva, već sve što se najviše traži i što može da se prenese na tržište zahvaljujući saobraćaju. Obrnuto, jedan grad ne kupuje izvesne proizvode iz kraja gde se oni najuspešnije gaje, ako je taj kraj toliko udaljen da se ne može platiti prenos. Čestp se isplati proizvoditi na licu mesta pod težim uslovima i sa većim utroškom rada i kapitala nego donositi iz daleka, pa ma kako tamo bili povoljni uslovi proizvodnje. (Granica je klima: pomorandže se ne mogu proizvoditi u Beogradu, osim pod staklom, a to je mnogo skuplje nego da se donesu iz Španije ili čak iz Amerike).

Da bi se pokazao uticaj koji vrše saobraćaj i blizina tržišta na orijentaciju poljoprivredne proizvodnje, slavni nemački naučnik Hajnrih fon Tinen zamislio je jednu „izolovanu državu“: veliku ravnicu sa gradom u sredini i ravnomerno ispresecanu putevima (oko 1825 još nije bilo željeznica). Zato što su pojedina mesta različito udaljena od centra, ona će se baviti raznim kulturama, tako da neposredna okolina zadovoljava njegove najhitnije potrebe, dok će se u daljim „krugovima“ proizvoditi ono što najbliži krug ne može da proizvede usled oskudice u zemlji. Intenzivne kulture „slobodnog gazdinstva“ će biti odmah oko grada: kvarne namirnice (mleko, povrće, živina), ali i trava na livadi za ishranu stoke. Drugi krug će proizvoditi drvo za gorivo i građu, koje ne može da plati veliki podvoz. U trećem krugu se gaje žitarice. U četvrtom su pašnjaci sa stokom, a odatle se dovozi i vuna, kože i t. d. U petom je već divljina: odatle se donosi divljač, krzno, perje, i t. d.

Fon Tinenova teorija o orijentisanju prema tržištu sadrži nesumljivo jednu dobro uočenu pojavu. Ali ne treba zaboraviti dvoje: 1) da je ona građena u doba kad željeznice još nisu postojale, a još manje moderne ledenice u vagonima; 2) da ona važi samo za gazdinstvo koje se poljoprivredom bavi iz trgovačkih razloga, t. j. za veliko posedničko, kapitalističko, ili bar moderno farmersko gazdinstvo američkog tipa. Ona je vrlo interesantna i danas, naročito u zemljama nerazvijenog saobraćaja, i može da objasni izvesne pojave ili da sugerira neko objašnjenje. Međutim, ta teorija je mnogo izgubila od svoje opštosti od kad su učinjeni veliki tehnički napretci na polju saobraćaja i na polju prerađivačke tehnike, u poljoprivredi i u poljoprivrednim industrijama.

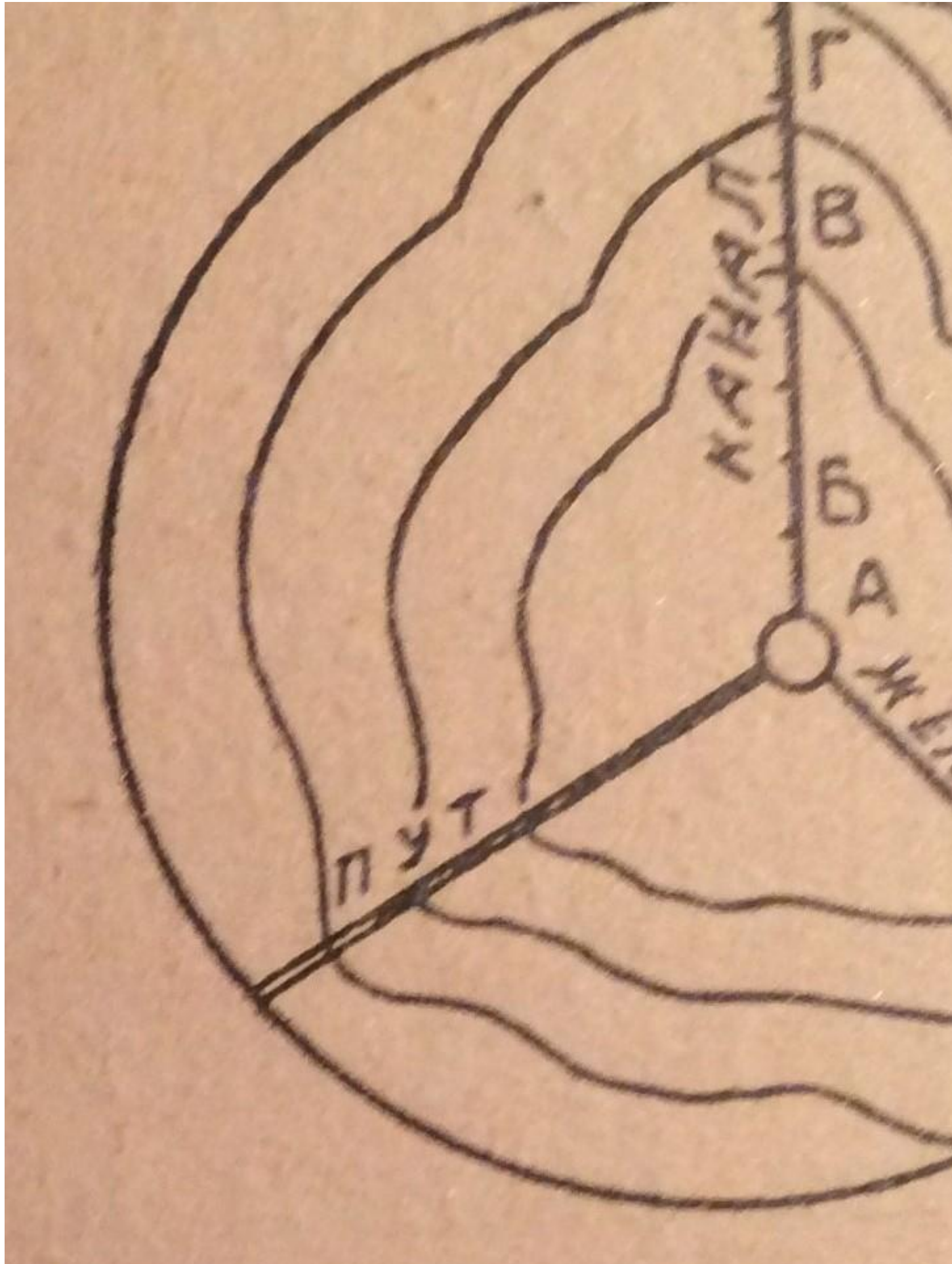
Današnje željeznice i parobrodi sa modernim instalacijama za hlađenje omogućavaju dovoz baš kvarnih mlečnih, mesnatih i baštenskih proizvoda iz velike daljine. Zatim, cene zemljišta i stoke a naročito radne snage toliko su niže u tim udaljenim predelima, da onde proizvedeni artikli mogu da plate velike podvozne troškove, pa da ipak konkurišu artiklima iz „prvog kruga“. Maslo sa Belja tuče ono iz beogradske okoline; kaliforniska jabuka uspeva da konkuriše požeškoj i tetovskoj na našoj pijaci; da i ne govorimo o američkoj pšenici i kukuruzu! To nije sve. Danas se voće i povrće konzervira, a mleko se kondensuje i pasterizira, tako da daljina više nije nikakva tehnička prepreka. Jevtinoća saobraćaja i vrsnost industrijske prerade uništavaju preimućstva neposredne gradske okoline.

Тиненови кругови

Д

Dejstvo saobraćajnih sredstava

Druga primedba se odnosi na seljačko porodično gazdinstvo. Ma gde se nalazilo, naročito u zaostalim zemljama, ono ima težnju da samo proizvede sve što je potrebno za ishranu članova porodice i stoke pa ma kako povoljni uslovi bili za njegovo specializovanje po pravilima koja je formulisao fon Tinen. To dolazi do njegovog ishranjivačkog karaktera. Tek u drugom redu ono misli na pijacu. Zato se u neposrednoj okolini Beograda nalaze ne samo livade za stoku (što je pravilno, ako su veštačke, detelinske i t. d.), već i žitarice, pa i zabrani za gorivo i građu.

Ali ove rezerve ne smetaju da je osnovno opažanje fon Tinenovo tačno. Njega su ruski pisci primenili na orientisanje gazdinstava ne samo prema Petrogradu i Moskvi, već i prema ostalim gradovima. Čitava jedna mreža t. zv. „izotima“ plete se oko svakoga centra, sa više ili manje pravilnim krugovima, s obzirom na prirodni položaj, naseljenost, puteve. Pravilnost krugova naročito narušavaju železnice, koje vuku za sobom magnetskom snagom prema glavnom gradu, bacajući u stranu često najbliža mesta oko njega, ako samo ona nisu na železničkoj pruzi. Tako se, u odnosu na Beograd, mnoga mesta na zagrebačkoj i subotičkoj pruzi – čak iza Novog Sada – nalaze u prvom krugu, dok se Sopot nalazi u trećem ili četvrtom!

Ova teorija ima još dve vrlo značajne primene. – Jedna se odnosi na orientisanje poljoprivrednih gazdinstava u čitavom kompleksu država; druga na unutrašnju organizaciju proizvodnje s obzirom na udaljenost pojedinih parcela od kuće ili salaša.

1. Industriske zemlje sa velikim gradovima su za poljoprivredne i slabo naseljen na jednom kontinentu ono što su gradovi za polja. Tako se dešava da čitave države, kao Danska pa delimično i Holandija, budu za London – Englesku ono što je zemunsko i beogradsko polje za Beograd, t. j. da se nalaze u prvom pojasu. Prema onom zapadno-evropskom industriskom trouglu (Liverpul–Ženeva–Berlin), Alpi i skandinavske zemlje pojavljuju se kao drugi pojas, jer daju drvo, dok su srednje evropske zemlje, Rusija i Severna Amerika u trećem, žitnom pojasu; Sibir, Argentina, američki i kanadski Daleki Zapad i Australija daju pašnjačku stoku, konserve i ekstrakte; najzad, srednje-aziska stepa, kanadski i sibirski Sever i zabačeni krajevi Balkana daju krzna od divljači.

2. Na samom gazdinstvu, raspored kultura se vrši prema blizini kuće ili salaša, gde se nalazi stoka i alati, i odakle se ide na rad. Povrtarske biljke gaje se odmah oko kuće, jer njima mora da se posveti više pažnje: priređivanje zemljišta, đubrenje, okopavanje, polivanje. Isto važi za stoku: ona koja zahteva više nege (goveda i svinje, živina) drži se u neposrednoj blizini staja, dok se konji i ovce mogu ostaviti daleko. Poljoprivredne industrije se praktikuju redovno uz samu kuću.

Sa svima korekturama koje su poslednjih sto godina poljoprivrednog i industriskog napretka donele fon Tinenovim teorijama o orientisanju kultura prema centru, može se reći ovo: pitanje saobraćajnih troškova je odista još uvek centralno pitanje u poljoprivrednoj proizvodnji. Oni utiču ne samo na izbor kulture, već i na oblik u kome će se jedan proizvod pojaviti na pijaci. Ako su saobraćajni uslovi povoljni, on će ići manje oplemenjen nego ako su oni teži. Isti proizvod, na pr. krompir, ići će u sirovom stanju iz neposredne blizine grada, dok će iz veće daljine dolaziti u obliku suvih flekica, štirka, brašna ili špiritusa. Krompir se prodaje sirov još i onda kad se raspoložuje sa dovoljno đubriva, a to je opet u blizini velikog grada. Najzad, sirov krompir znači skupu zemlju, jer sto kila špiritusa zahteva mnogo više zemlje nego sto kila krompira, a prevozni troškovi po kilometru su isti. I ako se ne može uvek primeniti u današnjim uslovima poljoprivredne proizvodnje, fon Tineova teorija je od onih koje uvek treba imati na umu.

II. Šef gazdinstva.

Ljudski rad zacemento ima u poljoprivredi manje udela nego u industriji ili zanatu: njegovom zamahu ostavljeno je ovde manje polje. Prirodni i saobraćajno-tržišni uslovi postavljaju granice njegovoj aktivnosti. Pa ipak, nije svejedno ko se nalazi na čelu jednoga gazdinstva. A u koliko se kulture više diferenciraju i specializuju, i u koliko su veće veze sa tržištem, poljoprivrednikove osobine moraju se više prilagoditi zahtevima posla i prometa. Svaki čovek nije za svaku kulturu. Jedna zahteva više smelosti i iniciative; druga više marljivosti u obradi; treća veštog kupca alata; četvrta dobrog trgovca u prodaju. Ovde je potrebna naučna i stručna sprema, onde veština u raspodeli posla među ljudima; tu istrajnost u naporu, tamo naročita ljubav i strast. Može se mnogo što i naučiti, ali za izvesne kulture treba imati ako ne prirodnu obdarenost, ono naročitu naklonost. Pored objektivnih uslova (priroda, saobraćaj, tržište), za uvođenje i uspešno praktikovanje raznih kultura od presudnog značaja individualne sposobnosti i podobnosti šefa gazdinstva i njegovih glavnih pomagača. To naročito važi za poljoprivrednike kada su na višem stupnju, kad se pretvaraju u profesionalce. Na nižem, seljačkom stupnju, ni sama zemljoradnja, pa ni čitava poljoprivreda nije jedno zanimanje, jedan zanat: to je način života, društveni status.

Dobar poljoprivrednik će se obično ispoljiti na dva načina. Ili će 1) izabrati takve kulture i gazdinstvo voditi tako da proizvodni troškovi budu minimalni, t. j. da dobija mnogo plodova sa malo rada i kapitala; ili će 2) za svoje proizvode dobiti veliku cenu, bilo orientiranjem kultura prema tržištu bilo izbegavanjem posrednika. Dobar proizvođač žita, osim toga, neće gledati samo da skine što veću žetvu, već i da udesi takav plodored da procenat korova i urodice bude minimalan, a da raspored radne snage ne izazove pretrpanost u jednom a prazne dane u drugom periodu. Odgajivač marve će obratiti pažnju na druge stvari: on će ograničiti proizvodnju žita, a uvećati pićne kulture, ne gubeći iz vida kulture koje će apsorbovati sada dobiveno stočno đubre. Ova specializacija – izdvajanje proizvođača hrane od odgajivača – ne mora da se sprovede potpuno. Na većini terena će čak biti nužna kombinacija zemljoradnje i stočarstva. Ne izbacuju se dakle pojedine kulture grane, već se samo jedne ističu na račun drugih.

Ima jedna važna činjenica, koja vrlo mnogo ograničava inicijativu šefa gazdinstva. To je sama veličina njegovog poseda, bolje reći odnos koji postoji između broja raspoložive vlastite i potrebne radne snage. Tu je u isto vreme ključ onoga problema koji je toliko mnogo diskutovan u agrarno-političkoj nauci, problema o preimućstvima i malog poseda. On se svodi na pitanje o radnoj snazi: ako je porodična radna

snaga dovoljna, onda nema teškoće; ako ove nema ili je nedovoljna, odmah se pojavljuje potreba za najamnicima. Od ovoga zavisi i izbor kulture: za t. zv. intenzivne kulture najpogodnija je porodična radna snaga; za ekstenzivne, naročito sa mašinama, može se upotrebiti i najamnička. Ali je isto tako tačno da često od izbora kulture zavisi da li će jedno gazdinstvo biti porodično ili najamničko, jer sve kulture ne zahtevaju podjednaku količinu radne snage.

O tome svemu odlučiće šef gazdinstva. Ako je to seljak ili poljoprivrednik čija deca rade, on će videti da li je bolje raditi samo sa svojim, pa makar ekstenzivno, ili uzeti intenzivnu kulturu, pa bilo i sa najamnicima. Moraće da vodi računa o prirodnim i saobraćajnim uslovima, ali u tim granicama njegova uviđavnost može lepo da se manifestuje. U opšte govoreći, uviđavan šef malog gazdinstva će se najradije opredeliti za kulture povrća, vina, voća i industriskih biljaka, kao i za izvesne grane stočarstva i marvogojstva, jer ima dosta radne snage i to takve koje je marljiva i oduševljena, – što baš traže pomenute kulture. – Veliki posednik, čije imanje prelazi jedan izvestan broj hektara (različit prema prilikama), odlučiće se teško na ove kulture, osim ako su saobraćajne i pijačne prilike neobično povoljne. Pa i onda će ova orijentacija biti samo za kratko vreme: on ne može da podnese rđave cene čak ni privremeno, pošto mora da plaća tuđu radnu snagu.

Pored profesionalnih i duhovnih sposobnosti, šef gazdinstva mora da ima i materialnu snagu. Kapital je potreban ne samo zbog investicija, koje zahtevaju izvesne kulture (kao hmelj, vinova loza), već i zbog rizika koji je kod istih kultura veliki. Od ove snage takođe zavisi da li će se šef gazdinstva opredeliti za ovu ili onu kulturu.

Pri svemu tom, u poljoprivredi, naročito na malom posedu, lična sposobnost nadmašuje sve druge faktore. Ali ta sposobnost ne dolazi slučajno i ne stiće se u toku jednoga života: obično je ona plod tradicije, koja se s kolena na koleno prenosi u nasleđe. Zemljoradnja je vrlo često vezana za tradiciju, naročito u nekim granama: Holanđani i Bugari su baštovani, kao što su Flamanci proizvođači lana, Francuzi majstori za sir, i t. d.

U novije doba, usled sve veće radne intenzivnosti, upotrebljava se i na malim gazdinstvima najamna radna snaga, i otuda uloga šefa gazdinstva postaje još važnija, kao poslodavca i organizatora. On ima da rukuje ljudima, da zapoveda. Arebo kaže: Devet desetina veštine u poljoprivredi sastoji se u rukovanju (manipulisanju) ljudima, pa bilo da gazdinstvo vodi sam sopstvenik, bilo njegov činovnik, i to ne samo u odnosu prema potčinjenima, već i prema svima koji sa gazdinstvom dolaze u poslovnu vezu. Zbog toga se sve više nameće pitanje spremanja, izgrađivanja šefa gazdinstva. Dva su načina za to: 1) praktično izgrađivanje, teoriskim i praktičnim obrazovanjem; 2) naučna sprema u stručnim školama i stručnom literaturom. A ako lične osobine koje šef gazdinstva treba da ima istiće se iznad svega marljivost i lični ugled. On mora, s jedne strane, da bude iskusan i vešt, da dobro poznaje svoj zanat, i da ume najbolje od svih da rukuje svima alatima i mašinama. „Zemljoradnja je veština najnužnijeg“: šef gazdinstva mora znati kad je šta najpreče da se uradi; on mora biti „živi kalendar“. S druge strane, njegova nadmoćnost nad svima ostalima mora stalno da se manifestuje: on poznaje radnu sposobnost svakog pojedinog radnika ili člana porodice, njegovu snagu, okretnost, ozbiljnost, volju za rad, navike, običaje, jednom reči dušu. Njegovo držanje mora biti takvo da nikad ne zasluži potsmeh potčinjenih: zato mora poznavati stvari koje

naređuje, i biti prvi i najbolji radnik na imanju. Ako sam ne ume ili neće da vodi gazdinstvo, treba da izabere šefa koji će najbolje odgovarati ovim zahtevima.

Proorientisanje gazdinstva vrši se bez prestanka, samo sa više ili manje plana. Čim se opazi da jedna kultura ne daje više povoljne rezultate, prelazi se na drugu, ili čak na novu grupu kultura. U našoj zemlji, to pitanje preorientacije postavlja se u vrlo akutnoj formi od kad se opazilo da naš izvoz neprestano pada od 1924 na ovamo, najpre u vrednosti, a poslednje tri godine i u težini. Sve više izgleda da nam je konkurencija sa Severnom Amerikom nemogućna u žitaricama. Otuda predlog da obratimo veću pažnju našem stočarstvu i voćarstvu, u čemu nam Amerika ne može lako konkurisati, a koji uz to najviše odgovaraju maloposedničkom karakteru naše zemlje.

ODELJAK II.

INTENSIVNO I RACIONALNO GAZDOVANJE

Neki sistemi i neke kulture intensivnije su od drugih, t. j. za svoje uspevanje traže veće ulaganje rada i kapitala po obrađenoj jedinici površine. Popravljen tropoljni sistem intensivniji je od običnog smenjivanja useva, a kultura okopavina (repa, krompir, kukuruz) intensivnija je od kulture strmnih žuta. Celo gazdinstvo će pak biti u toliko intensivnije u koliko na njemu oranice zauzimaju veće mesto nego pašnjaci, livade i šume, i u koliko na oranicama veći deo otpada na okopavine. Među samim okopavinama, obična repa je intensivnija od krompira, jer traži više rada i veći inventar, i kad se stoka njome hrani stočarstvo je intensivnije. To važi još mnogo više za šećernu repu, jer ona donosi još ove koristi: daje dragocene otpatke za stoku, šećer za porodicu; duboko drobi zemlju, i izaziva jako đubrenje, što dobro dolazi u sledećim kulturama; zaposli radnu snagu u doba kad nema drugih radova, i ne daje nikakva posla u vreme kad se ore žito. Na taj način, gajenje šećerne repe podiže opštu intensivnost gazdinstva i povećava prinose na svima boljim zemljama.

Sve je ovo tačno samo pod jednim uslovom: da se obrada vrši pametno, t. j. da se zemljište dobro đubri, i na taj način mu se vraćaju uzeti sastojci, i da se repa premešta sa njive na njivu. Inače se zemljište strahovito iscrpljuje, i postiže se upravo obrnuti rezultat, naročito ako se ne iskorišćuju otpatci za hranjenje stoke. Kod nas se desio ovaj poslednji slučaj. Posle 1923, veliki broj malih seljaka bacio se u Vojvodini i Sremu na proizvodnju šećerne repe, ali su zemlju tako brzo iscrpili, da su repu morali uskoro napuštati, u toliko pre što su cene sve više padale.

I. Suština i način sprovođenja.

Intensivnost jednoga gazdinstva meri se po tome koliko je rada i inventara bačeno na jedan hektar površine: broj radnih dana, broj upotrebljenih plugova, površina pod zgradama, količina upotrebljenog đubriva, stajskog i veštačkog, i t. d. Manje je sigurno merenje po uloženom novcu, kako čine Švajcarci, jer

su cene različite u raznim zemljama i u raznim periodima. Kad će se uvećati intenzivnost jednog gazdinstva, a kad će se ona smanjivati? – Uvećava se onda kad se sredstva za rad, saobraćajna sredstva i radna snaga usavršavaju i pojevtinjuju i kad cene poljoprivrednim proizvodima skaču, i to više na licu mesta nego na berzi. Čak i povećanje nadnica ne smeta intenziviranju, ako se samo uporedo popravlja kvalitet rada i ako rastu žetveni prinosi, usled upotrebe drugih sredstava za proizvodnju i bolje organizacije gazdinstva: Povećani izdatak za nadnice pokriven je viškovima sa drugih strana, i ako su cene ostale iste. U tome se upravo sastoji racionaliziranje: uvoditi takve promene u obradu koji prinosi povećavaju više nego produktivne troškove. Ovo se postiže na više načina: nabavljaju se pomoćna sredstva za obradu, nalazi se jevtiniji saobraćaj, ili se poboljšavaju metodi rada.

Može, na pr., poljoprivrednik da nauči nešto što nije znao: da nekoliko puta podrlja branom njivu posejanu jarom pšenicom, i tako bez većeg utroška konjske i ljudske radne snage postigne veliko povećanje žetvenog prinosa. Ili može na velikom imanju rđav nastojnik da bude zamenjen dobrim, sa istom platom, pa da se postigne velika ušteda, koja se onda baca na intenziviranje gazdinstva.

Ono što je intenzivno, t. j. što zahteva veći utrošak rada i kapitala, ne mora uvek biti racionalno, jer racionalno je ono što daje najviše rezultata sa najmanje truda i novca. Na nižem stupnju poljoprivrede, najekstenzivniji način obrade je u isto vreme i najracionalniji, dok je na višem stupnju obično racionalno kad se obrađuje intenzivno. Onda je racionalno iz zemlje što više izvlačiti i pod kulturu stavljati uvek nove komplekse; ovde – vraćati zemljištu oduzete hranljive sastojke i uvećati njegovu sposobnost da hrani biljke. U zemljama koje obiluju radnom snagom, racionalno je da ljudi što više rade; u onima pak gde nema ljudske radne snage, racionalno je da više rade mašine, pa makar poljoprivreda išla u širinu, i bila ekstenzivna. Intenzivnost je, dakle, vrlo relativna vrednost, dok je racionalnost nešto apsolutnije, određenije, što se približuje ekonomskom idealu optimuma. I ovo sve ne važi samo za pojedina poljoprivredna gazdinstva, već i za čitavu poljoprivredu jedne zemlje. Intenziviranje je jedan opšti zakon: obrađuju se sve gore zemlje i ide se na sve intenzivnije kulture. Ali to povećanje je racionalno samo onda, ako se najintenzivnije rade najbolje zemlje, i tako redom, do najgorih, gde je ekstenzivno obrađivanje najracionalnije, jer pod istim ekonomskim uslovima staje najmanje rada i kapitala.

Najveći nemački autoritet u nauci o gazdovanju, Fridrih Arebo preporučuje vlasnicima imanja da u intenziviranju svojih gazdinstava idu od prilike ovim redom. Neka najpre svoje gazdovanje poboljšaju na taj način što će svoj kapital ulagati u đubre, piću i nadnice, sve dotle dok je to još uvek rentabilno u datim okvirima stočarstva i plodoređa i u datom odnosu između njiva, livada, pašnjaka, šume i vrta: samo tako se sa svakim uvećanjem rada i kapitala postižu sve veći prinosi. Onda će pokušati da izvrše izvesne popravke na svojim alatima i mašinama, kako bi dobili bolji rad, i davaće radnicima izvesne nagrade i premije da bolje rade, ili će kupiti bolje seme. Za ovo ne treba bog zna kako veliki nov kapital. Ali kad ovim intenziviranjem dođu do granica rentabiliteta, t. j. kad troškovi počnu da rastu brže nego prinosi, onda će, ako ima još kapitala, menjati i uvećavati sam obim gazdinstva i njegovih postrojenja: proširiće teren pod šećernom repom, uzeće još koga konja, proširiće štale, zidaće staje i odaje za ljude, i t. p. Trebaće i više plugova, brana, triera, veće sume za nadnice i đubre, više stočne hrane.

U koliko gazdinstvo postaje intenzivnijim, u toliko je uloga šefa delikatnija i teža, u toliko razum (ratio) mora zauzimati više mesta, jer je u toliko teže postići da ono što je intenzivnije bude u isto vreme i

racionalnije. Rizik je sve veći, dejstvo vremenskih nepogoda katastrofalnije, opasnost od pada cena teža. Eto zato ne treba olako propovedati intenzivno gazdovanje (veštačko đubre, sprave, mašine, radno-intenzivne kulture). Tu ima puno odgovornosti, i ne bi se smelo činiti diletantski i neozbiljno. Srećom, seljak se od tih opasnosti brani (često više nego što treba!) svojim urođenim nepoverenjem prema novinama, naročito kad ove zahtevaju mnogo novaca.

Nauka o gazdovanju mora da odgovori još na jedno pitanje: koja veličina poseda je najbolja? Iz onoga što smo do sada videli sleduje odgovor: najbolji je onaj posed koji se može raditi u isto vreme najintenzivnije i najracionalnije. Suprotno od toga je latifundija: ona se radi najekstenzivnije i najneracionalnije. Pri tome, razume se, igra odlučujuću ulogu vrsta kulture, pošto ima ekstenzivnih i intenzivnih kultura. Zato se gornje pitanje mora dopuniti: koliki posed najbolje odgovara za proizvodnju te i te biljke ili negovanje ove ili one vrste stoke? Odgovor: onaj na kome se dotična kultura može negovati u isto vreme najintenzivnije i najracionalnije.

Ovaj odgovor nema samo teoriski značaj, i ne interesuje samo šefa pojedinog gazdinstva. On je od presudne važnosti za agrarnu politiku u opšte. Njime treba da se rukovodi i zakonodavac, ne samo kad sprovodi agrarnu reformu i deljenje zemlje, već i kad porezuje poljoprivredna gazdinstva, i kad preduzima druge agrarno-političke mere. On će pomagati samo onaj oblik i onu veličinu gazdinstva koji najbolje odgovaraju određenim kulturama i staraće se da se sva gazdinstva vode najintenzivnije i najracionalnije.

II. Granice intenziviranja.

U ekonomskoj teoriji je vrlo mnogo raspravljano pitanje o granicama do kojih je intenziviranje racionalno i o srazmeri između uloženi troškova i povećanih prinosa. Diskutovan je poznati zakon o opadajućem prinosu tla, ili o nesrazmernom prinosu (*rendement d croissant* ili *non-proportionnel*, *diminishing returns*, *abnehmender Bodenertrag*). Ovim zakonom su se bavili svi ekonomisti, i on se izučava u teoriskoj ekonomiji. On čini suštinu Rikardove teorije i Maltusovog učenja. Njega su vrlo rano otkrili francuski ekonomisti. Tirgo (oko 1770) sasvim prosto kaže: „ne može se nikad pretpostaviti da će dvostruki ulog dati dvostruki plod.“ U početku kulture, svaki nov rad uvećava prinos, i to povećanje ide tako sve do jedne optimalne tačke, a posle rad potrošen u intenziviranje veći je nego povećanje prinosa.

Ako prvih 15 tovara pšenice po hektaru staju, recimo – 100 dana rada ili 500 dinara troškova, da bi se na istom hektaru dobilo duplo, t. j. 30 tovara, neće biti dovoljno da se uloži 200 dana rada ili 1000 dinara, već mnogo više, možda tri ili četiri puta toliko: višestruko i dublje oranje, obilno đubrenje, stajsko i veštačko, prašenje. A da se i ovaj prinos duplira, t. j. da se dobije 60 tovara, trebaće ne samo udvostručiti dosadašnje izdatke, već možda i presađivati pšenicu, okopavati je, braniti od insekata i od ptica, i t. d., što će zcelo stati mnogo više nego dvostruko.

Za razliku od industrije, – gde se ritam proizvodnje može ubrzavati skoro beskonačno, – samo ako se raspolaže sirovinama i gorivom, – ovde postoji jedna granica preko koje se proizvodnja u opšte ne može uvećati. Ovu granicu postavlja organski karakter poljoprivrede, i ona je određena količinom hranljivih materija i bakterija u zemlji, podnebljem i vremenom koje je nužno za njeno klijanje i dozrevanje, i

prostorom koji mora da zauzme na njivi. Kad ovog ograničenja ne bi bilo, poljoprivreda bi se skoncentrisala na mali prostor, kao što je slučaj u industriji. Ona se međutim stalno širi i zauzima terene koji nikada ranije nisu bili rađeni. Ovaj zakon o opadanju prinosa ne važi samo za poljoprivredu. On se manifestuje i u drugim granama, naročito saobraćaju: da bi se udvostručila brzina jednog broda, treba često upotrebiti deset puta veću motornu snagu. Ali je on najočigledniji u poljoprivredi. Ne zaboravimo, najzad, da dodavanje izvesnih soli i mineralnih sastojaka popravlja zemljište u jednom pravcu, ali ga kvari u drugom: od šalitre se na pr. zemlja zakori, kao što od soli gubi svoju kapilarnost; pšenica poleže od đubrenja azotom, i t. d.

U praksi, ovaj zakon nema tako veliki značaj kakav mu pridaju ekonomisti teoretičari. Malo je gde do sada (osim u epruvatama naučnika!) postignut optimum do koga se isplati intenziviranje. Zatim, ovaj zakon ne važi podjednako za sve kulture i za sva gazdinstva. On na pr. nema isti značaj za kapitalista koji plaća svaki sat radnog vremena, i za seljaka domaćina, koji na svome imanju ne žali da provede 14 i 16 časova dnevno, samo ako je to celishodno, t. j. ako je nužno za opstanak porodice, kod siromašnog, ili ako su dobre cene na pijaci, za bogatijeg. Ima, najzad, izvesnih stalnih izdataka koji se moraju činiti, pa bilo gazdovanje ekstenzivno ili intenzivno: seme, nega, opšta uprava, interes na novac, i t. d. Često je baš dobro da se doda još malo više na sve ove pozicije, pa da se uveća žetveni prinos. Opasnost od zakona o opadajućem prinosu nastupa tek vrlo kasno, na onom stupnju intenzifikacije do koga ni kapitalističko ni seljačko gazdinstvo obično ne dolaze.

Evo jednog primera, koji navodi Laur, sa đubrenjem zemljišta za krompir. Na hektar krompira proizvodni troškovi iznose svega 1000 maraka: đubrenje 100, stalni troškovi 450, promenljivi troškovi 450. Ako se

sada izdatak na đubrenje povećava od 100 na 150, pa na 200 i na 250m., onda će se proizvodni troškovi menjati na ovaj način:

Đubre po ha,	Žetva po ha,	Đubre na 100 kgr.	Stalni troškovi na	Promenljivi troškovi	Ukupni
maraka	maraka	marka	100 kgr. marka	na 100 kgr.	
maraka	troškovi	marka	marka	marka	

na 100 kgr. marka

I	100	150	0,67	$450/150 - 3$	3	6,00
II	150	200	0,75	$450/200 - 2,25$	3	6,00
III	200	225	0,89	$450/225 - 2$	3	6,89
IV	250	235	1,06	$450/235 - 1,9$	3	5,96

Žetva, dakle, nije rasla srazmerno đubrenju: na jednu marku đubriva dolazilo je na prvoj parceli 1,5 tovar, na drugoj 1,33, na trećoj 1,12, a na četvrtoj samo 0.94. Dakle, o opadajućem prinosu potpuno važi. Pa ipak, ako pogledamo produkcione troškove, vidimo da je na prvoj parceli tovar krompira stajao 6,67

maraka, na drugoj 6, na trećoj 5,89, a na četvrtoj 5,96. Tek na poslednjoj, gde je đubrenje bilo najveće (250 mesto 100), počinje opet da poskupljuje tovar krompira, i ako je još uvek daleko od prve parcele.) Korist dolazi otuda što rad nije povećan (ili bar nije plaćen) i što su stalni troškovi formalno ostali isti, dok su u odnosu na đubrivo neprestano opadali. A u koliko su stalni troškovi manji, naročito u koliko je zemlja jeftinija, u toliko više pada u oči dejstvo ovoga zakona, na rentabilitet. Zato je on toliko frapirao engleske i američanske ekonomiste: tamo je zemlja jeftina, skoro besplatna. Manje je primetno njegovo dejstvo u maloposedničkim zemljama, kao što je Francuska, Švajcarska ili Jugoslavija. Ovde se, naprotiv, intenziviranje može preporučiti, da bi se bolje iskoristila radna snaga, stoka i postojeće zgrade.

Druga rezerva prema ovom zakonu dolazi otuda što poljoprivredna tehnika napreduje. Danas mnogo bolje nego ranije poznajemo pravila o ishranjivanju biljaka, đubrenje je usavršeno, i intenziviranje se vrši ne u masovnoj proizvodnji (žitarice), već u kvalitetnoj proizvodnji, koja se dobro plaća. Primećeno je, na primer, da se zakon o opadajućem prinosu mnogo kasnije ispoljava kod finijih vrsta krompira nego kod starih sorti, neoplemenjenih i namenjenih stoci. Tako se sa napredovanjem tehnike onaj optimum prinosa pomera, a dejstvo zakona o opadanju se odlaže, ili se „kompensira“. Kad kažemo „tehnike“, ne mislimo samo na upoznavanje bioloških zakona, već i na samu organizaciju poljoprivrednog gazdinstva, bolji izbor kultura, bolji raspored zgrada, veće iskorišćavanje svoje i tuđe radne snage, jeftinije kamate, zadružnu upotrebu mašina, i t. d. Jednom reči, bolje iskorišćavanje raspoloživih snaga i inventara, bez uvećanja izdataka na te pozicije, dopušta da se gotovine bace na intenzifikaciju: dejstvo zakona o opadajućem prinosu je smanjeno.

Treća napomena. Važenje ovoga zakona nije podjednako za privatne sopstvenike i za opštu narodnu celinu. Ova poslednja ima interesa u tome da se poljoprivreda intenzifikuje: da se više radi, da se zemlja bolje obdelava, da obilnije rađa, da bude više namirnica. Privatni poduzetnik, naročito kapitalist koji ide za zaradom, teži samo što većem čistom prinosu, i zbog toga tačno izračunava do koje granice mu se rentira da intenzivira proizvodnju: i čim renta počne da opada, bilo usled „zakona“ ili usled pada cena, on se vraća na ekstenzivne kulture, ili ograničava proizvodnju. Ne mari što će to prouzrokovati besposlicu, glad, iseljavanje i druge socialne nedaće. Seljak, naprotiv, želi što veći bruto prinos, jer on ne proizvodi prvenstveno za pijacu, već za vlastitu ishranu. Tako, i u ovome slučaju, kapitalistički posed dolazi u sukob sa opštim interesima. Nije slučajno da su najveće gladi i najveći talasi iseljavanja uvek bili baš u zemljama velikoga poseda, koji radi sa tuđom radnom snagom i nema računa da intenzivira proizvodnju preko jednog izvesnog stepena.

Zakon o opadajućem prinosu pojavljuje se kao grudobran velikog poseda, ali ga on ne spasava, pošto radno gazdinstvo uspeva da intenzivira bez obzira na „zakon“. Na taj način, ono tuče kapitalistički posed na njegovom vlastitom terenu, na terenu proizvodnje za pijacu. Pošto društvo ne može dopustiti velikom posedu da pobegne u ekstenzivne kulture, a ovaj ne može da se prilagodi intenzivnim i kvalitetnim kulturama, on mora da se cepa i da ustupa mesto radnom gazdinstvu, seljačkom ili farmerskom, kome zakon o opadajućem prinosu ne zadaje mnogo brige.

GLAVA V.

Unovčavanje poljoprivrednih proizvoda

Prodaja ili unovčavanje poljoprivrednih proizvoda je jedan od najvažnijih briga agrarne politike. Može se čak reći da je ona važnija od staranja da se unapredi sama poljoprivredna proizvodnja. Dobra cena se mnogo puta pokazala kao najbolji potstrek za veću i bolju proizvodnju – primer šećerne repe i hmelja u Vojvodini! Zato se u novije vreme prave napori u dva pravca: 1) naći potrošače koji mogu dobro da plate; 2) učiniti da što veći deo cene pripadne proizvođačima. Unovčavanje proizvoda igra sve veću ulogu u poljoprivredi: oblici unovčavanja su sve raznovrsniji i složeniji; predmeti koji se iznose na pijacu sve su mnogobrojniji; spoljna trgovina, najzad, uzima sve više maha, u koliko se poljoprivredna proizvodnja većma okreće na tržištu.

ODELJAK PRVI

RAZMERE I OBLICI UNOVČAVANJA

Bilo je jedno vreme kada se dobra nisu razmenjivala. Svaka porodična grupa je proizvodila za sebe sve što joj je bilo potrebno za život. Samo one stvari, koje porodica nije mogla ili nije umela da izradi, uzimale bi

se od druge porodice ili od drugog plemena. Vrlo rano su se obrazovala tržišta (slučajna i privremena) gde se vršila razmena. Na tim mestima susreta i pazara stvorili su se docnije gradovi. U trećoj fazi (16. i 17. vek), pijaca se još više razvila i postala je nacionalnom: razmena se stala vršiti između naroda i naroda, tačnije između države i države. U toku 18. veka, pojedine evropske države počinju prodirati u kolonije. A u četvrtoj fazi – u doba mašinizma, železnica i parobroda – trgovina dobija svetski karakter.

Trgovina se poljoprivrednim proizvodima – najpre sasvim ograničena, pošto se svaka porodica u glavnom starala o svojoj ishrani – bivala je sve većom u koliko je napredovala dvostruka podela rada: 1) između grada i sela i 2) u krilu same poljoprivrede. Stanovnici gradova prvi prestaju proizvoditi životne namirnice i odaju se trgovini i zanatima, a kasnije industriji. (Naši gradovi na Jugu još nisu potpuno napustili zemljoradnju, ali se ipak više bave industriskim biljkama nego proizvodnjom hrane.) Promet životnim namirnicama ranije nije bio slobodan: u Starom i Srednjem Veku nalazimo monopol trgovine žitom. Nju imati u svojim rukama često je značilo isto što i imati političku vlast. Docnije, ta trgovna je postala isto tako slobodnom kao i svaka druga. Predmeti ishrane sledili su zanatske i industriske i u tome pogledu: sve su se više okretali pijaci. Ipak, treba učiniti dve napomene: 1) ni jedna vrsta privrednika i ni jedna privredna grana još i danas ne proizvodi tako malo za pijacu kao poljoprivreda; 2) životne namirnice i sirovine koje proizvodi poljoprivreda još se ne udaljuju tako mnogo od mesta izrade, kao što biva kod zanata i industrije. I po razmerama koje je zahvatilo i po oblicima koje je do sada steklo, unovčavanje poljoprivrednih proizvoda daleko zaostaje iza trgovine zanatskim i industriskim izradama.

1. Od naturalne do novčane privrede.

Koliko je trgovina poljoprivrednim proizvodima zaostala vidi se najbolje po tome što u sred Evrope ima država gde poljoprivrednici sami pojedu 80% svoje celokupne proizvodnje, dok samo 20% iznesu na pijacu. Takva proizvodnja ne može biti specializovana, takvi poljoprivrednici nisu vešti ni u radu, a kamo li u prodaji. Još i danas seljaci se srazmerno malo služe novcem: Poreze i manufakturnu robu plaćaju redovno u novcu, ali za mnoge druge usluge daju nagradu još uvek u naturi: slugi, popu, seoskom berberinu, kovaču, krojaču, opančaru. I to ne samo u Južnoj Srbiji i Crnoj Gori, već u Vojvodini, Mađarskoj i Austriji, u Čehoslovačkoj, pa ponegde i u Nemačkoj.

1. Odlike novčanosti. Čista naturalna poljoprivreda, – u kojoj se ništa ne kupuje i ništa ne prodaje, u kojoj dolaze u obzir samo bruto prinosi i samo lični rad porodičnih članova, – takva poljoprivreda ne postoji više nigde u Evropi. Ali ni čista novčana poljoprivreda – u kojoj se prodaje sve što se proizvede, a od drugih se kupuje sve što se upotrebljava, u kojoj se vodi računa samo o neto prinosu, i gde se svaka sirovina, svaki rad i svaka usluga plaća, privreda koja je redovna pojava u industriji, krupnoj trgovini i bankarstvu, – ni takva privreda ne postoji u proizvodnji i prometu hrane i sirovina. Poljoprivreda je, dakle, izišla iz naturalne faze, ali još ni iz daleka nije potpuno ušla u pravu novčanu: sva je razlika u stepenu novčanosti koji je postigla dotična zemlja, odnosno pojedina oblast u zemlji. I u najnaprednijim evropskim zemljama, ima krajeva sa strašno zaostalim prometnim odnosima: Francuska ima svoju Savoju i Alpe, Engleska svoju Škotsku, Nemačka svoje Mittelgebirgen, Čehoslovačka svoju Zakarpatsku Rusiju, kao što Jugoslavija ima svoj Stari Vlah, Crnu Goru i t. d.

Glavna odlika u novčanosti u poljoprivredi jeste interesovanje za cene. Primitivnog „naturalnog“ seljaka brine samo količina žetve i mogućnost vlastite ishrane; naprednog, „novčanog“ poljoprivrednika brine više raspoloženje pijace za proizvode kojima se on naročito bavi. Pa i kod ovoga poslednjeg – to nikad ne treba gubiti iz vida – sopstvena potrošnja igra veliku ulogu. U okviru samoga gazdinstva troše se otpatci i sporedni delovi, kako od proizvoda koji se troše i prodaju (žito, voće, meso, mleko), tako i od onih koji se na licu mesta prerađuju (repa, krompir, konoplja, grožđe). Tako se u poljoprivredi mogu konstatovati dve podjednako jake težnje: 1) privezanost za tradiciju, čak i na štetu privrednog interesa i 2) računski žudnja za što većim čistim prinosom. Seljak hoće da jede hleb sa svoje njive, čak i pod samim Beogradom, gde bi se livada sa detelinom i intenzivno stočarstvo mnogo bolje isplatili. To je „predrasuda svoga žita“, koja samo dopunjuje „predrasudu velikog imanja“: dve bolesti naturalnoga stupnja u poljoprivredi. Ali on isto tako oseća potrebu da proda što više i da dođe do novaca, u kome vidi svemoćno sredstvo. Izići na pijacu, – to je treća velika strast seljakova, i ona se kao zaraza širi u dva pravca: na sve veći broj gazdinstava, i na sve veći broj artikala.

2. Broj gazdinstava. Blizina gradskih centara i saobraćajne linije određuje najčešće stepen novčanosti. Ali ima i drugih faktora: državna organizacija, koja traži sve više novaca u obliku dažbina: škola; crkva; detaljna trgovina; bankarstvo. A sve ove faktore gura onaj najvažniji, koji revolucionariše i minimizira ceo privredni i društveni život: industrija sa mašinama. Ona liferuje tako jeftine i tako dobre artikle, koji su se ranije izrađivali u samoj kući (odelo, obuća, sapun, sveće, nameštaj, i t. d.), da se sada poljoprivrednik odista može posvetiti samo proizvodnji hrane i sirovina, pokazivati viškove preko lične potrebe i nositi na pijacu. Od neposredne okoline gradova i sa železničke pruge ova težnja ide sve dublje, do najzabačenijih krajeva; od industriskih država, ona prodire u seljačke i zaostale zemlje; od velikih kapitalističkih poseda, ona je prešla na porodična seljačka gazdinstva, i ako ova vrlo dugo zadržavaju pretežan ishranjivački karakter. Iz godine u godinu, procenat proizvoda koji su namenjeni tržištu sve je veći, kako za pojedine kategorije gazdinstva, tako i za čitavu poljoprivredu jedne zemlje.

Države sa razvijenom morskom obalom, čak i pre pojave železnica, brzo su prešle na novčanu privredu. Trgovina hranom tu se praktikovala mnogo ranije nego u kontinentalnim državama: Grčka, Italija, Engleska, Skandinavske Zemlje. – U zemljama gde su se u Srednjem Veku razvili veliki gradovi, unovčavanje poljoprivrednih proizvoda brže je prodiralo nego u slabo naseljenim predelima. U našim krajevima, Dalmacija, Hrvatska, Slovenija i Vojvodina novčanije su nego južne zemlje, već zbog većeg broja starih gradova u njima. Poljoprivreda Mačedonije, pored ove zaostalosti, u nekom pogledu je novčanija od srbijanske, crnogorske i bosanske, iz istih razloga, u prkos vrlo slabim saobraćajnim sredstvima. – Veliko gazdinstvo, čak i u naturalnoj privredi (velika zadruga, na primer), izdvaja više proizvoda za pijacu nego malo. Na žalost, za naše zemlje nemamo uporednih podataka o tome. U Švajcarskoj, seljaci sa gazdinstvima od 3 do 5 ha sami troše 33%, dok posednici 30 do 70 ha troše samo 16%, a prodaju svih ostalih 84%. Pre rata, ruski seljaci su prodavali oko 40–45% svojih proizvoda, dok su seljaci u Srbiji prodavali svega 21%. – Prosečan procenat za sva gazdinstva uzeta ukupno takođe raste neprestano. U Švajcarskoj je 1901-3 prosečna prodaja iznosila 72, a 1910-6 – 79%. U Rusiji je za poslednjih 50 godina 19. veka taj procenat porastao sa 20% na 40%.

3. Broj artikala. Najpre će ići na pijacu oni proizvodi koji nisu neophodno potrebni za ishranu porodice, bilo zbog količine u kojoj ih gazdinstvo ima, bilo po vrsti ili kvalitetu. Grad će od sela tražiti na prvom

mestu osnovne životne namirnice: hleb, meso. Ostale će u početku sam proizvoditi: voće, povrće, mleko, živinu. Mi taj prelaz možemo golim okom posmatrati u malim gradovima svih naših pokrajina. Povrće, cveće, sveže i prerađeno mleko, jaja i živinu seljaci donose tek kasnije, i to najpre samo u veća mesta, gde ima više činovnika, koji ne rade svoje „polje“. Najpre dolaze proizvodi koji se mogu jesti odmah, a tek mnogo docnije počinju poljoprivrednici prerađivati hranu i sirovine (mlečni proizvodi, suvo meso, pekmez, suve šljive, vino, slanina, i t. d.)

II. Oblici unovčavanja.

To je čitava jedna bogata skala: od primitivne trampe između samih seljaka i između njih i seoskog trgovca („soli za žito“, „bonbone za jaje“!), do najmodernije terminske prodaje na berzama, gde se roba u opšte ne pojavljuje; – od neposrednog davanja iz ruku seljaka u ruke potrošača na nedeljnoj pijaci („u zdravlje da jedeš!“ – „u zdravlje da troliš pare!“), do ogromne vojske posrednika, trgovaca, senzala, agenata i trgovačke birokratije; – od hvatanja pileta u dvorištu i prodavanja brašna u torbici od 5 kila, do poljoprivrednih kartela elevatora, kanadskih pools i fabrika šećera, kondensovanog mleka, konzervi, špiritusa, duvana, pamuka i t. d., – od prodaje na „zeleno“ seoskom ili palanačkom trgovcu, šest meseci pre žetve, do zadružnih magacina koji unovčavaju pod najboljim uslovima, u pravo vreme, i daju proizvođaču celu dobivenu cenu; – od odlaska u grad za kanticu gasa ili za staklenice zejtina do liferovanja, zadružnim automobilom, pred kuću seljakovu svega što mu treba iz grada.

1. Primitivni oblici. Čovek bi mislio da su prvo razmenu proizvod činili među sobom susedi, susedne porodice ili bar plemena. To je pogrešno. I porodice i plemena koji su stanovali jedni pored drugih imali su odviše slične uslove života i rada da bi imali šta da razmenjuju među sobom. U Sandžaku, u Crnoj Gori, u užičkim i hercegovačkim planinama, u ograncima Stare Planine, mi vidimo kako stočari silaze u ravnice da kupe nešto žita i drugih namirnica (gvožđa, soli, šećera), dok po njihovu stoku dolaze trgovci i pazare je na licu mesta. Takav je bio i prvobitni oblik trgovine. Kupovati i prodavati, značilo je putovati na daleko. U primorskim zemljama, trgovac je isto što i moreplovac, avanturist i gusar: ličnost strašna i poštovana. I danas, u ušima našeg seljaka i zanatlije, reč „trgovac“ zvuči neobično i izaziva veliki respekt. U doba nesigurnosti, rđavih puteva i metalnog novca, trgovina je bila junaštvo puno opasnosti, izvor najvećeg bogastva ili duboke propasti. Veliki rizik koji je vezan za obavljanje trgovine početni je i glavni uzrok nesrazmerne posredničke dobiti. Rizik je danas manji, jer je javna bezbednost osigurana, saobraćaj uređen, prenos novca lak. Ali kod poljoprivrednih proizvoda je još uvek veliki, zbog same prirode tih proizvoda: 1) kviri se sveža roba (povrće, voće, mleko); 2) mršavi i gine stoka i živina; 3) velike su promene u cenama. Otuda razlika između cene koju plati potrošač i one koju primi proizvođač.

Na trgovinu poljoprivrednim proizvodima najbolje se može primeniti ona slika koju navodi g. Šarl Žid. U malim mestima gde nema vodovoda i pumpi, požar se gasi na taj način što se ljudi poređaju u lanac između upaljene kuće i bunara. Jedan vadi vodu, a ostali dodaju jedan drugome sud sa vodom. U svačijim rukama se prospe po malo vode, tako da je sud dok dođe na mesto požara skoro prazan. Slično biva, kaže g. Žid, sa cenom koju plati potrošač, na njenom putu do proizvođača, u ovom slučaju seljaka.

2. Od lokalne do svetske pijace. Zbog toga se trgovina poljoprivrednim proizvodima, naročito onima koji se brzo kvare, obavlja na lokalnim pijacama, obično jedan put u nedelji, u većim mestima dva i tri puta nedeljno, u velikim gradovima svakog dana. Seljaci donose svežu robu, i prodaju je: direktno potrošačima ili preprodavcima (piljarima). Drugu takvu robu, na pr. mleko, seljaci raznose sami po kućama. – Već je savršenija forma kad od proizvođača robu kupuju mlinari, pekari, kasapi, vunari, koji ovu prerađuju i prodaju brašno, hleb, meso, opranu i očešljanu vunu. – Treći je korak kad žita, stoku, voće ili industrijske biljke i druge sirovine kupuju fabrikanti, industrialci, koji izrađuju razne vrste brašna, razna peciva, konzerve od mesa, mlečne proizvode, vunene i pamučne tkanine. Samo, u tom slučaju, prodaja se ne vrši nikad direktno, već preko velikog broja posrednika, trgovaca i njihovih agenata. – Cela ta trgovina vrlo je nejednako razvijena. U najvećim centrima, na pr. u Parizu, još se vide seljaci koji sami donose svoje proizvode na pijacu, na čuvene Halles, a po ulicama na malim kolicima prodaju kolege Fransovog Krenkbila (marchands de quatre saisons) sveže povrće, vičući kao u punom Srednjem Veku. S druge strane, kalifornijske jabuke i afričke banane prodaju se u našim gradovima sveže kao da su toga časa ubrane.

Izvesni produkti idu direktno iz ruke proizvođača fabrikantu: zato je ograničen krug proizvodnje. Šećerna repa se seje samo u blizini šećerana i nikad ne ide daleko. Sasvim je drugi slučaj sa žitima. Ona su tipičan predstavnik nekvarnih poljoprivrednih proizvoda, koji mogu da idu na svetske pijace. Takve su još skoro sve industrijske biljke: pamuk, duvan, hmelj, konoplja i dr.

Saobraćajna tehnika i veština pakovanja učinili su u novije vreme da su za svetsku pijacu osposobljeni i drugi, inače kvarni proizvodi. Ne samo južno voće, sušene šljive, pekmezi, kompoti, već i meso, obično voće, pa i živa stoka, puter, jaja i živina.

ODELJAK II.

PREDMETI UNOVČAVANJA

Skoro svaka grana poljoprivredne proizvodnje pokazuje drukčiju organizaciju prodaje. Videli smo koji momenti pri tom dolaze u obzir: kvarnost, mesto prerade, stupanj saobraćajne tehnike. Da vidimo kako biva sa pojedinim glavnim artiklima prodaje.

I. Žita.

Dva su razloga što je žitna hrana bila najranije predmet trgovine: 1) ona se ne kvare; 2) ona uspeva samo u ravninama, dok se stoka može gajiti svuda. Ova trgovina danas je dobila najsavršenije oblike. Sasvim je redak izuzetak pekar koji bi kupovao žito od seljaka. Ono se prodaje i kupuje na veliko. Već u samoj proizvodnji, žita se tipiziraju: uslov da mogu prodrati na veće pijace. Ona se trieršu, razvrstavaju, ne samo po vrsti i veličini zrna, već i po bogastvu proteinom: mešaju se i kombinuju. Ovakav oblik unovčenja

zahteva da se žito proizvede na velikim imanjima, gde se može upotrebiti seme iste vrste, izvršiti tipiziranje i klasifikovanje. To omogućava i prodaju na veliko, kako po količinama, tako po daljini na koju se šalje. A još uspešnije se ono proizvodi u t. zv. novim zemljama, kao što su Sjedinjene Države, Kanada, Argentina i Brazilija.

Kanada se javlja kao opasan konkurent svima proizvođačima naročito za pšenicu i druga strmna žita. Pre 30 godina, ona je zauzimala osmo mesto na listi. Danas je već došla kao proizvođač na treće mesto, odmah iza Rusije i Sjedinjenih Država, a kao izvoznik sa petog na prvo mesto. Zasejane površine su sve veće (24,119.140 jutara u 1928), a u 1927-28 Kanada je sama dala 42% celokupnog svetskog izvoza. Farmeri, i ako su dobroga materialnoga stanja, obično nemaju svojih magacina za smeštaj žita. Odmah posle vršidbe, žito se nosi u obližnje velike magacine. Podignuto je preko 500 elevatora i isto toliko železničkih platforma za utovar u vagona. Tako se količine žita koncentrišu u pojedine centre, iz kojih se docnije, u doba prodaje, prebacuju u džinovske pristanišne elevatore. U najživljoj sezoni, ekspedovala se, u jesen 1929, prosečno po jedna kompozicija od 50 vagona svakih 22 minuta na daljinu od 1280 km. Za poslednja tri dana meseca novembra, natovareno je i otplovilo za 72 časa 72 broda svaki natovaren prosečno sa po 300.000 bušela. – Prva tri udruženja za prodaju (pools) stvorena su 1923 godine, kada su se desila mnogobrojna bankrotstva, usled naglog pada cena (bila je najbolja žetva koju je Kanada ikad videla!). Za manje od četiri godine, udružilo se nekih 138.000 farmera, obvezanih ugovorom da pulovima daju svoje žito kroz pet godina. Stvorena je odmah centralna agencija za sva tri pula, i ona je uskoro postala prvoklasni faktor u međunarodnoj trgovini žitom.

U koliko žito postaje predmetom velike i svetske trgovine, mora se menjati tehnika ne samo njegove proizvodnje već i njegove prodaje. Usled dovoza iz prekomorskih zemalja morala se uvesti t. zv. terminska trgovina, t. j. fiktivno kupovanje i prodavanje, bez isporučivanja robe i bez efektivne njene isplate. Čak i kad dođe rok (termin) stvarna prodaja se ne mora izvršiti, već se plaća samo razlika između ranije utvrđene cene i sadašnjeg berzanskog kursa. Tako se ova trgovina pretvara u neku vrstu opklade u predviđanju cena za bliži ili dalji razmak vremena. To daje maha ne samo drugim, opet fiktivnim, preprodajama u međuvremenu, već i besnoj spekulaciji, veštačkom podizanju ili obaranju cena. Zloupotrebe koje su otuda proizišle naterale su izvesne vlade (na pr. nemačku i austrisku) da zabrane t. zv. nepokrivene terminske poslove, ali sva ta ograničenja nisu imala uspeha. Mnogo bolje rezultate je dala ustanova javnih inspektora za klasiranje žita, koji na pr. u Kanadi, pregledaju svaki vagon žita, na putu između polazne i krajnje tačke.

U Sjedinjenim Državama Amerike postoji Društvo za Cerealije, a Ministarstvo Ishrane vrši kontrolu nad cenama žita: ne dopušta njihovo prekomerno penjanje, ali isto tako garantuje jednu minimalnu cenu koju svaki proizvođač mora dobiti. Proizvođači ipak nisu zadovoljni cenama žita, i to ih nagoni da obrazuju pulove, slične onima u Kanadi i Australiji, za zajedničku prodaju žita. Krajnji cilj ovoga pokreta je da se postigne jedan veliki najpre američki, a zatim internacionalni sporazum, koji bi stabilizovao cene na svetskom tržištu. U sadašnjem obliku, ovi pulovi izgleda ne mogu opstati, jer je svetska pijaca odviše neorganizovana.

Trgovina žitom se toliko usavršila, da nji više ne mogu samostalno obavljati ne samo mali i srednji, nego ni veliki proizvođači ako su usamljeni. Otuda se javio pokret za podizanje zajedničkih, kapitalističkih ili

zadružnih magacina. U Nemačkoj i Americi uspevali su i mali poljoprivrednici da se pomognu, i izbegnu trgovce i druge posrednike. Ali od kad su Kanada i Sjedinjene Države počele dizati ogromne elevatore, pomoću velikih kompanija i pools, i praviti zajednički front sa Argentinom i Australijom, istupajući istovremeno jednako, – situacija za evropske proizvođače postala je neobično teška. Ma kako se organizovali, oni u ovoj grani ne mogu odoleti preko-okeanskoj konkurenciji, i sva je verovatnoća da će u Evropi proizvodnja pšenice i kukuruza, ječma i raži zauzimati sve manje mesta. Ovome u nekoliko doprinosi i činjenica da se ljudska ishrana menja, na štetu hlebne hrane a u korist sveže, zelene i vitaminozne. Ipak, za još prilično dugo vremena, evropska proizvodnja može se održavati i organizovati, bar za zadovoljenje domaćih potreba. Načelo samo-ishrane koje sve države proklamuju i teže da ostvare posle svetskog rata, nateraće javne vlasti da snažno pomognu pokret prodajnog zadrugarstva, koje je, bar za žito, u Evropi na svojim prvim počecima.

U Nemačkoj, Reichsbank daje društvima sa ograničenim jemstvom kredite za kupovinu i prodaju žita, i to ovima dopušta da seljacima daju predujmove, i omoguće im prodaju u povoljnijem trenutku. – U Norveškoj, od 1. avgusta 1929, uveden je državni monopol za kupovinu i prodaju žita, raži i ječma. Zvaničan ured prima ponude i zaključuje kupovine na osnovu mustre sa garancijom stanja pri istovaru. – Mađarski uvoznici su shvatili svu težinu situacije, i zato su se obratili našim trgovcima s predlogom da se organizuje zajednička prodaja kukuruza Jugoslavije, Mađarske i Rumunije, pomoću jednog dunavskog kartela. Jedna centralna kancelarija vršila bi celokupnu prodaju po izvesnoj kvoti za svaku zemlju, a prema tražnji i mogućnostima plasiranja. Ona bi eventualno sama preuzimala svu robu, plaćajući berzansku dnevnu cenu: tako bi se sprečilo da roba izlazi na pijacu u nevreme. Do ostvarenja ovoga predloga još nije došlo. – Sličan sindikat za prodaju cerealijske stovren je između Nemačke i Poljske. – Austrija, Čehoslovačka, i Italija, koje moraju da kupuju žito za svoju ishranu, prave napore da se same ishrane. To je značaj „bitke za žito“ i zaštitne carine u Italiji, i austriskih predloga za uvođenje monopola žita. Prelaz na stočarstvo, koji se vrši obično pri napuštanju žitarica, ovde nije lako ostvarljiv, i zato se pokušava lečiti sama „žitna kriza“: carinska zaštita, povoljni krediti proizvođačima, obaveza za mlinove da bar pola svoje potrebe podmiravaju domaćim žitom, najzad monopol trgovine žitom. – Francuska se u glavnom sama ishranjuje žitom, ali je kod nje važno pitanje cena, koje mnogo variraju, na štetu malog proizvođača. Zato se tamo mnogo radi s jedne strane na fiksiranju cena žitu, s druge na kreditiranju seljaka putem varanata, a posredstvom jednog žitnog ureda. – U Bugarskoj, kao i kod nas, centralno pitanje jeste kako da se popravi kvalitet i čistoća žitarica, te da se one osposobe za ozbiljne pijace. – U Rusiji se praktikuje skoro potpun državni monopol: sovjetska vlada zakupljuje putem ugovora sa seljacima najveći deo žetve. Svaki seljak je dužan da od jednog hektara proda državi najmanje 40 puda hrane po zvanično određenoj ceni. Prilikom sklapanja ugovora, on dobija od hektara 8 rubalja kapare sa 6% interesa. Na stanovništvo se apeluje da sklapa ugovore bez kapare.

Jugoslavija je od 1920 pa do 1923 bila u vrlo srećnom položaju što se tiče unovčavanja žita. Ona ih je mogla prodavati po visokim cenama Čehoslovačkoj, Austriji i Nemačkoj. Ali već od 1924 nastupa za nju nepovoljan obrt. Glavni potrošači njenih žita preduzimaju sve mere da podignu svoju domaću proizvodnju: Čehoslovačka penje svoju produkciju zrnaste hrane od 22 na 50 miliona m. c., a Austrija od 7 na 15 miliona. Mađarska, naš glavni takmac, povećava svoju proizvodnju od 30 na 45 miliona m.c. Uz to, američka žita prodiru ovamo i opasno nam konkurišu, ne samo u Srednjoj Evropi, već i u Italiji, na

Levantu i u Grčkoj. U samoj zemlji, tržište je potpuno neorganizovano, kako prema inostranstvu, tako među domaćim pijacama: na dan 26. avgusta 1929 god., na primer, pšenica je bila na našim berzama notirana 205–208 din., dok je istoga dana bila u Pešti 228, u Bratislavi 238, u Beču (računajući i uvozu carinu) 267, a u Čikagu 274. U Srbiji su istoga dana seljaci prodavali po 140, a u Bjeljini po 150 din. metarsku centu! Sličan disparitet cena postoji za kukuruz: na domaćim berzama (Beograd, Novi Sad, Sombor), cene se vrlo često razlikuju za po 16 dinara, dok razlika u podvozu nikad nije veća od 2.50 do 5 dinara. Lokalne cene, koje stvarno dobije seljak, mnogo su niže od berzanskih, i one variraju od mesta do mesta, često po 20 dinara od m.c. Ovo se objašnjava ekonomskim stanjem seljaka, koji daju svoju robu bud zašto, ali isto tako i tehničkim uzrocima: nema magacina, težak je a često i nemoguć transport, udaljene su utovarne stanice, nisko je vodostanje na Savi, i t. d. To su upravo varvarski primitivne prilike! – Da bi se one lečile, učinjeni su mnogobrojni predlozi: stvaranje mesnih društava za elevatore, podizanje javnih skladišta ili smestišta, osnivanje produktne terminske pijace, organizovanje kupovine za stranu trgovinu (bilo sa Mađarskom i Rumunijom, ili bez njih). A pored ovoga, misli se i na izmenu same naše proizvodnje: da se standardizuju naša žita, t. j. svedu se na jedan manji broj sorti, da se zemlja podeli na reone, i da se kulture rasporede prema tome: žita za izvoz proizvodila bi se samo onde gde za to ima najviše uslova. O tim temama se vrlo mnogo govori na kongresima privrednika, na konferencijama i anketama stručnjaka. Doneseni su 1929 zakoni o unapređenju poljoprivrede i o podizanju javnih smestišta (po ugledu na stari austrijski zakon od 28. aprila 1883 godine), ali još nikakve praktične mere nisu preduzete. Podeljeno je nešto odabranog semena, ali bez obzira na lokalne prilike. Narodna Banka dala je beogradskoj Trgovačkoj Komori dva miliona din. za nabavku takvog semena i za tipiziranje naše pšenice.

II. Stoka.

Mnogo je veća razlika u vrstama stoke: to ne dopušta ni iz daleka ono tipiziranje i standardizovanje koje nalazimo kod žita. Stoka, naročito ona boljeg kvaliteta, jako je individualizovana roba. Zbog toga je ona kao predmet trgovine vrlo dugo ostala u rukama pojedinih kasapa, koji su sami, lično ili preko svojih skupljača, nabavljali životinje na licu mesta, u štali seljakovoj. U velikim gradovima, gde se svakoga dana obori mnogo stoke, količine potrebnog mesa nabavljaju se na stočnim pijacama. Ali smo i ovde daleko od velike žitne pijace: stoka se ne može trpati u magacine, i sama potrošnja mesa je jako individualizovana. Ova trgovina se u stvari ne nalazi ni u rukama proizvođača, ni u rukama mesara. Tu glavnu ulogu igraju veliki komisionari. Oni telegrafom i telefonom određuju cene na izvesnom broju pijaca i komanduju dovozima stoke. U poslednje vreme se čine dve vrste pokušaja: 1) da velike potrošače zadruge nabavljaju same stoku za svoje mesarnice; 2) da se proizvođači stoke grupišu u prerađivačke i prodajne zadruge i sami dolaze u dodir sa kasapima i njihovim udruženjima. I jedan i drugi napor još nisu dali rezultate koji bi bili od uticaja na stočnu trgovinu.

Velika trgovina ne može da radi sa individualizovanom i mnogostrukom robom: ona traži tipizirane proizvode. Prirodna posledica je toga bila pojava trgovine mesom mesto trgovine stokom. Razume se, ne u Evropi, – koja je u unovčavanju stoke još uvek na sasvim zaostalim oblicima, – već u Americi, Severnoj i Južnoj, gde postoji oštra podvojenost između industriskih i agrarnih krajeva: individualno dovođenje žive

stoke je besmisleno, jer je suviše rizično. Na pijacu se dakle donosi meso, pomoću ledenih vagona, kojima raspolaže trest mesa. Ovaj na taj način ima pod svojom kontrolom ne samo tržište mesa već i tržište stoke, pomračujući slavu „kraljeva stoke“ na Dalekom Zapadu.

Iz istih razloga i međunarodna trgovina mesom lakša je nego sa stokom, razume se tek od kad je usavršena tehnika hlađenja i zaleđivanja i prenosa u hladnim magacinima i vagonima. Evropske zemlje, kao i proizvođači i kao potrošači svežeg mesa, bune se protiv ove trgovine. Ali za vreme svetskog rata, Evropa je još te kako jela frigorifično meso, a Engleska ga i danas dobavlja za svoje siromašne i nezaposlene radnike. Američke pak države imaju najvećeg interesa da razviju ovu trgovinu, jer tako mogu najbolje da unovče stoku sa svojih nepreglednih prerija. One vrše u svetu veliku propagandu u korist zaleđenog mesa i mesnatih konzerva.

Trgovina stoke je od uvek bila predmet velikih prevara, podvala i posredničke eksploatacije, svakako baš zbog razbivenosti ovoga posla. Međutim i ovde se postiže malo po malo izvesna centralizacija: organizuju se tržišta, prodaja stoke se podvrgava javnoj kontroli, transport je brži, sigurniji, i za stoku ugodniji. Naročito velika zasluga za to pripada prodajnim i prerađivačkim zadrugama, koje su se najviše razvile u Danskoj, u vezi sa engleskim savezima potrošačkih zadruga. Tih zadruga ima još u Švajcarskoj, Holandiji i Nemačkoj. One su stvorile svoje centralne ustanove, i tako su ovu trgovinu jako unapredile, tehnički i ekonomski. Ali im smeta prevelika raznolikost robe i navika zadrugara da u povoljnim prilikama prodaju na svoju ruku, a u nepovoljnim natovare sve na leđa zadruzi.

Još manje je usavršena trgovina mlekom i mlečnim proizvodima. Jedino je u Francuskoj prilično organizovana prodaja sireva, a u Švajcarskoj prodaja sira i kondensovanog mleka. Centralni savez proizvođača mleka kontroliše u Švajcarskoj 78% mlečne proizvodnje, što u stvari znači monopol nad celokupnom proizvodnjom koja je namenjena pijaci. Ova organizacija utvrđuje najmanju cenu po kojoj se mora plaćati mleko za sir, a ona isto tako određuje cenu siru. Slična organizacija postoji u Sovjetskoj Uniji pod imenom „Maslocentr“, koji skuplja sve saveze mlekarskih zadruga. U 1927/28 njemu je bilo potčinjeno 68,2 % svega putera što se proizvede u zemlji.

U Jugoslaviji, način poslovanja na stočnoj pijaci još uvek je vrlo primitivan: kupac i prodavac se usmeno pogode, cenu utvrđuju u četiri oka i, mesto potpisa, stežu ruku jedan drugome. Pre rata, takva praksa je išla bez teškoća: data reč skrupulozno se poštovala. Posle rata, prilike i ljudi su se izmenili, dok je način trgovine ostao isti: otuda mnoge zloupotrebe. Naročito se žale izvoznici što im kupci često odbijaju robu, reduciraju cenu, pod izgovorom kaliranja, fire i t. d., ili otežavaju isplatu. Zato se traži uređenje našeg stočnog tržišta: utvrđivanje uzansa za stočne poslove, obrazovanje arbitražnog suda za sporove, i registrovanje kupo-prodaja. Ovo se sve naročito zahteva za trgovanje sa Solunom. U istom cilju predlaže se podizanje jednoga stočnoga sabirališta u Đevđeliji i na drugim graničnim stanicama, preko kojih naša stoka ide u inostranstvo. Kao i kod žita, ovde je glavna smetnja u rđavom kvalitetu naše stoke: oskudevamo u kvalitetnoj robi teladi i svinja, kao i živine.

Jaja su u 1926 god. dostigla izvoz od 31.086 tona, u vrednosti od 606.297 dinara. Idućih godina je taj naš izvoz opao, poglavito zbog toga što su zemlje koje nam konkurišu sprovele standardizaciju jaja, a one koje od nas kupuju povećale su svoju proizvodnju. Očigledno je šta ima da se čini za povratak tih pijaca a

za dobijanje novih: unapređivanje živinarstva, naročito onih vrsta živine koje daju velika i dobra jaja; klasifikovanje jaja po veličini i po svežini.

III. Voće, vino, povrće.

Kao kvarni proizvodi, namenjeni neposrednoj potrošnji, povrće i voće se prodaju najobičnijim putem: direktno potrošaču, svakodnevno, ili na nedeljnoj pijaci. Oni su toliko diferencirani da je masovna prodaja, naročito za povrće, nemogućna. Za voće i za vino, trgovina na veliko lakše se razvija, naročito od kad se usavršila tehnika pakovanja i prenosa, i od kako se voće konzervira i suši. Amerikanci su počeli i konzerviranje povrća; sada to sve više zahvata Evropu. Prave se osim toga razni pekmezi i marmelade: tako se iskorišćuje i voće slabijeg kvaliteta i manje trajnosti. U Kaliforniji, sa voćem se trguje u velikom stilu, na bazi trestova i saveza prodajnih kooperativa. U Nemačkoj, visoke cene šećera, usled carinske zaštite, otežavaju razvijanje ove grane, dok ona u Engleskoj uzima velike razmere, i ako tamo ima manje voća nego na kontinentu. Ovi artikli poljoprivredne industrije dele sudbinu svih fabrikata: u pogledu njihovog unovčavanja nema ništa naročito da se kaže u agrarnoj politici. Međutim, još Buhenger je ovu granu smatrao neobično važnom, i on preporučuje da se ona unapređuje, pored ostaloga, i na taj način, što će se podizati naročite voćne pijace; pomagati povoljno i pravilno unovčavanje voća; brinuti o što boljoj preradi voća, što naročito uspešno mogu činiti, veli on, voćarske prodajne zadruge; širiti dobre alate, sudove i mašine za najrentabilnije prerađivanje voća.

U Jugoslaviji, najvažniji predmet trgovine ove vrste jeste šljiva. Ranije se skoro sve jelo u sirovom stanju, malo se sušilo, a najviše se peklo u rakiju. Danas se ne samo šljiva suši i kuva u pekmez, već se vrlo mnogo prodaje i izvozi sirova šljiva. Ali ta trgovina je daleko od savršenstva. Donošene su nekolike uredbe o kontroli toga posla. 27. avgusta 1929 donesen je iscrpan pravilnik „o trgovini šljivama i pekmezom“, koji organizuje nadzor nad branjem i sušenjem šljiva, kao i nad pakovanjem i prenosom sirovih i suvih šljiva i pekmeza. Posao je poveren policiji, opštinskim sudovima i poljoprivrednim referentima. Zeleni, buđavi, nečisti i truli plodovi ne smeju se upotrebljavati za ljudsku hranu. Predviđeno je kako će se pakovati sirove, sušiti i dovoziti sušene, ko ih može kupovati, kao i kako će se kuvati pekmez. Uverenja o kakvoći izdaje naročita komisija, a nepokoravanje se kazni u korist fonda za poboljšanje šljivarstva. Ovaj pravilnik važi samo za Srbiju. – Ako se on privede u delo, možda će se naša šljiva rehabilitovati u inostranstvu, gde je počela da gubi ugled, zbog nepažljive i nesavesne manipulacije od strane seljaka i trgovaca: manjak u težini, kvašenje vodom, mešanje merkantila sa kruškama, i t. d.

Veliki napredak je napravljen poslednjih godina sa sortiranjem i pakovanjem grožđa, jabuka i drugog voća, čemu su naročito doprineli dalmatinski i slovenački voćari i vinari, voćarske zadruge u Kačulicama i u Arilju, i vinogradarske zadruge u Smederevu, Banji, Jovcu i t. d. Naša vina, neka direktno, a neka pošto se pomešaju sa slovenačkim, idu u Austriju, Čehoslovačku i Poljsku. Njima ipak konkurišu francuska i grčka, zbog svojih boljih kvaliteta. Naše zadruge oskudevaju u kapitalu, u sudovima, u stručnjacima. Zato, i pored dobrog grožđa, nemamo prvoklasnih vina, kakva se traže na boljim evropskim pijacama.

Za bolje unovčavanje voća i voćnih proizvoda, naši privrednici traže: 1) da se postojeći specijalni direktni brzi vozovi za transport svežeg voća i grožđa zadrže i još novi uvedu; 2) da se preprave stari i izrade novi

vagoni sa potrebnim ventilatorima, sa stelažama za sveže vože i povrće; 3) da se snizi podvoz na etivirane šljive u sanducima; 4) da se učine olakšice za fabrike konzerva, naročito u plaćanju državne trošarine na šećer i da se ukine carina na beli bleh potreban za izradu kutija; 5) da se maraskin oslobodi plaćanja državne trošarine. Ovaj poslednji zahtev vinari čine i za sva vina i rakije, jer je trošarina uvedena 13. aprila 1929 znatno poskupila alkoholna pića i otežala njihovu prodaju u zemlji i na strani.

IV. Industriske biljke.

Nigde nije veća razdaljina između proizvođača i potrošača nego kod ovih proizvoda. Kao sirovine, koje se mnogo dorađuju i prerađuju, one prolaze kroz mnogo ruku. Tako se oplemene i pripreme za upotrebu, ali i poskupe, usled posredničke dobiti. Koliko samo promena pretrpi pamuk, od njegova vađenja iz čaure, do upotrebe u milion raznih oblika! Slično biva sa lanom, konopljom, hmeljom, kafom, pirinčom, opiumom, i t. d. Izuzetak čini valjda samo šećerna repa, koja se proizvodi u velikim razmerama, ali obično u neposrednoj blizini fabrika.

Da bi sebi obezbedile potrebne količine repe za preradu i sa odgovarajućim kvalitetom (procentom šećera), fabrike daju seme i čak predujmove za buduću berbu. Usled ovoga skoro monopolskog položaja fabrika, koje su uz to obično kartelisane, postoji velika borba između njih i proizvođača šećerne repe. Gde fabrike nisu tako među sobom povezane, one su prinuđene da proizvođače uzimaju kao akcionare, i na taj način ih zainteresuju za količinu i kvalitet repe.

To je naročito bilo tako dok su se ovom proizvodnjom bavili samo veliki posedi. Posle agrarne reforme, borba između seljaka i fabrika je oštija, možda baš zato što se unovčavanje vrši direktno, bez posrednika. Još pre rata, dolazilo je do tih sukoba, naročito u rajnskim oblastima Nemačke: ne mogavši da se pogode sa obližnjim fabrikama, reparski savezi su svoju repu prodavali holandskim šećeranama.

Kod nas, položaj seljaka proizvođača je otežan time što su i dve državne fabrike u kartelu sa ostalih šest privatnih, tako da postoji stvarni monopol. Cene repe nisu rezultat pregovora i kolektivnih ugovora, već jednostrane volje kartela. Otuda dolazi da repu „pišu“ skoro isključivo siromašni seljaci, koji moraju da uzmu predujam, da bi opstali u oskudnim mesecima. Svaka fabrika vodi po blizu 1000 parnica protiv proizvođača, zbog predujmova koje su ovi primili a nisu kadri vratiti na vreme. To je razumljivo kada se zna da se met. centa repe plaća u Austriji 38.40 din., u Nemačkoj 54 din., u Čehoslovačkoj 28 din., a u Jugoslaviji – 21 do 23 dinara.

Slična situacija vlada u unovčavanju duvana. Gde je proizvodnja slobodna (kao u Bugarskoj, Nemačkoj, i t. d.), proizvođači su udružuju da bi od fabrika duvana dobili bolje cene. Kod nas je jedini kupac država, i ona arbitrarno određuje cenu. – U Sjedinjenim Državama, proizvođači pamuka, veliki ili manji farmeri, udružuju se da bi pod povoljnijim uslovima unovčili svoje sirovine.

Kod industriskih biljaka najpre su se pojavili karteli u poljoprivredi, prvo u Sjedinjenim Državama, a zatim u Nemačkoj (kartel proizvođača špiritusa). Sličnu ulogu igraju u Francuskoj poljoprivredni sindikati: javljaju se često kao udruženja za povoljnije unovčavanje proizvoda. Najzad, prodajne zadruge, u

Sjedinjenim Državama, u Danskoj, Nemačkoj, Švajcarskoj, Rusiji i t. d. predstavljaju isti fenomen unovčavanja. O ovim udruženjima biće reči docnije.

ODELJAK III.

AGRARNE CARINE

Nema složenijeg pitanja u ekonomskoj nauci nego što je pitanje carina, naročito onih koji se odnose na uvoz i izvoz agrarnih proizvoda. Ono se detaljno izučava u trgovinskoj politici. Mi ćemo ga dodirnuti samo u vezi sa uticajem koji carine imaju na unovčavanje agrarnih proizvoda.

Ako su veće ili manje uvozne carine na kolonialnu robu potpuno ravnodušne za naše poljoprivrednike, jer se to ne proizvodi u Jugoslaviji, za njih je od značaja da li će uvoz stranog žita, stoke, voća, hmelja, i t. d. biti slobodan ili će biti otežan visokim uvoznim carinama. To naročito nije svejedno velikim proizvođačima, koji najveći deo svoje žetve iznose na pijacu. Već mnogo manje interesuju uvozne agrarne carine sitne i srednje seljake, koji proizvode u glavnom za svoje domaće potrebe, a prodaju vrlo malo. Njima je više stalo do toga da bude slobodan uvoz alata, sprava i raznih industriskih proizvoda koje oni kupuju. Odista, najveću borbu za uvođenje agrarne zaštite vodili su veliko-posednici u Engleskoj i Nemačkoj, a za nju su se interesovali i ostali krugovi tek 80-tih godina prošloga veka, kad su američka žita počela da prodiru na evropske pijace i da konkurišu domaćim. Pred rat, skoro sve evropske države bile su toliko zabavljene podizanjem industrije, da su zanemarile poljoprivredu, i borba oko agrarne zaštite izgubila je od svoje oštine. Za vreme rata, centralne sile, a i Engleska i Francuska, ponovo su otkrile važnost agrara. U posleratnim godinama počelo se zato težiti autarhiji u ishrani: sve države, osim Engleske, pristupile su zaštiti svoje poljoprivrede.

1. Poluindustriske i agrarne zemlje.

O zaštiti pomoću uvoznih carina teško se može govoriti u opšte: svaka zemlja predstavlja zaseban slučaj; svaki agrarni proizvod isto tako. Nemačka na pr. ima da se odluči hoće li štititi svoje žito, ili će, kako predlaže Arebo, uvoziti žito, a izvoziti mlečne proizvode. Tako već čine Švajcarska i Danska. Nemačka je u ostalom i sama uvozila iz Rusije raž za ishranu stoke još pre rata u ogromnim količinama. Dakle, poluindustriske zemlje više vole da uvoze sirovu hranu, ljudsku i stočnu, a da izvoze prerađeno mleko i meso. Sasvim industriske zemlje, kao Engleska, pogotovo izbegavaju uvozne carine na hranu, da bi proizvođački troškovi u industriji bili manji. Zahtevi agraraca su tu složno odbijeni, kako od radnika tako od poduzetnika, koji svi imaju interesa da hrana bude jevtina. Industriski krugovi će jedino tražiti da se zaštite prerađevine (konserve, i t. d.)

Čisto agrarne zemlje stoje sasvim drukčije. One nemaju potrebe da udaraju uvozne carine na žito, jer žito ne uvoze. Jedino bi bilo razumno praktikovati uvoznju carinu na brašno, makarone i t. d., kako bi se

razvile odgovarajuće poljoprivredne industrije. Teže je kod njih pitanje poljoprivrednih alata i mašina. One mogu imati računa da svoje žito ne zaštite i puste ga da eventualno ide nešto jeftinije, ako u naknadu za to mogu dobiti jevtine alate, mašine, đubrivo, čime će povećati proizvodnju žita. Ako pak imaju jednu prilično razvijenu gvoždarsku i hemisku industriju, one mogu zaštititi tu industriju, pa makar neko vreme morala poljoprivreda plaćati skuplje alate. Ali ako uvozna carina na alate izaziva retorsivne mere kod njihovih izvoznika, onda se ta carina potpuno okreće protiv poljoprivrede. To se desilo nama sa Čehoslovačkom, Austrijom i Nemačkom. One su tražile da olakšamo uvoz njihovih fabrikata. Kad mi na to nismo pristali, – zbog naše nerazvijene industrije, – oni su počeli dizati uvozne carine na hranu i time zatvarati svoja vrata našoj poljoprivredi. Veština ekonomskog političara je da svojim pogledom u budućnost oceni šta je korisnije. Jer se može desiti da nikakva zaštita ne osposobi jednu industriju, iz prostog razloga što seljak ne može da plati njene proizvode, a da poljoprivreda pođe nazad, usled nedostataka dobrih instrumenata za rad. Možda je u tom slučaju korisnije da se izvesne industrije, koje imaju osobitih uslova za uspeh, pomognu novčanim subvencijama, ili oslobođenjem od poreza, a da se ipak omogući lak ulaz stranih esapa iste vrste. To je manje komotna politika, ali može biti efikasnija: poljoprivreda dobija odlična sredstva za rad, a mlada industrija je stalno pod bičem strane konkurencije. To je za njeno napredovanje često bolje nego morfijsko maženje carinama, koje je pretvara u parazitsku i eksploatatorsku. Carine u opšte imaju jedno demorališuće dejstvo, i zato se njima valja služiti vrlo oprezno. One su isto tako jedan namet na celu zajednicu, koji koči napredak i ubija inicijativu.

Primer Sjedinjenih Američkih Država se ne može primeniti na druge zemlje, iz dva razloga: 1) to nije jedna država već čitav kontinent, koji odista ima sve uslove za autarhiju; 2) tu nisu industriju i poljoprivredu razvile zaštitne carine, već slobodna trgovina između 48 raznih država. Kolika je ludost hteti dizati industriju ili snažiti poljoprivredu pomoću zaštitnih carina u jednoj zemlji od nekoliko miliona stanovnika, gde još postoje pokrajinske granice, bezbrojne trošarine i takse čisto lokalnog karaktera! Učenici Listovi su dobro upamtili njegove teorije o vaspitnom dejstvu zaštitnih carina, ali zaboravljaju da njegova glavna misao nije bila to, već: ukidanje svih carinskih granica između nemačkih državica. Evropa hoće da se bori protiv američke konkurencije zaštitnim carinama, a sva je isprepletana carinskim granicama. Balkanske državice jedu same sebe visokim carinama. Svojoj poljoprivredi zatvaraju pijace na strani, a kulturna i tehnička sredstva ne puštaju unutra: ostaju siromašne i nazadne. Tako shvaćene i praktikovane, carine su oklop lenosti za upravljače, oklop varvarstva za podanike.

II. Jugoslavija.

Kod pitanja agrarnih carina nikad ne treba gubiti iz vida da se njihovi uticaji mnogostruko prepliću. Naročito je složeno njihovo dejstvo u jednoj zemlji kao što je naša, gde ima pasivnih i izvoznčkih krajeva, gde se poljoprivreda radi ovde kapitalistički i racionalno, onde sitno-posednički i primitivno. Jednima je glavno cena, i zato ne vole kad mnogo rodi; drugima je glavno ishrana, i zato se raduju dobroj godini. Dalmacija, Slovenija i Hercegovina uvoze žito, pa bi ga rado kupile i od Amerikanaca; Vojvodina i Slavonija izvoze žito, – zato traže carinsku zaštitu. Kod nas se, dakle, pitanje ne postavlja samo između „industrialaca“ i „agrara“, kao u Nemačkoj ili Francuskoj, već isto tako između seljaka i velikoposednika, između gasivnih i žitorodnih krajeva. Da i ne govorimo o tome što pojedine carine

koriste samo vrlo malim grupama ljudi, ili čak ne koriste nikome, nego samo zatvaraju naša vrata napretku i kulturi. Tako na pr. kod nas postoji uvozna carina na odabrano seme deteline, muhara, grahorice pa i kukuruza, na stoku i živinu za priplod, na poljoprivredne mašine, na veštačka gnojiva, na plavi kamen, na mineralne destilate i sredstva za tamanjenje štetočina. Sve ove carine opterećuju poljoprivredu, a daju vrlo sumnjivu pomoć izvesnom malom broju fabrika (od kojih su neke samo u projektu!) i uglednih imanja koja selekcioniraju seme i grla za priplod. Uvozna carina na pšenicu i na kukuruz ne daje nikakvih rezultata, jer mi je u opšte ne uvozimo. Zatim, cene hrani se kod nas određuju prema carinama na svetskim pijacama, a ne pod uticajem uvoznih carina. Kod naših skupih podvoznih troškova nisu potrebne nikakve uvozne carine da bi sprečile dolazak žita sa strane! Na taj način, ove carine nemaju nikakvog drugog efekta, do taj da služe kao izgovor za industrijski protekcionizam. Formalno se štite solidarno i poljoprivreda i industrija; u stvari su zaštićena samo neka industrijska preduzeća, na štetu cele privrede.

Maloposednička i seljačka zemlja, sa poljoprivredom pretežno ishranjivačkog karaktera, Jugoslavija više od uvoznih carina na agrarne proizvode oseća dejstvo uvoznih carina na industrijske artikle. Ove otežavaju – recimo tačnije: onemogućavaju – snabdevanje slabijih poljoprivrednika skupljim alatima, mašinama i drugim sredstvima za unapređenje njihova rada. Ali to nije sve: one slabe domaću pijacu u opšte. Seljaci ne mogu da kupuju industrijske i zanatske artikle, jer su ovi skupi. Mnogi konkretni slučajevi pokazuju da su neke naše industrije prodavale više svojih artikala pre povišenja carinske tarife (od 1925) nego posle toga, a već kod zanatskih proizvoda i detaljne trgovine opadanje prodaje je očigledno. Smanjena potrošačka moć seljaka izaziva opšti zastoj. Na samu poljoprivredu se to vraća u smanjenoj potrošnji njenih proizvoda i u ponovnom padu cena.

Industrialci su se hvalili da je usled carinske tarife smanjen uvoz. Ali oni propuštaju da kažu da je i naš izvoz smanjen. Ograničenje uvoza ima redovno za posledicu smanjenje izvoza. Ovaj osvešteni princip važi naročito kod naše poljoprivrede, iz dva razloga: 1) agrarno-industrijske države, koji su naši kupci, odgovaraju svojom agrarnom zaštitom na našu industrijsku; 2) usled manjeg uvoza alata, odabranog semena, đubriva i hemikalija za štetočine, spušta se još više nivo naše poljoprivredne proizvodnje, i time nam se opet zatvaraju vrata boljih pijaca. Tako smo izgubili mnoge pijace za naše šljive, svinje, jaja, a naša pšenica mora najpre da ide u Brailu da se očisti, pa tek odatle u Evropu. Naš kukuruz, najzad, u stalnoj je dekadenciji. Mi, agrarna zemlja, uvozimo iz Poljske, Mađarske i Austrije ogromne količine krompira za jelo i skoro sav ječam za pivo. Stoga, važnije i hitnije bi bilo smanjiti taj uvoz, kao i uvoz druge kvalitetne poljoprivredne robe, nego uvoz plugova, triera, selekcioniranog semena i priplodnih grla, koji se tobože uspešno proizvode u našoj zemlji. S druge strane pada u oči da nam propadaju poljoprivredne industrije: mlinovi, klanice, fabrike za preradu mesa i koža, za izradu makarona i t. d.

III. Trošarina.

Na unovčavanje poljoprivrednih artikala imaju takođe veliki uticaj razni posredni porezi, a naročito trošarina. Nije svejedno da li će šećer, špiritus, duvan, alkoholna pića i t. d. biti opterećeni jednim specialnim porezom ili ne. Trošarina povećava cenu dotičnog artikla i na taj način sužava njegovu potrošnju. Ovo dejstvo može nekad biti cilj zakonodavca, na pr. za duvan i alkoholna pića. Najčešće, ono

ima isključivo fiskalni karakter, kao na pr. trošarina na šećer. Ali ovi porezi mogu imati i drugo jedno dejstvo: da utiču na veličinu i vrstu preduzeća i gazdinstava favorizirajući čas velika čas mala, čas individualna, čas zadružna. Oni mogu isto tako favorizovati izvoz, opterećujući manje ili ni malo one količine proizvoda koje su upućene u inostranstvo. Kao carine, trošarine su vrlo zgodan način za državu i druga javna tela da dođu do prihoda, ali njihova opasnost baš leži u lakoći sa kojom se mogu udarati. Druga njihova rđava strana jeste što pogađaju maloga proizvođača, koji, neorganizovan i prinuđen da proda što pre, ne uspeva da trošarinu prevali na preprodavca ili na potrošača, već je sam prima. U toliko se smanjuje njegov čist prinos, to znači cena njegovog rada. Ovo se naročito primećuje kod propisa o oslobođenju vina i rakije od trošarine. Oslobođavaju se s jedne strane male količine namenjene domaćoj potrošnji, a s druge strane sve izvezene količine, ali preko jedne visoke mere. Tako su u svakom slučaju favorizovani veliki proizvođači, fabrike špiritusa, likera i t. d.

U Jugoslaviji, trošarinski predmeti su ovi poljoprivredni proizvodi i prerađevine: šećer, kava, zamenice kave, pirinač, ulje, pivo, fina vina, liker, konjak i esencije za piće, rum, ocatna kiselina, presovani kvasac. Rakija i obično vino bili su trošarinski predmet, osim količina za kućnu upotrebu, u svima krajevima osim Srbije. 1929 godine, razni postojeći propisi su izjednačeni, i trošarina na vino i rakiju uvedena je i za Srbiju. U koliko se već sada može govoriti o njenom dejstvu, ono odgovara pravilu koje smo gore obeležili, t. j. nepovoljno je po malog proizvođača.

GLAVA VI.

Feudalni oblici eksploatacije

Više nego po veličini, poljoprivredna gazdinstva se odlikuju po tome 1) kakvog su istoriskog porekla i 2) da li na njima preovlađuje kapitalistički ili porodično-radni odnos. Poljoprivreda je u opšte sva urasla u prošlost: mnoge forme iz prošlosti još postoje: druge su tu u rudimentima; treće su ostavile vidne tragove. Za rad na unapređenju poljoprivrednih gazdinstava u jednom kraju ili čitavoj jednoj zemlji – dakle za vođenje pozitivne agrarne politike – važno je znati kakav je istoriski postanak agrarnih odnosa koji tu vladaju, u kolikoj meri je feudalna vezanost raskinuta, dokle je došao razvoj u kapitalističku i novčanu privredu. S druge strane, od presudnog je značaja za agrarnu politiku da se zna u kolikoj meri i u kakvoj oštini se postavljaju dva teška pitanja, karakteristična za kapitalistički sistem u poljoprivredi: radničko-najamničko pitanje i drugo jedno, aktuelno već po treći put za poslednjih sto godina: pitanje poljoprivredne krize.

Dok je prodiranje mašina u industriju ovu potpuno revolucionisalo i iznova preobrazilo, očistivši iz nje skoro sve ranije oblike rada, u poljoprivredi je taj proces još uvek u toku. Ima zemalja gde su do juče postojali skoro onakvi feudalni odnosi kakvi su vladali u Srednjem i Novom Veku. A u nekim pokrajinama naše zemlje na primer, još ni danas nisu likvidirani izvesni oblici feudalnoga gazdovanja: kolonat, begluci, vakufi, pa čak i nedovoljno raskinuti čifčiski odnosi. Najzad, i posle sprovođenja agrarne reforme, ostali su rudimenti latifundija, pronija i baština, u više ili manje modernizovanom obliku, feideikomisna i druga imanja „mrtve ruke“. – Ko hoće da rešava savremena agrarno-politička pitanja na terenima gde još ima tih ostataka iz prošlosti, ili su bar vidljivi njihovi tragovi, mora poznavati razne feudalne oblike gazdovanja, njihov razvoj i njihovo sadašnje stanje.

Neki pisci su pokušali da prikažu stupnjeve razvoja agrarnih odnosa. Ali to nije moguće iz dva razloga: 1) zato što se isti oblici nisu svuda javljali; 2) zato što nema vremenskog podudaranja u zbivanju. Kod raznih naroda, agrarni odnosi su se razvijali u različitim formama i različitim tempom.

I. Koreni u Starom Veku.

U Starom Veku jasno se razlikuje agrarno uređenje sredozemnim zemljama (Egipat, Grčka, Italija) od severno-evropskih zemalja. Pored razlike u klimi i u vrstama kultura koje zavise od klime, postoji razlika i u poljoprivrednoj tehnici i, što je ovde za nas važnije, u agrarnim odnosima. Sredozemna kultura je bitno gradska, naročito grčka. Privreda je zasnovana na radu robova: u Rimu više nego u Grčkoj, gde se pored ropstva vrlo rano primećuje slobodan rad na selu i u gradu. Na Orientu, naročito u Egiptu, veliki posed

javio se vrlo rano. U Italiji je vrlo razvijen ager publicus, t. j. zajednički posed koji može slobodno da zahvata svaki rimski građanin (okupacija). Ager publicus uvećavan je osvajanjem u ratovima, i zakoni braće Graha težili su tome da se osvojena zemlja deli podjednako svima građanima. Ovo nije uspelo, već su senatori i drugi visoki činovnici tu zemlju delili među sobom, i tako se u Italiji, u Severnoj Africi i u drugim provincijama stvorio antički veliki posed, latifundia, obrađivan od robova, sa pašnjacima, maslinjacima i vinogradima. Žito se slabo sejalo na takvim posedima: češće su se njime bavili koloni i napoličari.

Prva osnova naseljavanja je sigurno bila i u Italiji selo sa vrlo raširenim zajedničkim posedom (ager compascuus), ali docnije preovlađuju gradovi, tako da pagani (ljudi izvan grada, seljaci) ostaju izvan svake kulture. Rimski zemljoradnici stanuju, kao američki, na rasturenim salašima (villae). U Grčkoj, selo je ostalo ćelijom državne zajednice. U severnim zemljama, selo je još razvijenije, i zajednički posed uzima vid pravog plemenskog, seoskog ili porodičnog komunizma (Allmende, mir, zadruga). Još jedna razlika: antički sredozemni velikoposednici, plemići i gospoda žive svi u gradovima, ne bave se nikako poljoprivredom i samo vuku rentu odatle (absentizam). U Galiji i u drugim severnim zemljama, život u unutrašnjosti i na selu mnogo je razvijeniji.

Docnije, pri kraju rimskog carstva, ovi odnosi se menjaju, i agrarno uređenje sredozemnih zemalja počinje sve više da liči na severno: 1) Mesto robova koji žive u logorima, pod komandom nastojnika, dolaze najpre robovi zasebno nastanjeni sa porodicom, a docnije koloni, ili seljaci vezani za jednu zemlju i za jednu kulturu, koji gospodaru imanja daju rentu u naturi; 2) mesto varoških rentiera, dolaze velikoposednici koji stanuju u polju. Gradski život gubi od svoga značaja: „carstvo se provincializuje“. Velika poljska imanja (saltus) dobijaju svoje mesto u državnoj administraciji, pored gradova. Zemljoradnički stalež se pretvara u kolone, i to na dva načina: a) robovi se podižu do stupnja vezanih seljaka; b) slobodni mali posednici gube svoju nezavisnost. Šta je uzrok tome dvostrukom razvoju? Poreska obaveza, „liturgija“ (zajedničko učestvovanje u izvesnim većim izdacima), prinudni zakup.

Stari vek bio je mešavina naturalne i novčane privrede. Bez novčane privrede nije bilo moguće da postoji jedna velika država. Ali ona je malo po malo ustuknula ispred naturalne. Znak da je carstvo ušlo u agoniju. Ne mogući više da plaća svoje vojnike – skoro sve same varvare! – ona ih je vezala za zemlju. Dioklecijan i Konstantin, videći da je vojska, sastavljena od stranaca, slabo branila granice od navale varvara sa svih strana, odlučili su da miliciju i saveznike zainteresuju za odbranu carstva: dali su tim vojnicima zemlju, vezali ih za nju, a za sve poslove potrebne državi stvarali su režim naslednih kasta, iz koga niko ne može da iziđe. Taj njihov kolosalni napor uspeo je da za neko vreme (čitavih 100 godina) odloži iščezavanje carstva? to nije malo. Tako se rimsko carstvo približilo onome agrarnom i društvenom uređenju kakvo je u velikoj meri već postojalo u germanskim zemljama, i koje nosi obeležje feudalnoga sistema.

II. Razvoj u Srednjem, degeneracija u Novom Veku.

U Srednjem Veku razlikujemo tri vrste zemalja: 1) seoski zajednički posed; 2) seljačka imanja na kojima vlastela ima izvesnih prava (pronija, Grundherrschaft) i 3) vlastelinska imanja koja seljaci moraju da rade pod kuluk ili za hranu, stan i odelo (baština, Gutsherrschaft). Ovo trojstvo uvek treba imati u vidu kad se govori u feudalnom sistemu. Ono se ne javlja u ovako prosto formi, ali mi smo namerno šematizovali da bi slika bila jasnija. Opet uprošćena, evolucija izgleda od prilike ovako: kod germanskih i slovenskih naroda preovlađivala je u početku zajednička svojina nad zemljom i zajedničko iskorišćavanje pašnjaka. Inače su skoro svi seljaci bili slobodni, sa približno jednakim imetkom, koji se u početku sastojao samo u kući i dvorištu, a zajedničko imanje je periodično deljeno na pojedina domaćinstva za obradu. Docnije, javlja se privatna svojina nad oranicama, dok je sve ostalo i dalje zajedničko. Pošto su posedi bili izmešani, morala se praktikovati istovremena obrada istih useva (Flurzwang), zbog puteva i zbog jednovremenog puštanja stoke u strmninu posle žetve. U krajevima gde se više oralo, preovlađivao je sistem sela, a u planinskim i stočarskim predelima više sistem posebnih salaša (dvorova, farmi). U koliko se širila oranica, u toliko su bile veće razlike u svojini. Tako se stvorila mogućnost za prevlašću većih sopstvenika nad manjim. Ali ta evolucija je išla sporo i trajala je vekovima.

1. Pronija. Za vreme velike Seobe Naroda (5. vek) u sve većoj nesigurnosti koja je nastala u onome haosu, a osobito usled velikih nameta koje je rimska država stavljala na posednike, nije čudnovato da se još više ojačao veliki posednik: uvećavao je svoje imanje na račun malih seljaka, i dovodio ove u veću zavisnost. U 8. veku, javlja se pronijar, t. j. posednik koji ima pod sobom seljake, slobodne, ali od njega zavisne i njemu obavezne na izvesne davke i radove. Njegovo imanje i njegov uticaj rastu u zapadno-evropskim zemljama sve do 12. veka.

Situacija je ovakva. 1) Ima dve vrste seljaka: jedni imaju i zemljišnu svojinu i pravnu slobodu, a drugi samo slobodu. 2) Pronija se u stvari sastoji iz velikog broja zavisnih seljačkih imanja, i to rasturenih na više mesta. Retko čitava sela potpadaju pod jednog pronijara. 3) Kuluci koje zavisni seljaci duguju gospodaru zavise od veličine njegovog vlastitog imanja. 4) Opštinsko i drugo zajedničko seosko imanje ostaje izvan vlasti pronijara. 5) Zavisni seljaci plaćaju izvesne davke, najčešće u naturi, i podložni su gospodarevu sudu. – Posle 12. veka, ovi odnosi se menjaju na štetu seljaka: gospodar se više ne zadovoljava određenim davkama, već traži da srazmerno učestvuje u žetvi. Najposle dolazi do toga da seljaci mogu raditi izvesnu zemlju samo ako gospodaru plate zakupnu cenu. Osim ove stvarne zavisnosti, neki seljaci su bili i lično zavisni, a treći su bili zavisni samo sudski. Dešavalo se često, međutim, da je jedno isto lice zavisilo od gospodara zemlje (Grundherr), od sudije (Gerichtsherr) i od gazde (Leibherr). Ovi razni gospodari su se otimali o seljakov imetak, i sve više su zadirali i u zajednički posed. Kad se država ojačala, u 17. veku, ona je gospodarima počela zabranjivati da suviše pritiskuju seljake. Ali do prave „zaštite seljaka“, koju je ogledao na pr. Fridrih Veliki, i do njihovog oslobođenja došlo je mnogo kasnije, na kraju 18. i u toku 19. veka. – Jedini pozitivan rezultat od ovog sistema jeste red koji su spahije održavali, kulturni napredak koji je bio omogućen njihovim privilegisanim položajem: terali su seljake da rade i proizvode više nego što je nužno za njihove domaće potrebe, i u tome su ih donekle pomagali dajući im sredstva za rad. Neki pisci im upisuju u zaslugu stvaranje i razvoj zanata, koji su ih snabdevali odelom, nameštajem, oružjem i drugim potrebama.

2. Baština. Još teži je bio položaj seljaka koji svoje zemlje nisu nikako imali i koji su stanovali na gospodarevoj baštini. Kao pretežan oblik gazdovanja, baština se javlja prilično kasno, tek posle 13. veka, i to samo u nekim oblastima. Ovakvih seljaka je naročito mnogo bilo u osvojenim, pokorenim zemljama, gde su pobednici među sobom delili velike komplekse, ili pak u kolonizovanim pokrajinama, koje su bogatiji plemići kupili ili dobili na poklon od države. Pustošni ratovi, gladne godine, kuga i druge nesreće samo su ubrzavali ovaj proces: seljačka imanja prelaze u ruke plemića, otmicom, otkupom, „nasleđem“, i t. d. Najbolji je primer severoistočna Nemačka. Tu je najočiglednije izvršen prelaz od pronije na baštinu, ili direktno stvaranje plemićskog velikog poseda. Pojavljuje se gospodar, koji raspolaže velikim sopstvenim imanjem i za njega ne traži davke od podložnih seljaka, već rad, kuluk, a on od imanja sav prihod uzima za sebe. Ovaj način gazdovanja vrlo mnogo liči na kapitalistički: on se služi savršеним sredstvima za rad i proizvodi za pijacu, kalkulira i traži kredite novcu. – Pri kraju Srednjeg Veka slični odnosi su se razvili u Engleskoj: stvorili su se veliki jednorodni kompleksi sa lend-lordovima na čelu, bez srednje-vekovnih veza u radu (Flurzwang) i čak sa carinskom agrarnom zaštitom. Samostalan seljački stalež bio je u tim krajevima skoro potpuno iščezao.

Pronijarski i baštinski odnosi postojali su u toku Srednjega Veka i čak do kraja 18. veka u svima evropskim zemljama.

U Nemačkoj je na kraju 18. veka raspored bio u glavnom ovakav: na istoku i severo-istoku preovlađuje baština, sa kapitalističkim gazdovanjem, seljaci su vezani, manji broj ima dobru, veću rđavu zemlju, i mora da radi za gospodara; na severo-zapadu nalazimo čistu baštinu koja, zajedno sa državom, teško eksploatiše seljake; na jugu i jugo-zapadu, na Rajni i u Srednjoj Nemačkoj, ruši se srednjevekovno pronijarsko gospodarstvo, i seljaci su skoro neograničeni gospodari na svojim imanjima. Na jugo-istoku međutim položaj seljaka je teži, usled jače vezanosti za pronijara. – Slično mešovito stanje je bilo u Austriji i u Holandiji. – U Francuskoj, zavisnost seljaka je bila opštija, i važiło je pravilo: „nulle terre sans seigneur“. Ali pravih baština je bilo malo.

U severnim germanskim zemljama (Švedska, Norveška) održao se slobodan seljački stalež, i do feudalne potčinjenosti u opšte nije došlo. – U Engleskoj, razvitak je išao brže nego na kontinentu: privezanost seljaka za zemlju prestala je još u 15. i 16. veku, ali zemlja je i dalje ostala u rukama vlastele: seljaci su se pretvorili u privremene zakupce i slobodne nadničare. – U Italiji su se stvari razvijale ovako: u gornjoj i srednjoj Italiji, gde su se održali ili stvorili jaki gradovi, nije došlo do stvaranja velikih vlastelinstava na polju, što položaj seljaka nije činilo ni malo povoljnijim: mesto plemićske tu je postojala gradska eksploatacija, a u južnim krajevima stvorene su velike latifundije sa teškim ali slobodnim zakupnim odnosom.

I Rumuniju je sve do naših dana pritiskivao težak problem odnosa između velikoposjednika i veliko-zakupaca s jedne i stvarno zavisnih seljaka s druge strane. – Rusija je poznala feudalizam u najtežoj formi: gospodar je imao pravo nad samom ličnošću seljakovom. Jedino ublaženje je došlo od opštinske zajednice (mir), koja je seljacima obezbeđivala jedan minimum za opstanak, ali je u isto vreme bila smetnja za tehnički napredak i socialno diferenciranje. Nesposobnost i absentizam veliko-posjednika i nastojnika carskih imanja nisu manje smetali razvoju boljih metoda i snošljivijih odnosa u agraru.

3. Položaj seljaka u ovim feudalnim odnosima bio je vrlo različit: drukčiji na baštinama nego na pronijama; je li zajednički posed veći ili manji, slobodniji ili zavisniji; ali drukčiji i u granicama oba dva ova tipa u raznim zemljama. Bilo je u glavnom u tri vrste seljaka: a) imaju svoju zemlju (svojinu), ali je ona pod teretom davki i kuluka, – na pronijama više davki, na baštinama više kuluka; b) imaju uživanje zemlje (usus fructus), ograničeno višom svojinom gospodarevom (dominium eminens); v) naseljeni su na gospodarevom imanju, sa koga ih on uvek može oterati.

Često je jedan isti seljak imao po koji komad od svake vrste zemlje. Jer feudalni režim se odnosi na pravno stanje zemalja isto toliko koliko na pravno stanje ljudi. Na slobodnim zemljama seljačkim, gospodar ima pravo samo na izvesne prihode u naturi. Druge, seljaci mogu slobodno prenositi u nasleđe uz plaćanje prenosne takse gospodaru. Za prenos nekih je trebalo njegovo odobrenje. Na skoro svima zemljama, postojala je zabrana seobe, kako se ne bi smanjila držaočeva sposobnost za rad.

Potčinjenost u kojoj su se nalazili seljaci bila je najčešće nasledna: rađali su se lično slobodni (dakle nisu bili robovi!) ali vezani za zemlju i preko nje za gospodara kome ona pripada kao baština ili nad kojom ima višu svojinu. Ako je zemlja blizu gospodarevog dvora, mladići i devojke rade kao posluga, a docnije plaćaju dažbine sa svoga imanja i kuluče na gospodarevom. Davke su bile većinom u naturi. Od svih je najvažniji desetak: deseti snop, deseto tele i jagnje, deseto pile i jaje, određene količine meda, kokošiju, masla, i t. d.; specialne davke kad gospodaru neko umre, kad ženi ili udaje; takse za prenos svojine, za suđenje; za opremu i oružanje vojske; regali ili monopolsko pravo držanja mlina, lova, ribolova, rudarstva, prodaje soli, rakije, piva i t. d. Kuluči mogu biti, osim toga, i za javne svrhe, ali tih je više bilo u rimsko doba, manje u feudalno. Kulučili su lično sa svojom stokom; određen broj dana u nedelji ako su sa pronije, neograničeno kad su na baštini. Obično samo za poljoprivredne radove, nekad i oko kuće; u poslednje vreme – naročito na baštinama – i u industriskim preduzećima gospodarevim. Za ovaj sistem je bitno – ne bez posledica po potonji razvoj poljoprivrede u Evropi – da je seljak, pored svih materialnih i fizičkih obaveza prema vlastelinu, bio u glavnom slobodan u organizaciji svoga gazdinstva. Kad gospodarevo imanje nije bilo odveć veliko, seljakove obaveze nisu bile nesnosne: jedna ili nekoliko nedelja u godini vožnje, pomoć kod žetve, u težim slučajevima tri dana rada u nedelji.

Gospodareve obaveze prema seljacima bile su mnogo manje precizno određene. Vlastela je primila na sebe izvesne političke i vojničke terete, zamenjivala državu vršeći sudsku i administrativnu vlast. Ali to je seljacima često više bio teret nego usluga. Više koristi su viđali od novčanih naknada koje su im ponegde gospodari davali, od potpore u gladnim godinama, od pomoći u semenu, u zaprezi, u drvenoj građi, od korišćenja gospodarevih ispaša i njiva na ugaru, i t. d. Naročito se na pronijama smatralo za dužnost gospodarevu da pritiče u pomoć podložnim seljacima, da ih brani u ratu, da im se nalazi u bolesti. On je u tome imao u ostalom i svoj interes.

4. Uticaj na kasnije uređenje. Cela ova feudalna prošlost nije bila bez dejstva na razvoj poljoprivrednih odnosa u moderno doba. Još i danas se po izvesnim ustanovama i po psihologiji ljudi u jednom kraju može oceniti da li je i do koje mere bio tu razvijen ovaj ili onaj feudalni oblik.

Gde je preovlađivala pronija, danas je sačuvan sitan seljačku posed, jer agrarna reforma nije imala da čini ništa drugo nego da oslobodi seljake lične zavisnosti: da sa njihove zemlje skine feudalne terete, a seljake oslobodi kulučenja na gospodarevom imanju. Svaki seljak je ostao na svome zemljištu, ili je otišao u grad, ako nije mogao opstati na selu. U tim krajevima su i kulture drukčije: raznovrsnije su nego u oblastima baština, javlja se vinova loza, industrijske biljke, u opšte intenzivnija zemljoradnja. Seljak je po naravi i po navikama samostalniji, slobodniji, sa više iniciative, vredniji, odaniji poslu. Ali taj sistem je ostavio i rđavih posledica. Seljačka imanja su iscepkana, posedni odnosi jako zamršeni službenostima i drugim realnim pravima, metodi rada su zaostali, skoro primitivni: sve je konservativan i teško prima novine. Ali u pokrajinama gde je preovlađivala pronija ne postoji radničko pitanje, koje mori baštinsko-kapitalistički i veliki posed. Neki pisci ističu, kao posledicu pronijarskog uređenja, razvijenu svest kod seljaka o tome da svojina nad zemljom nije jedno apsolutno pravo, već nešto podeljeno po hierarhiji, – od kralja pa do seljaka, preko vlastelina, prvoga ili drugoga ranga, – nešto vezano za dužnosti, nižeg prema višem i obrnuto.

Sasvim drukčije izgledaju krajevima u kojima je dugo vremena vladao baštinički oblik gazdovanja. Seljaci su tu bili ukopčani u sam organizam vlastelinstva: oni ne rade samostalno, već pod upravom samog gospodara ili njegovih činovnika. Čim su se počeli da stvaraju veliki gradovi i da se otvaraju pijace za poljoprivredne proizvode, sopstvenici tih imanja su počeli da modernizuju svoja gazdinstva. Zna se na pr. da je u jednom vremenu (u 18. i prvoj polovini 19. veka) engleska poljoprivreda služila kao ugled zemljama sa kontinenta. Isto tako, u Nemačkoj su prvi počeli da se koriste tehničkim napretcima baštinići-kapitalisti na kolonizovanom Istoku i velikoposednici na Severo-Zapadu. U toku 19. veka, polu-feudalna gazdinstva na Severu bila su u nesravnjivom preimućstvu, kako u tehničkom tako u ekonomskom pogledu, nad sitno-sopstveniĉkim Jugom. Racionalna poljoprivreda najpre se tamo počela praktikovati: bilo je za to i razumevanja i kapitala, i tehniĉke mogućnosti da se upotrebe mašine. Tek u novije vreme, pomoću državne podrške i pomoću kooperativa, uspeva se da i seljaĉki južni krajevi primene racionalnije metode rada. U pogledu kultura, bivša baštiniĉka dobra odlikuju se ekstensivnom proizvodnjom žitarica i podizanjem poljoprivrednih industrija. Na njima se izvode velike melioracije, naroĉito vodeni radovi. Ali u socialnom pogledu, ovi krajevi se odlikuju mnogobrojnim masama agrarnog proletarijata, seljaka bez zemlje, koji su pre agrarne reforme bili kuluĉari za hleb, stan i odelo, a posle oslobođenja postali najamni poljoprivredni radnici. To je najslabija strana ovoga sistema, i najteže pitanje krajeva u kojima on preovlađuje.

Baština nigde nije došla do izražaja tako potpuno kao u Nemačkoj. Ćitava trećina današnje teritorije bila je njoj podvrgnuta: Majsen i Brandenburg, Istoĉni Holštajn i Meklenburg, Pomeranija i istoĉna Pruska, Šlezija i Poljska, pa sve dalje u Austriju i Mađarsku do jugoistoĉnih dunavskih zemalja. Od 11. do 13. veka, intenzivno su kolonizovali te krajeve nemaĉki i strani prinĉevi, crkva, rittersko plemstvo, pa i neki građani i seljaci. To je bio moćan narodni pokret: naseljavale se zemlje koje su ležale puste, pod šumom ili naseljene Slovenima. Seljaci koji su došli iz Nemaĉke smatrani su tu kao slobodni, i ako na gospodarskom zemljištu. Zateĉeni pak Sloveni tretirani su kao radnici koji rade samo za izdržavanje. Stvorena su velika sela pravilna oblika, sa mesnom upravom pod komandom gospodara. Daleko od državne vlasti, ovde se razvila apsolutna nadmoćnost šefa-kolonizatora, ne samo u ekonomskom, već i u pravnom pogledu. On je bio i sudija i administrator, kao što je bio vojskovođa i zemljištni veliko-posednik. Mala slobodna

seljačka gazdinstva, koja su se uporedo stvarala, došla su u potpunu i svestranu zavisnost od njega. Ta zavisnost, zasnovana na stvarnim odnosima, prelazila je deci seljačkoj u nasleđe. Oni su „milostivoga gospodara“ morali ne samo slušati, već su mu morali služiti. Obnovila se upravo srednjevekovna baština, kakva je postojala onde gde je gospodarov lični posed bio vrlo veliki.

Ovo gospodarenje pretvorilo se u pravu eksploataciju onoga momenta kada se u većoj meri počelo proizvoditi za pijacu: to više nije bilo feudalno vlastelinstvo, već kapitalističko poljoprivredno preduzeće. U 15. i 16. veku bila je naročito povoljna konjunktura za izvoz žita u Holandiju i Englesku. To je isto tako vreme kada vitezovi u panciru gube svoj značaj, usled primene vatrenog oružja, i prelaze na mirnija zanimanja, ali i vreme kada se naglo pogoršava položaj seljaka. Njihova imanja dolaze u ruke plemića-trgovaca, bilo kupovinom, bilo silom; tereti bivaju sve veći, jer gospodaru treba para za rad na veliko. Prelazak na novčanu privredu i na veću proizvodnju u poljoprivredi platili su seljaci svojom ekonomskom slobodom.

Ono što se u severo-istočnoj nemačkoj desilo sa lužičkim Srbima i drugim Slovenima, dopušta nam da bolje razumemo ono što je bilo u Vojvodini: i tu se stvorio veliki posed u baštiničkoj feudalnoj formi a sa kapitalističkom sadržinom. Odista, posle pada Budima i Segedina (1542), kada su Turci zavladali, Bačka je sve do početka 18. veka bila čisto srpska pokrajina, i imala je agrarne odnose slične onima koje su Turci svuda nametali. Ali posle oslobođenja od Turaka (1718) i kada je razvojačena potiska Granica, te su Srbi u masama napuštali ovu pokrajinu, počelo je snažno naseljavanje Mađara, Nemaca, Slovaka i dr., koji su tu zaveli sistem baštiničko-kapitalistički, sličan onome u Pruskoj.

U Banatu je taj proces išao sporije: Vojna Granica, sa povlasticama za srpske seljake, ostala je duže, a osobito je povoljan položaj seljaka bio u veliko-kikindskom okrugu (dištriktu). Ovaj je obuhvatao 10 opština, koje možda nikad nisu poznale spahiski sistem: Velika Kikinda, Mala Kikinda, Dragutinovo, Karaš, Kumane, Melenci, Vranjevo, Srp. Krstur, Mokrin i Obilićevo (Jozefovo). Ova velika srpska sela razlikuju se još i danas od drugih, koja su bila „spahiska“ (kao Beodra i Bašajid), i ako su u neposrednoj blizini. Njihovo stanovništvo je slobodnije, otresitije, manje disciplinovano, borbena i buntovna.

5. Fideikomis. Kao jedna od najvećih vrlina feudalnog odnosa uzima se zabrana da se imanja cepaju i naredba da se u celini prenose sa oca na sina. U tome je, kao naročito oblik vezanoga nasleđa, najveću ulogu igrala ustanova fideikomisa. Tako se, vele njegovi branioci, stvorio pojam o svetinji zemlje i o večnosti njenoj. Tako se, nastavljaju oni, plemstvo privezalo za zemlju: kroz vekove je jedna porodica držala jednu istu zemlju. Ali ne treba isto tako zaboraviti da su fideikomisi bili glavni faktor pri stvaranju latifundija. Jedna porodica mogla se kupovinom i mirazima stalno bogatiti, a odredbe fideikomisa su sprečavale da se njeno imanje deli. U Engleskoj, gde je pravo nasleđa ograničeno na najstarijeg sina, došlo se do toga da je 1873. god. 2000 lica držalo polovinu sve zemlje, a da su u Škotskoj 24 lica držala više od četvrtine celokupne površine. U Nemačkoj, Rusiji, Mađarskoj, Poljskoj, Španiji, stvorili su se tako, pomoću fideikomisa, ogromni posedi od 100 i 200.000 hektara, kao na pr. posed porodice Rađivila, koji je zahvatao 250.000 hektara! Njih su sopstvenici retko upravljali sami, već su delili na nekoliko gazdinstava ili izdavali pod zakup bezbrojnim seljacima. Zanimljivo je da se ova antička forma poseda, koju istoričari

optužuju za propast rimske imperije (*latifundia perdidere Italiam, iam vero et provincias!*), održala do današnjeg vremena, i da se u velikoj meri prilagodila kapitalističkom načinu proizvodnje u poljoprivredi.

6. Zajednički posed. Pored privatnih seljačkih i vlastelinskih zemalja, postojao je svuda zajednički posed. On je uzimao tri vida: 1) javljao se u obliku opšte svojine koja se zajednički iskorišćuje (stara nemačka *almenda*, naše komune i zajedničke ispaše); 2) zemlja je bila zajednička, ali se s vremena na vreme delila među porodice koje su je zasebno obrađivale podešavajući da pojedini radovi na svima imanjima padaju u isto vreme (ruski „*mir*“ sa *Flurzwang-om*); 3) ovako se često zove i sam *Flurzwang*, bez zajedničke svojine i bez periodične raspodele. Kad je reč o pašnjacima i šumama, svi pisci se slažu u tome da je na njima najveće starine postojala zajednička svojina seljaka. Ali kad je reč o zajedničkom posedu nad njivama, koja je negde proizvela da postoji sve do naših dana, onda nastaje pitanje: je li i ovo ostatak prvobitnoga komunizma, ili je pak ustanova novijega porekla. Ovu poslednju teoriju zastupaju oni pisci koji tvrde da su i ruski „*mir*“ i južnoslovenska „*zadruga*“ samo posledice poreskoga zakonodavstva, po kome je ili selo odgovaralo za izvestan iznos poreza (Rusija), ili je porez utvrđivan po broju dimnjaka (vizantiske i turske zemlje) što je teralo seljake da što duže ostanu u kućnoj zajednici.

Slična pojava je nađena na Javi, u Indiji i u još nekim zemljama pod muslimanskim zakonodavstvom. Zajednice sa periodičnom podelom nađene su još u Norveškoj. Prema tome, pojava zajedničkog poseda nije nikakav specialitet slovenskih naroda, već ili ostatak iz najdavnije prošlosti, kada privatna svojina nad zemljom u opšte nije postojala, ili pak posledica naročitog sistema porezivanja.

U svakom slučaju, ove opštinske zajednice, a osobito zajedničke ispaše i šume, služile su kao osnova za opstanak i najsiromašnijim seljacima. Ali tokom vremena, feudalni gospodari i na njih su nasrnuli. Hoteći da zaokrugle svoje posede, naturali su seljacima zaključak da se izdele seoske komune, i da se svakome da definitivno što je njegovo. Zatim su lako dolazili do pojedinih komada, od prezaduženih ili gladnih seljaka. To prigrablivanje naročito je brutalno izvođeno u Engleskoj od 15. pa sve do 19. veka. Tako je sirotinja ostajala bez pašnjaka.

Najduže se ta zajednica održala u Rusiji, pod imenom „opštine“ (*mir*). U njoj su izvesni ruski političari (narodnjiki) videli živu protivrečnost trulome kapitalističkom Zapadu, dok su drugi (socialisti) verovali da će Rusija, blagodareći „*miru*“ i radnoj zajednici („*artelu*“) preskočiti kapitalizam sa privatnom svojinom i iz te starodrevne forme preći na jedan viši način proizvodnje, na socializam. Nesumnjivo je da „*mir*“ ima za Rusiju neobično veliki značaj: on postoji već vekovima, branjen je isto toliko koliko je napadan, i ako ima nekog sigurnog uzroka što Rusija nije brže ušla u kapitalistički sistem, to je dobrim delom „*mir*“. Stolipinova agrarna reforma (posle 1906) nije uspela da ga uništi, pa ni Revolucija, tako da u izvesnoj meri, u starom ili promenjenom obliku, još i danas postoji.

To nije moglo ostati bez posledica na rusku poljoprivredu. Evo zašto. 1) Velika vlast „*mira*“ držala je svakog pojedinca u velikoj zavisnosti od zajednice i oduzimala mu je inicijativu i volju za rad; 2) Posedi su bili strahovito iscepkani, pošto je svaka porodica dobijala po malo od svake vrste zemlje, za razne kulture, i raznog kvaliteta, (često „*nadjele*“ dugačke 200 metara i široke samo 0.70 do 0.80!), opterećene raznim službenostima, i drugim pravima; 3) „*Nadjeli*“ su bili obično vrlo mnogo udaljeni od kuće (obično 3 vrste,

a nekad i 10 i 20 vrsta), tako da se strašno gubilo u vremenu i naporu; 4) poljska zajednica je nametala Flurzwang, t. j. obavezno obavljanje svih poslova istovremeno (kako bi se posle žetve ili berbe mogla puštati stoka), a to je ometalo svaki napredak i utakmicu; 5) zbog svega toga, tehnička sposobnost ruskih seljaka bila je na vrlo niskom stepenu, a prinos sa opštinske zemlje prosečno za 20% manji nego sa privatne, a za 50% manji nego u Evropi u isto vreme. Rezultat je bio: bedno stanje ruskih seljaka, gladne godine i nekultura. I samo oslobođenje od 1861 godine nije bilo nikakav lek. Stanovništvo se za 40 godina dupliralo, dok se obrađena površina povećala samo za jednu petinu. Jedan izlaz je bio: bežanje u grad i bavljenje kućnom industrijom. Drugi izlaz je bio: ukidanje „mira“. Ali ona obadva su nametali treći: deljenje sve ruske zemlje seljacima u privatnu svojinu, korigovanu kooperativama. Ovaj treći izlaz još ni do danas nije potpuno nađen.

7. Južno-slovenske zemlje su imale vrlo različite agrarne odnose u Srednjem i Novom Veku. U severnim krajevima, oni su bili isto kao na evropskom Zapadu, i mi smo ih već prikazali. Valja samo zabeležiti vreme u kome su se oni kod nas razvili. Teško je utvrditi postanak pronija dragovoljnim potčinjavanjem seljaka, ali se zna da je prisilno podjarmljivanje bilo već u 14. veku, kada su se nametale seljacima sve veće i teže dužnosti prema crkvi, „zemlje-gospodar“ i „zemaljskom gospodinu“, i produženo je sve do kraja 18. veka. Zna se isto tako da su ovi teški tereti doveli često do pobuna seljaka kod nas. Prve dve pobune su bile protiv crkvenog desetka: 1220 za vreme ugarskog kralja Andrije II, hercega Hrvatske, Dalmacije i Huma; 1333 za kralja Karla Roberta, koji je vodio borbu sa hrvatskim plemstvom, jer ga ovo nije htelo priznati. Treća je bila protiv samoga plemstva: 1573, za vlade Maksimilijana, pod Matijom Gubcem, „seljačkim kraljem“. Sve su ove bune bile krvavo ugušene, i samo su pogoršale položaj seljaka.

Agrarno uređenje nije bilo jednako ni u svima severnim krajevima. Pravi evropski feudalizam bio je, izgleda, utvrđen samo u Slavoniji, za vlade francuske dinastije Anžuvina (14. vek), dok je Hrvatska u to vreme, pa i docnije, sve do turske okupacije (oko 1500), sačuvala svoje stare plemenske ustanove, župe, staro sudstvo i baštinsko pravo, stari poreski i vojni sistem. Kmetstvo, kakvo se razvilo u Slavoniji, javilo se u Hrvatskoj mnogo kasnije. Duž turske granice, već od polovine 16. veka, počela se stvarati Vojna Krajina, – slavonska, između Drave i Kupe; hrvatska, između Kupe i mora. U 17. veku hrvatsko plemstvo počelo se buniti protiv privilegija koje su dobili krajišnici od centralne vlade, i tražiti da se oni podvrgnu saboru i banu i da budu njihovi kmetovi. Među krajišnicima je bilo vrlo mnogo Srba doseljenih iz Bosne i iz južnih krajeva. Slovenija je imala iste agrarne odnose kao Austrija.

Sasvim drukčije su, međutim, prilike bile u Bosni i Hercegovini, u Srbiji, Staroj Srbiji i Mačedoniji, gde su duže vremena vladali Turci. Oni su zatekli na Balkanu vlastelu (pronijare i baštinike) i kmetove (sebre, merophe i otroke). Turci nisu ustanovili svoj feudalni sistem, već su pokorene krajeve stavili pod vlast spahija, koji su bili sultanovi činovnici. Otuda je pod Turcima položaj seljaka bio često bolji nego pod nacionalnim plemstvom. Nesnosniji je postao tek kad je oslabila centralna vlast Turske, pa su se mesto spahija počeli u većoj meri javljati čitluk-sahibije.

U Južnoj Srbiji, kao u celoj evropskoj Turskoj, sve do 1913, vrlo je redak bio slobodni seljački posed, i to u brdima. Inače, kako na malom, tako na velikom posedu, vlada čifčisko zakupni sistem. Beg bi celu svoju zemlju izdelio na onoliko parcela od 5–10 ha koliko porodica ima u njegovom selu. Čifčije bi davali begu po jednu petinu, a najviše četvrtinu žetve, što su mu morali odneti gde bi on naredio. Osim toga, davali

su državi desetak od cele žetve. Uz to su na begovskim poljima morali pomagati, a po naredbi njegovoj i druge poslove raditi. Po naročitoj milosti begovoj, mogli su svoje žito besplatno samleti u njegovoj vodenici. Ovaj inače težak položaj pogoršavao se još više šikanama i nasiljem pri prikupljanju petine i desetka. Pred samo oslobođenje, seljaci su negde davali agi i po 2 trećine prinosa. Privezanost za zemlju nije postojala, te su se najbolji elementi vrlo mnogo iseljavali.

U Bosni i Hercegovini, plemstvo je prešlo u muslimansku veru i tako sačuvalo svoje privilegije (age i begovi). Odnos prema seljacima (kmetovima) sličan je onome koji smo našli u Evropi, i izlazio je više iz običajnog prava. Od kmetovskih zemalja koje odgovaraju pronijama, razlikuju se beglučke zemlje, koje su čisto vlasništvo age (bega ili spahije): njih seljaci rade kao pridržnici, priorci, prisjevnici ili četvrtari. Kmetovske zemlje su prvobitno pripadale kmetovima, a begovi su nad njima imali samo višu svojinu i pravo na trećinu, četvrtinu ili još manji deo od bruto plodova, sa obavezom da kmeta pomažu u slučaju narodice ili elementarne štete, davati mu građu i t. d. Inače, kmet može urediti gazdinstvo po svojoj volji, pod uslovom da svu zemlju obdelava. Kmet ima pravo na kuću, koju mu aga po pravilu podiže i održava. Kmetovska porodica je bila vezana za zemlju u toliko što bi joj sva prava na istu prestala kad bi je jednom napustila. Kmetove su imali i poneki hrišćanski vlasnici zemljišta. – Beglučke zemlje drži beg: radi ih u sopstvenoj režiji, najamnom radnom snagom, ili pomoću kmetova, koji mu na toj otetoj ili kupljenoj zemlji kuluče kao ranije seljaci na baštini; nekad pod mnogo težim uslovima nego kmetovi, a nekad kao napoličari, ili tačnije na deo. Često su na njima utvrđeni duže vremena, i tada je njihov položaj sličan kmetstvu, samo bez ikakvih prava osim ishrane ili jednog dela žetve.

Begluci su stvarani i povećavani za vreme austriske uprave. Od kmetova su otimane najbolje i najplodnije zemlje i pretvarane u begluke. Kad su se uvodile gruntovne knjige, kmetovske zemlje upisivane su kao beglučke, bez znanja kmetova ili obmanjujući ih. Opštinske šume i ispaše takođe su pretvarane u begluke, ili su pod vidom prodaje poklanjani begovima čitavi delovi zrelih šuma po 5 kruna hektar! Stoga je bilo najprostije da se seljacima pri ukidanju kmetstva dodele i sve beglučke zemlje. Mesto toga, uredba od 12. maja 1921 pravi razliku između raznih beglučkih zemalja, i to je do danas izazvalo nekih 20 hiljada parnica!

Zanimljiv je kod nas još jedan stari, pred-feudalni odnos, koji se zadržao samo u Dalmaciji, Gorici, Gradiškoj, talijanskom Tirolu, kao i na nekim ostrvima: kolonat. To je odnos sličan kmetstvu, ali je privatno-pravnog značaja, potkaziv, romenljiv po trajanju, sadržaju i opsegu. On liči i na zakup koji bi se glaćao u naturi a bio bi vezan za jednu kulturu. Trajanje i oblik njegov zavisi poglavito od kulture koja se obrađuje: za žitarice traje 1–4 godine, a onde gde kolon mora krčiti zemlju i podizati vinograd, maslinjak i t. d. on traje 20–50 godina, te je nekad i nasledan. Sve dok dotična kultura živi, ugovor traje, i u tome je njegova slaba strana sa ekonomskog gledišta.

Za slučaj raskida pre izumiranja kulture, sopstvenik zemljišta mora da naknadi troškove oko melioracije i investicije. Davanje plodova u naturi kao i preuzimanje imanja od strane vlasnika izazivaju mučne sporove i druge teškoće koje ovaj sistem čine vrlo nepraktičnim. On je došao usled prenaseljenosti tih krajeva, i uzimao je različite oblike prema geografskoj sredini i prema istoriskim prilikama. Filoksera ga je uputila na žitarice; rokovi su skraćeni, i izmenjeni su uslovi rada.

GLAVA VII.

Kapitalistički oblici eksploatacije

I. Opšte odlike i vrste.

Kao i feudalni, ovi oblici eksploatacije u poljoprivredi odlikuju se time što je svojina nad zemljištem odvojena od rada na zemljištu. I ovde, lica koja rade zemlju nisu njeni punopravni vlasnici; obrnuto, sam vlasnik zemlje ne radi je, već, silom svoga naslednoga položaja ili svoga kapitala, nameće drugima obavezu da rade, pod njegovim ličnim nadzorom ili, češće, pod nadzorom njegovih činovnika. Pored ove sličnosti, ima i razlika između ove dve vrste oblika: 1) na feudalnom posedu, seljaci su podložna lica, sa većim ili manjim pravima, dok kapitalistički posed rade slobodni ljudi, zakupci, napoličari ili radnici, koji su često i sami sopstvenici jednoga malog komada zemlje; 2) u feudalnom sistemu, gospodar ima izvesnih prava i nad ličnošću seljakovom i nad prihodima njegovim od drugih poslova, dok je odnos između kapitalista-posednika i obrađivača čisto poslovan i ograničen na određen rad ili komad zemlje; 3) feudalni gospodar igra prema seljacima, u većoj ili manjoj meri, ulogu državne vlasti, uzimajući izvesne funkcije i privilegije javnih organa, dok je kapitalist samo poslodavac ili privatno-pravan ugovarač, koji je pred državom u istom položaju kao njegov radnik, zakupac ili napoličar; 4) nadmoćnost feudalnog gospodara ima pravni karakter i nasledna je, dok kapitalist vuče svu svoju snagu iz faktičke nadmoćnosti, i ta snaga prelazi na naslednike samo u toliko u koliko dobiju isti kapital (zemlju, živi ili mrtvi inventar, novac).

Feudalni oblici, videli smo, pokazivali su težnju da se postupno pretvore u kapitalističke. Negde je to svršeno vrlo rano, ali nepotpuno, kao u Engleskoj; drugde je razvoj bio spor, ali u toliko potpuniji, kao u Nemačkoj. U nekim zemljama, feudalizam se nije dovoljno ni razvio, već su se vrlo rano pojavili kapitalistički oblici, uporedo sa slobodnim seljačkim gazdinstvom: skandinavske države, Švajcarska. U Americi, najzad, feudalnoga sistema nije ni bilo, već je poljoprivredna eksploatacija odmah uzela kapitalistički vid. Ipak se može reći da kapitalistički oblici dolaze na ruševinama feudalnih, i da se potpuno razvijaju tek posle svršene agrarne reforme, pošto ova sa seljaka skine breme zavisnosti i vezanosti i njihove zemlje oslobodi feudalnih nameta.

U koliko je agrarna reforma bila manje radikalna, t. j. zaustavljala se na golom pravnom oslobođenju seljaka (kao što je bilo u Engleskoj od 14. do 17., a u Nemačkoj i Austriji u prvoj polovini 19. veka), u toliko je lakše i u većoj meri utvrđen kapitalistički odnos. U Engleskoj su seljaci pretvoreni manjim delom u zakupce (farmere), većim delom u proletarijat. U Italiji i Južnoj Francuskoj, od zavisnih seljaka postali su slobodni zakupci i napoličari. U Zapadnoj Nemačkoj, Belgiji, Holandiji postali su najpre nasledni zakupci, da se docnije pretvore bilo u sopstvenike bilo u poljoprivredne radnike. U Severnoj i Istočnoj Nemačkoj i u nemačkoj Poljskoj, stvorile su se latifundije sa najamnicima.

U onim državama gde je agrarna reforma izvršena kasnije, ali radikalno, stvoren je kao pretežna forma seljačko-porodični posed sa manjom razmerom kapitalističkih poseda. Tako je bilo u Francuskoj (1789), u Srbiji i Bugarskoj, i sada u Rusiji.

Može se reći da su kapitalistički oblici u stvari nastavak feudalnih, i da je ekonomska suština jednih i drugih istovetna: eksploatacija onih koji rade zemlju, na osnovu jedne pravne ili faktičke privilegije. Nisu oni protivstavljeni jedni drugima, već i jedni i drugi stoje zajedno prema bez-najamnom seljačko-porodičnom gazdinstvu. Nije važno koliki je posed, već u čijim rukama se nalazi i kako se eksploatiše. Jedna porodica može imati sto hektara zemlje, pa ipak je to radno gazdinstvo, ako ga ona sama obrađuje. Ima, s druge strane, kolonatskih, zakupnih i napoličarskih gazdinstava od 5, pa i od 2 hektara, – što ne smeta da ona spadaju u feudalne odnosno kapitalističke oblike, jer na njima postoji razvod između zemlje i rada.

Ovaj odnos između zemlje i rada nije merodavan samo za teorisku raspodelu gazdinstava po vrstama. On je od presudnog značaja za vođenje celokupne agrarne politike: efikasnost pojedinih mera zavisi poglavito od toga da li zemlju rade sami njeni sopstvenici, ili pak najamnici, napoličari ili zakupci. Agrarna politika će donekle moći prilagođavati svoje mere ovim raznim oblicima gazdovanja, ali je nesumnjivo isto tako da će se oblici morati menjati, ako ne budu mogli odgovarati načelima savremene poljoprivredne nauke i zahtevima tržišta. Kratak pregled kapitalističkih oblika gazdovanja dopustiće nam da vidimo dobre i rđave strane svakoga od njih.

Valja praviti razliku između poseda i gazdinstva, naročito kad je reč o velikom posedu. Mali posed je obično u isto vreme isto što i gazdinstvo, ma da i najmanji posedi često mogu biti povereni drugome ili većem broju lica putem ugovora o zakupu ili napolici, a kod velikog poseda to je još češće slučaj. Tek u malom broju slučajeva poklapaju se tu pojam posed i pojam gazdinstvo: obično je jedan veliki posed izdelfen na veći broj gazdinstava, zakupnih i napoličarskih. Zatim, u posed ulaze i neobrađiva zemljišta, dok u gazdinstvo samo zemlje u koje se ulaže rad i kapital. Otuda, posed nema granica, dok ih gazdinstvo ima: njih obeležava sposobnost upravljača, kao i ekonomska i tehnička načela, koja smo ranije proučavali.

Pri raspodeli poseda i gazdinstva treba imati na umu da osim hektarske veličine, dolaze u obzir još dva momenta: u čijim je rukama posed i u kakvom obliku gazdinstva se nalazi.

Po veličini, posedi se obično dele na latifundije, velike, srednje, male i najmanje. U pogledu svojine, razlikuju se: feudalno-kapitalistički i seljački posed, jer je za oba slučaja drukčije merilo. Veliki seljački posed svrstava se u male ako se ubroji i feudalno-kapitalističke. Najzad, za vrstu gazdinstva nije merodavan samo broj hektara (kao za veličinu poseda), već njegova ekonomsko-tehnička vrednost: plodnost zemljišta, saobraćajni položaj i položaj prema tržištu, stanje tehnike u dotičnom kraju i koliko je ona na dotičnom gazdinstvu primljena, prosečna intenzivnost, a naročito kolike su investicije; najzad koliki su prinosi i jesu li u stanju da zadovolje potrebe sopstvenika, prema nivou života u dotičnom kraju. U našim primorskim krajevima posed od preko 10 ha već je veći seljački posed; u Hrv. Zagorju sa 20 ha počinje vlastelinski posed, dok se u Vojvodini tek sa 15 ha dobija pravo na naziv „gazde“.

Pa ipak, može se izvesti jedna opšta podela na ovaj način: 1) parcelni posed, t. j. koji ne uspeva da zaposli ni održi jednu seljačku porodicu (naš „kućarac“), ili koji služi radniku, zanatliji ili namešteniku kao dopuna njegove zarade van poljoprivrede; 2) seljačko imanje je ono na kojem sam vlasnik upravlja i sa svojom porodicom radi, s tim da se u izvesnoj meri i u nekim prilikama može pomagati i najamnom radnom snagom; 3) veliki posed prevazilazi te granice, kao što ih parcelni ne dostiže: na njemu sopstvenik samo

upravlja, ali ne stiže da radi; 4) latifundija toliko prelazi normalnu meru da već „počinje da utiče štetno“, kako veli Konrad; „ubija politički i socialni ugled srednjih i sitnih sopstvenika“ (Filipović), i „ne može da ide u stopu sa intenzivnošću dotičnoga kraja“ (Mijaskovski).

Na sićušnom ili parcelnom posedu moguće je samo malo gazdinstvo, i kulture koje odgovaraju tome gazdinstvu. Ako je blizu grada i sa povoljnim saobraćajnim sredstvima, ono se specializuje i njegove najpovoljnije grane su: stočarstvo, živinarstvo, povrtarstvo. Ako je daleko od pijace, i služi pretežno ishrani i održavanju porodice, ono se bavi mešovitom privredom (Gemischtwirtschaft), tako da porodica ima od svega po malo, no s tim da se dopuna ishrane i zarade mora tražiti izvan sopstvenog gazdinstva.

Na seljačkom posedu može se organizovati isto tako malo kao i srednje gazdinstvo, dok je na velikom posedu veliko gazdinstvo. Na latifundiji se u opšte ne može organizovati jedno gazdinstvo, već se ono mora razbijati na više samostalnih velikih, ili raspodeliti velikom broju zakupaca ili napoličara.

Sopstvenik zemljišta koji ne može ili neće sam da obrađuje, – bilo što nema dovoljno radne snage ili što zemlju smatra kao izvor rente, – ima nekoliko načina da organizuje svoje gazdinstvo: 1) da ga vodi sam, lično ili uz saradnju nastojnika i činovnika, a za obradu zemlje i staranje oko stoke, zgrada i sprava uzme najamnu radnu snagu: to je t. zv. direktno gazdovanje (Eigenbewirtschaftung, faire-valoir direct, owners farming); – 2) da zemlju izda pod zakup, plaćajući, u novcu ili u naturi, određene materialne vrednosti, na kraći ili duži rok, i u raznim kombinacijama odnosa između vlasnika i zakupca (Pacht, fermage, tenancy); – 3) između ta dva oblika stoji treći, na deo (na pola, na trećinu i t. d.), gde je vlasnik imanja više zainteresovan obradom zemlje i žetvom (Teilbau ili Teilpacht, métayage, tenancy on shares).

II. Direktno gazdovanje.

Pod ovim se obično razume gazdovanje na malom ili srednjem posedu, jer u poljoprivredi jedan čovek ne može upravljati onako velikim preduzećima kao što biva u industriji. Ali ima i velikih poseda koje vode sami sopstvenici, samo razume se ne lično, već uz pomoć nastojnika i činovnika, pošto je u poljoprivredi nadzor nad radnicima beskrajno teži nego u industriji. Ovde treba istaći da je u zakonodavstvu od uvek bila težnja da upravo gazdinstva veže za jednog čoveka: otuda ustanova privilegisanog nasleđa (Anerbenrecht), pravo primogeniture (nasleđuje najstariji) i t. sl.

Od uvek je direktno gazdovanje uzimalo dva vida: 1) sam sopstvenik vodi gazdinstvo neposredno, uz pomoć činovnika ili bez nje, i njemu onda pripada osim zemljišne rente još i nagrada za upravljanje i t. zv. preduzimačka dobit; 2) gazdinstvo vodi činovnik sa dovoljno slobode, a za račun sopstvenika, koji ovde dobija samo zemljišnu rentu i preduzimačku dobit, dok nagrada za upravljanje ide administratoru. U ovome drugom slučaju obično se dešava da upravnik učestvuje jednim delom u preduzimačkoj dobiti, u vidu tantieme, ili pak uzima na sebe jedan deo rizika, garantujući sopstveniku jedan minimum prinosa i učestvujući samo u višku preko toga minimuma. Administrator se najčešće uzima onda kad naslednik nije punoletan da preduzme vođenje gazdinstva. Ali ovaj način se upotrebljava i onda kad je sopstvenik u nemogućnosti da stanuje na imanju, ili kad on neće da sedi u polju, već tamo navraća s vremena na vreme, ne toliko radi posla koliko radi razonode, lova i t. d. Ovaj poslednji slučaj (absentizam) smatra se

kao najgora osobina velikoposednika: ona i sam veliki posed osuđuje na propast, ako ne iz razloga ekonomskih, onda iz razloga političkih, socialnih i moralnih.

Danas se više niko ne usuđuje braniti latifundiski veliki posed, ali je bilo jedno vreme (na kraju 18. i u toku 19. veka), kada se tome posedu pridavale sve one vrline koje zadiviše savremenike na polju industrije. Posle fiziokrata, koji su velikom gazdinstvu pripisivali nadmoćnost nad malim, i posle Artura Janga (Young) i Augusta Tera (Thaer), koji su na primerima iz engleske poljoprivrede dokazivali isto to, došli su, najpre Rikardo a zatim Marks, da do kraja izvedu poređenje između poljoprivrede i industrije, i zakluče da su preimućstva velikoga gazdinstva u jednoj kao i u drugoj nesumnjiva. Rau i Sismondi, Ž. B. Se (Say) i Loc ukazali su na razliku koja deli poljoprivredu od industrije, i opasnosti veliko-gazdinske proizvodnje, a Hristijan Šic (Schütz) je pokazao da ako velika gazdinstva odbacuju veće viškove za pijacu, mala troše više industriskih artikala. Ipak su socialistički pisci ostali pri Rikardovim i Marksovim tezama i proricali kako će „kapitalističko veliko gazdinstvo pregaziti malo kao železnički voz sirotinjske taljige“ (Kaucki). Treba priznati, da ovakvo shvatanje u to doba (druga polovina 19. veka) nije bila čisto teoriska postavka, jer je i stvaran razvoj u Engleskoj 90-ih godina potvrđivao marksističku tezu. Zatim, onda još nisu bila izvršena naučna ispitivanja o uporednoj rentabilnosti gazdinstava, naročito Laur-ova u Švajcarskoj. Štumpfeova u Nemačkoj, Hercova u Austriji, Levieva u Engleskoj, i ruskih ekonomista iz škole Fortunatova i Skvorcova. Najzad, i ako su bila netačna proročanstva o iščezavanju malog seljačkog gazdinstva, nesumnjivo je da veliko kapitalističko gazdinstvo ima izvesnih osobina koje mu dopuštaju da napreduje tehnički i da bude rentabilno. To naročito važi za gazdinstvo koje vodi sam sopstvenik, pogotovu ako je on stručno spremljen za taj posao.

Ne ulazeći u njegovu opštu ekonomsku i socialnu veću ili manju celishodnost, – posmatrajući ga samo kao preduzeće, – mogu se navesti, i obično se navode, ova preimućstva velikog gazdinstva:

- 1) Ima manje režiske troškove na hektar zemljišta (manje zgrada, manje puteva i granica, bolje iskorišćenje inventara, upotreba mašina i skupih sprava, jevtinija ishrana radnika);
- 2) Lakše izvodi melioracione radove (odvodnjavanje, navodnjavanje, komasiranje);
- 3) Povoljnije nabavlja sve potrebe (kupuje na veliko namirnice, alate, đubriva i t. d.);
- 4) Povoljnije unovčava (jevtiniji prevoz vagonске robe, prodaja u pravo vreme);
- 5) Dorađuje i prerađuje vlastite proizvode, i prodaje fabrikate (brašno, štirak, špiritus), a ne sirovine;
- 6) Uživa lakši i jevtiniji kredit kod velikih banaka.

Sve ove odlike ne treba shvatiti apsolutno, čak ni u ovako uskom tehničkom okviru, koji smo im obeležili. Po svakoj od navedenih tačaka vođena je i vodi se velika diskusija, i pristalice malog gazdinstva ih osporavaju, ako ne sve, ono neke od njih. Evo ukratko te argumentacije:

ad 1) Manje se troši u materialu (– što nije dobit u opšte-ekonomskom pogledu! –), ali zato se plaća radna snaga i nadzor, čiji prinosi su nesrazmerno manje nego na radnom gazdinstvu, dok mašine nemaju u poljoprivredi ni iz daleka onu vrednost koja im daje cenu u industriji;

ad 2) Velike melioracije ne može lako obaviti ni kapitalističko gazdinstvo, a mala mogu ako se udruže u kooperative, ili država preduzme te radove; veštačko đubre nije bez mane, a bez stajskog se ne može;

ad 3), 4), 5) i 6) Ova preimućstva se ne mogu sporiti, ali malo gazdinstvo njih dobija putem kooperativa.

O dobrim stranama radnog gazdinstva govorićemo docnije, a sada da kažemo koje kulture najbolje odgovaraju kapitalističkom u direktnoj upravi vlasnika. Bezuslovna je njegova nadmoćnost u proizvodnji žita i pićnih biljaka, u šumarstvu, i u držanju ovaca, naročito u novim i retko naseljenim oblastima Novoga Svega i Australije, gde je radna snaga skupa. Za obradu žitarica videli smo kolosalne tehničke uspehe na farmama u Sjedinjenim Državama i u Kanadi (str. 122). Za kukuruz se i tamo primetilo da je, u istom kraju, prinos veći na malim nego na velikim farmama. To manje važi za pićne biljke, jer se one ne unovčavaju tako uspešno kao žito: mali seljaci i farmeri retko kupuju hranu za svoju stoku, osim danskih, švajcarskih i nemačkih. Što se tiče šuma, to je jedno posebno pitanje. U privatnim rukama, šume se sigurno racionalnije eksploatišu na velikom nego na malom posedu. Ali to je sa gledišta privatne ekonomije. Opšti interes pak često zahteva da se šuma ne seče onde gde se ta seča najviše rentira, jer to može biti kobno za čitav jedan kraj. Zato je, nad velikim posedom više još nego nad malim, nužna javna kontrola u tome pogledu. Druga opasnost jeste da se radi gospodskih uživanja novih feudalaca (lov i drugi sportovi) ne ostave pod šumom tereni, koji bi bili mnogo korisniji kao oranice. – Sve ove odnose neobično lepo ilustruje sledeći slučaj jednoga velikoga imanja od 282 ha, koje je parcelisano na 30 naseljeničkih poseda. Evo kako su se usled toga promenile vrednosti i količine na istom imanju:

	pre parcelacije	posle parcelacije
Vrednost zgrada	81.500 maraka	206.762 maraka
-II- živog inventara	23.708 maraka	66.189 maraka
-II- prodatih plodova	26.035 maraka	69.299 maraka
Broj konja	20 komada	43 komada
Broj svinja	40 komada	356 komada
Broj rogata marve	64 komada	163 komada
Broj živine	53 komada	608 komada
Broj ovaca	143 komada	3 komada

U našoj zemlji, Severna Srbija i Crna Gora jedva da imaju koji kapitalistički posed sa sistematskom upotrebom radne snage, i to u Mačvi. U Južnoj Srbiji, Bosni i Hercegovini i Dalmaciji u koliko ima još velikih poseda, oni se javljaju u feudalnim oblicima. Međutim u Sloveniji, Hrvatskoj i Slavoniji i Vojvodini situacija je sasvim drukčija. To su oblasti velikih poseda feudalnoga porekla, slični onima koje nalazimo u

Nemačkoj, Austriji i Mađarskoj. – Posedi veći od 100 jutara pokrivali su 1910 u Hrvatskoj i Slavoniji 3,137.653 jutara, od čega je otpadalo na oraču zemlju 301.447 a na šume 1,851.447 jutara. Privatnih poseda je tu bilo svega 667, sa 914.437 jutara, dok je ostalo pripadalo državi, zemljišnim zajednicama, imovnim općinama, opštinama i crkvama. Bilo je među ovima 38 poseda koji su sami imali 696.900 jutara, ili prosečno 18.340 svaki. (Gutman i Šaumberg-Lipe imali su sami po blizu 70.000 jutara, ali već pre rata ta dva poseda bili su podeljeni na 54 većih i srednjih). U Vojvodini, 1910, pod direktnim gazdovanjem bilo je 1430 poseda većih od 100 jutara (dok je 139 takvih poseda izdavano pod zakup). Ovih 1569 poseda iznosili su svega 1,154.836 jutara, što pokazuje veliku koncentraciju poseda u malo ruku.

U Sloveniji, poseda preko 100 jutara bilo je 332, a držali su pod sobom 221.012 jutara, od čega je obradivo bilo samo 10.760, a ostalo pod šumom ili močvarno, ili prosečno po posedu 32 ha na t. zv. intenzivne kulture, a 636 na ekstenzivne (šume, pašnjaci). Za Sloveniju u opšte treba dodati da 76,4 od sto svih poseda – ili 57.644 – obrađuju same porodice, dok se samo njih 17.833 služe najamnom radnom snagom.

U Vojvodini je pre agrarne reforme bilo drukčije: velike posede izdavali su sopstvenici manjim deom pod zakup, a više su vodili sami, sa činovnicima i poljoprivrednim radnicima. Isti sistem je postojao i u Slavoniji. On je dopuštao da se u velikoj meri – slično onome što se događa u Nemačkoj, i što je pre rata bilo u skoro celoj Austro-Ugarskoj – iskoriste sva preimućstva velikih kapitalističkih gazdinstava: upotrebljavane su mašine, sprovedeni kanali, proizvodilo se selekcionirano seme i odabirala grla za priplod, proizvodilo se u masama za pijacu. Čuvena su bila imanja kod Rume u Sremu, kod Čoke u Banatu, na Belju u Baranji, kod Novog Sada, kod Valpova i Slatine u Slavoniji i t. d. Osim nekoliko izuzetaka, sva su bila u rukama Nemaca i Mađara, i njihova organizacija odgovarala je evropskoj u svakom pogledu. Agrarna reforma je poštedita nekoliko takvih poseda, ostavljajući im t. zv. super-maksimum, kao uglednim ekonomijama. Smatra se da veleposed ima zadaću da prednjači u racionalnosti, da gaji selekcioniranu stoku i biljke, da prigaja toplokrvne konje u ergelama, podolska goveda, svinje i ovce za ekstenzivno držanje i t. d. Sve dok se za ovo ne stvore državne ustanove ili se ne razvije takvo zadrugarstvo, privatni veleposed bi imao da posluži za ove ciljeve

Na jednom domaćem primeru pokazaćemo šta je i šta može biti jedan veliki posed. Belje je bilo u privatnom rukama, sada je u državnim. Metodi gazdovanja su birokratizirani, ali na tako velikom objektu uprava i ne može biti drukčija nego birokratska. Uspeh, razume se, zavisi od toga je li ona sposobna i kontrolisana, ili nije.

Belje je ranije imalo 110.519 jutara, no razgraničenjem s Mađarskom smanjeno je, i sada ima 86.277. Osim toga, mnoge tehničke ustanove smanjile su svoju radnu sposobnost: šećerana, centralna mlekarica, mlin, industrijska železnica od 130 km., mašinska radionica kao i druga tehnička i hidrotehnička postrojenja. Od cele površine od poplave je zaštićeno samo oko 22.000 jutara, od čega su oranice 11.000 jutara. Ostalo je sve izloženo poplavama. Borba s vodom je stalna, i samo njen uspešan ishod može zajemčiti da ovaj sada državni posed bude jedno rentabilno preduzeće. Na njemu je danas zaposleno preko 100 činovnika, oko 1250 stalnih nameštenika i oko 2000 sezonskih radnika, leti i do 5000. Među činovnicima se nalazi nekoliko prvoklasnih ekonomista koji su ranije bili upravnici privatnih velikih poseda. (Bilo je upravnika „Belja“ sa manjim kvalifikacijama od tih činovnika!) „Belje“ proizvodi selekcionirano

seme, ali nedovoljno. Ono bi pak bilo u stanju da pruži našoj poljoprivredi odabranog semena: 300 vagona pšenice, 200 v. ovsa, 150 v. kukuruza, 150 v. šećerne repe, 30 v. ječma, i t. d. Ono bi moglo isto tako da bude rasadnik prvoklasne stoke. Danas ima: 1200 komada rogata marve, 470 konja, 180 ždrebad, oko 600 svinja, 3000 ovaca. Tek su u programu: stanica za proizvodnju pilića čistih rasa, zavod za proizvodnju stočnih seruma za lečenje stoke, stanica za uzgoj radnih konja, stanica za proučavanje upotrebe i rentabilnosti svih poljoprivrednih mašina i alata, specialna mlekarska škola, praktična škola za usavršavanje agronoma, institut za proučavanje slatkovodnih riba i veštačkog namnožavanja.

III. Zakup.

Francuski liberalni ekonomist Iv Gijo nalazi da „pravi faktor poljoprivrednog progresa nije sopstvenik poseda, već zakupac“. I to on ne misli samo na kapitalističko gazdinstvo, koje jedan čovek teško može uspešno da vodi, već i na malo gazdinstvo. „Napori u korist male svojine, dodaje on, jesu jedna ekonomska zabluda.“ Isto mišljenje o vrlinama zakupa imaju i drugi pisci, naročito engleski i neki francuski, dok u nemačkoj agrarnoj politici preovlađuju simpatije za moderno organizovano kapitalističko gazdinstvo ili za seljačko radno gazdinstvo pomognuto raznim zadružnim oblicima. Usporedna proučavanja pokazala su međutim da je glavni uzrok slabo razvijene poljoprivredne proizvodnje u Engleskoj baš u zakupnom odnosu, dok su eksploatacioni metodi najviše usavršeni u Danskoj i Švajcarskoj, gde su zemljoradnici u isto vreme i vlasnici zemlje.

1. Vremenski zakup. Zakup je takav posredan način eksploatacije kod koga sopstvenik za određenu cenu ustupa drugom čoveku na određeno vreme (vremenski zakup) ili na uvek (nasledni zakup). Ako zakupac i sam ustupi drugome isti posed, onda imamo međuzakup, čist kapitalistički i posrednički oblik koji je čest u severnoj u južnoj Italiji i u Rumuniji. (U drugim zemljama, kao i u srednjoj Italiji nema ga.) Po načinu plaćanja može biti novčani i prirodni kao i kombinacija oba. Usled naglih promena valute, posle rata se zaključuju zakupi sa plaćanjem u zlatu, ili u zlatnoj vrednosti, ili pak u naturi, po berzanskoj ceni robe. Po organizaciji, biva uz učestvovanje vlasnika u snabdevanju i vođenju gazdinstva ili bez njega. Po nosiocima, može biti u rukama fizičkih kao i pravnih lica (akcionarska društva, industrijska preduzeća, zadruge). Po veličini, ima ih vrlo velikih, velikih, malih i sićušnih; u pogledu prestanka, zakup može biti sa otkazom ili prekaran (tenancy at will). – Kod nas je, u zaostalijim krajevima, razvijen takav prirodni zakup, gde se zakupnina plaća u jednom delu od žetvenoga prinosa: zakupodavac daje tegleću snagu, đubre i seme, a zakupac svu ručnu snagu. Ti oblici (priorac, pridružnik, kesim i t. d.) vrlo mnogo se približuju napolici ili obradi na deo. – Postoji jedan moderniji način da se vlasnik više zainteresuje za sudbinu gazdinstva, i da podnese bar jedan deo rizika. To je tako zv. pokretna zakupnina: jedan deo zakupnine se utvrdi u novcu a drugi je određen deo od prinosa (opet u novcu, po tržišnoj vrednosti) izvesnih kultura koje su karakteristične za taj posed (u Danskoj maslo, slanina, jaja; u Pruskoj žito, šećerna repa). U Francuskoj, mesto određene sume u francima plaća se u novije vreme određena količina u naturi ili odgovarajuća suma po dnevnom kursu: tako se rizik deli između zakupca i obrađivača.

Zakup se najčešće javlja na posedima suviše velikim ili na suviše malim. Na prvima, naročito kad su u državnim, opštinskim ili crkvenim rukama, zakup je skoro jedini pametan način obrade. Privatni sopstvenik će sam voditi veliku ekonomiju samo ako raspolaže stručnom spremom, organizatorskom

sposobnošću i dovoljnim kapitalima; inače će posed cepati i izdati zakupcima. Zakup na parcelnom posedu obično je samo uzgredno zanimanje zanatlija, privatnih nameštenika, železničara, radnika, i taj posed često ne iznosi ni pun hektar (u Nemačkoj prosečno 0.4 ha). Kad je zakup glavno zanimanje, imanje je obično veće, jer treba da zaposli čitavu porodicu, ali nije nikad vrlo veliko, jer zakupac ne raspolaže potrebnim kapitalima za krupno gazdinstvo.

Na zakupima se obično neguju intenzivne kulture, jer zakupac obično raspolaže sa dovoljno radne snage i sa dosta stoke. Čak on ima često više stoke nego sopstvenik isto toliko poseda. U Americi je utvrđeno da on ima i više alata, naročito za baštenske kulture, kojima ovaj oblik najviše odgovara. I obrtnog kapitala on treba da ima više nego sopstvenik, naročito ako se bavi intenzivnim kulturama: „za uzimanje zakupa, kaže Arebo – majstor u nauci o gazdovanju – treba mnogo više kapitala nego za kupovinu isto tolikog imanja“. Jer kod kupovine se može dati samo prva rata. Najzad, i to je najvažnije, zakupac je obično vredniji i marljiviji od sopstvenika.

Vrednoća zakupaca je često tolika, da se ustanovi zakupa zamera što pomaže da se održe veliki posedi pa i latifundija: kad veliko-posednici ne bi imali taj izlaz, većinom bi morali parcelisati i rasprodati svoja imanja. Latifundistima se ranije činilo da je tu spas, pa su davali celo imanje jednom generalnom zakupcu, koji bi posle nalazio pa-zakupce (ili međuzakupce): to je čista forma absentizma, koja daje najgore rezultate. Imamo primer Francuske u oči Revolucije i primer južne Italije i Rumunije, gde je poljoprivreda na vrlo niskom stupnju. Mesto jednog, poljoprivredno gazdinstvo ima tri šefa: direktor poseda, generalni zakupac i zakupac. I svi oni žive na račun seljaka i radnika, jer generalni zakupac seljacima ustupa zemljište tri puta skuplje nego što ga je sam dobio. Onda pak gde seljak uzima zemlju u zakup direktno od vlasnika, i gde je zakupac vredan i sposoban čovek, on može često da pretekne seljačke sopstvenike. Takve slučajeve imamo u Francuskoj, u Nemačkoj, u Poljskoj, u Mađarskoj: sopstvenici latifundija mogu mirno da uživaju u banjama ili u Parizu, a zakupci im šalju novac više i urednije nego što bi činili činovnici i nastojnici.

U pojedinim zemljama, zakup je različito zastupljen. Najviše ga ima u Vel. Britaniji (88,3% od broja gazdinstava), zatim u Belgiji (72,1%) pa u Holandiji (59%), u Sjedinjenim državama (37%), u Nemačkoj (26%), u Francuskoj (25%). Od ukupne površine, pod zakupom se nalazi opet najviše u Vel. Britaniji (84,4%), zatim odmah dolazi Francuska (47%), pa Rumunija (42,1%) i Sjedinjene Države (25,8%). Ovo su brojevi iz 1910. U Vel. Britaniji, broj zakupa do 1916 porastao je na 89% od broja gazdinstava i na 87,8% od ukupne površine.

Engleska je, kao što se vidi, tipična zemlja zakupa. Kad su u početku 19. veka bile tako povoljne cene žitu, u zakupce su otišli ne samo mnogi seljaci, već i varošani, obrazujući srednja i velika gazdinstva sa najamnim radnicima. U Engleskoj, Rumuniji, Rusiji i južnoj Italiji pod zakup se daju veliki posedi. Suprotan tip predstavljaju Belgija, Holandija, Francuska i Nemačka, gde se pod zakup izdaju mali posedi, često sasvim mali, ispod 2 ha. (U Nemačkoj se najviše izdaju pod zakup sićušni posedi od 0–2 ha, i veliki od preko 200 ha.) – Druga primedba: u jednoj istoj zemlji, zakup je češći u kulturnijim i industriski razvijenim krajevima nego u zaostalim; u blizini centara više nego u planinama. – Treća primedba: zakup raste u koliko se neka zemlja većma približava agrarnoj reformi ili unutrašnjoj kolonizaciji, opada odmah posle njenog sprovođenja, da se kasnije, kad se razvije industrija i počne opadati stanovništvo, opet pojavi u

jačoj meri. Za to su nam primer: Irska (agrarna reforma 1907 i 1909), Danska i Švedska (unutr. kolonizacija), Rusija, Rumunija, Čehoslovačka, Jugoslavija (agrarne reforme oko 1920).

2. Nasledni zakup. Agrarni reformatori, – ranije Henri Džordž, Fliršajm, Hercka, fon Heldorf; u novije vreme Damaške i drugi agrarni socialisti, pa i boljševici u Rusiji, – u zakupu vide jedan oblik koji treba da vlada u budućem drustvu. Pošto proglase zemlju za državnu svojinu, oni je daju seljacima pod zakup, ali ne vremenski i novčani, već nasledni (večiti) i besplatan. Oni veruju da će onda seljak uložiti u gazdinstvo kao obrtni kapital sve ono što danas daje za zemlju ili za zakupninu, te će tako ono postati jače kapitalom, intenzivnije i racionalnije. Druga dobit: seljak neće iscrpljivati zemljište nemilosrdno, što čini kod vremenskog zakupa; štedeće ga, negovati i obnavljati. On će se na imanju ponašati kao da je njegovo. Razlika je pak od svojine u tome što je nasledni zakupac vezan izvesnim obavezama, teretima, što ne može prodati bez privole vlasnika, i što mu se imanje može oduzeti ako bi sopstvenik primetio da ga on ne radi ili da ga upropašćuje.

Nasledni zakup je poznat još u rimskom pravu pod imenom emfiteuze, kao nasledno pravo plodouživanja sa obavezom da plaća godišnju zakupnu cenu (kanon) i pri svakoj promeni držaoca daje izvesnu sumu sopstveniku. On je bio česta pojava i u feudalnom režimu, pošto je sasvim odgovarao čitavom tome sistemu. Posle oslobođenja seljaka, on je zakonom ukinut ili je sveden na 99 godina (Francuska i Belgija), ili je sasvim iščezao iz upotrebe. U novije vreme, taj oblik je modernizovan, u toliko što se naslednim zakupcima dopušta da raspolažu imanjem za života i testamentom, pa čak i da ga parcelišu ili spajaju sa drugim imanjima, ali uvek uz pristanak vlasnika. Ova ustanova je u nekoliko oživela u Nemačkoj posle 1886, u zakonodavstvu o rentnim dobrima, i mi ćemo to naći kad budemo govorili o agrarnoj reformi. Boljševičko rešenje agrarnog pitanja u Rusiji takođe sadrži neku vrstu naslednog ili večitog zakupa, sa državnom svojinom zemlje, sa porezima u novcu i u naturi, i sa obavezom da se državi proda jedan deo proizvoda.

3. Evolucija zakupa. Zakup ima još jednu odliku, koja mu daje neobičnu ekonomsku vrednost: on vodi ličnoj svojini zemljišta. U zemljama gde već odavno postoji, taj oblik, reklo bi se, služi kao prelazna forma ka sopstvenosti, kao neko šegrtovanje, škola za nezavisno i sopstveničko gazdovanje: sve veći broj zakupaca kupuje zemlju. To se naročito desilo u poslednjim ratnim godinama i odmah posle rata, kad su cene agrarnih proizvoda bile neobično povoljne. Kao što se u to doba naš seljak razdužio, tako se engleski i francuski zakupac i napoličar pretvorio u vlasnika, kupujući isti ili neki drugi posed. Dok je u 1919 bilo u vlastitoj obradi 3,296.452 ekra, 1924 godine ta površina se popela na 6,574.044 ekra, a broj takvih gazdinstava porastao je od 48.665 na 94.236; skoro se udvostručio broj poljoprivrednika koji sami rade svoju zemlju.

Tu pojavu su neki pisci obeležili kao „mirnu agrarnu revoluciju“, koja priprema kraj zakupničkog sistema, u koji se negde iščaurio feudalni sistem, kao u Engleskoj. Slično se nešto desilo u Francuskoj, gde su mnogi zakupci, napoličari i poljoprivredni radnici kupili zemlje i utvrdili se kao sopstvenici, a oni su bili dužni razdužili se. Na žalost, zvanična statistika ne daje o tome tačnih podataka. Ali se već po velikom poskupljenju zemljišta vidi da je tražnja velika, i to ne samo od strane ratnih bogataša, koji hoće da se luksuziraju jednim poljskim imanjem, već poglavito od strane malih seljaka, a naročito zakupaca. Mala svojina se dakle i ovde osnažila i uvećala.

Dve reči samo o zakupničkim zadrugama, koje uzimaju ili 1) ulogu generalnog zakupca prema svojim članovima, s tom razlikom što zemlju ustupaju skoro bez ikakve razlike u ceni, ili pak 2) zakupljeno zemljište zajednički obrađuju kao zadružno gazdinstvo. Prvi oblik je čest u Italiji i Rumuniji, a ima ga kod nas u Vojvodini i u Sremu, dok je drugi oblik poznat samo u Italiji (affittanze collettive a conduzione unita, za razliku od prvih: a conduzione divisa), gde ih obrazuju napoličari (mezzadri) ili poljoprivredni radnici (braccianti). O ovim zadrugama ćemo opširnije govoriti u odeljku o zadrugarstvu (glava XI).

IV. Obrada na deo.

Zakupu je vrlo slična obrada na deo. oblik nesopstveničkog iskorišćavanja zemljišta, koji se obično zove napolica, zato što sopstvenik često dobija polovinu plodova. Poznat još u Starom Veku, gde je igrao znatnu ulogu, ovaj oblik je i danas jako raširen: na bližem i daljem Istoku, u Severnoj Americi, u Sjedinjenim Državama, u Argentini i Braziliji, a u Evropi naročito u Italiji i Francuskoj. Od zakupa se razlikuje time što je sopstvenik većma zainteresovan u samom gazdinstvu: 1) pored zemljišta, on obično daje nešto kapitala, stoku ili alat, i učestvuje u upravi; 2) ne prima određenu sumu novaca (ili plodova pretvorenih u novac) već jedan deo žetve, u naturi ili u novcu.

Obrada na deo se vrlo mnogo približuje najamnom radu ili jadranskom kolonatu. Napoličar može i sam imati svoje zemlje, a na pola, ili na trećinu, na četvrtinu, na peti, šesti ili čak sedmi deo, uzima tuđu zemlju, kao dopunsko zanimanje. Deo koji će pripasti obrađivaču zavisi od toga što on sve ulaže osim rada. Varijante su beskrajno mnogobrojne. Seljaci bez svoje zemlje, t. j. radnici, obrađuju se većim učešćem sopstvenika, prema tome za manji deo žetve, pa ponekad su obavezni da rade neko vreme i na gospodarevom imanju, uz utvrđenu platu: tako se u istom čoveku kombinuju napoličar i najamni radnik. Najzad, može se desiti da isti čovek, na istom imanju, bude zakupac za jednu kulturu, a napoličar za drugu: na pr. žito i voće.

Ovaj oblik se održava iz dva razloga: 1) zato što je dotična sredina nerazvijena, te je nemogućna ni direktna obrada ni novčani zakup; ili 2) zato što je novčana privreda nesigurna, pa je zgodnije pogađati se na deo u naturi. U oba slučaja, smisao za rizik i mogućnost za izlaz na tržište je minimalan. Zato se ovaj oblik najčešće javlja na malim posedima, dok se zakup redovno javlja na velikim (u koliko nije reč o parcelama blizu velikih gradova). On dobro dolazi u krajevima gde je nedavno sprovedena agrarna reforma, pa seljaci još nemaju potreban inventar ni kapital za zakup ili za intenzivnu obradu svoje zemlje. U jedno vreme je izgledalo da je zapoličarstvo odlična formula za agrarno uređenje: vlasnik daje zemlju i kapital, seljak daje rad, a obojica su zainteresovani u uspehu gazdinstva. Pokazalo se, međutim, u drugoj polovini 19. veka, da je napolica poslednje прибежиште i za sopstvenika i za seljaka, i to iz više razloga: 1) ma koliko da je zainteresovan, napoličar nikad ne unapređuje poljoprivrednu proizvodnju, već je održava u starim kalupima vekovne rutine; 2) sopstvenik koji daje na pola obično nema volje da se bavi tim poslovima, ili je za to nesposoban (rentieri, udovice, starci); 3) promene u tehnici obrade, gustini naselja, u izboru kultura, utiču ubitačno na ovaj oblik, jer on nije u stanju da se prilagođava: pri povoljnim uslovima pretvara se u zakup, pri nepovoljnim degeneriše u obično najamništvo. Teški uslovi često su izazivali nepoličare, na pr. u Italiji, da vode borbu protiv vlasnika, da traže veću stabilnost ugovora i pravu podelu na pola.

U Jugoslaviji, ovaj način obrade „iz polovine“ sasvim se odomaćio u nekim krajevima, i služi kao podloga celog privrednog života. To je naročito slučaj u Primorju, gde se talijanski oblik (mezzadria) upotrebljava ne samo za oranice, već i za vinograde, maslinjake, uljenike i t. d. Kod oranica, vlasnik obično daje đubre i seme, a ponekad i stoku za rad, naročito gde je stanovništvo prenaseljeno, pa svaki nema dovoljno stoke (Hrv. Zagorje). U srednjoj Dalmaciji, napoličarstvo se javlja u obliku kolonata, a u Bosni i Hercegovini bilo je do agrarne reforme u obliku kmetstva, a sada dobija slobodan napoličarski, trećičarski i četvrtarski oblik: zavisi od učešća seljakova u kapitalu. U Vojvodini, sirotinja uzima na pola opštinsku i crkvenu zemlju, i na taj način plaća porez i prirez, t. j. odrađuje ga.

GLAVA VIII.

Nevolje kapitalističke poljoprivrede

Feudalni i kapitalistički oblici poljoprivredne eksploatacije zacelo odgovaraju potrebama jednoga istoriskoga perioda: inače se ne bi pojavili, i ne bi se mogli tako dugo održati. Oni imaju izvesnih osobina, – naročito kapitalističko neposredno gazdovanje sa sposobnim šefom na čelu, – koje im daju sigurno preimućstvo nad ranijim oblicima i nad seljačkim porodičnim gazdinstvom, naročito kad je ovo još uvezano ostatcima iz prošlosti. Ali se isto tako pokazalo da i feudalni oblici (gde još postoje, kao kod nas) tehničkih i privatno ekonomskih vrlina, koje može imati na pr. moderno organizovan veliki posed – da ti oblici imaju izvesnih nezgodnih strana. Ove su u glavnom socialnog karaktera (bežanje sa sela), ali neke pored socialnog obeležja imaju i jedno čisto ekonomsko (radničko pitanje, poljoprivredne krize).

Dok je Zemlja bila manje naseljena, i dok su potrebe širokih masa bile manje, takvi odnosi su se mogli podnositi, i kritike pojedinih dalekovidih ekonomista ostajale su bez dejstva. Danas to više nije moguće. Francuski sociolog, g. Siegfrid ovako rezimiše današnju situaciju: „Zemlja više ne može da hrani, kao ranije, tri osobe: sopstvenika, zakupca i radnika“. Posrednici između zemlje i rada su postali suviše teški. Žrtve njihove eksploatacije ne mogu da izdrže: beže sa sela, gde više ne mogu da žive; zakupci, napoličari pa i slobodni seljaci pretvaraju se u poljoprivredne radnike. Isto tako su postali velika smetnja posrednici između poljoprivrednog proizvođača i gradskog potrošača. Otuda, pored teškoća u proizvodnji, javljaju se krize u unovčavanju, poznate pod imenom poljoprivrednih kriza. Feudalni sistem počeo se roniti onoga dana kada više nije zadovoljavao potrebe tržišta i ljudi koji rade, t. j. kada nije više dovoljno proizvodio i nije odgovarao raspoloženju seljaka. Kapitalistički sistem u poljoprivredi već pokazuje slične znake. Ni on nije više socialno i ekonomski adekvatan: 1) ne uspeva da zadovolji ljude zaposlene u poljoprivredi, već izaziva bežanje sa zemlje, unutrašnju i spoljašnu emigraciju, socialne nemire među poljoprivrednim radnicima; 2) ne proizvodi i ne unovčava onako kako bi odgovaralo opštim interesima, i otuda prouzrokuje periodične poljoprivredne krize.

I. Bežanje sa zemlje.

Sušтина antičkog i feudalnog sistema je u tome što je najveći broj ljudi koji rade bio sputan u svojoj slobodi kretanja: najpre vezan za gospodara, zatim vezan za zemlju. Odlika je kapitalističkog sistema – koji su omogućile engleska i francuska revolucija – što su u njemu ljudi slobodni, slobodni u svome kretanju i u svome radu. Odista, prva posledica oslobođenja seljaka (agrarna reforma u užem smislu) jeste jedan talas seljačkoga gibanja iz sela ka gradskim centrima i iz agrarnih država u industriske. To se opaža u svima zemljama.

1. Veza sa agrarnom reformom. Ali, obratimo pažnju! Moramo razlikovati dve vrste država. Bežanje sa sela mnogo je veće u zemljama gde je agrarna reforma sprovedena samo u pola, t. j. gde su seljaci bili samo oslobođeni, ali nisu dobili zemlju. Tako je bivalo u Engleskog, posle svake reforme, od 15. pa sve do 19. veka. – dok nije skoro potpuno iščezao nezavisan mali seljak, i dok se nisu stvorili strahoviti gradski centri, koji poslednjih 30 godina izazivaju reakciju: zakasnele pokušaje da se iznova stvaraju seljaci-sopstvenici koji bi drage volje sedeli na zemlji. Tako je bilo u Rusiji, posle oslobođenja seljaka 1861 godine: po celoj carevini nastalo je kretanje masa, koje su lutale kao ošamućene, tražeći mesta i posla. Tako je bilo i u Severnoj Nemačkoj i u Austro-Ugarskoj, posle reforma u početku 19. veka, a naročito posle 1848. Stvaranje velikih gradskih centara odista dolazi u svima tim zemljama tek posle oslobođenja seljaka. Slično je bilo u Rumuniji, u Italiji, u Turskoj, u Španiji.

Mnogo je slabiji taj proces u državama koje su agrarnu reformu izvršile radikalnije, t. j. gde su seljaci ne samo fizički i pravno oslobođeni, nego gde su dobili zemlju, i to u takvog meri i na takav način da su mogli obrazovati svoja nezavisna seljačka gazdinstva. Tako je bilo u Francuskoj, gde je, uprkos Napoleonovih ratova i nekoliko prevrata, seljak uspešno i trajno zauzeo zemlju i ostao na selu. Tek od 50 godina na ovamo opaža se slabo množenje poljoprivrednog stanovništva, ali to nije toliko zbog bežanja u grad koliko zbog nedovoljnog rađanja na selu. (Ograničavanje poroda je francusko selo, kao najkulturnije, zahvatilo pre drugih.) Tako je bilo i u Srbiji, gde se vrlo sporo stvaraju gradovi, i u koliko se stvaraju to biva drukčije nego u drugim zemljama: sa sela ne beže samo najsiromašniji, već često najbogatiji. Tako je bilo u Skandinavskim zemljama i u Švajcarskoj, gde do prave feudalne vezanosti nije ni došlo: tako je kretanje iz sela u gradove bilo lagano i umereno.

Bežanje sa sela i sa zemlje je, prema tome, jedna pojava koja prati liberalizam i kapitalizam, ali pre svega posledica veliko-posedničkog sistema svojine u poljoprivredi. Sasvim tačno kaže berlinski profesor Opnhajmer: „U koliko veći deo ukupne površine jedne države, provincije ili okruga drži veliki posed, u toliko je veće iseljavanje njegovog poljoprivrednog stanovništva. To važi svuda, bez obzira na klimu, na rasu, pa čak i na oblik gazdinstva. Veliki posed rasipa i baca u emigraciju Ruse, Poljake, Litvance, Nemce, Irce, Engleze, Talijane, Rumune. On je domovinu sitnih zakupaca, Irsku, isto tako opustošio kao i raj krupnog gazdinstva, istočno Polabje (sev. Nemačka) i Istočnu Evropu u opšte.

2. Zašto seljaci beže sa zemlje? Odgovor na ovo pitanje nije prost. Tu je najpre želja za udobnošću, za slobodnijim i lakšim životom, za „svetlošću“ i kulturom, – pošto je sve to skupljeno u gradovima, – pored puno drugih, možda odlučnijih uzroka. Ova želja zacelo deluje vrlo jako, naročito kod seljaka što stanuju blizu grada, zatim na ljude koji su služili vojsku. Ali nije samo ta masovna sugestija, protiv koje u ostalom skoro nema leka. Ima drugih uzroka, i oni su svi u rđavom stanju sela i poljoprivrede. Stara je to pojava: još u antičko doba, čim bi zavladała nesigurnost, glad ili kakva bolestina u krilu rimske imperije, odmah bi ogromne mase seljaka pojurile u Rim: obično da nađu „hleba i pozorište“; ponekad da spasu glavu. Imamo lep primer i u našoj zemlji. Maćedonija je pokrajina u kojoj se turski zulim i čički sistem najduže održao: – u njoj su gradovi veći nego u Srbiji. A kad se već stvori moderna država i razvije industrija, onda seljaci beže u grad iz ekonomskog razloga: da bi tamo više zaradili. Bogatije seljake grad privlači zato što tu mogu manje da rade i bolje da plasiraju ušteđevinu ili kapital. Etape „silaženja u grad“ su poznate-bogat seljak najpre otvara seosku krčmu, pa seoski dućan, pa piljarnicu, dućan ili kavanu na periferiji grada, dok najzad ne pođe za sinom ili za kćeri u centar. Uzroci bežanja sa sela i sa zemlje nalaze se,

dakle, na samom selu: težak rad, mali prihodi, nečovečanski život, oskudica zadovoljstva i prilika za napredovanje. I u koliko je kontrast sa gradom veći, u toliko je napuštanje življe. Tu ne pomaže jadikovati i propovedati „vraćanje zemlji“; ne pomaže ni dovikivati: „Ostajte ovdje!“ Treba upoznati stvarne prilike na selu, uporediti ih sa uslovima gradskog života, naročito sa uslovima rada i zarade, pa razumeti, objasniti, i onda lečiti.

Prošlo je vreme kada se na selo gledalo kao na kakvo idilično utočište mira, ljubavi i sreće. Posle pesnika i pripovedača, na selo su otišli lekari, pravnici i ekonomisti. Oni su videli pravu sliku, koja nije ni malo vesela. Još najmanje teži seljaku rad, ma da on spada među najmučnije: naučen od malena na sve tegobe i napore, seljak radi zemlju i čuva stoku bez velikog osećanja nesreće. Mnogo teže mu pada oskudica: u hrani, u novcu, u svakodnevnim potrebama. I onda, rđavi uslovi stanovanja: mali, prljav, čađav i mračan stan. Stan najčešće bez patosa, bez krevetea ili sa jednim krevetom za više osoba: zajedno mlado i staro, muško i žensko, u zadahu najgorih isparenja od odela, od obuće, od krpa. Spavaju često u štali, naročito momci, zajedno sa stokom. Za stan ih spasavaju donekle topli meseci, kad se živi napolju. Ali je najgore za hranu: seljak se vrlo slabo hrani, naročito u vreme najtežih radova. Nesrećni običaji su kod nas učinili da se onda posti. A ne bi se ni imalo Bog zna šta jesti. Slabo se jede i u Vojvodini i u Sloveniji, gde se kolju svinje i čuva slanina; u Srbiji i Bosni seljaci se preko leta formalno iscede od gladi i zamora.

U selu i oko sela je blato, večito blato. Ono povećava i onako veliku izolovanost i udaljenost svega: od škole, od opštine, od crkve, od dućana. Ono stere postelju bolestima, bez lekara, bez apoteke, bez sredstava. Bolest dece, bolest stoke, bolest ljudi: najteža nesreća za seljaka, gore nego smrt. Zarazne bolesti, naročito sifilis i tuberkuloza kose seljake u neverovatnim i neslućenim razmerama. I najzad, – poslednje, ne najmanje, – alkoholizam. Alkohol uzima raznovrsne oblike – od germanskog i češkog piva, francuskog vina i sidra, ruske votke i srbijanske šljivovice, do najgore bosanske špirtulje, koja sagoreva čitave desetine srezova, – ali je dejstvo njegovo uvek i svuda isto: ubija telo i duše. Selo, dakle, već sa zdravstvenog gledišta – što se najmanje dovodilo u pitanje! – nije idilično, i razumljivo je što ljudi beže, i traže bolje prilike.

To nije sve. Na selu nema zarade, ili je ona mala i nesigurna. Najbolji poljoprivredni radnik redovno zarađuje manje nego industriski, makar bio nekvalifikovan. Zatim, radno vreme je za seljake neograničeno: čovek nije slobodan ni danju, ni noću, ni praznikom, jer sve čeka na njega, i biljke i životinje, i sve zavisi od njegove pažnje i nege. I najzad, varoš je često za seljaka očajnika ono što je Amerika za propalog Evropljanina, – poslednja nada, krajnje utočište.

Ne treba se varati, pokret iz sela ka gradu je prirodna i razumljiva pojava. To je onaj put koji ide „od pluga na nakovanj, od nakovnja na pero i šestar, i možda i do doktorske titule“. To je put ka kulturi, normalna i zdrava težnja slična onoj koju biljke i sva živa bića imaju prema svetlosti. Bez nje bi čovek ostao večito primitivan, ili možda ne bi od životinje čovek nikad ni postao. Tragedija nastupa onda kad taj prelaz nije postupan i kad ceo put prevali jedna ista generacija, pa čak jedan isti čovek. Još veća je tragedija kad taj prelaz nije pripremljen, kad se vrši – kao što obično biva – pod pritiskom bede, trenutne nužde i slučaja.

3. „Vraćanje zemlji“. Kod cele stvari najteže je ovo: povratak na zemlju je nemoguć. Ko se jedanput otkine od nje, naročito od rada na zemlji, za uvek je izgubljen za selo i poljoprivredu. Francuski program, „retour à la terre“, koji je lansirao čuveni ministar poljoprivrede Melin, jeste jedna fatamorgana. Velika je

iluzija isto tako i plan g. Lojda Džordža i liberalne partije, da se nezaposleni industriski radnici u Engleskoj utvrde na zemlji, kao mali sopstvenici. To je pokušano, i stalo je mnogo novaca (oko 300.000 din. po naseljeniku), ali uspeha nije bilo. Nešto više su uspeli jevrejski nacionalisti u Palestini, ali još se ne može reći kakav će biti krajnji rezultat ove kolonizacije, sa ljudima koji vekovima nisu imali nikakve veze sa zemljoradnjom. Da li će verski nacionalistički fanatizam biti jači od jednog sociološkog zakona po kome na putu iz sela u grad nema povratka?

Bežanje sa zemlje manifestuje se drukčije u slabo naseljenim zemljama, a drukčije u jako naseljenim, industriskim i agrarnim. Zato treba razlikovati tri vrste zemalja. – 1) U Francuskoj, na pr., čije namnožavanje je zaustavljeno, ono se postavlja čisto populacionistički, t. j. kao kriza stanovništva. Seljak ipak rađa više dece nego varošanin, i u koliko je manje seljaka u državi, u toliko će opadanje stanovništva ići brže. Tu se još postavlja pitanje radne snage za poljoprivredu, jer se ovom neće i ne mogu baviti naseljaci. – 2) U industriskim dobro naseljenim zemljama, kao što su Engleska, Nemačka, Sjedinjene Države, bežanje sa zemlje postavlja se samo kao pitanje poljoprivrednih radnika: sa svakim odbeglim seljakom poljoprivreda gubi jednog čoveka, i on se mora naknaditi doseljavanjem iz drugog kraja ili iz druge zemlje. Otuda pojava unutrašnjeg kretanja i emigracije. – 3) U poluindustriskim i agrarnim zemljama, koje su uvek dobro naseljene, bežanje sa zemlje se ne postavlja kao opasnost za poljoprivredu, – jer snaga za rad uvek ima dovoljno, – već kao problem emigracije: gube se za naciju najbolji ljudi i građani. U tome slučaju su sve agrarne zemlje u Srednjoj Evropi i na Balkanu, kao i prenaseljena Italija.

Ovo razlikovanje je potrebno zbog toga što se u raznim zemljama zlo mora lečiti drukčijim sredstvima. Za Francusku je glavni zadatak: zadržati seljaka na selu. To brine danas najbolje duhove u toj zemlji, i postignut je sporazum na ovom programu: 1) podići kulturni nivo sela; 2) popraviti položaj poljoprivrednih radnika, izjednačujući ih što je moguće više sa varoškim; i 3) omogućiti radnicima napoličarima i zakupcima da postanu sopstvenici zemlje, jer će se tako najbolje vezati za nju. – Ovim merama, za mešovite, industriske i agrarne zemlje, kao što su na pr. Nemačka, Čehoslovačka, Austrija, Švajcarska i t. d., dodaju se druge koje 4) organizuju raspored radnika u samoj zemlji, njihovo premeštanje za sezonske poslove ili trajno preseljavanje, kolonizaciju, i t. d. Najzad, 5) u agrarnim zemljama ima se rešavati pitanje emigracije u inostranstvo. Mi ćemo sve ove mere prikazati u toku daljeg izlaganja, kad budemo govorili o poljoprivrednim radnicima, o stvaranju porodičnog gazdinstva delenjem zemlje, o prosveti na selu i o organizovanju poljoprivrednika. Ovde ćemo se zadržati samo na dvema tačkama, od kojih se jedna tiče svih zemalja, a druga interesuje poglavito Jugoslaviju: 1) kulturni nivo sela i 2) iseljavanje.

4. Kulturni nivo sela. Najpre dolazi t. zv. asanacija sela. Podizanje vodovoda i česama na selu; isušivanje bara i baruština oko sela i u selu; nužnici na selu; đubrišta i štale. To je posao koji su Nemci uglavnom izveli na svojim selima i u Elzasu, i koji kod nas sprovodi mestimično Ministarstvo Zdravlja, pod rukovodstvom d-ra Štampara. – Drugi je posao, podizanje i opravka seoskih puteva, odnosno ulica u ušorenim selima: bez toga nema ne samo zdravlja, nego ni proširenja kulture, ni intenzivnog rada, ni uspešnog unovčavanja proizvoda. Dobri putevi otvaraju vrata velosipedu, koji opet priprema dolazak automobila. – Bez obzira na železnički saobraćaj, – to je jedno mnogo šire pitanje! – sve više se podvlači važnost poštanskog saobraćaja za sela. – Preko pošte prodire u selo svakovrsna roba, novine, knjige, a preko nje mogu da idu neposredno potrošaču i seljakovi proizvodi, bez posredništva palanačkog

prekupca. U Francuskoj se t. zv. *colis agricole* (poljoprivredni paket) smatra kao jedno od najboljih rešenja za skupoću: varošani bi se snabdevali direktno sa sela, od pojedinaca, još bolje od zadruga. Pošta, telegraf i telefon, – to su najbrži prenosioci kulture, i oni se moraju što više približiti selu i seljaku, ako se hoće da on ne beži u grad. Radio dolazi u pomoć, i njegovo blagotvorno dejstvo u tome smislu brzo će se osetiti. – G. Daniel Alevi, poznat francuski pisac, osetio je u srednjem delu Francuske, koji mnogo liči na naše brdske krajeve, da je „pitanje osvetljenja na selu od kapitalnog značaja“: čovek mrzi mrak, i ako seljaci beže u grad, to je u velikoj meri zato što onde nalaze svetlost.

Elektrika, – to je čarobna vila koja za seljake ima neobičnu privlačnu snagu, kako zbog svetlosti koju daje napolju i u kući, tako zbog toga što olakšava rad i dopušta da se upotrebe manje i jevtinije mašine. Uspeh električnih zadruga u Sloveniji i naglo prodiranje elektrike u kuće vojvođanskih seljaka, dovoljan su dokaz da i kod nas ima uslova za elektrifikaciju sela. U Rusiji su to shvatili kao osnovno pitanje. Lenjin je dao ovu formulu: „Komunizam = vlast sovjeta + elektrifikacija“. – Kao naročita sredstva za zadržavanje seljaka ističe se još ovaj niz mera: kursevi za odrasle, čitaonice i knjižice, razna udruženja za obrazovanje i zabavu, bioskop, spremanje mladeži za razne zanate, kako bi se domaći rad kombinovao sa poljoprivredom.

2. Iseljavanje. Ima više vrsta iseljavanja, ali uglavnom se razlikuje ono u granicama iste države i izvan njih; za uvek ili privremeno. Za poljoprivredu dolaze u obzir pečalbari u granicama same zemlje i iseljenici ili emigranti. I jedna i druga pojava pojačano se javljaju tek u 19. veku, i to naročito u drugoj polovini, kad je oslobođenje seljaka provedeno u celoj Evropi. Iseljavanje u 17. i 18. veku dolazilo je poglavito usled verskog gonjenja i političkog pritiska, i zahvatalo je u glavnom samo buržoaziju. U 19. veku, ekonomski razlozi su bili pretežniji, ali ne toliko nevolja koliko želja da se bolje živi, težnja da se ide na više. Čim se ova može zadovoljiti u samoj zemlji, emigracija slabi. To je primećeno u Nemačkoj, posle 90-tih godina, kad se nemačka industrija počela naglo razvijati. Naši pečalbari iz istočne Srbije pre rata su u masama odlazili u Rumuniju: posle rata ne idu više tamo, jer su došli u zajednicu sa ostalim južno-slovenskim krajevima, koji mogu da ih zaposle, ili su dobili zemlju.

Pravac iseljavanja određen je slično kao kretanje vazdušnih struja: hladan vazduh žuri da zameni topao koji se razređuje. Iz agrarnih zemalja idu ljudi u industriske, iz prosto industriskih u usavršeno industriske, u zemlje novčanog kapitala i rentiera. Engleska industrija se brže razvila od kontinentalne, nemačka brže od austrijske, talijanska brže od španske: pokret je iz poslednjih zemlja uvek išao u prve, kao što su Evropljani išli u Ameriku, koja ih je privlačila dvostruko, i kao industriska i kao agrarna zemlja. Naročito je mnogo odvlačila Amerika seljake iz južne Italije, i u opšte iz Južne i Istočne Evrope, gde je poljoprivreda slabo napredovala, te nije mogla da ih zadrži, zaposli i zadovolji. Iseljavanje je, najzad, određeno periodičnim promenama: konjunktrom, krizama, nerodnim godinama, političkim razmiricama i naročito ratnom opasnošću. Emigraciji se ni malo ne raduju dalekovidni političari, jer ona „odnosi crvena krvna zrnca nacije“.

Na Balkanu, seosko stanovništvo skoro nikad nije mirovalo, naročito u t. zv. metanastazičkim oblastima: zemlje od Veleške Klisure do Zagreba (za razliku od ametanastazičkih, koje su primile malo doseljenika: šopska oblast, kajkavska Hrvatska, slovenačke zemlje, južna Maćedonija i neka dalmatinska ostrva). Glavni uzroci seoba su bili 1) „politički“: turska najezda, zulumi janičara i krdžalija, austro-turski ratovi,

bune, ratovi za nezavisnost, i 2) ekonomski: među ovima glavno mesto zauzimaju kmetijski režim (begovi dovode kmetove; kmetovi beže od begova), stočarska premeštanja, sezonska kretanja pečalbara i argata (kamenoresci iz Boke i sa Hvara, ćeramidžije i cigljari iz Nišave, Vranja, Hrvatske i Slovenije, zidari iz Srebrnice, čifčije i docniji zemljoradnici iz pirotskog kraja, Šopovi iz Bugarske i Srbije, užički argati, baštovani iz Bugarske). U drugoj polovini 19. veka počelo je u masama iseljavanje iz balkanskih zemalja, preko Okeana, i to ne samo primoraca, već i seljaka iz unutrašnjosti poluostrva, zbog neplodnosti, prenaseljenosti, da ne služe vojsku, zbog slabe zarade,

i t. d.

Posle rata, počelo je vraćanje u „stari kraj“, tako da se do 1923 više vraćalo nego što je odlazilo. Od 1924 godine, broj iseljavanja opet počinje da premaša broj povraćaja. Ali kako je naša kvota za Sjedinjene Države vrlo mala (600 godišnje), talas ide sada u Kanadu i Južnu Ameriku, naročito u Argentinu, Braziliju i Čile. Od 1922 godine, posle zakona od 30. decembra 1921, naša iseljenička služba je bolje organizovana. Sa nekim evropskim državama, naročito sa Francuskom, sklopljene su konvencije o tretiranju naših iseljenika, poljoprivrednih radnika. Generalni Iseljenički Komesarijat funkcioniše u Zagrebu kao tehnički autonomno nadležstvo. Pošto je obim unutrašnjeg kretanja mnogo manji, još se nije osetila potreba za specialnim agenturama za nameštanje pečalbara i sezonskih radnika, kakve postoje u Nemačkoj, Italiji i Francuskoj. Ali pitanje emigracije ostaje za Jugoslaviju jedno od najvažnijih. Njemu se mora prići bez ikakvih iluzija, ali i bez oklevanja. Nije samo veliki broj onih koji odoše u nepovrat, već i onih koji će tek pobeći sa zemlje i iz države, ako se hitno ne reše bar neka od pitanja koja su ovde pomenuta.

II. Radničko pitanje.

To nije, kao u industriji, pitanje ljudi koji rade. U poljoprivredi fizički rade a ne zovu se radnicima: članovi domaće krvne zajednice (zadruga) ili individualnog porodičnog gazdinstva, članovi seoske imovne opštine ili zemljišne zajednice, napoličari, zakupci, t. j. svi oni koji ne prodaju direktno svoju radnu snagu, već ili rade na svome imanju, ili su u proizvodnji zainteresovani drukčije nego platom u novcu ili u naturi. O svima ovim ljudima ovde nije reč, već o onim zavisnim najamnicima, koji rade pod tuđom komandom i kontrolom, a osim obične prakse nemaju nikakve naročite školske i stručne spreme. (Tu dakle ne spadaju ni činovnici sa velikih imanja.)

Ne treba zbog toga misliti da je poljoprivredni radnik istovetan sa industriskim ili zanatskim radnikom. Deli ih više razlika: 1) poljoprivredni radnici su rastureni i izolovani (dok su fabrični grupisani); 2) nisu potčinjeni neposrednoj kontroli ni ritmu mašina; 3) dužina i napornost rada zavisi od vrste posla i od sezone; 4) zaposlenost je vrlo neredovna, te je u poljoprivredi vrlo teško podesiti broj radnika; 5) oni stanuju i hrane se obično kod gazde, često pod istim krovom i iz istog lonca; otuda velike razlike u sudbini i raspoloženju pojedinih radnika; 6) nagrada nije samo u novcu, već, pored stana i hrane, u drugim namirnicama, nekad u komadu vrta koji obrađuje gazdinom stokom i uz njegovo gnojivo; 7) nisu uvek proleterii: ili već imaju nešto, ili će imati kad im umru roditelji; rade delimično kao najamnici a delimično kao sopstvenici, napoličari ili zakupci.

U poljoprivredi, glavno merilo za klasiranje ljudi nije fizički rad, već svojina zemlje. U varoši odlučuje pravna situacija; na selu – osećanje o mestu koje se zauzima u seljačkoj heirarhiji, a ova je sva zasnovana na posedu zemlje. Otuda se kod seljaka vrlo retko sreće proleterski mentalitet. Ovaj pretpostavlja gotovost da se nikad ne postane sopstvenikom, a te gotovosti kod seljaka nema. Razni prelazni oblici (zakup, obrada na deo, zemlja od agrara, opštinska ispaša, i t. d.) ne dopuštaju ni najsiriromašnjem seljaku da potpuno abdicira na misao o svojini, da izgubi svaku nadu na nezavisnu egzistenciju.

Pogotovu ne može biti reči o proleterskom orientisanju poljoprivrednih radnika u malo-posedničkim zemljama, gde dolaze po jedan, dva ili tri momka na seljačko gazdinstvo, i gde ih tretiraju kao članove porodice. To sve objašnjava što se radničko pitanje u poljoprivredi postavilo tako kasno i što se tek naših dana stvara jedan poljoprivredno-radnički sindikalni pokret. Ali on se stvara, i to iz dva razloga: 1) zato što radnici zaposleni na kapitalističkim gazdinstvima sve više dolaze do svesti o svojim interesima; 2) zato što i sama seljačka gazdinstva sve više upotrebljavaju najamnu radnu snagu, bilo zbog depopulacije i bežanja u grad (Francuska), bilo zbog intenzivnog načina obrade (Švajcarska, Danska, Austrija).

1. Vrste. Poljoprivredni radnici se dele dvojako: a) na slobodne i pod ugovorom; b) na stalne i nestalne ili sezonske. Stalni su obično vezani ugovorom, dok su nestalni obično slobodni, ali može biti i drukčije. Stalnih ima dva vrste: sluge i nadničari. Sluge, kad su neoženjeni, staju najjevtinije: za stan im treba malo, dobiju hranu i novaca. Oženjene sluge moraju imati zasebne stanove, i primaju deputate u naturi, a nekad dobiju i parče zemlje za rad, pravo da goje svoje svinjče, svoju kravu, i t. d. To je najsloženiji oblik najamništva u poljoprivredi. U pitanju su ne samo oni već i njihova porodica, kako za rad tako za ishranu i drugo. Naročito stanovi zadaju velike brige. Drugo važno pitanje jeste parče zemlje koje se obično dodeljuje svakoj porodici. Od načina kako se to uredi zavisi u mnogome položaj stalnog i oženjenog poljoprivrednog radnika.

Na velikim gazdinstvima podižu se čitave kasarne, kakve još i danas viđamo po Slavoniji, ukoliko nisu bedni kućerci, sa po nekoliko rupa (zajednička kujna u sredini i po dve „soba“ sa strane), kakve se još nalaze na velikim posedima u Banatu za mađarske radnike. U Severnoj Americi, to je mnogo bolje rešeno na farmama, gde ima više prostora i više građe, a i potrebe ljudske su veće. U Francuskoj rade na popravci stanbenih uslova za poljoprivredne radnike Društvo za jevtine stanove, Centralni Savez Poljopri. Sindikata, Društvo francuskih poljoprivrednika i dr. Ali je vrlo malo učinjeno.

Nadničari su druga vrsta stalnih radnika. Oni rade pod nadnicu neko određeno vreme preko godine. Mogu biti pod ugovorom, ili slobodni. Nadničari pod ugovorom svakoga dana dolaze na rad, često zajedno sa ženom. Slobodni nadničari predstavljaju mnogo teži problem. Ima ih tri vrste. Jedni i sami imaju malo parče zemlje, nedovoljno da ih zaposli i ishrani: to su marljivi radnici, ali im je teško zapovedati. Ako ima valjanu ženu, takav radnik može da postigne vrlo dobar život, da ima dosta hrane, živine, svinja, da čuva kravu, pitome zečeve, i da živi bolje nego varoški radnik. Drugi su momci, pogođeni na leto ili na godinu, često mlađi sinovi isključeni iz nasleđa (Nemačka, Engleska): dobiju od gazde komad zemlje ili koje grlo za čuvanje, i tako zasluže sebi čitav mali posed, ožene se i postanu nezavisni (naši Nemci u Bačkoj). Treći su bezemljaši, slobodni najamnici, nevezani ugovorom, pokretni i nesigurni, najgori na poslu, osim ako su šumski radnici.

Nestalni, sezonski ili putujući radnici, mogu biti iz iste zemlje ili stranci. Upotreba te vrste radnika došla je sa kapitalističkim gazdinstvom, naročito u istočnoj Nemačkoj za šećernu repu, sa ljudima iz Rusije, Poljske, Moravske, Italije i t. d. U Vojvodinu dolaze u doba žetve ljudi iz Međumurja, Bosne, Pirota. Oni se uzimaju onde gde se veliki posao mora brzo da svrši, naročito neodložna žetva. Za šećernu repu i za hmelj upotrebljava se i dečja radna snaga, a kod nas još i za mak, duvan i branje dudovog lišća. Za neke radove mnogo se upotrebljava ženska radna snaga (vađenje krompira, prašenje, berba vinograda, kukuruza, i t. d.).

Za čuvanje stoke, pored gornjih vrsta radnika, uzimaju se pastiri, čobani, ovčari, kozari, kobilari, govedari, svinjari, koji se negde zovu i krdari, planinari, tučari. Kod nas, na jednoga pastira dolazi u ravnici 50–60 grla krupne ili 300–450 komada sitne stoke. Na prerijama Južne Amerike, jedan pastir čuva 1000 do 1500 grla krupne stoke, a u Australiji po 5–6000 ovaca.

U zemljama koje oskudevaju u poljoprivrednim radnicima, prave se u novije vreme trostruki napori: 1) da se ljudska radna snaga zameni mašinama, o čemu smo već govorili (str. 121); 2) da se naročitom organizacijom postigne veći prinos od radničkog rada, slično onome što se čini u industriji: Tejlorov sistem i t. sl.; 3) da se osobitim metodima nagrađivanja privole radnici na veći i bolji rad. Razumljivo je da se na sve ove tehničke i ekonomske mere jedva i pomišlja u zemljama koje, kao naša, obiluju jevtinom radnom snagom, i gde se parni plugovi i traktori ostavljaju da rđaju, jer se više rentira raditi sa mađarskom i našom sirotinjom, nego kupovati naftu.

U Nemačkoj, gde gazdinstva muku muče sa radnicima, pokušalo se sa Tejlorovim sistemom u poljoprivredi. Rezultati su pokazali ovo. Taj sistem pretpostavlja veću kontrolu i može se izvoditi samo sa dobro izučanim radnicima, i to posle duge studije i posmatranja. Mora se uvoditi sasvim postepeno. Uporedo moraju ići specialni načini nagrađivanja: ne u cilju da se smanji izdatak na nadnice, već da se samo poveća prinos. Na jednom imanju od 1700 jutara pravljena je proba sa tim sistemom od 1919–1924. Uvedene su kulture s planom da se izvrši što bolja podela rada; uzeti su dobri radnici, dobra zaprega, oruđa i mašine; ručni rad je zamenjen mašinama i alatima, a zaprega motorima, gde god se moglo; pravljena je naročita razdaljina redova, da bi mogle mašine da prolaze; za svaki rad je određeno vreme da se svrši, uz kaznu ili nagradu od 50%, ako se uradi posle roka ili pre. Rezultat je bio sledeći. Za obradu toga imanja trebalo je:

Pre rata: 10 pari konja, 48 pari teglećih volova, domaći radnici i 30 Poljaka.

1924 godine: 8 pari konja, 12 pari mazgi, 20 pari teglećih volova, 1 teretni auto, 1 motorni plug, i samo domaći radnici.

Radno vreme je bilo 2 sata kraće, i sve je bilo ipak na vreme urađeno. Iste kulture su uzete kao i pre rata. Prinosi su bili kao ranije, i delimično veći. Uštedeno je 18 pari na zaprezi i 30 radnika Poljaka.

2. Nagrađivanje poljoprivrednih radnika nije ni malo prosto pitanje. Kad se zna da je kontrola vrlo teška, – skoro nemogućna zbog kasnog efekta radnikovih postupaka, – poslodavcu ostaje da apeluje ili na dobru volju radnikovu, ili da pronade najbolji način potsticanja putem nagrade. Ova se može sastojati iz stana i potrebnih staja, iz ustupljenog komada zemljišta za više ili manje slobodnu obradu, iz deputata

(proizvoda u naturi) i iz novca. Po pravilu, u nagradi jednoga poljoprivrednog radnika obično se nalaze svi ovi elementi, ali su u svakom posebnom slučaju različito razmereni. Može da izostane stan ili zemljište, ili deputat u naturi, a negde pak izostane nagrada u novcu. Kad se stvarao red poljoprivrednih radnika, najčešće se javljao komad zemlje na obradu kao nagrada, ili pak neka vrsta ujma, deo žetve, vršidbe ili berbe, što je jako uticalo na vrednoću i marljivost ljudi. Novac je dolazio više kao bakšiš. Ali od kad se na veliko gaji krompir, šećerna repa, olajna repica i pića na oranicama, počelo se davati žito za ishranu mesto dela žetve. Sa jačim đubrenjem i upotrebom veštačkog gnojiva, počeo se gubiti i radnikov komad zemlje, a mesto toga je radnik dobijao veći deputat u žitu, slami, senu, šaši i t. d., a i više novca mu je dolazilo u ruke. Tako se radnik postepeno odvajao od gazdinstva, i postajao čistim najamnikom, bez direktnog interesa da ovo uspe. Jaz između radnika i gazde je bivao sve veći, naročito kad su se počeli upotrebljavati strani radnici.

Najveća raznolikost vlada u sistemima nagrađivanja, ne samo u raznim zemljama, već i u jednoj istoj zemlji. U Nemačkoj se na pr. smatra da je nagrada u naturi najpogodnija za tamošnje prilike, naročito s obzirom na staloženost nemačkog radnika i njegovu privrženost porodici. Arebo, međutim, zastupa gledište da visok deputat gotovih proizvoda nepovoljno deluje, – uspavljuje volju za rad, – i zato ga je bolje zameniti parčetom zemlje, koje bi gazda ustupio svakom radniku za vlastito obrađivanje. Vitalni je interes nemačke privrede, misli on, da se poveća marljivost svakog čoveka i da se podigne intenzitet u poljoprivredi, a to se može postići zgodno kombinovanim nagrađivanjem. – U Engleskoj su za vreme rata, 1917, ustanovljeni saveti za utvrđivanje nadnica poljoprivrednim radnicima, no oni su ukinuti 1921 godine. – U Francuskoj daju premije na proizvodnju: svaki radnik koji bi uradio više nego što je utvrđen prosečan posao, dobija izvestan višak, u novcu ili u naturi. Ovaj sistem je naišao na teškoće u primeni. Mnogo uspešnije su praktikovane premije na uštedu: raznog materiala, semena, uglja, nafte, i t. d. A 1920 godine izrađen je jedan projekat ugovora za učešće radnika u dobiti poljoprivrednog gazdinstva. U toku rata od 1914 do 1920 prefekti su utvrđivali nadnice. Odavno već postoji zakon o radničkim i seljačkim pensijama (na bazi uzajamnog osiguranja uz državnu pomoć), a 1926 godine državni dodatak je udvostručen, zbog skoka svih cena. – U Sjedinjenim Državama, nivo poljoprivrednog radnika je još viši. On sebe naziva „farmerom“, baš kao i njegov gospodar, i velike socialne razlike među njima nema, naročito posle rata. Tamo su česti ugovori o učešću radnika u proizvodima zemljoradnje, – neka vrsta obrnutog napoličarstva, – naročito za glavne kulture (žito, kukuruz, duvan), i u glavnim poljoprivrednim oblastima (Misisipi). – Pored pokušaja da se Tejlorov sistem primeni u poljoprivredi, sve veću ulogu igraju akord (rad na parče), premije za svaku jedinicu urađenu preko propisane normale, premije koje se progresivno penju, nagrade za brže svršen rad, i t. d.

3. Organizacija. Već pre rata postojali su u nekim zemljama sindikati poljoprivrednih radnika. Uspešna borba industriskih radnika poslužila im je kao primer. Njihovo organizovanje išlo je mnogo teže iz razumljivih razloga: većinom su nepismeni i neprosvećeni; među njima je veliki broj žena i mladića; rastureni su po salašima i po poljima; proletersko osećanje je kod njih mnogo slabije, ili ga u opšte nema; cilj im nije da uzmu vlast, već da poprave svoje stanje i da dođu do komada zemlje. Situacija se iz osnova izmenila u toku svetskog rata. Njihov rad je bio toliko nužan u svima zemljama, da im je zarada često dostigla nadnice industriskih radnika, i to u krajevima, gde su bili najviše zaostali. U jednom trenutku je nastalo obrnuto strujanje: iz varoši u sela. Životne namirnice su bile tako poskupile, u gradovima je

vladala takva oskudica, da se u nekim zemljama (Nemačka, Austrija, Rusija) odista radnički svet počeo „vraćati na zemlju“. U Americi su se poljoprivredom počeli baviti obrazovani ljudi, kao farmeri i kao radnici. Nivo poljoprivrednog radništva bio se jako popeo. Otuda življi organizacioni pokret među njima, zbližavanje sa varoškim radnicima, stvaranje saveza na sindikalnoj i političkoj osnovi, socialističkoj, hrišćanskoj ili nacionalnoj. Naročito je do velikog zamaha došao taj pokret u Nemačkoj. Štrajkovi su izbijali sve češće, i bivali sve obimniji. Istu pojavu vidimo u svima evropskim zemljama: osobito u Italiji, u Francuskoj, u Engleskoj i dr. 1920 održan je u Amsterdamu međunarodni kongres poljoprivrednih radnika, i osnovana socialistički orientisana Međunarodna Federacija Poljoprivrednih Radnika, kojoj su odmah pristupili nemački Landarbeiterverband, tri saveza iz Engleske, i onda savezi Austrije, Švedske, Danske, Holandije, Belgije i Italije. Za ideološki program uzeta je socializacija zemljišta. Na suprot ovoj organizaciji, osnovan je u Koblencu hrišćanski međunarodni Savez Poljoprivrednih Radnika. 1927 držan je po četvrti put kongres Međunarodne Federacije.

Pred Međunarodni Bira Rada u Ženevi postavilo se, u vrlo oštroj formi, pitanje: da li će se zaštitno zakonodavstvo, koje postoji u pojedinim zemljama, primenjivati i na poljoprivredne radnike, ili će ostati privilegija industriskih? Spor je išao i pred Haški Sud, i ovaj nije mogao doneti nikakvu definitivnu odluku. Tako je problem još uvek postavljen i čeka svoje rešenje. Diskusija se vodi poglavito oko tri tačke: 1) dužina radnog vremena; 2) nesrećni slučajevi pri radu; 3) kolektivni ugovori. Oni koji misle da se M. B. R. može mešati i u poljoprivredne odnose pristali bi eventualno da propisi o radnom vremenu ne budu tako precizni kao u industriji, ali traže svakako primenu osiguranja od nesrećnih slučajeva pri radu, i kolektivne ugovore pod kontrolom sindikata. Spor je vrlo ljut, naročito u Francuskoj, gde bi te odredbe išle u korist mnogobrojnih stranih radnika. Gazde i vlade smatraju da je protezanje zaštitnog zakonodavstva na poljoprivredu jedan apsurd, ili bar utopija. Ali zar tako nije bilo i sa zaštitom industriskih radnika? Evolucija će ovde zacemento biti sporija, ali njen pravac vodi nesumnjivo ka izjednačenju uslova rada u industriji i poljoprivredi.

Metodi borbe koje upotrebljavaju poljoprivredni radnici slični su onima koje nalazimo u istoriji industriskog sindikalizma: stručna organizacija, štrajk, bojkot, kolektivni ugovori. Poljoprivredni štrajkovi su se javljali i pre rata, u Irskoj, u Italiji, u Rumuniji, ali su imali više karakter buntova nego organizovane borbe. Pravi štrajkovi javljaju se u statistici tek od 1919 godine. Najmnogoljudniji su zabeleženi u Nemačkoj, a najsilovitiji u Italiji, gde je došlo i do uzimanja zemlje sopstvenicima.

U Francuskoj su izbijali samo u oblastima gde ima pravih sindikata, u oblizini Pariza i na Jugu, u vinogradarskim okruzima.

U Jugoslaviji, pravih i stalnih poljoprivrednih radnika ima samo u Vojvodini i Slavoniji. Sezonski dolaze iz raznih krajeva, kao što smo videli. (Ne računamo ovde crepare i cigljare, šumske radnike i splavare.) Kao sezonski radnici pojavljuju se u Srbiji kuvari pekmeza u šljivarskim krajevima, a u Južnoj Srbiji berači opiuma i duvana. Dok na Zapadu postoji oskudica u radnicima, mi patimo od oskudice u radu. Zato su zarade poljoprivrednih radnika (stalnih i sezonskih) vrlo niske. U Srbiji su najbolje, jer ima najmanje velikih poseda: 20 dinara i tri obroka. U Vojvodini i Slavoniji su mnogo niže: 20, 15, pa i 10 dinara dnevno, bez hrane. Prvih godina posle rata pokušano je sa stvaranjem sindikata poljoprivrednih radnika kod nas,

ali bez velikog uspeha. Naročito je velika beda one sirotinje, koja je izgubila zaposlenje na ranijim velikim posedima, a zemlje od agrara nije dobila.

III. Poljoprivredne krize.

Zašto pojavu kriza u poljoprivredi obeležavamo kao odliku kapitalističkog načina gazdovanja? Zar poljoprivrednih kriza nije bilo i pre prodiranja kapitalističkih metoda? Da bi se odgovorilo na ovo pitanje, treba reći pre svega šta razumemo pod krizom u poljoprivredi. To je takvo stanje kad veliki broj poljoprivrednika moraju da prodaju svoje proizvode sa vrlo malim procentom čiste dobiti ili na štetu, t. j. kad kredit i neagrarne artikule moraju plaćati vrlo skupo, dok za svoje proizvode i za zemlju dobijaju vrlo malo, i kad su usled toga njihova samostalnost ili opstanak dovedeni u opasnost. Kriza u poljoprivredi ne dolazi od nerodice, niti od toga što njeni proizvodi ne bi bili potrebni. Kriza dolazi kad potrošači ne mogu da plate onu cenu po kojoj bi proizvođači imali računa da prodadu.

U ranijim vremenima, kad je poljoprivreda bila ekstensivna i imala pretežno naturalan karakter, kriza u tome smislu nije moglo biti. Usled rđave godine, rata ili kakvog drugog pustošenja, dešavale su se oskudice i gladi, ali ovo je poljoprivredne radnike ipak pogađalo manje nego druge građane. Kriza se rađa na tržištu, a tada je proizvodnja za tržište bila minimalna. Prave poljoprivredne krize javljaju se tek od 19. veka, i to iz dva razloga: 1) što je onda bila pijaca velika, usled razvoja gradskih centara i industrije; – 2) što su tek od toga doba počele da se interesuju za pijacu seljačke mase, bilo kao samostalni gospodari, ili kao poljoprivredni radnici. U koliko je u ranijim vekovima bilo kriza, one su imale lokalni karakter i ticala se vrlo malog broja ljudi.

Poljoprivredne krize imaju pretežno kapitalističko obeležje i zbog toga što najteže pogađaju ona gazdinstva koja rade sa tuđom, plaćenom radnom snagom. Njih lakše podnose radna gazdinstva, čak i onda kad u znatnoj meri proizvode za pijacu. Služeći se vlastitom radnom snagom, ona su elastičnija, lakše se savijaju pod orkanom krize, i prežive je. Još manje su pogođena krizom naturalna seljačka gazdinstva koja pojedju najveći deo svojih proizvoda. Stvar je prosta. Poljoprivredna kriza znači smanjen čist prinos. Nju najviše oseća gazdinstvo kome je čist prinos jedini cilj; najmanje ono koje gleda samo bruto prinos. U sredini se nalazi polunovčano gazdinstvo, koje ne plaća tuđu radnu snagu, ali iznosi dosta na pijacu, radi s novcem, ima velikih plaćanja za poreze ili za industrijske artikule.

U našoj zemlji, poljoprivrednu krizu, koja je nastala posle 1924, najteže je osetila Vojvodina, kao najveća proizvođačka oblast. Slovenija, i ako vrlo mnogo proizvodi za pijacu, lakše podnosi krizu, blagodareći jevtinom kreditu preko zadruga i ograničenim najamnim odnosima. Srbija, po svojoj slaboj novčanosti, krizu bi mnogo manje osetila da se seljaci nisu suviše zadužili, u doba obnove i visokih cena za njihove proizvode. Najteže su pogođena sela oko Beograda i na glavnoj pruzi. Južna Srbija, Crna Gora i Bosna, Sandžak i Hercegovina najmanje su pogođeni krizom, osim proizvođača opiuma i duvana. U Hrvatskoj i Slavoniji gore prolaze kapitalistička, bolje seljačka imanja, ali je pogođena sirotinja koja ide u najam.

1. Krize u 19. veku. Prvu veću i obimniju poljoprivrednu krizu beležimo 20-tih godina 19. veka. Ona je došla posle poleta koji je poljoprivreda poznala na kraju 18. veka, usled velikih tehničkih napredaka,

oslobođena dobrim delom feudalnih veza, sa visokim cenama za vreme i posle Napoleonovih ratova: proširila se površina obrađene zemlje, povećali se prinosi. U celoj Srednjoj Evropi bilo je nekoliko uzastopnih dobrih žetvi, i rezerve žita bile su tako obilne, da su premašale potrebu: cene su pale, i dugo su bile tako niske da neko vreme nisu mogle pokrivati troškove većih gazdinstava. Došle su prinudne prodaje u masama.

Krajem 40-tih i početkom 50-tih godina opazila se druga kriza, ali ona je bila užeg obima: zahvatila je Irsku i Južnu Nemačku. Došla je kao posledica nekoliko nerodnih godina u ovim zemljama gde su posedi jako isitnjeni, tako da je stanovništvo ostalo bez hleba i bez rada. – 60-tih godina javila se velika kreditna kriza u severo-istočnoj Nemačkoj, usled skoka interesne stope u Evropi: u to doba se u Severnoj Americi vodio građanski rat i pojedine države Unije podizale su velike zajmove u Evropi; u Evropi su se pak gradile železnice, i one su gutale ogromne sume novca. Ova kriza ja zahvatila najviše velika gazdinstva na pruskim latifundijama. U početku 70-tih godina, cene poljoprivrednih produkata su skočile, kapitali su se počeli vraćati, završio se nemačko-francuski rat. I situacija je za evropsku poljoprivredu izgledala povoljna. Međutim, ubrzo počinje nova kriza, veća nego sve dosadašnje: zahvata čitavu Evropu i traje do kraja 70-tih godina sve do 1900.

Ova se kriza u Nemačkoj manifestovala ovako: veliki broj posednika su bankrotirali ili im je imanje prodato; vrednost zemljištu i zakupima je pala; znatno se povećala zaduženost. Cene poljoprivrednim proizvodima su pale još i zato što je železnica prošla kroz udaljenije krajeve i vezala ih sa tržištem. Položaj poljoprivrednika pogoršan je povećanjem nadnica i emigracijom velikoga broja poljoprivrednih radnika u Ameriku. Najzad, veliki poreski tereti usled reorganizovanja države i naoružanja posle Berlinskog Kongresa povećali su prezaduženost koja je već postojala. U Francuskoj, nesreća se pojačala pojavom filoksere, koja je pustošila vinovu lozu na Jugu. Stanovništvo je naglo bežalo u gradove. Usled nemačkog nameta posle katastrofe od 1870, oskudica u novcu je bila još veća. Tek 90-tih godina došlo je poboljšanje. – U Italiji, zlo je bilo još veće, usled latifundija, teških posrednih poreza, prezaduženosti. Nešto je popravljena situacija podelom državnih i crkvenih imanja sirotinji: ali ova nije mogla održati samostalna gazdinstva, i parcele su došle u ruke kapitalista.

Svima ovim uzrocima nadodaje se jedan drugi, koji nekim piscima izgleda od presudnog značaja: pojava američke pšenice i kukuruza na evropskim pijacama. Nastupila je velika agrarna kriza. Razne zemlje evropske snalazile su se kako je koja umela. Neke su preduzele opsežne mere u cilju da usavrše proizvodnju i smanje produkcione troškove. Druge, kao na pr. Švajcarska i Danska, preorientisale su svoju proizvodnju, prelazeći od zemljoradnje na stočarstvo i povrtarstvo. U Engleskoj je žrtvovana čitava jedna generacija farmera: prešlo se na ekstenzivne kulture; mnogi mali posedi izgubili su se. Švajcarska nije upotrebila zaštitne carine, već je, da bi sačuvala demokratsku raspodelu poseda, učinila dvoje: 1) poljoprivreda je pomagana iz budžeta; 2) organizovan je pogodan poljoprivredni kredit. Svuda se počelo brinuti o agraru ozbiljnije nego do sada, te se može reći da se upravo u toj krizi rodila pozitivna i konstruktivna agrarna politika.

2. Svetska kriza. Početak 20. veka bio je dobar za poljoprivredu. Cene njenih proizvoda, kao i cene zemljišta stalno su napredovale. Da nije nastupio svetski rat, možda bi nastala depresija, jer se već počelo pisati o spaljivanju suvišnog žita u Americi, da bi se održale visoke cene. U ratu, poljoprivredna

proizvodnja je smanjena u zaraćenim državama, ali je zato poznala nečuven polet u svima ostalim, naročito u Americi, kako za vreme rata, tako prvih godina posle njega. Kriza nastaje tek posle 1920 godine, a u nekim zemljama posle 1923, usled pojave ruskog žita.

U Sjedinjenim državama površina organizovanih gazdinstava popela se od 878,8 miliona ekra u 1910 godini na 955,8 ekra u 1920. Za isto vreme, površina iskrčene (improved) zemlje popela se od 478,4 miliona na 503 miliona. U poljoprivredu su uložene velike sume novca. Računa se da su investicije po ekru samo za mašine porasle od 2,64 dolara po ekru u 1910 godini na 7,15 dolara u 1920. Sve što bi farmeri proizveli kupovalo se ne pitajući za cenu. Otuda je vrednost zemljištu naglo porasla: od 1910 do 1920 godine za 90%. Porasli su za isto vreme i dugovi, jer se investicije nisu žalile: od 1715 na 3356 dolara po svakoj hipotekom opterećenoj farmi. Misleći da će povoljne cene trajati dugo, mnogi zakupci su kupili ista imanja, najčešće preko svoje snage: zadužili su se, za zemlju i za obrtni kapital. Ali kriza je došla, i ona je najviše pogodila one koji su se prezaduzili. Tako se desilo da u 1924 od celog prihoda mnogima na kamate ide 60%, a na održanje porodice 25% i na radnike 15%.

Već 1920 godine, poljoprivreda u Evropi stala je na svoje noge, i prestala je tražiti hranu od Amerike. Cene su pale, i tada je počela obrnuta operacija: uložili su se stali povlačiti iz banaka; ove su tražile da se plate dugovi; Federal Reserv Board smanjuje bankama kredite dižući eskontnu stopu; uložili na štednju presušuju. Farmeri moraju da plaćaju dugove baš onda kad njihovi proizvodi prolaze najgore. Poljoprivreda se više ne rentira: Amerikanci je napuštaju, jer nisu kao evropski seljaci koji ne mogu da se otkinu. Od 1922 do 1925 godine, tri miliona ljudi napustilo je svoje farme. Iseljavanja sa farma u varoši iznosilo je: 1924 godine 679.000 lica; 1925 godine 834.000; 1926 god. 1.020.000; 1927 godine 604.000 lica. Naročito veliki pad cena pretrpele su žitarice: indeksni broj zrnaste hrane pao je od 231 u 1920 na 128 u 1927 godini. Manje je bilo pogođeno meso: od 208 u 1919 indeksni broj je pao na 139 u 1927. Slično je bilo za živinu, voće i ostalo. Neki su pokušali da se prilagode, i to je takođe izazvalo spekulisanje i mnoge katastrofe. Slučaj Sjedinjenih Država je dvostruko zanimljiv: 1) zato što je ovo prva kriza u kojoj one stradaju zajedno sa Evropom; 2) zato što se obično veruje da je to zemlja većitog prosperiteta, koja ne zna za krize.

U evropskim državama koje nisu ratovale desilo se nešto slično onome što je bilo u Americi. Zaraćene države takođe su videle porast cena njihovim agrarnim proizvodima, u prkos svih taksiranja i monopola. Položaj poljoprivrednika znatno se popravio. Mnogi zaduženi seljaci su se odužili; drugi su kupili zemlje; vrednost imanja je porasla; uvećao se mrtvi i živi inventar; usled ratnih gubitaka smanjen je broj sopstvenika; položaj poljoprivrednih radnika se popravio; način života na selu se poboljšao. U pogledu proizvodnje, evolucija je bila u znaku poleta: proizvodilo se mnogo, ulagani su u poljoprivredu veliki kapitali, razoravali se pašnjaci, počeli se upotrebljavati traktori i druge poljoprivredne mašine. Tako je trajalo sve do 1922 godine. Tada je Amerika za sobom povukla i Evropu u krizu.

Najpre su je osetile zemlje sa „zdravom valutom“: pojavila se razlika između cena agrarnih i industriskih proizvoda. Prve su počele padati usled američke konkurencije, dok su se druge držale visoko: seljak je prodavao jevtinije, a kupovao i dalje po istoj ceni, i čak skuplje. Zemlje sa „slabom valutom“ to nisu mogle osetiti, jer je za njih američko žito bilo odviše skupo, a njihovo se tražilo na sve strane. To je bilo dobar prosperiteta i za našu poljoprivredu: godine velikih izvoza agrarnih proizvoda (kukuruza, pšenice,

drveta za građu): 1923, 1924, 1925. Kriza se pojavila u tim zemljama tek onda, kad su one počele jedna za drugom stabilizovati svoju valutu.

Naročito su bila pogođena velika kapitalistička gazdinstva, koja proizvode za pijacu: ona su prva osetila udar, najpre preko-okeanske a zatim i ruske konkurencije. Ona trebaju velike količine kapitala, i moraju da plaćaju skupu radnu snagu. Međutim, kupovna moć agrarnih proizvoda je strahovito pala. Kod nemačke poljoprivrede, na primer, indeks čistog prihoda je (prema 100 u 1914 godini), iznosio svake iduće godine manje, dok nije 1922/23 pao na 26, a 1923/24 na 31. Velika gazdinstva su radila sa gubitkom od 35–55%. Od malih gazdinstava poljoprivrednu krizu su naročito teško osetila ona koja su intenzivna radom i kapitalom, ma da su njihovi proizvodi (stočarski, mlečni, povrće, voće) u mnogo manjoj meri bili pogođeni.

3. Uzroci. Ova velika i opšta poljoprivredna kriza privukla je pažnju ne samo zainteresovanih proizvođača i trgovaca, već i ekonomista u svima zemljama. Ispitali su je sa svake strane, i pronašli joj u glavnom sledeće uzroke: 1) hiperprodukcija agrarnih proizvoda, naročito zrnaste hrane; 2) izmena u načinu ishrane; 3) smanjena kupovna moć evropskih zemalja; 4) skupoća kredita.

Prva dva uzroka odnose se naročito na Ameriku; poslednja dva na Evropu. U stvari, moglo bi se tačnije reći da prva dva uzroka izazivaju krizu u zemljama i krajevima koji poljoprivredu obrađuju na kapitalistički način. To su: Sjed. Države, Kanada, Argentina, Brit. Indija, Australija, Engleska, severo-istočna Nemačka. One rade s većim kapitalom, s najamnom radnom snagom, i proizvode u glavnom žitarice. Druga dva uzroka izazivaju krizu u zemljama koje su agrarno-industriske ili čisto agrarne, pa se kod njih javlja razlika u cenama agrarnih i industriskih proizvoda (t. zv. „makaze“), ili duguju velike sume novaca Americi, i zato oskudevaju u kreditu. To su Nemačka, Francuska, Holandija, Italija, istočno-evropske zemlje, skandinavske zemlje, Švajcarska, Španija. Svetska kriza je baš u tome što je jedna grupa zemalja obiluje kapitalom, dok druge obiluju radom, a nema nikakve međunarodne ustanove koja bi izvršila izjednačenje.

„Jedan deo sveta ne može više da prodaje zato što drugi deo sveta ne može više da kupuje“. Tako je ženevski profesor Edgar Milo protumačio industrisku krizu koja je nastala 1922 godine. Možda bi se isto tumačenje moglo učiniti za poljoprivrednu. Sličan kontrast vidi i francuski sociolog Lisjan Romie: superprodukcija u novim zemljama, oskudica radne snage u starim zemljama, a svuda mala rentabilnost kapitala uloženog u poljoprivredu.

1. Rekli smo kako je došlo do superprodukcije: proširila se i pojačala poljoprivredna proizvodnja, poboljšali se metodi obrade i unovčavanja. Ali zar je to rđavo? Zar je čovečanstvo presito, i ne može da potroši više hrane? Maltus je strahovao da će se ljudi množiti brže nego što se uvećavaju količine proizvedene hrane, a evo gde se dešava obrnuto: poljoprivreda napreduje brže nego što raste stanovništvo. Odista, primer Amerike pokazuje da bi se hrana mogla proizvoditi za jedno mnogoljudnije čovečanstvo. Zašto se ne proizvodi, pa da nema gladnih? U tome je ključ kapitalističkog sistema proizvodnje i prometa: ne proizvodi se više zato što nema kome da se proda po ceni koja bi se rentirala. Cilj proizvodnje u tome sistemu nije zadovoljenje ljudskih potreba, već zarada, renta, profit: proizvodnja se uvećava samo dotle dok cene ostavljaju jedan čist prinos, preko produkcionih troškova.

Zašto se ne smanje produkcionni troškovi. To se može postići na dva načina: ili da se spuste radničke nadnice, ili da se mesto radnika upotrebe mašine. Ali to nije lako. Radnici neće da rade ispod jedne visine, a spuštanjem nadnica se protive i druge privredne grane, koje time gube svoje potrošače. Zato Amerika ne dopušta slobodan ulaz strancima iz Evrope i Azije, koji bi oborili nadnice. Drugi izlaz: mašine, to zahteva velike kapitale, a nije sigurno da će se isplatiti, jer su se sve zemlje ogradile visokim carinskim zidovima. Šta onda? Amerikanski farmeri su odgovorili: smanjiti proizvodnju, da bi se održale cene. I taj odgovor je sasvim u duhu sistema po kome je proizvodnja organizovana, ne samo u Americi, nego i na evropskim krupnim gazdinstvima.

2. Hiperprodukcija hrane pada u oči još iz jednog razloga. Njega je uočio američki ekonomist Aloiz Tejlor: hrana se troši sve manje. Ljudi lakše rade i manje se umaraju, toplije stanuju i bolje se oblače, manje se goje, i bolje iskorišćuju otpatke od hrane. Druge potrebe im se nesrazmerno više uvećavaju: odelo, obuća, duvan, metali, nameštaj, i t. d. Ima zacelo gladnih naroda, i oni se najviše množe (Rusija, Kina, Indija, Afrika južno od ekvatora), ali oni ne mogu da kupe po rentabilnoj ceni. Oni pak narodi koji bi mogli dobro platiti opadaju u svome broju, ili rastu nesrazmerno sporije nego što se uvećava proizvodnja hrane.

Ovo naročito važi za zrnastu hranu. Jer se kod ostalih kultura primećuje nešto drugo: ishrana modernoga čoveka menja se u korist mesa, mleka, jaja, voća i povrća, a na štetu zrnaste hrane. Hleba se jede sve manje; ono „s hlebom“ sve više. Napušta se i ishrana na bazi mesa, i prelazi se na t. zv. vitaminske proizvode: puter, med, sveže voće, povrće, korenje i t. d. I to se već opazilo u statistikama: stanovništvo je znatno poraslo od 1913 do danas; međutim, sada se po glavi ne proizvodi više žita nego ranije, a cena je njegova manja nego 1913. Tražnja mesa takođe opada, i mnogi stočarski krajevi prešli su na biljnu proizvodnju: to je sa svoje strane oborilo cene žitaricama.

3. U Evropi, poljoprivredna kriza je došla kao posledica smanjene kupovne moći varoškog stanovništva, glavnog potrošača agrarnih proizvoda. Inflacija je u pojedinim zemljama vrednost novca svela na nulu, a kasnija deflacija i stabilizacija potpuno su umrtvile tržište: široke mase su ograničile svoju potrošnju hrane. U zanatima i industriji zavladao je besposlica. Plaćanje reparacija i američkih dugova uvećalo je siromaštvo kapitalom u jednim, a nije obogatilo druge zemlje, jer se tamo morala obnavljati razorena privreda i snositi veliki neproduktivni izdaci i izdaci za vojsku i flotu. Poresko opterećenje nacionalnog dohotka iznosilo je, kako u kojoj zemlji, 29,3% (Austrija), 28,1% (Nemačka), 20–26% (Čehoslovačka), 23% (Engleska), 33–39% (Francuska), 24% (Italija), i t. d. Kod nas se opšte opterećenje nacionalnog dohotka računa preko 40%. Sve je to omelo evropsku poljoprivredu da proizvodi bolje i jevtinije, i na taj način izdrži američku konkurenciju i niže cene. Stradala su i kapitalistička i seljačka gazdinstva: prva zbog slabe pijace, druga zbog skupog kredita i prezaduženosti.

Mi smo u našoj zemlji imali i jednu i drugu pojavu, naročito posle snaženja dinara u 1924 i 1925 godini. Najkasnije su zahvaćena poljoprivrednom krizom pretežno prirodna gazdinstva, koja ne proizvode za pijacu i ne plaćaju radnu snagu. Ali su i ona morala doći na red, kad je osnažena domaća valuta, i kad su usled toga cene agrarnim proizvodima pale, dok javni nameti nisu ništa smanjeni, već su čak uvećani. U Srbiji, stvar se još komplikovala time što su se svi seljaci zadužili u doba dobre konjunktura i jevtinog novca, a morali su se zadužiti da bi obnovili svoja ratom uništena domaćinstva, dok su drugi bili obmanuti povoljnim cenama u prvim godinama posle rata. Docije se dinar osnažio, cene su pale, porezi su

povećani; cene industriskih artikala su ostale iste, a dugove, načinjene u doba inflacije, valjalo je plaćati u skupim dinarima. Tako se ovde kriza manifestuje poglavito u nestašici javtinog kredita, dok se u Vojvodini ona javlja usled niskih cena poljoprivrednih proizvoda, a kod nekih zbog kupovine zemlje i usled velikih investicija za kulturu hmelja, koja je duboko razočarala.

Naša situacija je u velikoj meri otežana još Opštom Carinskom Tarifom od 1925, koja je zavela visoke zaštitne carine u korist industriskih artikala, ne samo luksuznih, već i onih bez kojih naša poljoprivreda ne može da napreduje. Opteretila je strane poljoprivredne sprave i mašine (plugove, drljače, prskalice, žetelice, kosačice, triere, kopačice, vršalice, lokomobile, traktore, separatore i druge mlekarke sprave, prese za grožđe, voće i seno), pa čak i plavi kamen i razna veštačka gnojiva (superfosfat, čilsku šalitr, amonijev sulfat) kao i sumporni prašak i kalcijev fosfat. Sve je ovo zaštićeno zato što se u većoj ili manjoj meri proizvodi kod nas, ili postoji projekat da se proizvodi. Naši agrarni proizvodi su takođe zaštićeni, a neko vreme su postojale čak i izvozne carine na hranu, čisto fiskalnog karaktera. Sve je to u velikoj meri otežalo prođu naših agrarnih proizvoda, a i usavršavanje naše poljoprivredne proizvodnje: zatvorena su joj mnoga tržišta, a onemogućilo se da popravkom kvaliteta stekne druga.

Od 1925 god. kriza je zahvatila i stočarstvo: izvoz je opao, a na domaćim tržištima cena stoke je pala. Mi smo obnovu stočarstva posle rata svršili brzo, i pre drugih agrarnih država bili smo u stanju da izvozimo: u 1923 izvezli smo za 3.212,931.548 dinara, a u 1924 god. za 3.093,792.124 din. Čim su se i druge države pojavile sa znatnim količinama stoke, i kad je dinar skočio, naš izvoz je pao: u 1925 godini na 2.039,784.423 din., a u 1926 god. na 1.958,473.873 din. Treća smetnja našem izvozu stoke (pored strane konkurencije i snaženja dinara) jesu razni posredni porezi i nameti, i onda visoke železničke tarife: sve to našu stoku još više poskupljuje. Pa ipak se može reći da je kupovna moć stoke bila veća nego zemljoradničkih proizvoda, i da su od krize još najmanje stradali stočarski krajevi, jedno zbog svoje slabije novčanosti, drugo zbog povoljnijeg unovčavanja te vrste proizvoda. Zato se sa više strana predlaže preorientacija naše poljoprivrede u smislu stočarstva.

4. Kao jedan od uzroka krize kod nas naveden je i maloposednički karakter naše poljoprivrede. O malom gazdinstvu i njegovim proizvođačkim sposobnostima diskusije ni iz daleka nisu završene. Ne može se pak preko njega prelomiti štap i reći da je ono nesposobno za konkurenciju. Čak se može biti u toku ove krize očitavalo da novi način ishrane (mlečni proizvodi, povrće, voće) ide baš njemu u prilog, a na štetu velikog gazdinstva koje najuspešnije proizvodi zrnastu hranu i meso. Ali je isto tako nesumnjivo da je za konkurenciju sposoban samo organizovan mali posed sa prosvećenim seljakom na čelu, a ne ishranjivačka domaćinstva naših zaostalih krajeva. Ovu situaciju nije ni malo popravila, već je još pogoršala agrarna reforma sa kolonizacijom: demontiran je i razoren jedan veliki broj moderno organizovanih velikih gazdinstava, i na mesto njih obrazovano je nekoliko stotina hiljada malih seljačkih gazdinstava, koja nisu osposobljena za veću proizvodnju. U tome profilu posmatrana, naša poljoprivredna kriza izgleda ovako: onesposobili smo se za proizvodnju žitarica, a još se nismo osposobili za proizvodnju radno-intensivnih i kvalitetnih namirnica kakve se danas traže, i koje jedino mogu da odole američkoj konkurenciji.

Specialno za našu zemlju treba dodati još ovo. 1) Poljoprivrednoj krizi u velikoj meri su doprinele i elementarne nepogode: tri rđave godine, koje padaju u jeku agrarne krize. 2) Dve važne grane naše

proizvodnje, stočarstvo i voćarstvo, pogođene su bolestima i štetočinama. Najpre metilj, a zatim štitastva vaš. Ova poslednja za naše šljivarstvo znači ono što je filoksera značila za vinograde u Francuskoj. 3) Apsolutno odsustvo organizacije unovčavanja: oskudica u novcu, skupoća kredita i veliki nameti teraju poljoprivrednika da u najgore vreme i u najgoroj formi iznosi na pijacu svoje proizvode.

Dobro proučeni, uzroci poljoprivredne krize – u opšte u svetu, i posebno kod nas – samim sobom pokazuju lekove za njeno saniranje. Pošto je suština krize u smanjenom rentabilitetu poljoprivrede, naročito onih grana koje odlikuju krupan kapitalistički posed, jasno je da ova poljoprivredna kriza mora imati za rezultat slabljenje gazdinstava kojima je glavno rentabilitet, i jačanje onih koja ne rade za profit nego za održanje porodice. Ovo povlači za sobom dve posledice: 1) prelaz od zrnaste hrane i mesarskog stočarstva na kulture koje se bolje rentiraju, i koje mogu da izdrže prekookeansku konkurenciju; 2) prelaz od krupnog kapitalističkog na srednje i malo radno gazdinstvo koje najbolje odgovara intenzivnim kulturama.

Da bi se pak poljoprivredna kriza sanirala, ne samo privremeno, nego stalno, i ne samo u pojedinim zemljama, već u celom svetu, nužna je međunarodna organizacija proizvodnje, prometa i kredita, i to po sledećim načelima:

- 1) Međunarodna podela rada prema klimatskim, ekonomskim i socialnim uslovima: svaka zemlja i svaka pokrajina posvetili bi se kulturama koje najpovoljnije mogu proizvoditi, vodeći računa o lokalnim potrebama, o kvarnosti robe, kao i o raspoloživoj radnoj snazi (reoniranje);
- 2) Centralni zadružni organizmi da regulisavaju promet dobrima, tako da ne bude nejednakosti ni u geografskoj ni u socialnoj raspodeli: postigle bi se međunarodno stabilne cene, bez kojih nema uspešnog unovčavanja;
- 3) Zemlje koje obiluju kapitalom da kreditiraju one što obiluju radnom snagom, a oskudevaju u kapitalu: tako će se izbeći one nejednakosti u ceni novca koje izazivaju „promaju“ i prouzrokuju privredne krize.

Svesni smo da su ove mere muzika daleke budućnosti. Ali znamo isto tako da se krize u poljoprivredi, kao i ekonomske krize u opšte, ne mogu odstraniti bez tako radikalnih i opštih mera. Sve drugo će biti samo privremena zalečenja. Hitrija i veštija agrarna politika može jednu zemlju trenutno da izvuče iz krize, ili da je sa što manje bola provede kroz nju, ali ovakve svetske pojave kao što je poljoprivredna kriza koju sada preživljujemo moraju se ispitivati u svetskim razmerama i lečiti međunarodnom saradnjom.

Američki profesor Seligman, koji je izradio najpotpunije delo o pomaganju farmera, predviđa tri vrste akcije: samih farmera, zadružnu i državnu. 1) Sami farmeri mogu učiniti mnogo, da se usavrše u radu, da se obaveste o cenama, ali je njihova akcija nedovoljna ako ostane usamljena; 2) zadružna akcija (naročito prodajne zadruge i pools), može mnogo, naročito ako dobije internacionalne razmere i postigne stabilizovane cene u svetu, bar kao za industrijske artikule; 3) državna akcija je najvažnija, i ona sadrži: a) represivne mere protiv spekulacije sa hranom, b) bolju saobraćajnu politiku, v) jevtiniji transport, g) vaspitni rad i d) poljoprivredno osiguranje (stoka i useva). – Kad se u Sjedinjenim Državama, – gde je skoro sve ostavljeno privatnoj inicijativi, – toliko mnogo očekuje od javnog staranja, može se misliti koliko to više mora biti slučaj u našim zaostalim zemljama. I sama popravka kvaliteta proizvoda i ujednačavanje

(tipiziranje) njihovo mora se početi odozgo. A da bi se ovo osposobljavanje za izlazak na svetsku pijacu moglo izvesti, nužno je da se generalizuje malo seljačko gazdinstvo, – tipično za naše prilike, – da se ono u koliko postoji sačuva od propasti, da se u isto vreme unapređuje svima sredstvima moderne agrarne politike.

GLAVA IX

Seljačko porodično gazdinstvo

Čitava istorija čovečanstva ispunjena je borbom oko zemlje i njenih plodova. Oni koji drže izvesna dobra staraju se da ih sačuvaju i da ih uvećaju; koji ih nemaju ili imaju malo, žele da dobiju ili da osvoje više. Ta borba nigde nije bila oštrija nego oko zemlje, bogastva par excellence. Zemlja je ne samo mesto za život i sredstvo za rad, već i izvor privilegije, i vlasti nad drugim. I valjda od samog početka civilizovanog života, vodi se borba između onih koji rade zemlju i onih koji žele da imaju njene plodove ne radeći. Tajnim silama ili fizičkom snagom, mudročću ili veštinom, jaki su stavljali sebi u službu slabe i terali ih da rade za njih. Slabiji, – ma kakav bio uzrok njihove slabosti, – branili su i ljubomorno čuvali grudu zemlje za koju su vezali svoju sudbinu.

Otimanje oko zemlje bilo je nekada grubo, surovo, krvavo. Ono se docnije ublažilo i prefinilo. Jače klase se ubrzo ne grabe više za samu zemlju, već za njene plodove. Još kasnije, oni i sa plodovima zemlje neće da imaju posla, već samo sa vrednošću tih plodova. Došljak koji ubija naseljenika, sveštenik i plemić koji seljake teraju da rade i da im donose deo žetve, spahija što naplaćuje zakup, zelenaš koji na svoje ime prenosi seljakovo imanje, trgovac što na telefonu prodaje stotine vagona pšenice koju nikad nije video, – te figure smenjuju se kroz istoriju, jedna otmenija od druge, ali sve sa istim ciljem: uzeti seljaku zemlju ili plod njegova rada. Menjali su se, javljajući se uvek u drugom obliku.

On, seljak, ostajao je uvek isti: večita figura savijena nad crnom zemljom, znojava i izmučena, uplašena i pokorna. U Starom Veku, to je rob i kolon; u Srednjem Veku, to je sebar; u Novom Veku, to je kmet; u 19. i 20. veku, to je zemljoradnik, zakupac, napoličar, radnik. Uvek seljak, onaj Simon seljak iz Evandjelja, kome, kad Hristos, na putu za Golgotu, pade pod teretom, narediše vojnici da ponese krst do mesta rapeća. Uvek on, seljak, čovek iz polja, – koji prvi posle Isusa ponese krst, a poslednji primi njegovu nauku, i ako je ona za njega bila stvorena, – paganus!

Njegovi eksploatatori su se menjali i usavršavali, ali ne zato da bi mu doskočili, već stoga što ih je bivalo sve više, pa je trebalo uspeti: zbog konkurencije među sobom, ne zbog teškoće s njim. Zacelo, i on se je menjao i usavršavao: ogromno životno iskustvo, mudrost velika, nauka trpljenja i stvaranja. Nauka odbrane isto tako. Otuda se kaže za njega da je lukav, podmukao, nepoverljiv. Razumljivo: to je njegovo ubojno oružje, svete knjige, carska povelja, advokatska titula, trgovačka firma, spekulantska intuicija. To su mu jedina sredstva za odbranu. To su i sredstva za napad, jer on menja držanje čim oseti da može: sveti se, otima, gnjavi, čini kao što su njemu činili.

Velika istorija! Večna i uvek aktuelna: danas se na selima odigravaju sve njene scene, od prve do poslednje, od prolivene krvi na međi do prevare na priznanici za ratnu štetu, od direktne otmice do termske prodaje na berzi. Uvek ista borba oko seljakovog poseda: on hoće da ga sačuva i uveća kao svoj, a drugi žele da mu ga uzmu, okrnje ili opterete. Borba oko seljačkog gazdinstva, koje stvara u krčevini jedna porodica, obrađuje, uređuje, i koje se prenosi u nasleđe, celo ili podeljeno. Komadi zemlje vuku jedni druge, kombinuju se na sve moguće načine, prave se nova gazdinstva, veća ili manja; stapa ih se veliki broj, pravi se veliki posed, spahiluk, da se opet i on cepa i deli među seljačke porodice. Jer seljak se nikad ne javlja sam: uvek je okružen ženom i decom, sinovima, snajama, unučadi. Gazdinstvo. Seljakovo ili seljačko gazdinstvo. Porodično seljačko gazdinstvo. To još nije sve. Porodica nije samo fizička i krvna zajednica. To je krug za život i za rad, za rad na gazdinstvu: radna zajednica. Stvara se potpun pojam: seljačko porodično radno gazdinstvo.

Taj predmet vekovnog otimanja stalno se obnavlja, posle svakog napada i rušenja. Sve zloupotrebe prava išle su na to da ga razore; sve socialne, političke i ekonomske reforme imale su za cilj ili za posledicu da ga vaspostave ili podignu. Svaku nepriliku seljakovu (gladna godina, poplava, bolest, rat, neprijateljska najezda) iskorišćavali su silni ovoga sveta da unište ili potčine seljačko gazdinstvo. Svaku nepriliku silnih (potreba za vojskom ili za novcem, stvaranje države, međusobna borba plemića, borba između monarhije i plemstva) iskorišćavali su seljaci da ga učvrste, oslobode pritiska, učine samostalnim. Rat se pojavljuje u oba slučaja, kao nož sa dve oštrice, koji čas koristi seljacima, čas vlasnicima: kad pobede jedni, gube drugi. Agrarna reforma na pr. najčešće se javlja posle izgubljenih ratova. Svetski rat je, pored toga, u zemljama gde je agrarna reforma odavno svršena, izazvao skakanje cena, i tako omogućio: 1) da seljaci vrate hipotekarne i druge dugove; 2) da se parcelišu veliki posedi i dođu u znatnoj meri u ruke zakupaca, napoličara i radnika. Dakle opet da se poveća broj nezavisnih seljačkih gazdinstava.

Osim agrarne reforme, – koja seljake oslobodava feudalne potčinjenosti i kuluka, a njihovu zemlju tereta, – kao faktor u stvaranju seljačkog radnog gazdinstva javlja se dodeljivanje zemlje seljacima, najčešće u obliku unutrašnje kolonizacije: parcelišu se i dele seljacima privatni i javni posedi, posedi zajednički i „mrtve ruke“. A kao sredstva za očuvanje seljačkoga gazdinstva dolaze mnogi propisi i ustanove koje regulišu promet sa zemljom među živima i nasleđe, obezbeđuju seljačkoj porodici jedan minimum poseda. Najzad, za unapređenje seljačkog gazdinstva služi čitav sistem administrativnih i kulturno-političkih mera (među kojima su najvažnije kredit i prosveta), kao i zadružna, sindikalna i profesionalna organizacija poljoprivrednika.

AGRARNE REFORME

Pojmovi „agrarna reforma“ i „agrarne reforme“ upotrebljavaju se tako različito da postoji zbrka i rađaju se nesporazumi. Pod „agrarnom reformom“ razume se obično ne samo onaj čisto pravni posao ukidanja lične vezanosti i feudalnih tereta, već i dodeljivanje zemlje seljacima, deljenje zajedničkog poseda, segregacija, unutrašnja kolonizacija, i t. d. To su sve odista agrarne reforme, koje treba skupno izučavati, ne samo zbog njihovog cilja i posledica, već i zato što se – sa izuzetkom nekoliko zemalja – obavljaju od kraja 18. do početka 20. veka, za nepunih 150 godina, dok je stanje koje one menjaju trajalo nekoliko vekova, a negde i više hiljada godina. Pod agrarnom reformom u užem smislu trebalo bi razumeti samo ukidanje feudalnih privilegija nad seljacima i nad njihovom zemljom, ostavljajući za ostale agrarno-reformne poslove druga nazive: zaštita seljaka (pre agrarne reforme), dovršenje agrarne reforme, odbrana seljačkog poseda, unutrašnja kolonizacija. – Sve ove agrarne reforme imale su i danas imaju za krajnji rezultat izgradnju seljačko-gazdinskog poretka.

Unutrašnja kolonizacija se naročito izdvaja, kako veličinom posla koji vrši, tako svojom aktuelnošću za sve države na svetu. Ostale agrarne reforme imaju za zapadno-evropskog agrarnog političara samo istoriski značaj: mora ih poznavati samo da bi bolje razumevao prilike koje su iz likvidirane prošlosti izišle. Na jugo-istoku i istoku Evrope one, međutim, i danas interesuju agrarnu politiku, jer su u tim zemljama sprovedene tek posle Svetskog Rata ili još nisu potpuno ni sprovedene. Zato ćemo se, prikazujući ove mere za stvaranje slobodnog seljačkog gazdinstva, zadržati više na tim zemljama, uzimajući ostale evropske države samo kao istorisku podlogu, radi boljeg situiranja događaja. Tako će se bolje videti koliko su one zaostale u rešavanju mnogih agrarno-političkih problema.

I. Uzroci.

Samo po izuzetku bilo je u Srednjem Veku seljaka koji nisu bili potčinjeni feudalnom režimu, t. j. koji su bili slobodni, i koji su i u doba pooštavanja pritiska, od kraja 13. do početka 18. veka, uspeli da sačuvaju svoju slobodu. To su bili seljaci Norveške, Švedske, Holandije, središnjih švajcarskih kantona, Mazurije, Šlezvig-Holštajna, zapadne Pruske, Brandenburga: dakle u glavnom seljaci brdskih krajeva, hrabri i bistri, koji su uspeli da sačuvaju svoje prvobitne brastveničke odnose. U našoj zemlji, to su bili gorštaci: stočari Crne Gore, gornje Hercegovine, nekih bosanskih planina i možda Šumadije. Slobodni su bili i t. zv. seljaci-plemići u Poljskoj, kod nas mnogi poturčeni Sloveni u Bosni, i u Hrvatskoj plemenita opština Turopolje. Najzad, slobodni seljaci su bili i stanovnici Vojne Krajine duž reka Save, Drave, Tise i Dunava, koji su imali zadatak da brane habzburšku monarhiju od Turaka.

Normalno stanje seljaka u Srednjem Veku i sve do kraja 18. veka, – u Bosni i Južnoj Srbiji sve do Svetskog Rata, – bila je nesloboda u raznim vidovima. Na baštinama: lična i ekonomska zavisnost od baštinika (spahije), vezanost za zemlju koja je često bila apsolutna (kao u Rusiji); poslušnost prema vlasniku zemlje (kuluci, rabote); gospodareva sudska i policiska vlast; gospodarevo odobrenje za brak. Na pronijama, položaj seljaka je nešto lakši: gospodar nad seljačkim imanjem ima višu svojinu, koja mu daje pravo na

davke u naturi i novcu, na regale i čak na lične usluge. Pronije su preovlađivale u Francuskoj, u južnoj i zapadnoj Nemačkoj, u opšte među Germanima i Latinima. U slovenskim zemljama, na protiv, u istočnoj Nemačkoj, u nekadašnjim zemljama češke krune, u Rusiji, i u drugim istočnim državama položaj seljaka je bio mnogo teži: preovlađivala je baština i s njom fizička podložnost seljaka.

Sintetičan istoriski pregled pokazuje nam u Evropi u tome pogledu tri tipa zemalja.

Prvi tip predstavlja Francuska, gde je bio pretežan pronijarski sistem: vrhovna svojina gospodareva nad seljačkim zemljama; ovde sa većim ili manjim ostacima stare vezanosti, onde sa novim pogoršanjem seljačkog položaja usled pojave novčane privrede, ali uvek sa seljačkim zemljama kao glavnim elementom ekonomije. Takve odnose nalazimo još u Lotringiji, Vestfaliji, Donjoj Saksonskoj, na Rajni, u Badenu, Hesenu, Alt-Virtembergu, Frankenu, Bavarskoj (dakle južna, jugozapadna i jugoistočna Nemačka), pa tamo dalje u južnu Austriju. Slično je i u Španiji, i delom u Holandiji.

Drugi, prelazni tip, predstavljaju odnosi u severo-zapadnoj Nemačkoj, gde preovlađuju baštine (spahiluci) ali ima i seljačkih zemalja. Što se više ide na Istok, u severo-istočnu Nemačku (Pruska), sve su češće baštine u direktnoj režiji spahija, na kojima seljaci rade pod vrlo teškim uslovima.

Još više na Istok, ulazeći u slovenske narode, počinje najteži feudalni sistem, koji se u Rusiji graničio sa fizičkim ropstvom. To je treći čin. Bilo da pripadaju državi, caru, plemstvu ili crkvi, seljaci su se nalazili u najvećoj zavisnosti, ne samo ekonomskoj, već i ličnoj.

Sasvim su posebne prilike bile u Engleskoj i u Italiji, gde su seljaci odavno (negde još od 14. veka) bili lično slobodni, ali bez zemlje. Ova je sva bila u rukama velikih posednika, a seljaci su je radili kao zakupci, ili najamni radnici i napoličari kod zakupaca. Tamo se ne postavlja pitanje lične slobode i tereta nad zemljom već pitanje zemljišne svojine.

Situacija nije uvek bila ista. Ona se menjala u toku vekova, ali obično na štetu seljaka. Prvobitno slobodni stočari i zemljoradnici, u starim brastveničkim, zadružnim i komunalnim odnosima, dolazili su sve više u zavisnost od plemstva. U koliko su od stočarstva prelazili u zemljoradnju, i što su se metodi rada više usavršavali, kultura napredovala i potrebe plemstva rastle, u toliko je i eksploatacija nad seljacima bivala veća. Kada su se, posle 12. i 13. veka, počeli ponovo javljati gradovi i tržišta, i kad se postavila veza između Zapada i Istoka, plemići su tražili od seljaka ne samo sredstva za svoje održanje, već i proizvode za prodaju. U tom su se pojavili i „legisti“, upoznati sa rimskim pravom: našli su filozofsko i pravničko opravdanje ove eksploatacije, izradili povelje i tapije. Na velikim baštinama, upravu imanja su uzeli u svoje ruke odgovorni činovnici, koji su forsirali rad, pooštrili uzimanje davki i vršenje rabota. Da bi sprečili bežanje seljaka, vezali su ih za zemlju (glebae adscriptio), upisujući ih na ime zemalja koje obdelavaju. Taj strogi režim naročito se ispoljio u periferiskim zemljama, koje su bliže moru i pijacama; istočna Nemačka, Poljska, zapadna Rusija. Pojava novčane privrede značila je za seljaka teško pogoršanje njihova položaja. Uzalud su oni vapili za svojim starim seljačkim pravicama. Čak i one koji su bili na svojoj zemlji, vlastela je uvlačila u svoj spahiski posed, i tako pronije pretvarala u baštine, a često je otimala zajednički posed, seoski, i opštinski, naročito u Engleskoj. Tako se stvarao ili agrarni proletarijat ili potpuno zavisno seljaštvo, predmet bezdušne eksploatacije.

Ovakav položaj seljaka imao je rđavih posledica za samu poljoprivrednu proizvodnju. Ona se je popela na izvesnim imanjima, ali je u opšte pala. U Engleskoj, oranice su se pretvorile u pašnjake: mesto ljudi pojavile su se ovce, mesto hrane za ljude proizvodila se vuna za mladu tekstilnu industriju. A seljaci su se selili u gradove, pretvarajući se u industrijske radnike. Sa pojavom gradova, manufakture i industrije, povećala se potreba za žitovnim namirnicama: na spahilucima se morala pojačati proizvodnja hrane. Kod zaostalih i unazađenih metoda rada, to se moglo postići samo nemilosrdnim teranjem seljaka. Otuda promena i u seljačkoj psihologiji: oni gube inicijativu za rad, postaju ogorčeni i rezignirani, zli i osvetoljubljivi. Mnogobrojne seljačke bune, u 14., 15., 16. i 17. veku, svedoče o tome raspoloženju seljaka: u Francuskoj Žak Bonom (1358), u Engleskoj u doba Viklifa (1373) i pod Uot Tajlerom i Džon Bulom (1381), u Irskoj bezbroj puta, u Nemačkoj krajem 15. veka i za Lutera (1525), u Hrvatskoj Matija Gubec (1575), u Rusiji Stenjka Razin u 17. i Pugačov u 18. veku, u Mađarskoj Doža Đerđ, u Dalmaciji na Hvaru pod Ivanićem, u Pijemontu, Tirolu, Sloveniji, u Austriji, i t. d. Sve te pobune u krvi su ugušene, a neke su stale po 50.000 seljačkih glava, kao seljački rat u Nemačkoj. One su vremenom ipak morale doneti ploda.

Fiziokratske ideje inspirisale su mnoge evropske vladare u 18. veku da preduzmu čitav niz mera, koje će u nekoliko etapa najpre olakšati položaj seljaka, a zatim dovesti pravu agrarnu reformu i ukidanje feudalnog pritiska. Nesumljivo, naučna kritika fiziokrata i filozofa imala je uticaja na tadašnje nosioce t. zv. prosvetnog apsolutizma, ali ne treba zbog toga gubiti iz vida stvarne razloge koji su doveli do prethodnih zaštitnih mera i do agrarne reforme.

U celoj ovoj evoluciji od presudnog su značaja dva epohalna pronalaska: 1) pronalazak Amerike i vodenog puta za Indiju, koji su dali trgovačkog i industriskog zamaha čitavoj Evropi, i 2) pronalazak baruta, koji je oklopljenu malobrojnu plemićku konjicu zamenio mnogoljudnom i narodnom pešadijom. To je, zatim, doba velikih ratova i stvaranja centralizovanih država. Agrarno-reformni pokret došao je da odgovori potrebama toga vremena. Trebalo je: 1) hrane za sve mnogobrojnije gradsko stanovništvo, 2) sirovina za manufakture i industrije koje su se naglo razvijale, 3) ljudi za vojsku i 4) novaca za ratovanje i uređenje velikih teritorijalnih država. Sve to feudalni poredak nije bio u stanju da pruži: plemićki posedi proizvodili su vrlo malo, zavisni seljaci nisu bili nikakvi vojnici, povlašćeni redovi bili su oslobođeni od poreza. Sa stvaranjem gradova, plemićki dvorovi gube od svoga značaja; sa pojavom vatrenog oružja njihov stalež ostaje ne samo bez političkog značaja, već i bez zanimanja; sa pojavom države, oni prestaju da budu sudije, policija i vojskovođe, a vladari ih se više ne boje. Oni se okreću trećem staležu, buržoaziji i seljaštvu. Buržoazija staje na stranu monarhije, i podupire je u zaštiti seljaka. U tome ona nalazi i svoj račun. Onde gde je u gradovima preovlađivala sitna buržoazija, sa zanatima i trgovinom, oslobođenje kmetova imalo je da poveća broj potrošača. Onde pak, gde je bilo više krupnih kapitalista i industrialaca, oslobođenje kmetova imalo je da pruži jevtinu radnu snagu za preduzeća.

Oslobođenje seljaka bilo je, dakle, diktirano višestrukim potrebama toga vremena: filozofskim idejama o čoveku i slobodi, ekonomskim, državno-političkim, vojničkim i finansiskim interesima monarhije i buržoazije. Njega su nametali iznad svega tehnički razlozi same poljoprivredne proizvodnje: feudalni poredak, i pored pogoršanja seljačkog položaja, nije mogao dati više, a izazvao je bune i ratove, koji su se morali ugušivati u krvi. Oslobođenju seljaka mnogo su, najzad, doprinele dve ideje koje su tada važile kao osveštane istine: 1) svaka država treba da ima što veći broj stanovnika, i tako što više vojnika i poreskih plata; 2) mali poljoprivredni posed je nesumnjivo superioran velikom. Ove ideje se još i danas navode

kao argumenti u prilog stvaranja i očuvanja seljačkog gazdinstva. One su bile polazna tačka za prethodnu zaštitu seljaka u okviru feudalnog sistema, zatim za pravu agrarnu reformu i stvaranje sitno seljačkog agrarnog poretka.

II. Prethodne zaštitne mere.

Kao što obično biva, učinjen je pokušaj da se dotrajavao sistem spase, izvesnim ublažavanjem njegovih strogosti. U toku 18. veka, dekretovano je u skoro svima evropskim državama – pa čak i u Turskoj – mnogo mera u nameri da se popravi položaj seljaka ne dirajući u samu raspodelu poseda. Smanjile bi se privilegije spahija: ograničila njihova samovolja u određivanju davki i kuluka; ukinula fizička potčinjenost (nevoljništvo, Leibeigenschaft); ublažila lična zavisnost seljaka prema vlastelinu; otpao bi gospodarev pristanak za brak, za izbor poziva i za kretanje sa zemlje; sudska i policajska vlast bi se oduzele vlasteli, ili su bar snižene takse; oduzete su službenosti ispaše što je vlastelin imao na seljačkim imanjima, odnosno na zajedničkom posedu, kao i njegova specialna prava lova i ribolova.

Ove mere dolazile su obično kao javna državna akcija, putem zakona, patenata, dekreta, deklaracija, zapovesti ili instrukcija: najpre kao lokalne mere, koje su važile samo za neke pokrajine, docnije kao šira, državna akcija.

Negde su one imale jedino za cilj održanje seljačke zemlje i seljačkog staleža, ne ulazeći u lični problem svakoga seljaka: htelo se onemogućiti da gospodar može otimati seljačku zemlju. Drugde se išlo dalje: obezbeđivala se ne samo seljakova zemlja, već su smanjeni njegovi tereti i kuluci, ili su kuluci pretvoreni u davke, i ukinuta je njegova lična zavisnost. To je onda skoro prava agrarna reforma. U nekim državama i krajevima preduzete su i preventivne mere protiv propasti seljačkog staleža, nakon njegovog otkidanja od gospodara.

Kao protagonist „zaštite seljaka“ istakli su se najveći vladari Nemačke i Austrije: Fridrih Veliki, Marija Terezija i Josif II. U Rusiji, nešto slično, i ako u mnogo manjem obimu, preduzela je Katarina II. U Italiji, ulogu prosvetiteljskog apsolutiste igrao je kralj Emanuel III Savojski, sa svojim ediktima od 1768 i 1771 u korist seljaka. Svuda je apsolutna monarhija naišla u donošenju i sprovođenju ovih mera na neprijateljstvo plemstva i birokratije. Oni su ometali ostvarenje tih reformama, u tolikoj meri, da su mnogi propisi stali mrtvo slovo. Tako su patenti Josifa II, kojim je ukinuo kmetstvo u Austriji (1781), u Transilvaniji (1783) i u Mađarskoj (1785), njegov jedinstveni porez i urbarialni patent (1789) ostali potpuno neprimenjeni, a odmah posle njegove smrti (1790) stavljeni su i formalno van snage. Uspeh ovih reformama zavisno je od odnosa snaga između plemstva i monarhije. U Francuskoj, u južno-nemačkim državicama i Austriji, plemstvo je bilo slabije nego u Pruskoj i Rusiji, i zato je tamo reformni pokušaj više uspeo.

Same seljačke mase u svemu tom poslu nisu imale skoro nikakvog učešća, pa čak ni razumevanja. Navikli na plaćanje i na rabote, bez vere u sebe same, u strahu od kazne, seljaci su bili izgubili svaku nadu na bolje. U Savojskoj, Lotringijskoj, Šleziji i Rusiji, na pr., seljaci su odbijali ponuđene reforme. („To je kao kad bi danas danski zakupac odbio da bude sopstvenik“, primećuje Franc Gutman.) Do protesta protiv teškog

stanja, do pobune, ustanka i revolucije došlo je upravo onde, gde su seljaci bili u srazmerno povoljnom položaju, kao u Francuskoj i nemačkoj Šleziji. Lokalni pokreti u Rusiji, Galiciji, Austriji, desili su se u krajevima gde stanje seljaka nije bilo najgore. Kao uvek, oni koji su najviše patili ćutali su.

Najviše uspeha imala je zaštita seljaka (Bauernschutz) u Nemačkoj. Fridrih Veliki otvorio je put oslobođenju seljaka onoga dana kad je 1763 godine naredio da u istočnoj Pruskoj i Litvi zakupci na domenima pri obnavljanju svojih ugovora neće više morati vršiti kućnu službu (Gesindezwangsdienst) Da bi olakšao seljacima skupne kuluke, on je predvideo da će svaki raditi određen broj dana na nekom određenom poslu, a ne na svaki poziv vlastelina. Zatim je predvideo, da se ni jedan veliki posed neće moći obrađivati samo seljačkom snagom, već uz učešće plaćenih ljudi i plaćene zaprege. Ograničeni su kuluci, i pretvoreni su u novac. Druga osnovna tačka ovoga reformnog posla jeste davanje mogućnosti seljacima da imaju svoj posed, s pravom da ga prenose u nasleđe. To je išlo sasvim sporo, preko mnogih dekreta, od 1767 do 1790, i trebaće još čitavih 60 godina dok dođu do prave, slobodne i potpune svojine.

III. Prava agrarna reforma.

Ma kako značajne bile za ono vreme, ove promene nisu u celini izmenile položaj poljoprivrednog stanovništva. One su u stvari delovale „profilaktički“, bile su više brana protiv nasrtljivosti spahija i drugih plemića u onom kritičnom periodu prelaska na novčanu privredu. Više su sprečavale da se položaj seljaka i dalje pogoršava nego što su ga pozitivno popravljale. Pa i sam veliki posao unutrašnje kolonizacije i naseljavanja pustih krajeva – izvođen naročito u Pruskoj za Fridriha Velikog i u Austriji za Marije Terezije – stvorio je tako malo novih gazdinstava, da je to ostalo bez uticaja na položaj velike seljačke mase. One potrebe koje su naložile zaštitu seljaka delovale su i dalje, te se moralo nastaviti tim putem, sve do radikalne izmene agrarnih odnosa, sve do obrazovanja nezavisnih seljačkih gazdinstava. U tome smislu, pored gore pomenutih faktora, delovali su još ovi momenti: 1) saznanje da se seljaštvo ne može podići i da se poljoprivredna proizvodnja ne može izvući iz mrtvila sve dok se ne ukine ceo sistem feudalne vezanosti; 2) silan duhovni uticaj francuske Revolucije u smislu slobode i jednakosti. Ta dva impulsa, – zasnovani na ekonomskim, socialnim i političkim činjenicama, – izazvali su onaj veliki pokret, koji je u istoriji poznat pod imenom „oslobođenje seljaka“ ili „agrarne reforme“.

U oslobodavanju seljaka treba praviti razliku između seljaka na domanialnim (državnim) dobrima i onih na privatnim imanjima. U svima zemljama gde je postojala ta podela seljaka – na nemačkom Jugu i u Francuskoj, u Pruskoj i u Rusiji, u Poljskoj i u Danskoj – seljaci su najpre oslobođeni na državnim, kraljevskim ili kneževskim imanjima, pa tek onda na dobrima pojedinih plemića. Kraljevi reformatori a i neki kneževi, zapojeni modernim doktrinama, davali su primer, olakšavajući položaj svojim seljacima. U samoj Rusiji, seljaci sa carskih dobara oslobođeni su dve godine ranije (1858, 1859) nego spahiski (1861). Na privatnim imanjima, oslobođenje je bilo otežano time što su postojale neobično raznovrsne davke i mnogobrojne službe, koje je bilo teško i nabrojati; još teže je bilo kontrolisati njihovo uklanjanje. U Poljskoj su na pr. na nekim spahilucima seljaci morali davati sve do 1864 godine nekih 120 neodređenih i samovoljno utvrđenih rabota. Može se misliti da to nije bilo lako ukinuti. Zato se oslobođenje proteglo u Zapadnoj i Srednjoj Evropi kroz čitavu prvu polovinu 19. veka.

1. U Francuskoj, oslobođenje je išlo najbrže. Jednom kratkom rečenicom u dekretu od 4. avgusta 1789 : „l'Assemblée Nationale détruit entièrement le régime féodal“, zbrisana je čitava prošlost. Seljaci su dobili ličnu slobodu; plemićske privilegije su ukinute. Stvarni tereti na zemlji uklonjeni su nešto docnije (1792, 1793), bez otkupa, i ako se to u početku htelo učiniti uz otkup. Ovim međutim nije ništa promenjen položaj onih seljaka koji su zemlju držali u nasledni zakup i napolicu: oni nisu postali sopstvenicima zemlje. Tako je pošteđen od propasti jedan veliki deo t. zv. seljačkog plemstva (noblesse campagnarde), koje nije otišlo u emigraciju, već se prilagodilo Revoluciji. Pored sveg radikalizma, Francuska Revolucija svojom agrarnom reformom nije sve seljake pretvorila u sopstvenike, i od toga će se tragovi sačuvati do naših dana, u teškom napoličarskom i zakupnom odnosu. Najradikalnije je reforma sprovedena onde gde su seljaci sami zauzeli zemlje, spalili zamke i uništili knjige dugovanja, razvukli inventar. Državna i crkvena imanja, kao i zemlje mnogih odbeglih plemića, oglašene su za „javna dobra“ i prodavane putem spekulacije i trgovine: tako su mnogi seljaci došli do zemlje, ali se stvorila osnova i za kapitalistički veliki posed. Cela ova reforma nije izazvala veliku promenu u poljoprivrednoj proizvodnji, jer velikih spahiluka u direktnoj režiji jedva da je bilo. Seljaci su ostvarili na svojim zemljama: jedini kao sopstvenici, a drugi i dalje kao zakupci i napoličari.

2. Nemačka. Na sličan način kao u Francuskoj, i u glavnom pod uticajem Francuske Revolucije, izvršila se promena u Šlezvig-Holštajnu na severu, i u čitavom nizu južno i zapadno-nemačkih država gde su preovlašivali pronijarski odnosi, t. j. gde su plemići imali samo višu svojinu na seljačkim zemljama. Tu dolazi cela leva obala Rajne, Vestfalija, Heseni, Baden, Virtemberg, Bavarska. Kraljevi i pokrajinski kneževi dekretirali su oslobodilačke mere, najčešće pod pritiskom revolucionarnih ratova i Napoleonovih osvajanja. Reforma je išla postupno, od prvih godina 19. veka, pa sve do 1848 godine, kada je završena, no s tim da seljaci plaćaju otkup u obliku godišnje rente: ne bez otkupa kao u Francuskoj. Privatni dugovi usled reorganizacije gazdinstva povećali su rentne dugove, tako da su mnogi seljaci vrlo rano propali, izgubili zemlju i otišli u radnike. Druge su te obaveze sprečile da se kreću sa zemlje, te im je tako dobivena sloboda bila prilično iluzorna. Ali bitno je postignuto: seljak je postao slobodan sopstvenik, sa svima rizicima i izgledima za napredovanje koje ovo stanje sadrži.

Sasvim je na drugi način izvedeno oslobođenje seljaka u severoistčnim krajevima Nemačke, gde su preovlašivali veliki spahiluci u direktnoj režiji vlastelina, gde su seljaci bili zavisni i vezani kulučari i radnici. Ovde je reformni posao morao imati težih posledica, i zbog toga je išao sporije. Još pre Napoleonovih pohoda, videli smo, ovde se nešto počelo da radi u korist seljaka, ali skoro samo na kraljevskim i kneževskim domenima. Kad se država reorganizovala, posle poraza kod Jene i Tilzita, Pruska je proglasila oslobođenje seljaka (1807) i stala na čelo reformnog pokreta u Nemačkoj. Čim je Napoleon bio tučen kod Lajpciga (1813), plemstvo je opet diglo glavu, tako da je u deklaraciji od 1816 obim reforme već uži nego u ediktu od 1811. Ali se evolucija u smislu slobode i nezavisnosti seljaka nije mogla zaustaviti. Kuluci su ukinuti, kao i tereti sa imanja koje su seljaci već držali (1821). Taj posao je trajao do 1850, a sve do osamdesetih godina bilo je još seljaka koji su otplaćivali poslednje rate svoga otkupa za ranije kuluke i davke.

3. U Austriji i Mađarskoj, od celog reformnog rada Josifa II ostalo je, osim pisanih i neprimenjenih tekstova, samo to što je ukinuto nevoljništvo u krajevima gde je još postojalo. Cela prva polovina 19. veka prošla je na miru, bez ikakvih pokušaja i planova. Iznenada, 1848, ponovo su izašli na površinu svi

zahtevi seljaka: ukidanje usluga i davki, potčinjenosti i zavisnosti. Revolucija od 1848, više nego ma koja druga, nosi obeležje seljačkog oslobođenja. Agrarni odnosi iz osnova su se izmenili: razni patentni od 1848, 1849 i 1850 ukidaju vlastelinske privilegije i seljačke obaveze, do duše ne besplatno, već uz otkup. 25. septembra 1850 osnovan je fond za razduženje zemlje (Grundentlastungsfond), u koji su po pola ulagali seljak i država. Otkupnina je iznosila dve trećine od godišnjeg iznosa davki i kuluka u novcu, manje vrednost onoga što je vlastelin morao davati seljaku (drvo, seme i dr.), sve pomnoženo sa 20 i ukapitalisano sa 5%.

Tako je učinjeno u Austriji. U Mađarskoj, koja je, uz pomoć Srba, vodila rat za oslobađanje protiv Beča, plemstvo je moralo biti širokogrudno. 13. marta 1848 peštanski Sabor je odlučio da u ime vlastele primi sledeće rešenje agrarnog pitanja: plemstvo pristaje da sa narodom podeli po pola sve poreze i namete; ukidaju se svi tereti koji dolaze od urbarnog sistema; država će obešteti vlastelu sa 20-to strukim iznosom njenih godišnjih prihoda; izvršiće se segregacija, t. j. razgraničenje šuma i pašnjaka između seljaka i vlastele; vlastelinski sudovi se ukidaju bez naknade, a sveštenečki desetak se ukida uz malu naknadu.

Takav sistem su odmah dobili mađarski i srpski seljaci u Vojvodini, dok su Hrvati, zbog opozicije svoga plemstva, ostali izvan ovih događaja. Tek manifest bana Josipa Jelačića od 25. aprila 1848 malo je umirio uznemirene hrvatske seljake.

Ovaj manifest je saopštio odluke Sabora: da se ukida kmetstvo; da se seljaci oslobađavaju svih tereta i kuluka na urbarnim (pronijarskim) zemljama; da ove zemlje sasvim pripadaju seljacima; a da vlasteli ostaju samo njihova alodialna dobra (baštine). Ostaju ipak: monopol vlastelinov u obradi vinove loze (gornica), sveštenečki prihodi bir i lukno; komora za prenos vojske i zaprega za javne radove. Odlaze se, zatim, segregacija šuma i pašnjaka, i u tom pogledu sve ostaje po starom. Još nije bilo ništa predviđeno za otkup vlastelinskih prava. Najzad je u Saboru, izabranom juna 1848, odlučeno da će država obešteti vlastelu, a za šume pašnjake je rešeno da će sami seljaci odnosno vlastela uzimati inicijativu za segregaciju, a dotle će ići po starom. Najzad, 25. novembra 1848, ban Jelačić uputi još uvek nezadovoljnom narodu nov proglas, u kome reče da će spahiski desetak na „gornici“ ostati, a da spahije moraju poštovati druge odluke u korist seljaka.

4. Poljska, podeljena između Nemačke, Austrije i Rusije, videla je tri vrste reforama u agraru. Kad je Napoleon ušao u Varšavu 1807, on je uveo svoj zakonik, sa svima posledicama koje otuda proističu. Docnije su te promene ukinute i povraćeno je staro stanje: ono će se menjati uporedo sa ostalim pokrajinama Nemačke, Austrije, odnosno Rusije. Zanimljivo je da se ruska vlada rešila na reforme u Poljskoj pre nego u samoj Rusiji: htela je da oslabi poljsko plemstvo i da pridobije seljake. U stvari, seljacima nije ništa pomoženo: posedi oduzeti od poljske vlastele deljeni su među carske velikaše.

5. U Rusiji, oslobođenje seljaka vezano je za ime cara Aleksandra II, koji je shvatio kao „zavet svojih prethodnika i kao misiju koju mu je dodelila Promisao“: da „popravi položaj mužika“, da mu da telesnu sloodu koju dotle nije imao. Plemstvo je i na ovu tako mršavu koncesiju pristalo tek posle poraza u Krimskom ratu (1854–5). Manifestom od 19. februara 1861, mužici koji su radili na spahiskom imanju dobili su sloodu; oni koji su bili na seljačkoj zemlji oslobođeni su radova na spahiskoj: zato je često veći deo njihove zemlje išao spahiji kao otkup. Drugi su dobili „nadjele“ od spahiske zemlje: pre reforme,

seljačka zemlja iznosila je samo 1,7%, a posle nje dostigla je skoro 30%. Ali zato su morali da plaćaju veliki otkup: rentu od 6% za 48 godina. „Mir“ je ostao netaknut i služio je kao garantija za seljačka plaćanja: tek Stolipinov agrarni zakon od 1910 dopustio je seljacima slobodan izlaz iz „mira“. Sloboda je bila gola, i samo je omogućila odlazak u sluge i najamnike ili u grad. Seljaci koji su ostali na selu i dalje su morali kulučiti spahiji, bilo da bi platili zakupninu na zemlji koja im je oduzeta na ime otkupa, bilo da plaćaju otkup vlastelinske zemlje.

Pravno slobodni, oni su i dalje bili ekonomski robovi. Rezultat je bio da seljak stvarno nije ništa dobio, – osim slobode da ide sa zemlje, – a da je spahija bio oslobođen svih obaveza prema seljacima. (Čak mu je ostavljena u nekoliko policiska vlast nad opštinama!) A i slobodu kretanja su seljaci malo mogli iskoristiti, pošto ih je vezivao „mir“ i obaveza da odrađuju otkup. Nemiri nisu prestali, jer glad za zemljom nije bila utoljena. Svi napori Seljačke Banke, i docnije Stolipinove reforme nisu rešili seljačko pitanje, – u suštini pitanje zemlje, – i može se reći da ni do danas ono nije našlo svoje definitivno rešenje: stvaranje samostalnih seljačkih gazdinstava. (O reformnom radu od 1892 do 1928, vidi str. 29-31).

6. U balkanskim zemljama pod turskom upravom, kao u Rusiji, istorija agrarne reforme jeste jedina sadržina agrarne politike u prošlosti. Ranije smo prikazivali razvoj oslobođenja u 19. veku (str. 34-38). Ovde treba dodati da su neki krajevi na Balkanskom Poluostrvu ostali u agrarnom pogledu čak iza carske Rusije: u Staroj Srbiji, Mačedoniji, Albaniji, Bosni i Hercegovini, i Dalmaciji sve do 1919 godine, postojali su čifčiski, kmetski i kolonatski odnosi skoro u onoj istoj formi u kojoj smo ih našli u Srednjem Veku. U toku 19. veka, Turci su, da bi umirili raj, pokušali da izvedu neku reformu, najviše da obuzdaju samovolju čitluksahibija. Ali centralna vlast u Stambolu bila je suviše slaba da bi mogla zaštititi seljake, čak ako bi se pretpostavilo da je ona to iskreno htela.

Najvažniji od tih pokušaja, ramazanski zakon od 1858 i seferska naredba od 1859, – odmah posle Krimskog rata, – imali su za cilj da poprave položaj kmetova i čifčija, zabranjujući agama da ih teraju sa zemlje, i utvrđujući kmetsko pravo kao jedno porodično nasledno pravo koje prelazi od oca na sina. Ništa nije pomogao ni dekret o fakultativnom otkupu kmetova (1876), a pod Austrijancima položaj kmetova samo je pogoršan. (Vidi str. 36-37). Tek pred sam svetski rat pokušano je sa fakultativnim otkupom kmetova. Ali taj zakon (od 13. juna 1911) dao je sasvim neznatne rezultate, a predloženi zakon o obligatnom otkupu (lex Dimović) koji bi finansirala države nije nikad ni izglasan. Tek posle rata, u kome su stradale i austro-ugarska i turska imperija, došlo je do oslobođenja kmetova i čifčija.

Jedino u Albaniji još nije došlo do promene. Vlada Fan Noli-a nagovestila je ukidanje čifčiskog odnosa, ali je ona oborena, a nova do sada ništa nije učinila u tome pravcu.

U hrišćanskim državama, čifčije su odmah po ulasku savezničke vojske odbijale da plaćaju deo. Srbija, zbog novog rata 1914, nije stigla da reši čifčisko pitanje, i ti odnosi će biti raskinuti tek posle. Grčka je ohrabрила seljake da više ne daju deo, a zakonom od 29. decembra 1917 stvoreni su samostalni sitni posedi. Kad je svetski rat završen, u Bosni i Hercegovini samo 53% seljaka obrađivalo je svoju zemlju, a 45% seljaka obrađivali su zemlju aga i davali su hak. Raznim naredbama i uredbama od 1919–1921, kmetski odnosi su likvidirani (uz otkup od 255 miliona din. od strane države, koji se ima platiti po utvrđenom planu): svi kmetovi su postali slobodni sopstvenici zemalja koje su obrađivali. Još nije rešeno pitanje t. zv. beglučkih zemalja, koje su pripadale begovima i na kojima su težaci radili na deo. – U Južnoj

Srbiji, čifčiski odnosi su pravno raskinuti, ali ekonomska veza između seljaka i aga nije likvidirana. Vlasnicima država isplaćuje privremenu rentu iz budžeta, ali oni od seljaka i dalje traže jedan deo žetve za poslugu inventarom i stokom kad ovo seljak nema. – Kolonatsko pitanje u Dalmaciji takođe još čeka na rešenje. Seljaci drže zemlju i obrađuju je kao svoju, a vlasnici dobijaju privremenu rentu od države, godišnje oko 3 miliona dinara.

7. Rezultati. Ako se izbliže osmotri ovo delo oslobođenja seljaka, kome se ne može osporiti veliki istoriski značaj, vidi se dvoje: 1) da dobivena sloboda nije uvek bila dovoljna za popravku teškog položaja seljačkog, i 2) da je „oslobođenje“ u nekom pogledu jako oštetilo seljački stalež kao takav.

1.) Reforma se je u celini izvodila na osnovu postojeće raspodele poseda. Seljaci su ostali na svojoj zemlji, onolikoj i onakvoj kakva je bila, i ako su je u opšte imali. Ta zemlja je oslobođena feudalnih tereta, i to je od velike koristi za one seljake koji su držali dosta zemlje, i u opšte za krajeve gde je preovlađivao urbarni odnosno pronijarski tip. Tu je sa socialnom i pravnom slobodom došla u velikoj meri i ekonomska: stvorila su se radna seljačka gazdinstva, povećala se proizvodnja, podigao se intelektualni i moralni nivo stanovništva i seljaštvo je krenulo odlučno napred. Tako je bilo u skoro celoj zapadnoj Evropi, u Srbiji i u Bugarskoj, sa rezervama koje smo učinili za ove dve zemlje (v. str. 37-40). Manje su dobro prošli oni seljaci koji su držali malo zemlje, i koji su, otkaćeni od feudalne vezanosti, imali da biraju samo između najamništva i emigracije. Drugima je sloboda donela prezaduženost, što znači proletarizaciju i propast. Ovo je naročito bio slučaj onde gde je otkup bio veliki. U Pruskoj je na pr. seljak svoju slobodu morao platiti trećinom odnosno polovinom svoga imanja, prema tome da li je imao nasledni ili nenasledni posed. U Rusiji je bilo slično: mnogi seljaci su u slobodi bili dvostruko siromašniji nego pre nje.

2. Agrarna reforma ukinula je neke ustanove korisne za seljake i zavela druge, štetne. U nekim zemljama je ranije postojala zabrana da seljačku zemlju kupi ne-seljak, dakle i velikoposednik. Skoro svuda, nije bilo slobodno deliti seljačku zemlju. Najzad, posle smrti domaćinove kmetska zemlja prelazila je cela u nasleđe porodičnoj zadruzi, i niti se smela deliti naslednicima niti otuđiti po tržišnoj vrednosti. Sva ova ograničenja, zavedena u doba „zaštitne seljačke politike“, agrarna reforma je ukinula, i počeo se praktikovati pun liberalizam u deljenju i prometu seljačke zemlje. Ta promena je izazvala teške posledice po seljački stalež: a) porodična zajednica se raspadala na više pojedinačkih, često ikonosnih, uvek siromašnih porodica; b) zemljište se strahovito iscepalo; v) sa seljačkom zemljom se trgovalo i spekulisalo do bestidnosti, i tako se cena zemljištu dizala nesrazmerno sa produktivnom sposobnošću; ova je čak često opadala; g) tako se omogućilo koncentrisanje poseda i stvaranje kapitalističkih i rentierskih gazdinstava, dok su se nezavisni seljaci pretvarali u zakupce, napoličare i najamnike, često na svome vlastitom imanju. Tek vrlo kasno se uvidele sve rđave posledice ovoga agrarnog liberalizma i individualizma, i počele zavoditi specialne mere za zaštitu i očuvanje seljačkih poseda.

Ali već pre tih mera, moralo se pristupiti dovršenju agrarne reforme, kako na zemljama gde je raspodela poseda zadovoljavajuća, tako na onima gde su seljaci dobili samo голу slobodu, bez dovoljno ili bez i malo zemlje. Tako, posle agrarne reforme nastupaju obično tri vrste mera: 1) tehničko dovršenje agrarne reforme; 2) dodeljivanje zemlje onima koji nemaju i unutrašnja kolonizacija; 3) mere za održanje i očuvanje seljačkog porodičnog poseda.

IV. Dovořenje agrarne reforme.

Sa prestankom feudalne vezanosti nisu iščezli svi oblici susvojine koji odlikuju isti period. Još od prvobitnog naseljavanja i zauzimanja zemlje, pa kroz ceo Srednji i Novi vek, često do današnjih dana, ostali su na selu izvesni oblici zajednice i vezanosti: zajednički posed (seoski ili opštinski) nad šumama i pašnjacima, razne službenosti, pravo napasanja stoke na svačiju strnjiku ili ugar. U feudalnom poretku, gde su odnosi bili strašno isprepletani, takva vezanost je bilo nešto prirodno. Ali sa prodiranjem slobode rada i prometa zemlje moralo se pristupiti likvidiranju svih tih ostataka iz prošlosti. Tu razlikujemo nekoliko mera: 1) segregaciju pašnjaka i šuma; 2) raspodelu zajedničkog poseda; 3) regulisanje ili ukidanje službenosti; 4) komasaciju, ili grupisanje rasturenih parcela.

1. Segregacija je delenje onih šuma, pašnjaka i močvarnih zemljišta, negde i livada i oranica, koji se ranije nisu delili, već su ih zajednički uživali, najpre sami seljaci a docnije i seljaci i vlastelin. Pri prelazu na intenzivniju obradu, mnoga od ovih zemljišta su iskrčena, ali je ipak dosta ostalo u zajedničkom posedu. Od kad se izgradio feudalni poredak, uvek je postojao spor između seljaka i vlastelina o pravoj svojini zajedničkih zemljišta. Seljaci su tvrdili da ona pripadaju njima, a da je vlastelin samo uživatelj, u najboljem slučaju suvlasnik zajedno sa njima. Vlastelin je pretendovao da ta zemljišta pripadaju samo njemu, pa je on na njima dao seljacima izvesne službenosti: da beru i seku drva, da žire svinje, napasaju stoku i t. d. Ovo pitanje svojine postaje osobito važno onda kad nastupi momenat deobe, t. j. segregacije.

U Engleskoj, vlastela je još u 15. veku sebi prisvojila sve te šume i pašnjake, zabranjujući seljacima da se i dalje njima koriste (enclosure of common fields). U Francuskoj su za vreme Revolucije mnoga takva zemljišta rasprodata na licitaciji kao biens nationaux. U južnoj Nemačkoj i u Austriji izvršila se razdeoba između seljaka i vlastele prilikom oslobođenja seljaka, dok su na severu i istoku Nemačke spahije prigrabili veći deo tih Gemeinheiten, a seljacima se dopustilo da ostatak podele među sobom.

O pitanju deobe zajedničkih šuma i pašnjaka mišljenja su podeljena. Ta zajednica je zacelo jedna smetnja za intenziviranje kulture i za razvoj individualnih gazdinstava, čak i za razvoj pojedinaca koje ta neznatna privilegija vezuje za selo, dok bi možda imali više uspeha van njega. Ali, s druge strane, to je za svaku, i najsiromašniju, seljačku porodicu jedan minimum, koji omogućava držanje nekoliko ovaca i koza, koga konja ili magarca. Čim se izvrši deoba, takav seljak prodaće svoje parče drugome, pašće na teret opštini, ili će se iseliti.

Kod nas, zemljišnih zajednica ima najviše i najbolje su organizovane u Hrvatskoj i Slavoniji. Možemo ih razlikovati tri vrste: 1) plemićske i povlašćene opštine, gde su seljaci uvek ostali vlasnici zajedničkih zemljišta, i gde vlastelin nije imao pravo uživanja; 2) urbarske opštine, gde su učestvovali podjednako, srazmerno veličini zemlje, i seljaci i vlastelin; 3) krajiške mesne opštine, koje su bile državna svojina, ali su za Josifa II i docnije dodeljivane seljacima iz Vojne Krajine, a i posle razvojačenja Krajine (1873) ostale su krajišnicima. 25. aprila 1894 godine donesen je zakon o uređenju zemljišnih zajednica u Hrvatskoj i Slavoniji, a 1. maja 1895 specialan zakon za „plemenitu opštinu turopoljsku“.

Zemljišne zajednice su postale na taj način što se, putem segregacije, odcepio jedan deo vlastelinskih (?) šuma i pašnjaka u korist seljaka. Taj veliki posao obavljali su kroz više godina naročiti urbarski sudovi (na osnovu patenta od 1857). Utvrđeno je bilo da se za celo selište (sesija ili zemlja koju je seljak uživao:

potkućnica, oranica i livada) ne može odmeriti manje od 1,5, ni više od 6 jutara. Sa toliko šume i pašnjaka, mislilo se, bivši kmetovi će moći podmirivat i svoje potrebe. Ovlaštenici i danas uživaju svoje pravo po istom razmeru, a prema selištima onda obeleženim. Može se misliti koliko su se odnosi kompikovali i isprepleli u toku 70 godina, usled deobe, nasledstava, kupovanja i t. d. Kod krajišnika, pravo uživanja ima svaka kuća (dim), a kod plemićske zajednice dvorno mesto. (Zato su kuće gusto postavljene jedna do druge u turopoljskim selima.) – Zemljišnim zajednicama upravljaju sami članovi, ovlaštenici, pod nadzorom državnih vlasti. One su većinom već uređene i organizovane, no neke još i danas čekaju na svoje uređenje. Zamršenije slučajeve rešavaju t. zv. „razgodbena poverenstva“, koja na zahtev zajednice vrše i individualnu deobu među članove.

2. Deoba zajedničkog poseda. Kad će seljaci pristupiti deobi zemljišnih zajednica, opštinskih imanja i drugih oblika zajedničkog poseda? Odgovor zavisi od mesnih prilika i od vrste zajednice. 1) Ako zajedničko zemljište pripada jednoj opštini ili čitavom selu, teže će se pristupiti deobi nego kad je ono u rukama jedne kooperative (čest slučaj u Alpima) ili krvne porodične zadruge (kod nas). 2) Oranice, livade pa i nizinski pašnjaci, pre se mogu podeliti, i na njima je mogućna bolja obrada, nego šume i visinski pašnjaci, čije krčenje i deoba može biti od velike štete za ceo jedan kraj. Jednom reči, za deobu ili za čuvanje zajednice odlučiće se prema tome koji oblik dopušta intensivniju obradu bez štete po zajednicu. Redovna je pojava da se podelom zajedničkog poseda nazaduje stočarstvo: nema više slobodnog polja za ispašu, a još se ne može preći na intensivno, stajsko stočarenje.

Naročito je kod nas to upadno u Banatu i u Sremu, koji su do skora imali veliki broj stoke. Da bi sebi smanjili prirez, seljaci su razorali i dali pod zakup veliki deo opštinskih pašnjaka. A posle rata, agrarna reforma je mnogim opštinama oduzela pašnjake i razdelila lokalnim interesentima ili kolonistima. U Srbiji, jedan zakon (od 1903) brani deobu opštinskih utrina i šuma, ali se ona obavlja potajno na svima stranama, sa naknadnim odobrenjem Državnog Saveta, ili bez njega.

3. Ukidanje službenosti izaziva mnogo manje diskusije, jer su one nesumnjiva smetnja za dobro obdelavanje zemlje: remete slobodu sopstvenika, a ne koriste mnogo uživaocu, ili pak ovaj zloupotrebljuje svoje pravo i preterano eksploatiše šumu. Ali nije uvek tako. Kad mali seljak ima pravo ispaše, skupljanja suvaraka ili goroseče na imanju jednoga velikoposednika, onda je to za njega od tako velike koristi, da se te službenosti ne može lako odreći. A mesto toga prava dati mu jednu malu sumu novaca, znači najčešće upropastiti ga. Ako se, dakle, ne mogu svuda naglo ukinuti, službenosti se moraju tačno regulisati, kako bi uzajamni odnos sopstvenika i uživaoca bio tačno određen.

U Hrvatskoj i Sloveniji seljaci su posle 1857 godine izgubili pravo ispaše i goroseče na vlastelinskim imanjima, jer im je mesto te službenosti segregiran jedan deo vlastelinske zemlje. Krajišnicima je 1871 data u svojinu polovina onih državnih šuma u kojima su dotle imali pravo šumarenja. Ostale, manje važne službenosti: prelaz preko tuđeg zemljišta stalnim putem, nošenje vode iz nekog bunara, vađenje kamena iz tuđeg kamenoloma i t. d., mnogo su lakše ukinute čim je nestalo kmetstva. Druge, važnije, nisu iščezle već su, prilikom segregacija, trajno gruntovno osigurane, tako da se ne mogu jednostrano ukidati.

4. Komasaacija, ili grupisanje parcela koje pripadaju jednom istom sopstveniku, mora se izvesti ako se hoće da otklone sve nezgode starog agrarnog poretka. Rasutost poseda nastala je tokom vremena, usled različitog pravnog obeležja skoro svake zemlje, a isto tako usled nasleđivanja, uzimanja u rad, pod zakup,

i t. d. Zbog nje, dugo vremena morala se praktikovati prinudna jednovremena obrada (Flurzwang). Usled velike rasturenosti parcela, ona se u Srbiji i danas praktikuje vrlo često: opštinski sud određuje koji će se deo atara zasejavati pšenicom, a koji kukuruzom, da ne bi gazili kukuruze dok vuku žito, i da bi stoku mogli svi u isto doba pustiti na strnjište.

Rasturene parcele imaju i drugih mana: oduzimaju velike količine zemljišta za poljske puteve i za granice (međe, sinore), naročito gde su ove široke, što je redovna pojava u zaostalim krajevima; na njima se teže radi, jer su kratke i nepravilna oblika; gubi se mnogo vremena u odlaženju i u vuči; na njima je teže izvesti veće popravke (navodnjavanje, isušivanje, osiguranje obala); teže je čuvati posed, osigurati ga, zadužiti, i t. d. Istoriski stvorena, rasturenost parcela još je povećana posle agrarne reforme, mnogim i čestim prodajama. Zato se pristupa grupisanju parcela. Isto dejstvo može imati i koncentracija poseda u manji broj ruku, ali je bolje da se to postigne bez propadanja seljaka: jednom svesnom i planski izvedenom radnjom, komasacijom. Ova se izvodi ili 1) dragovoljnom razmenom po sporazumu među svima sopstvenicima, tako da svaki dobije po mogućstvu sve u jednom komadu; ili 2) na osnovu zakona, po zvaničnoj dužnosti, na zahtev jednog određenog broja lica ili određenog dela poseda u dotičnom ataru. Manjina se mora pokoriti odluci većine. U koliko se ne bi mogla izvesti direktna razmena, praktikuje se doplaćivanje u novcu. Protiv prinudne komasacije ističe se prigovor da će se tokom vremena posedi opet rastresti, ali on ne važi samo za prinudnu, već i za dobrovoljnu komasaciju.

U 19. veku, komasacija je sprovedena u mnogim zemljama, obično u vezi sa agrarnom reformom i segregacijama ili sa otkupom službenosti. Najstarija je u Švedskoj i Danskoj, a naročito velike uspehe je postigla u Pruskoj, Saksonskoj, Virtembergu, Bavarskoj i t. d. Ona je izvedena naročito onde gde agrarna reforma nije izvršena u revoluciji ili kakvom nemiru, već lagano i po planu. Bez veze sa agrarnom reformom, mnogo godina posle nje, izvodi se mnogo teže, i nikad ne zahvata velike teritorije: obično je preduzimaju pojedine opštine samo za sebe. To je pitanje staro, ali ono je sada obnovljeno kada je upotreba poljoprivrednih mašina našla jednu smetnju više u suvišnoj rasturenosti parcela. Komasaacija se ne može sprovesti bez katastra, t. j. bez tačnog snimanja i klasiranja svih parcela po veličini, vrsti zemljišta i plodnosti.

Primećeno je na pr. u Francuskoj, da opštine pristupaju komasaciji čim se izradio katastar, posle čuvenog zakona Boudenoot od 1898. Posle rata, izvršeno je komasiranje zemljišta u porušanim krajevima Severa, na osnovu zakona od 4. marta 1919. – Ali ne treba gubiti iz vida da komasacija stoji u vezi i sa kulturama koje se gaje u jednom kraju. Ako žitarice i neke industrijske biljke zahtevaju grupisanje zemljišta, to nije slučaj sa vinovom lozom, voćem i povrćem. Najzad, što se više približujemo gradu, parcelisanost je sve češća, jer se manji komadi lakše i skuplje prodaju nego veliki. Zato se iz komasacije obično izdvajaju oni tereni čija bi vrednost opala ako bi se stopili sa drugima.

Grupisanje parcela je najnužnije 1) u zemljama koje su nedavno sprovele agrarnu reformu, te je ostala sva iscepkanost poseda iz feudalnoga i polukapitalističkog sistema: Poljska, Austrija; 2) u zemljama koje su rano svršile agrarnu reformu, i zavele slobodu u prometu zemlje, tako da se rasturenost ponovo javila: Francuska, Srbija, Slovenija.

U Jugoslaviji, za Kranjsku i Štajersku još i danas važe austriski zakoni o komasaciji od 1883, 1900 i 1909, ali oni su i ranije vrlo slabo primenjivani. Za Hrvatsku i Slavoniju vredi zakon od 22. juna 1902, a za

Vojvodinu zakon od 1908. Po zakonu od 1902, dovoljna je privola jedne petina učesnika, ako oni raspolažu sa polovinom zemljišta koja se imaju komasirati, i čak privola samo jedne desetine učesnika sa četvrtinom zemljišta, ako je zemljište tako iscepkano na čestice, „da ih s primerenom korišću nije možno obrađivati“ (čl. 1). Najviše parcela je ukinuto u Sremu: od 86.778 parcela načinjeno je svega 16.473. U Virovitičkoj županiji grupisanje je bilo još veće: 32.624 parcele svedene su na 4.437. U svih pet županija, 143.050 parcela pretvoreno je u 25.299, što znači da je njihov broj smanjen za 117.761. Žitarska i stočarska sremska županija učestvovala je u komasiranju sa 71,34% svih svojih imanja, virovitička sa 23,17% a druge, vinogradarske i sitno-seljačke, sa mnogo manje, što je sasvim razumljivo.

V. Dodeljivalje zemlje i kolonizacija.

Za dovršenje seljačkog oslobođenja i za stvaranje nezavisnih radnih gazdinstava nužno je poći dalje. Nije dosta dati seljacima pravnu slobodu, i zemlju koju su dotle držali osloboditi feudalnih tereta. Agrarne reforme koje su na tome stale nisu dale skoro nikakvih rezultata: primer Rusije posle 1861. Ne sme se zaustaviti ni na čisto tehničkim merama koje smo pobrojali: sve su one potrebne, ali nisu dovoljne. Zlo nije samo u feudalnoj eksploataciji i vezanosti: ono je još više u nemanju zemlje. Ako hoće da bude potpuna, agrarna reforma mora da menja posebni poredak, raspodelu zemljišne svojine, drugim rečima, mora da pruži zemlje seljacima koji je nisu imali nikako, i da dopuni sićušna seljačka imanja.

Svuda gde oslobođeni seljaci nisu raspolagali sa dovoljno zemlje nameće se, – posle agrarne reforme u užem smislu, – zemljišna reforma. To ne mora uvek značiti dodeljivanje zemlje u svojinu, već eventualno nešto skromnije: može se urediti jedan povoljan zakupni odnos između seljaka i vlastelina, sada velikoposednika. Taj zakupni odnos može ostati trajan, kao što je bilo u jednom delu Francuske posle Revolucije, na duži rok (20 – 40 godina), kao u Nemačkoj „rentna dobra“, a može biti privremen, kao prelazna forma ka potpunoj seljačkoj svojini: tako je kod nas od 1919 do danas.

Jedna naročita vrsta deljenja zemlje praktikuje se već pre rata; a posle rata je dobila još veći zamah. To je stvaranje radničkih vrtova i u opšte poluseljačkog i varoško-poljskog parcelnog poseda. Na tome se nešto radilo pre rata u Francuskoj, Engleskoj i Danskoj: dodeljivala se zemlja radnicima, u obliku rentnih dobara ili sa nekim drugim načinom otplate. Ako je posed bio sasvim mali, služio je samo kao dopuna radničkoj zaradi; ako je veći, bio je neka vrsta okućja (Heimstätte), na kome jedna porodica stanuje i koje je zaštićeno od popisa i egzekucije. Bilo je takvih pokušaja u Austriji i Italiji, – naročito za vreme svetskog rata, u korist ratnih invalida. U Francuskoj su o tome donesena dva zakona: 27. feb. 1918 i 31. okt. 1919: okruzi i opštine su ovlašćeni da kupuju imanja i dele ih od 10 ara do 1 ha za vrtove i podizanje jevtinih stanova. U Austriji se pokret postavio i posle rata, da bi se smanjio teret skupoće. U Danskoj su stvarana mala poluseljačka imanja u toku 1917, 1919 i 1920. U Nemačkoj je 1920 donesen za ceo Rajh zakon o malim imanjima (kuća i vrt) za održavanje jedne porodice (Wohnheimstätten i Wirtschaftsheimstätten).

Ako je zakupni odnos postojao već pre agrarne reforme, onda ova ima zadatak da ga pretvori odmah u sopstvenički. Najveći pak broj seljačkih gazdinstava stvoren je putem unutrašnje kolonizacije, i to dvojako: 1) na novoj, neiskrčenoj zemlji kao u Novom Svetu; ili 2) kao u Evropi, na velikim posedima,

feudalnim ili kapitalističkim, koje otkupljuje privatna inicijativa ili eksproprišu javna tla, uz otkup ili bez njega, parcelišu i dele lokalnim interesentima ili kolonistima.

Ceo ovaj posao dodeljivanja zemlje seljacima obično se naziva „unutrašnjom kolonizacijom“, zato što je promena u posebnim odnosima obično vezana za premeštanje ljudi. To međutim nije pravilo, i zato mi upotrebljavamo širi pojam: dodeljivanje zemlje, podrazumevajući tu sve načine da se obrazuju nova seljačka gazdinstva, t. j. da od seljaka bez zemlje ili sa malo zemlje, poljoprivrednog ili gradskog radnika, napoličara ili zakupca postane slobodan sopstvenik. Izraz „unutrašnja kolonizacija“ kao opšta oznaka za ceo ovaj posao nije zgodan ni zbog toga što je kolonizovanje vršeno i odavno pre agrarne reforme, i što nije uvek imalo za posledicu stvaranje gazdinstava.

U ranija vremena, kolonizovanje nije obavljano u interesu seljaka, već samo u interesu plemstva ili političkom cilju: da bi država potisla ili osvojila kakav tuđ elemenat. Rimski carevi su na zahodu imperije kolonizovali latinske vojnike i osuđenike i varvarske saveznike duž Dunava; nemački i ruski carevi, mađarski kraljevi, kao i američke republike, kretali su žive ljudske mase, i utvrđivali ih onde gde su to zahtevali njihovi državni, nacionalni ili privredni interesi. Socialni smer u kolonizaciji jeste nova pojava, može se reći sasvim nova, savremena. On je došao kao reakcija na preterani urbanizam, i kao sredstvo da se podigne broj rađanja u izvesnim proređenim krajevima. Najbolje primere za takvu kolonizaciju daju Engleska i Francuska. Socialan smer imaju i t. zv. spontane kolonizacije: seljenje masa seljačkih iz prenaseljenih krajeva u prazne i puste. Primer: migracije balkanskih naroda najpre sa severa na jug, a docnije sa juga na sever i sa zapada na istok; seljenje ruskih seljaka u Sibir; naseljavanje Evropljana i kasnije Azijata u Južnu i Severnu Ameriku i Australiju.

a) Borba za pravilniju raspodelu zemlje.

1. Ideološke borbe na strani. Pored ovih spontanih težnji seljaka da dođu do zemlje, postojali su od uvek čitavi ideološki pokreti koji su zastupali misao da svaki čovek ima pravo na zemlju. Neki teoretičari, agrarni socialisti, su u tome išli do kraja, i tražili u opšte ukidanje svojine nad zemljom, i ako nisu, kao potpuni socialisti, tražili ukidanje privatne svojine u opšte. Treća vrsta reformatora (Bodenreformer) zadržavaju privatnu svojinu nad zemljom, ali traže da se onemoguću bezradni dohodak ili zemljišna renta onima koji drže zemlju a sami je ne rade.

Tipični predstavnici socializma u tome pogledu jesu Englezi Toma Spinse i O' Brien. Spinse je živeo na kraju 18. i u prvim godinama 19. veka, i tražio da sva zemlja bude prenet na opštine ili parohije, tako da je stanovnici podjednako uživaju u 7-godišnji zakup, uz cenu koja se utvrdi javnom licitacijom i koja zamenjuje sve poreze i prireze. O'Brien, je kao čarist, bio pod Owen-ovim uticajem, i ukidanje svojine nad zemljom samo je jedna tačka u njegovom socialističkom programu: uz nju treba da dođe novčana i kreditna reforma.

Pravi agrarni socialist je bio, opet Englez, Wallace, čija knjiga o Nacionalizaciji zemlje (1882) traži za državu vrhovnu svojinu nad zemljom kao prirodnim bogatstvom, dakle ne i nad melioracijama, koje su delo zakupca i kojima od može slobodno raspolagati. 1881 osnovano je „Društvo za nacionalizaciju

zemlje“, čiji organ se zvao Zemlja i Rad. Pristalice zemljišne reforme u užem smislu ne diraju u privatnu svojину nad zemljom, već je čak snaže, ali samo pod izvesnim garantijama da će zemlja biti obrađena socialno pravično i ekonomski celishodno. Po njima, čovek nema pravo na zemljište kao takvo, već na plodove svoga rada: svakome treba da pripadne samo ono što svojim radom i kapitalom na zemlji stvori, a ne i ono što dolazi od same svojine, t. j. ne zemljišna renta, kako je definisao Rikardo. Džon Stjuart Mil je prvi razvio tu teoriju, a njegovi su učenici: Henri Džordž u Americi; de Colins, François Huet, de Potter i Lavelaye u Francuskoj; H. H. Gosen, T. Štam, Fliršajm i dr. u Nemačkoj, gde se naših dana ističu još T. Hercka, Fr. Ophnajmer i Adolf Damaške. Kao i Džordž, Damaške strogo pravi raziku između zemljišta i kapitala: jedno je prirodno, drugo stvoreno dobro; prihod od jednog je neopravdan, od drugoga – opravdan. Ali, za razliku od Džordža, one ne oduzima celu rentu, već samo „sutrašnju“, onu koja se tek sada formira, naročito gradsku: neka sva varoška zemlja bude opštinska svojina, pa neće biti ni spekulacije ni oskudacije u stanovima! U program Društva za Zemljišnu Reformu, koje vodi Damaške, nalaze se ove tačke: organski prelazak celog realnog kredita u državne ruke; održavanje i plansko proširivanje opštinskog zemljišta; sistematska kolonizacija od strane države, ali tako da se onemoguću spekulacija i izbegne prezaduženost novih poseda. Zato se naročito naglašava: reforma hipotekarnog kredita i razduženje seljaka. Posle rata, Društvo se bori za to da svaki seljak i radnik imaju jedan minimum poseda za okućnicu (Heimstatt). – U Švajcarskoj, ove ideje zastupaju pristalice Gazelove „slobodne privrede“: „prirodno ekonomsko uređenje pomoću slobodne zemlje i slobodnog novca“.

Marksisti su protiv stvaranja malih seljačkih gazdinstava putem zemljišne reforme, jer su ona osuđena na propast u utakmici sa velikim: „to znači pucati topovima u vrapce“, ironizira Karl Kaucki. Posle rata, socialna demokratija se je više zabavila zemljišnom reformom i kolonizacijom, priznajući da ih treba provesti, kako bi se „povećao poljoprivredni prinos“, a da veličinu gazdinstva treba odrediti prema vrsti zemljišta, klimi, i intenzivnosti dotične kulture i dotičnoga kraja. Ali ona, ipak ide dalje od Damaškeove „zemljišne reforme“, jer traži: da sva privatna dobra preko 750 ha (ili šumska preko 100 ha) suvišak predadu državi. Država će šumu zadržati za sebe, a zemlju će podeliti seljacima i radnicima u obliku zakupa, naslednog zakupa i okućnice.

Francuski socialisti čine još manja ograničenja seljačkoj privatnoj svojini. Oni su u Prudonovoj tradiciji, a Prudon je tražio da svaki seljak ima zemlju, da se svi zakupi pretvore u svojinu, da svaki sopstvenik mora obrađivati zemlju koju drži, pod pretnjom ekspropriacije u korist države, koja bi takve zemlje izdavala u tačnu napolicu seljacima. Žores je žigosao raspored poseda u Francuskoj, i tražio da zemlja pripadne onima koji je rade. Komper Morel je opovrgavao marksističko učenje o preimućstvu velikoga poseda u poljoprivredi, a Leon Blum je kazao da socialisti neće dirati u seljačku svojinu. Glavni Sindikalni Savez (C. G. T.) uputio je seljacima jedan proglas koji se toliko razlikuje od socialističkog programa iz 1894, da se buržoazija začudila.

Boljševici sasvim drukčije gledaju na stvar. Oni priznaju da glavna teškoća ruskom seljaku dolazi otuda što oskudeva u zemlji: ni 1861 ni 1906 nisu tu potrebu zadovoljile. Šta treba? Treba dati „svu zemlju seljacima“. Mase su tu lozinku prihvatile sa idejom da svaki zagradi za sebe što više. Ali se desilo da su najviše zauzeli najbogatiji seljaci, jer su je samo oni mogli obraditi. Boljševici su to tolerisali dok im je bila potrebna potpora srednjega seljaštva. Ali čim su se učvrstili, preduzeli su gonjenje jačih seljaka, – koje još i danas traje, – i kolektiviziranje poljske privrede.

Sve ove više ili manje agrarno-socialističke doktrine nigde nisu potpuno ostvarene, ali je nesumnjivo da se za poslednjih nekoliko decenija vrlo mnogo učinilo baš u smislu tih doktrina. Ideja: „zemlja zemljoradnicima“ nema više otvorenih protivnika. U skoro svima državama propisani su maksimumi iznad kojih niko ne može imati; ukidaju se fideikomisi; parcelišu se državna, opštinska i crkvena imanja i daju se u zakup ili u svojinu malim poljoprivrednicima ili radnicima; naređuje se obavezna obrada zemlje (do duše samo za vreme rata, a posle rata u Bugarskoj i Rusiji); vlasnici velikih imanja moraju da izdaju pod zakup, i to po naročitim propisima „zakupnih ureda“, i pod kontrolom naročitih „zemljišnih sudova“.

I t. zv. buržoaski ideolozi danas priznaju da seljačko gazdinstvo ima takvih vrlina, ne samo nacionalnih, političkih i socialnih, već i čisto ekonomskih, da njegovo stvaranje treba pomoći svim silama. Osim zainteresovanih velikoposednika, danas više niko ne brani feudalni i kapitalistički posed. Jedino se čine ove rezerve o cepanju toga poseda i o obrazovanju malih seljačkih gazdinstava: 1) to ne treba činiti nasilno, naglo i na brzu ruku, već raznim ekonomskim i pravnim merama, koje će naterati nesposobne gazde da napuste borbu, parcelišu i prodadu svoja imanja; 2) izvestan broj velikih gazdinstava treba ostaviti u svakom kraju, da budu primer malima u svakom tehničkom napretku; 3) radi izvesnih poljoprivrednih industrija potrebno je štedeti neka veća gazdinstva; 4) nova gazdinstva treba stvarati samo u onoj meri u kojoj se raspolaže sposobnim i marljivim ljudima koji će ih voditi, i u koliko se oni mogu snabdeti potrebnim radilima i stokom za to, kao i obrtnim kapitalom.

2. U južno-slovenskim zemljama, borba za pravičnu i ravnomernu raspodelu zemljišnog poseda počela je vrlo rano, iz prostoga razloga što su tu velikoposednici bili u isto vreme ekonomski i nacionalni ugnjetači, tako da se oslobodilačka žudnja hranila sa dva izvora. Sve migracije stanovništva i sve pobune, a naročito ustanci za oslobođenje u 19. veku, nosili su na prvom mestu agrarno obeležje, kako u Srbiji, tako u Bosni, Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji, Sloveniji i Vojvodini. Borbe za zemlju jedino nije bilo u Crnoj Gori, gde su najduže ostale jake tradicije brastveničke organizacije sa zajedničkim šumama, iškarama i pašnjacima.

One su najranije prestale u Srbiji, gde je zemlja oduzeta Turcima a nije se stvorio domaći veliki posed. Nije se mnogo osećalo što je sama država posedovala 57,45% zemljišta, a opštine znatan deo, jer je državni posed najvećim delom bio pod šumom, a partiski sistem omogućavao je seljacima da se njime prilično široko služe. Pa ipak, Svetozaru Markoviću i njegovim poslednicima nije izmaklo iz vida da srbijanski seljak nema dovoljno zemlje, da siromaši, da se proletarizuje. Odistu: 1905 godine bilo je 163.505 seljačkih porodica sa manje od 3 ha, od čega sasvim bez zemlje 65.252. Još gore je bilo stanje u Južnoj Srbiji, gde je slovenska raja radila kao roblje parazitskim bogovima i čiflik-sajbijama.

U Bosni i Hercegovini je prema 652.019 kmetovskih i 881.000 seljačkih glava (koji su i sami većinom radili na tuđoj zemlji, kao beglučari, zakupci ili priorci) stajalo je svega 71.336 posedničkih glava, od kojih je 186 vuklo hak od prosečno 100 hektara svaki. – U Dalmaciji nije bilo pravog velikog poseda, ali je težak kolonatski odnos izglednijavio seljake i za tri decenije (1881–1910) ispraznio emigracijom jednu petinu kuća (21,88%).

U Sloveniji, velikoposedni su bili u glavnom šumski, a u neznatnoj meri poljodolski. Osim toga, priličan industrijski razvoj takođe čini da pitanje raspodele zemlje ovde nije bilo tako akutno, kao u Hrvatskoj i Sloveniji, a naročito u Vojvodini. Ovde je problem mnogo teži nego u ranije pomenutim pokrajinama, jer veliki posed nije čisto feudalni i parazitski, već se obrađuje na kapitalistički način, pomoću mašina,

najamnog rada i zakupa. Podela zemlje seljacima ovde znači reformu celog načina proizvodnje, demontiranje često dobro vođenih gazdinstava. Ali s druge strane, borba za zemlju značila je borbu protiv tuđina, za nacionalizaciju zemlje. Ovo je osobito važno u Vojvodini, gde je zemlja u tri četvrtine obrađena, a u rukama velikog poseda: 3700 veleposednika držali su sami 11 miliona jutara zemlje, dok je 1,200.000 malih ratara imalo 2 i po miliona jutara (2,663.000). Tamo 2973 jutra po gazdinstvu; ovde – 2 1/4 jutra! Otuda mnogobrojan zemljoradnički proletarijat, koji nema ni pedlja zemlje, ogromna najamnička vojska. Ali u Vojvodini, i pored ovako oštrog odnosa, ipak nije došlo do jake borbe za zemlju. To je razumljivo: pored Srba, sirotinju su sačinjavali Mađari i Nemci. Socialno pitanje nije došlo do izražaja zbog nacionalne suprotnosti. Šta više, nacionalno potlačeni Srbi su brojili srazmerno veći broj posednika nego nacionalno povlašćeni Mađari i Nemci.

Osim socialista svih narodnosti, za agrarnu reformu i izravnanje posednih odnosa borili su se i svi jugoslovenski nacionalisti, osim jedne šake srpskih i hrvatskih velikoposedničkih porodica. U Srbiji, u samom početku balkanskog rata (5. oktobra 1912), kralj i vlada, u proklamaciji narodu, kao cilj rata postavljaju ukidanje „teških obaveza feudalnog režima“, „slobodu, bratstvo i jednakost“ ne samo za hrišćane, već i za Srbe muslimane i Arbanase hrišćane i muslimane. – U Bosni i Hercegovini, borba za ekonomsko i socialno oslobođenje kmetova i drugih težaka dobila je nacionalističku ideološku formu, kao pokret za oslobođenje i ujedinjenje sa ostalim Jugoslovenima. Na čelu te borbe su bili socialisti i nacionalisti oko Kočića.

U Dalmaciji, krajem 90-tih godina, došlo je do jačeg seljačkog pokreta pod vođstvom d-ra J. Smodlake; inače se zlo lećilo iseljavanjem. – U Hrvatskoj i Slavoniji i u Vojvodini, borba se vodi protiv velikog poseda, pošto je kmetstvo bilo ukinuto 1848, ali i protiv teških otkupnih tereta i nepravične segregacije pašnjaka i šuma. Među Mađarima, pokret dobija jasan agrarno-socialistički, sindikalni i klasni karakter, a i katolički klerikalci su sa agrarno-reformnim agitacijama osnovali svoju pučku stranku. 1895 god. javlja se u Sremu seljački pokret pod vođstvom socialista (V. Korać), da se docnije proširi na Slavoniju i na Vojvodinu. A od 1906 počinju Ante i Stjepan Radić hrvatski seljački pokret. Ali on je imao više socialni karakter borbe protiv gospode nego ekonomski i agrarno-reformni. Hrvatsko-srpska koalicija, u svojoj borbi protiv mađarona u Slavoniji, imala je priličnog uspeha kod slovenskih seljaka sa svojim parolama protiv veleposednika.

Za vreme rata, a naročito posle provala i pobede Ruske Revolucije, čim su se slomili okviri stare monarhije, buknuo je u našim krajevima čitava agrarna revolucija. Stotine hiljada vojnika vratili su se iz ruskog ropstva, i oni su postali propagatori prevrata. Pod jesen 1918, palili su se i pljačkali čardaci i dvorovi; bosanski kmetovi su obustavljali davanje haka, a slavonski seljaci sprečavali berbu kukuruza na spahijskoj zemlji, koja je sada „narodna“. Jedan veliki deo agrarnoga problema rešio je seljak sam, naročito u Bosni, Hercegovini i Sandžaku: kasnije odredbe, uredbe i zakoni samo su potvrdili ono što je već bilo učinjeno *via facti*.

U tome su došla i svečana obećanja i značajne odluke. 26. novembra 1918, Narodno Vijeće u Zagrebu, a 6. januara 1919 regent Aleksandar u Beogradu, proklamovali su: likvidiranje svih feudalnih odnosa, parcelaciju velikih poseda, oduzimanje imanja stečena iz ratnih dobitaka i t. d., a 25. februara 1919 ministarski savet doneo je „prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme“. Ovima se raskidaju

kmetski, čifčiski i kolonatski odnosi; eksproprišu se svi veliki posedi preko 100 – 500 jutara (kako gde), sva fideikomisna dobra (uz odštetu koja će se odrediti, a bez odštete posedi habzburgške dinastije i dinastija neprijateljskih zemalja, kao i posedi darivani tuđincima za usluge Habzburgovcima; razrešuju se kapitalistički zakupni ugovori nad velikim posedima, a zabranjuje se davanje zemljišta u podzakup; veći šumski kompleksi prelaze u državne ruke sa pravom za seljake na popašu i drva; na zahtev opštećenika provešće se revizija segregacija; stvara se državni ured za agrarnu reformu.

Docnije, 2. aprila 1919, stvoreno je naročito ministarstvo za Agrarnu Reformu; 11. i 12. februara 1920 izdate su naredbe o državnoj upravi nad velikim posedima i ekspropriaciji nekih poseda; a 14. februara uredba o postupanju sa beglučkim zemljama. Na pitanju sprovođenja agrarne reforme i deljenja velikih poseda, ceo naš politički život podelio se u dva tabora, više nego na pitanju centralizma i federalizma; dešavalo se da sede u jednoj vladi centralisti i federalisti, ali ni u jednoj parlamentarnoj grupi nisu se našli zajedno pristalice i protivnici agrarne reforme.

Za razliku od drugih država, kod nas je izravnjanje posednih odnosa išlo uporedo sa likvidiranjem kmetskih, čifčiskih, beglučkih i kolonatskih oblika. Dok se za prva dva može reći da su definitivno likvidirani, beglučki i kolonatski još čekaju na svoje rešenje. To se objašnjava time što su kmetovi i čifčije bili u glavnom na svojoj zemlji i mogli su prosto odbiti da plaćaju hak, što su oni učinili i pre svakog koraka vlasti. Beglučke i kolonatske zemlje nalaze se u rukama vlasnika, i sami seljaci nisu mogli ništa učiniti. Još teže su oni mogli sami sprovesti deljenje velikih poseda. Zato se u našoj agrarnoj reformi mešaju dva tipa: revolucionarni i administrativni. U ovome drugom tipu ona pokazuje kretanje u cik-cak, napred-nazad, levo-desno, prema političkim i partiskim kombinacijama. Ali je nesumnjivo da je vrlo mnogo učinjeno, „razmerno više nego u ma kojoj drugoj evropskoj zemlji osim Rusije“ Pritisak masa je bio vrlo snažan, a stvorile su se na tome pitanju i čitave stranke; ako su one oslabile to je poglavito s toga što je agrarni problem u glavnom rešen, što je izašao iz svoje herojske faze i prešao na teren praktičnoga sprovođenja, gde ideološke borbe nalaze manje hrane.

Vidovdanski ustav (28. juna 1921), ma da je donesen pomoću begovskih i džemijetskih glasova, ipak označava pobjedu naprednih težnji u agraru. On dopušta ekspropriaciju privatne svojine u opštem interesu; ukida fideikomise; prenosi u državne ruke svojine nad šumama; ukida kmetske i čifčiske odnose; predviđa ekspropriaciju velikih poseda i njihovo dodeljivanje agrarnim interesentima; – dakle daje u glavnom sve ono što je narodu obećano u burnoj jeseni 1918.

b) Kako je deljena zemlja.

Kod seljačkih masa je najsnažniji socialni smer, koji se obično obeležava kao „glad za zemljom“: zato svaka promena u posednim odnosima koju one same izvedu ili izazovu ima najčešće taj karakter. Ali nije retko, kao što smo videli, da se nacionalno-politički smer preplete sa socialnim, i da zadovoljenje seljačke gladi za zemljom odgovara u isto vreme jednoj državnoj potrebi: populacionističkoj, proizvodnoj, vojničko-političkoj, i t. d. Dešava se isto tako da pojedine privatne, kapitalističke ustanove u tome poslu vide priliku za zaradu, i sprovodeći parcelisanje i naseljavanje nemaju nikakav drugi cilj. Taj posao je, međutim, tako važan za čitavu društvenu zajednicu, da se on ne može ostaviti privatnoj inicijativi, ili bar

da se ova vrlo strogo ne kontroliše, pa bilo da nju izvode pojedini javni organi nižega reda, bilo privatne, kapitalističke ili zadružne ustanove.

Kao vrhovni organ pojavljuje se, dakle, obično centralna državna vlast, a sam tehnički posao obavlja – kako kad, i kako gde – ili sama ta vlast preko svojih činovnika, ili se obrazuju specialna autonomna tela (komisija, direkcija, banka). Mogu to da rade još: pojedine zemaljske i pokrajinske vlade, opštinski odbori ili saveti, akcionarska društva i kooperative. Kao opšte pravilo možemo istaći da dodeljivanje zemlje i kolonizovanje u političko-vojničke i nacionalne svrhe obično uzima u svoje ruke sama centralna vlast ili specialno autonomno telo pod njenim neposrednim nadzorom. Parcelisanje zemljišta i naseljavanje u populacionističke i socialne svrhe ostavlja se obično pokrajinskim i lokalnim vlastima, ili pak privatnim ustanovama.

1. Nemačka. Državna vlast kao organizator kolonizacije i dodeljivanja zemlje igrala je vrlo veliku ulogu u Nemačkoj, naročito u Pruskoj. Još u Srednjem Veku, posle pustošnog 30-godišnjeg rata, nemački vladari vršili su naseljavanje na obalama Labe. I docnije, napredovanje ove pokrajine dolazi u velikoj meri od prvoklasnog elementa koji je tu doseljen ne samo iz zapadne i jugozapadne Nemačke, već iz Holandije, Francuske, Belgije i t. d., teran oskudicom u zemlji ili verskim progonima. Sva tri nemačka grada od preko milion stanovnika – Berlin, Beč i Hamburg – i od pet gradova sa više od 500.000 stanovnika, tri – Lajpcig, Drezden i Breslava, – nalaze se na kolonizovanom tlu ili na njegovom rubu, gde su ranije stanovali Sloveni, na močvarnom, pustom ili polu-pustom zemljištu.

Ovim krupnim poslom u 18. veku rukovodio je sam Fridrih Veliki. Po Šmolerovom računu, samo ovom kolonizacijom, stvoreno je 40.000 ili jedna petina svih seljačkih gazdinstava sa vlastitim kolima, pored 100.000 seljačkih gazdinstava bez kola. U početku 19. veka se vrlo malo radilo, sve dok se, posle 1870, sam Bizmark nije zainteresovao za ovo pitanje. Kako se industrija bila razvila, stočni proizvodi su se više tražili, i javila se potreba za malim gazdinstvima: seljačka zemlja je skakala, a velika imanja se parcelisala. Donet je zakon od 1876, koji predviđa parcelisanje velikih poseda i stvaranje novih naselja.

Tek zakon od 1886 stvara pravi organ koji će posao izvoditi i daje sredstva za to. Izvođenje kolonizacije povereno je jednoj naročitoj Kolonizacionoj komisiji. Pre toga su se kolonizacionim poslom bavile, pod državnom upravom, zajedno Rentne Banke i Generalne Komisije. Generalne Komisije obrazovane su još od 1817 godine, radi sređivanja odnosa između vlastele i seljaka, a u kolonizaciji su vršile čisto agronomske zadatke: ispitivale su kakvoću i položaj zemljišta, pogodnost za podelu i t. d. Njih su u tome poslu pomogle Rentne Banke, stvorene 1850 godine, radi otkupa realnih tereta na seljačkim imanjima. Posle 1891, ove Rentne Banke upotrebljene su i za kolonizacione svrhe, za stvaranje t. zv. rentnih dobara, o kojima će kasnije biti reči. Kolonizaciona Komisija, ova snažna ustanova, kojoj je na čelu stajao jedan predsednik sa punom vlašću, sa velikim štabom stručnjaka i ogromnim sredstvima, operisala je samo u Zapadnoj Pruskoj i u okolini Poznanja, na najosetljivijem mestu nemačko-poljske borbe oko zemlje. U ostalim oblastima Pruske, gde je bilo manje borbe, radile su Generalne Komisije u savezu sa Rentnim Bankama. Docnije, 1895, osnovana je u Berlinu privatna „Zemaljska Banka“ za parcelisanje poseda, koja je neko vreme sarađivala sa Generalnim Komisijama. A 1898, obrazovano je u Berlinu od države pomognuto „Društvo za kolonizaciju“, kako bi se paralizovala čisto kapitalistička akcija Zemaljske Banke, kao i akcija „Nemačke Kase za srednji stalež“ i „Nemačke seljačke banke“. Pokazalo se, odista, da sva ova

privatna društva nisu u stanju da izvode dobru kolonizaciju: nemaju ni dovoljno kapitala ni dovoljno stručnog znanja, niti pak imaju pred očima glavni državni cilj ovoga posla. Mnogo bolje rezultate su pokazala „Kolonizaciona Društva od opšte koristi“, koja su se stvarala u pojedinim provincijama. Ona su često tako lepo shvatila svoj zadatak, da nadzor državnih organa, na pr. Generalne Komisije, nije više bio potreban.

Pri svršetku rata, Hindenburg je obećao vojnicima da će dobiti zemlju da se nasele. 11. avgusta 1919 donesen je zakon o kolonizaciji, koji predviđa da se u svima državama Rajha stvore „Kolonizaciona Društva od opšte koristi“. Tako je kolonizacija stavljena na novu osnovu: akcija je proširena na celu državu; Društvima je dato pravo da eksproprišu zemlju do izvesnoga iznosa ako nemaju dovoljno; stvorena su obavezna udruženja velikoposednika, koji ova Društva moraju snabdevati zemljom po prometnoj vrednosti; Društvima je dato pravo prekupa svake zemlje koju bi jedan kolonist potpuno ili delimično napustio. U praksi se pokazalo da ova saradnja sa udruženim velikoposednicima ne daje dobre rezultate, naročito kad država nema dosta novca. Mnogo se bolje pokazala saradnja državnih organa sa Kolonizacionim Društvima od opšte koristi. Njih je država morala obilno da subvencionira, ali su ona ipak učinila velikih usluga. Bez njih, kolonizaciji bi pretile dve opasnosti: ili suvišan birokratizam samih državnih činovnika, ili pljačkaške težnje banaka za parcelisanje i t. zv. „zemljišnih kasapa“ (Güterschlächter). U Kolonizacionim Društvima našli su se ljudi sposobni i požrtvovani, i oni su pomogli da se postigne ono što ni sama država, ni sama privatna inicijativa ne bi nikad mogli postići.

2. Rusija. Državne vlasti igrale su glavnu ulogu i u ruskoj unutrašnjoj kolonizaciji i u dodeljivanju zemlje seljacima. 1882, osnovana je državna ustanova pod imenom „Seljačke Banke“, u resoru ministarstva finansija, sa zadatkom da seljacima daje zajmove za kupovinu zemlje, ne ulazeći u to ko se, gde se i da li se naseljuje. Razvila se oko toga takva trgovina i spekulacija, da je Banka pretrpela velike gubitke. Zato je statut od 1895 obvezao Banku da kontroliše kupovne ugovore i stara se da budu povoljni za seljake. Posle Stolipinove reforme, Banka je počela intenzivnije da radi: sama je kupovala velike komplekse, pomoću obveznica sa 5 i 6% kamate u neograničenom iznosu. Ponuda zemlje je bila vrlo velika, jer su se spahije bojale eksproprijacije, a uzeto je u kombinaciju i dosta krunskih zemalja.

Seljačka Banka je sama radila sve ono što su u Nemačkoj radile Kolonizaciona Komisija, Generalne Komisije, Rentne Banke, pa čak i obične hipotekarne banke. Od seljaka se tražilo da odmah polože 5% vrednosti zemlje, a siromašnjima se nije ništa tražilo, tako da ih je Banka kreditirala za svih 100% vrednosti. Seljacima koji su već imali zemlju, Banka je davala kredit za melioracije. Od 1883 do 1906, seljaci su preko Banke nabavili 8,276.095 desjatina, i to su skoro sve kupile zadruge i opštine (97–98%), a posle reforme, od 1906 do 1911, više su nabavljali pojedini seljaci: svega 6,649.185 desjatina. Na ime kamata i otplate seljaci su davali 4,5% za 55 i po godina. Svojinu dobijaju odmah, ali zemlju mogu prodati samo drugom seljaku i hipotekarno zadužiti samo kod Seljačke Banke. Nezavisno od Seljačke Banke, nešto privatna inicijativa, a nešto država, otprilike u isto doba, kolonizovali su Sibir: oko 10 miliona seljaka naseljeno je od 1883 do rata.

Posle revolucije, u prvim mesecima haosa, zauzimao je svaki seljak onoliko zemlje koliko je mogao da obradi. Boljševički „agrarni dekreti“ i „instrukcije“, koji ukidaju privatnu svojину nad zemljištem i zabranjuju upotrebu najamnog rada, ostali su bez dejstva. Vlast je naredila da u okviru svake opštine

autonomna vlast izvrši raspodelu zemlje i daje je na upotrebu i na rad seljacima. Ako u ataru nema dovoljno zemlje za sve, iseliće se u druge krajeve 1) seljaci bez zemlje, 2) rđavi članovi opštine, 3) dezerteri, 4) kockom određeni, i t. d. 19. februara 1918 došao je osnovni zakon o socializaciji zemljišta, koji ukida privatnu svojinu i svu zemlju predaje „radnom narodu“. Količinu koja se ustupa svakoj porodici određuje mesni sovjet. Dekret od 11. juna 1918 osniva „komitete siromašnih seljaka“ (bednjaka), koje biraju svi stanovnici osim zelenaša, bogatih seljaka i trgovaca. Ni prva raspodela zemljišta ni docnije nisu bile ravnomerne, jer i danas, posle 13 godina od Revolucije, još uvek ima zelenaša i kulaka koji upotrebljavaju najamnu radnu snagu: protiv njih sovjetska vlada mora da vodi ogorčenu borbu.

3. U Poljskoj, parcelisanje velikih poseda posle rata povereno je Vrhovnom Agrarnom Birou, dok su ranije, u borbi sa Nemcima, Poljaci osnivali t. zv. spolke, zadruge s ograničenim jemstvom. Po ugledu na njih, Nemci su obrazovali svoja Kolonizaciona Društva. Ovom Zemaljskom Birou, – koji je 1923 pretvoren u ministarstvo za Agrarnu Reformu, – podređeni su Oblasni Biroi i Okružne Komisije, a u opštinama postoje agrarni komesari, potpuno nezavisni od državne političke vlasti. Glavni Biro ima pravo da izdaje „rente državne zemlje“, a celokupno finansiranje preuzela je novo-osnovana Državna Agrarna Banka. Ministarstvo daje i privatnim preduzećima koncesije da parcelišu imanja, ali pod kontrolom agrarnih ureda, a ima i pojedinaca koji se bave tim poslom. Država je samo za sebe rezervisala snabdevanje ratnika zemljom. Najviše zemlje parcelisali su pojedinci, zatim dolazi država i najzad ovlašćena privatna preduzeća.

4. Mađarska je uvek bila jedan kolonizacioni teren. Do druge polovine 19. veka, inicijativu za naseljavanje imali su habzburški vladari, a posle 1870, mađarska vlada sistematski naseljava seljake na državnoj zemlji, kao i na crkvenim i privatnim posedima, prvenstveno u nacionalnom i političkom cilju: da mađarizuje Vojvodinu, pa i Slavoniju i Bosnu, i da spreči prodiranje Rumuna u mađarske nizine. Ministar poljoprivrede Daranji izradio je 1909 zakonski projekat sa kolonizacionim planom od 12 godina, ali on nije ni počeo da se ostvaruje. Posle Revolucije u novembru 1918, donet je zakon po kome svaki Mađar ima pravo na zemlju: u tom cilju su stavljena pod udar ekspropriacije sva crkvena imanja i posedi od preko 200 jutara. 500 komisija za deljenje zemlje počelo je rad, sa neznatnim uspehom. Kratkotrajna sovjetska vlada Bele Kuna objavila je socializaciju sve zemlje, ali nije stigla da je sprovede. 1920, donesen je skroz konzervativan agrarni zakon, koji je predvideo punu naknadu po dnevnoj ceni: to ga je unapred osudilo na neuspeh.

Izvođenje zakona povereno je Zemaljskom Sudu za regulisanje poseda, a finansiranje je ostavljeno privatnim ustanovama. Direktne državne pomoći u kreditu nema. Svaki ko traži zemlju mora platiti punu cenu u roku za 10 godina, a dotle se smatra zakupcem sa posebnim pravima. Je li čudo onda što je podeljena sasvim nezatna količina zemlje: 5000 jutara za tri godine! Ratnici, kojima je dato samo po 3 jutra, nisu mogli izdržati, već su većinom postali nadničarima na susednim posedima. Jači seljaci, oni sa 15 jutara, uspeli su, usled povoljnih cena odmah posle rata, da zaokruže svoje posede. Do 1925 godine, procenat velikih poseda iznad 1000 jutara na taj način je ipak smanjen od 59,3 na 34%, dok je poljoprivredna industrija ostala netaknuta. Izvršena je pregrupacija u krilu sasvim velikog, velikog i srednjeg poseda, ali ogroman broj poljoprivrednih radnika i sitnih seljaka ostali su još uvek bez zemlje.

5. U Čehoslovačkoj, ili oblastima koje sačinjavaju ovu novu državu, preovlađivao je do 1919 veliki posed. U Češkoj je jedna jedina porodica držala 5% celokupne površine, a latifundije od preko 2000 ha zauzimale su 28,3%, dok su mnogobrojna sićušna gazdinstva sa manje od 5 ha – 81% svih gazdinstava! – država samo 12,5% ukupne obradive površine. Otuda je Revolucija morala doneti radikalnu izmenu posednog stanja. Zakon br. 215, od 16. aprila 1919, o raspodeli velikih poseda imao je dva cilja, jedan nacionalan: povratiti zemlju čehoslovačkom narodu; drugi ekonomski: prinos od zemlje da ide onima koji je rade. Pod udar su stavljeni svi posedi sa više od 150 ha obradive zemlje ili sa više od 250 ha zemlje u opšte, maksimum koji u opštem interesu može biti povišen do 500 ha. Docnije su ove odredbe ublažene zakonom od 8. aprila 1920, koji je utvrdio način odštete velikoposednicima (sa dopunama od 1922.) Posedi članova habzburške dinastije ostaju bez otkupa, a svi ostali isplatiće se po njihovoj vrednosti pre rata, odbijajući onima od preko 1000 ha od 1/10 % do 30%.

Posle 1923, državni Agrarni Ured počeo je odbijati 5 od hiljade za svaku godinu koju posed ostane u rukama ranijeg sopstvenika. Oduzimanje je, dakle, odloženo, i ono se vrši postupno, svake godine jedna određena količina zemlje. Reforma je ovde bila razumna, čak konservativna. I dok je kod nas opasnost od naglog preokreta u posednim odnosima i u organizaciji proizvodnje, u Čehoslovačkoj, postoji bojazan da se deljenje zemlje prekine i da agrarni problem ostane u velikoj meri nerešen.

6. U Rumuniji, položaj seljaka bio je pre rata očajan, čak i posle ustanka od 1907, koji je izazvao izvesne reforme. Veliki posed je bio pretežan, i nalazio se skoro sav u rukama stranaca (Grka, Jermena i Jevreja). U novim pokrajinama (Bukovina, Besarabija, Transilvanija, Banat) odnosi su bili nešto povoljniji. Pa i tamo, u krajevima gde je jači rumunski živalj, preovlađuje veliki posed, dok je u pretežno mađarskim i slovenskim krajevima češći mali posed. Zakoni od decembra 1918 i jula 1921 zadali su težak udarac jednome stanju kome nije bilo ravnog u Evropi. Najpre su deljeni krunski posedi, a posle posedi Cassa rurale (Poljoprivredne Banke, koju je vlada bila stvorila 1907, sa ciljem da kupuje pašnjake i da deli seljacima seme od deteline), a posle su došli na red posedi pravnih lica, tuđinaca, odsutnih lica i svih onih koji su svoja imanja kroz više od 10 godina davali pod zakup. Tako je, do 1925, od velikog poseda odvojeno i predano seljacima oko 6 miliona ha, t. j. oko polovine ukupne oraće zemlje u Rumuniji. Odšteta koja je data nikad ne prelazi 40-struku zakupninu u godina 1917–1922. Polovinu odštete plaća novi posednik, a polovinu država, u anuitetima. Ostavljeni maksimum utvrđen je 1918 na 100 ha za najmanje, do 500 ha za najveće posede (od 10.000 ha i preko toga). Docnije, 1921 godine, ova razmera je izmenjena, vodeći računa o razlikama u terenu, kao i o tome da li vlasnici eksploatišu u svojoj režiji ili daju pod zakup. Ipak su krajnji maksimumi ostali 100 i 500 ha, u različitim kombinacijama, za razne vrste vlasnika i za razne pokrajine.

Ovaj ogromni posao deljenja zemlje zahtevao je, u tako složenim odnosima kao što su bili rumunski, veliki administrativan aparat i višegodišnji rad. Poljoprivredna Banka i Centralna Kasa za kooperaciju i podelu zemlje u Bukureštu služile su kao centrale za razne oblasne organizme. Naknade su predviđene, ali one su sasvim nesigurne i skoro ništavne. I ako se agrarno pitanje kroz vekove postavljalo, reforma nije bila ni u koliko pripremljena, ni u pogledu statistika, ni što se tiče naseljeničkog elementa. Rumunija je u izvođenju svoje posedne reforme bila gurana od ruske opasnosti, koja nikako nije prestala da bude akutna.

7. Grčka je zanimljiva zbog kolonizovanja velikog broja izbeglica iz Male Azije. Broj ovih izbeglica stalno je rastao, dok nije prešao milion duša, te su se agrarni zakoni od 1911 i 1917 morali menjati i dopunjavati u 1921 i 1922 godini. Najpre su deljena javna i državna zemljišta, a posle se prešlo i na privatne velike posede iznad 100 ha. Ovih je bilo mnogo naročito u Tesaliji i Mačedoniji, gde su zauzimali tri četvrtine cele površine. Obično je davana odšteta, i to toliko da ukamaćena po 6% daje sopstveniku u rentu koliku mu je posed donosio u normalno vreme. Otkupnina se daje u 6% lutriskim obveznicama na 30 godina, za koje garantuje država. A ovoj novi vlasnici daju 7% na ime kamate i amortizacije. Dodeljivano je po 10ha, a bivšim ratnicima još i građa za kuću, dva vola i jedan plug, što se sve mora otplatiti za 10 godina, bez kamate.

Svi koji su dobili zemlju obavezno su udruženi u zadruge, u kojima moraju ostati sve dok ne otplate celu odštetu. Ove zadruge su za njih korisne, jer im avansiraju obrtni kredit, i njima upravljaju državni ekonomski koji daju članovima agronomске pouke i druga uputstva. Njih opet kreditira Narodna Banka, po 5%. Poslednjih godina, država je oskudevala u zemlji za naseljavanje, te je odlučeno da se parcelišu crkvena imanja i neka državna koja još nisu bila dirana.

8. Posle rata je deljena zemlja ratnicima, invalidima, i radnicima još u Austriji, Letoniji, Estoniji i u svima novim i starim državama Srednje i Istočne Evrope. U Austriji, odšteta odgovara 25-strukom prosečnom čistom prinosu, a za isplatu daju kredite specialni hipotekarni zavodi, koji zajme do 90 i 95% celoga iznosa, u slučaju da država ili oblast garantuju za dužnika. – U Letoniji i Estoniji, raspodela zemlje je izvršena u glavnom po istim načelima kao u Rusiji, to znači bez ikakve odštete, što nije bilo teško izvesti u ovim retko naseljenim pokrajinama, koje broje 29 odnosno 24 stanovnika na kvadratni kilometar. – Švedska je 1926 dobila jedan vrlo potpun i do detalja razrađen zakon o lečenju rasparčanosti poseda, o kolonizovanju i dodeljivanju zemlje sirotinji.

9. Velika Britanija. Na dodeljivanju zemlje seljacima i radnicima obratila se pažnja ne samo u agrarnim, već i u industriskim zemljama. Velika Britanija je morala da se zabavi agrarnim pitanjem u toku 19. veka, i to ne samo zbog Irske, nego i zbog same Engleske. Već pri kraju 18. veka, opazilo se koliko je zla donelo preterano zanemarenje poljoprivrede, i skoro ceo 19. vek ispunjen je naporima da se dodeljuju parcele najamnim radnicima u polju. Cilj međutim onda nije bio da se stvore samostalna porodična gazdinstva, već da se komadićem zemlje radnik veže za spahiluk. Vrlo je mali broj radnika uspeo da postane nezavisnim gospodarenjem, pa čak i zakupcem. Drugi cilj ovoga parcelisanja bio je da se zadržavanjem seljaka na zemlji i eventualnim vraćanjem na selo izvesnog broja industriskih i rudarskih radnika (back to the land!) smanji besposlica u gradovima i u oknima. Nikome nije padalo na pamet da deljenjem zemlje stvara mala porodična seljačka gazdinstva, i to je razumljivo: u to doba (sredinom 19. veka) Engleska je još proizvodila hranu, i velika gazdinstva su pokazivala u tome velikih preimućstava nad malina.

Tek kad je nastala evropska poljoprivredna kriza 80-tih godina, nadnice su na selu padale, radnici su bežali u grad, poljoprivreda je za lend-lordove postajala nerentabilnom: oni su ozbiljnije počeli da parcelišu. No to nije išlo lako. Mali posed se zacelo bolje rentirao nego veliki, jer je on jedini mogao proizvoditi namirnice koje ne tuče američka konkurencija (povrće, mlečni proizvodi, živina i t. d.), ali su se lordovi teško odvajali od svoje zemlje za uvek, a zakup je bio vrlo skup. Zato je moralo da interveniše samo zakonodavstvo.

Osim zakona 1819 i 1832 o parcelaciji parohiske, opštinske i nešto krunske zemlje za sirote ljude, da dopune svoje zanimanje i ishranu (allotments), došlo je posle 1885 nekoliko važnijih zakona o stvaranju malih gazdinstava (small holdings): 1 do 50 eker: 1887, 1890, 1892. Ali cela akcija je dala vrlo slabe rezultate. Opštinski ili parohijski odbori primali su prijave i posredovali kod nabavke zemlje, ili pak sami nabavljali za svoj račun veće komplekse, koje su posle davali radnicima u zakup ili u svojinu.

Docnije je sprovođenje tih mera bilo povereno grofovskim, okružnim savetima, s tim da po pravilu daju zemlju u svojinu, ali ipak je sve ostavljeno dobroj volji velikoposедnika i velikih zakupaca koji su sedeli u tim County Councils. Zakon od 1907 učinio je obaveznim za County Councils stvaranje određenog broja malih gazdinstava u jednom izvesnom roku. Isti posao dopušten je i naročitim zadrugama (kooperativama), koje su već pokazale lepih uspeha u Irskoj. Ove zakupne zadruge stoje pod kontrolom centralne državne vlasti. Nova praksa je dala bolje rezultate, ali ipak se moglo primetiti dvoje: 1) najveći broj novih gazdinstava su opet bili zakupi; 2) privredna struktura engleske poljoprivrede i dalje je ostajala skoro ista.

Liberalna stranka, sa Lojdom Džordžom na čelu, spremala je u oči samog rata jednu novu osnovu za dodeljivanje zemljišta. Ali povoljne cene u ratu učinile su više za stvaranje malih gazdinstava nego sve dotadašnje reforme: obrazovano je nekih 17.000 small holdings. Zemlju su dobijali pod povoljnim uslovima naročito ratnici, a sami su je mnogi kupovali u okolini velikih gradova, za bašte, štale, cvečarnice i t. d. Pored vrlo velikih novčanih žrtava, čitav ovaj napor od preko 50 godina nije u Engleskoj dao nikakvih većih rezultata: dokaz da je „povraćaj zemlji“ jedna iluzija. Ko jednom napusti selo i zemljoradnju teško se na njih vraća, bar ne kao radnik i mučenik: a bez toga se danas poljoprivreda još ne može zamisliti.

Posle rata, Francuzi su preduzeli da kolonizuju stranom radnom snagom svoje nenaseljene ili ispražnjene krajeve. U tom cilju, dovode Poljake, Čehoslovake, Španjolše, Talijane, a i neke nacionalne elemente iz svojih gušće naseljenih krajeva: Bretonce, Švajcarce sa jugo-zapada, i t. d. Do 1924, bilo je dovedeno već oko 3 miliona takvih doseljenika.

v) Deljenje zemlje i kolonizacija u Jugoslaviji.

Oduzimanje velikih poseda izvršeno je ovde radikalnije nego u ma kojoj zemlji osim Rusije. Celo pitanje posmatrano je kao nacionalno i socialno: eksproprisati velike posednike, skoro sve strance; dati zemlju sirotinji, naročito dobrovoljcima iz rata i nacionalno pouzdanim elementima, koji se dovode u krajeve gde su Mađari, Nemci ili Arnauti kompaktni ili u većini.

1. Parcelacija velikih poseda. U prvo vreme, preovlađivao je socialni momenat, jer je trebalo uklanjati po svaku cenu opasnost od Revolucije: posao je počeo po predlogu social-demokrata i poveren ministru Socialne Politike. Zemlja je davana u svojinu i deljena „lokalnim interesentima“, kmetovima Bosne, agrarnom proletarijatu Vojvodine, Slavonije i Hrvatske. Docnije se prešlo na nacionalno snaženje države: stvoreno je naročito ministarstvo za Agrarnu Reformu (1920), kolonizovali se, pored dobrovoljaca, Ličani,

Crnogorci, Bosanci, Hercegovci u krajeve sa jakim manjinama. Tek pošto je prošao prvi i najjači talas, kad su osetili da opasnost više nije akutna, velikoposednici su počeli da ističu ekonomski momenat: traže skidanje sekvestara, povećanje maksimuma i super-maksimuma, i javlja se ofansiva protiv „kasapljenja“ velikih poseda, protiv razoravanja poljoprivredne industrije. Pod navalom ove ofansive velikoposednika, – pomognute političko-partiskim računima, – više nego na osnovu saznanja o rđavim posledicama reforme, vršile su se mnogobrojne revizije, oduzimana je zemlja lokalnim interesentima, premeštani su kolonisti, činjene su velike perturbacije, teške za samu reformu, još teže za poljoprivrednu ekonomiju u najaktivnijim predelima.

Za parcelaciju velikih poseda kod nas su ovako došle u obzir pojedine pokrajine: Slovenija, sa 567 velikih posednika, koji su 1902 imali više zemlje nego svih 100.000 posednika sa ispod 10 ha, i sa 579 velikih posednika šume koji su držali 27,2% celokupne šumske površine; – Hrvatska i Slavonija, gde su 1139 velikih posednika imali (1895) u svojim rukama površinu od oko 310.00 jutara, dok su 406.264 seljaka posednika držali samo oko 2 miliona jutara; – Vojvodina, gde je 3700 veleposednika držalo 11 miliona jutara zemlje, dok je 1,200.000 malih posednika imalo samo 2,663.000 jutara. – Bosna i Hercegovina, gde je mali broj poljoprivrednih velikih poseda, a većina se sastoji od šuma; – Južna Srbija, za koju nema podataka, ali se zna da je tamo bilo više neobrađenih kompleksa, nego velikih poseda. – U Severnoj Srbiji nema velikih poseda, ali je bilo 1905 godine 65.252 seljaka (ili 11%) sasvim bez zemlje, a 99.000 imalo je posed ispod ha.

Pravog agrarnog zakona još ni do danas nema. I agrarna reforma, i dodeljivanje zemlje, i kolonizacija vršeni su na osnovu velikog broja uredaba, naredaba i upustava, koji su najvećim delom ozakonjeni 20. maja 1922. Dosadašnje iskustvo je pokazalo da se agrarni problemi ove vrste nisu ni mogli ni smeli rešavati jedinstvenim zakonodavstvom, jer su prilike u raznim pokrajinama vrlo različite. Zato je dobro što se nije žurilo sa jednim opštim zakonom o agrarnoj reformi. Ali je, s druge strane, malo srećno što su naredbe jednoga ministra potirale naredbe njegovog prethodnika tako da ni vlasnici zemlje ni interesenti nikad nisu znali na čemu su.

Posle „prethodnih odredaba“ od 25. februara 1919, koje u stvari sadrže samo načela reforme, došla je naredba od 21. jula 1919, koja je odredila šta se ima smatrati velikim posedom, i šta se ima eksproprisati preko „maksimuma“: kako u kojoj pokrajini, najmanji u Dalmaciji i Hercegovini, 50 ha obrađene zemlje, odnosno 100 ha zemlje u opšte; najveći u Sremu, Vojvodini i Južnoj Srbiji, 300 ha obrađene, 500 ha zemlje u opšte. Naredba od 11. februara 1920 sve velike posede stavlja pod državni nadzor, čak i one ispod maksimuma, naročito što se tiče održanja živog i mrtvog inventara. Za slučaj da sopstvenik ne obrađuje posed ili da izigrava agrarnu reformu, predviđeno je uzimanje dotičnog poseda u državnu upravu.

Zemljišta koja prelaze propisani minimum izdaju se u privremeni zakup, sve dok se definitivno ne provede agrarna reforma. Njih uzimaju u svoje ruke agrarne vlasti, i predaju ih agrarnim interesentima. Navedeni maksimum ostavlja se posedniku na slobodno iskorišćavanje. Taj mu se maksimum može i povećati ako se nađe da on vodi uglednu ekonomiju ili kakvu poljoprivrednu industriju. A ako posednik stanuje stalno u inostranstvu izdaće se pod zakup i njegov maksimum. Nikad se tačno nije znalo sa koliko

zemlje upravo raspolaže agrarna reforma, jer nikad nisu izvršena tačna snimanja, i ako su više puta izdavane naredbe u tome smislu.

Koliko je zemlje oduzeto a koliko podeljeno u Jugoslaviji?

– Oduzeto je velikim posednicima svega 1,483.920 ha zemlje i šume. Od toga je podeljeno na 262.666 porodica svega 437.862 ha zemlje, a u javne svrhe je dato 55.042 ha. Ostalo je slobodnog i nepodeljenog zemljišta 991.061 ha, ili kad se izuzmu šumske površine, 517.409 ha, t. j. više nego što je do sada ukupno izdelfjeno. Takvo je stanje bilo na kraju 1928 godine.

2. Kome se dodeljuje zemlja? U prvom redu domorodcima ili zemljoradnicima iz sela najbližih jednom velikom posedu, i to koji u opšte nemaju zemlje ili imaju ispod 10 jutara. Seoske zanatlije dobijaju tek pošto se podmire pravi zemljoradnici, i to po jedno jutro na svakoga člana porodice. Dobrovoljci dobijaju više: borci po 5 ha, neborci po 3 ha plodne zemlje. Siromašni dobrovoljci dobijaju i živi i mrtvi inventar. Moraju zemlju sami obrađivati (18. dec. 1919). Treću vrstu interesenata čine pravi kolonisti: seljaci bez zemlje iz prenaseljenih ili neplodnih krajeva. Njima se besplatno daje građa za zidanje kuća i staja, besplatan podvoz, prvi obrtni kapital, i t. d.

Ove tri kategorije interesenata dobijaju zemlju u privremeni zakup ili u svojinu, i to:

1) Lokalnim interesentima zemlja je u početku data u jednogodišnji zakup, koji je docnije, 18. jula 1924, produžen sve do donošenja jednog zakona, koji će „definitivno odrediti odštetu za oduzete velike posede i urediti prelazak zemalja u svojinu zemljoradnika“. Zakup je najpre iznosio petostruki predratni čist katastralni prinos od svake parcele, od čega 4/5 ide sopstveniku a 1/5 državi za njene troškove, a docnije je povećan na 8-struki katastralni prinos za oranice, a 10-struki za pašnjake: od toga 3/4 idu sopstveniku, 1/4 državi.

2) Dobrovoljci i kolonisti dobili su zemlje upisane u katastar na njihovo ime, s tim da ne mogu otuđiti bez odobrenja ministra za Agrarnu Reformu. Dok se ne reguliše pitanje odštete, i oni plaćaju sopstvenicima godišnju rentu kao privremeni zakupci. Za dobrovoljce, ovu zakupninu platiće država. Svi se moraju naseliti u roku od šest meseca od dana dostave rešenja o dodeljenju zemlje. U roku od 3 godine posle naseljenja moraju sazidati kuću. Moraju sami da rade, osim ako je reč o invalidima i ratnim udovicama. Za tri godine su oslobođeni svakog poreza i prireza. Severni krajevi su rezervisani za dobrovoljce, dok se u južnim krajevima naseljavaju i obični kolonisti. U severnim krajevima osobito mesto zauzimaju „optanti“, t. j. Jugosloveni doseljeni iz susednih država kojima su bili pripadali na osnovu ugovora o miru: njima je po pravilu dodeljivano više zemlje nego običnim kolonistima. Naseljenici u južnim krajevima postaju sopstvenici 10 godina posle naseljenja, a oni u severnim krajevima smatraju se zakupnicima bez roka.

3. Agrarne zajednice. Za uspešnije sprovođenje celoga ovog posla ustanovljene su naročite zadruge agrarnih interesenata, t. zv. agrarne zajednice (9. nov. 1920). Neograničenim jemstvom svi članovi zajednice garantuju za beskatmatne pozajmice koje im čini država, a prema ostalim poveriocima oni su vezani obično trostrukim iznosom upisanih udela. Zajednice moraju stupiti u Savez koji postoji na njihovoj teritoriji: u Skoplju za južne, u Novom Sadu, Vel. Bečkerek, Oseku i Zagrebu za severne krajeve. Po uredbi od 30. marta 1928, beskatmatne pozajmice od države mogu zajednice dobijati samo preko

svoga saveza, a ovaj ga mora vratiti državi u 20 polugodišnjih obroka, u koliko ne bi dobio neko olakšanje (čl. 6 uredbe). Na ove zajmove savez može zajednicama računati najviše 2% za troškove, a ove svojim članovima najviše 1%.

4. Pitanje otkupa. 31. jula 1925, uneta je u zakon o budžetskim dvanaestinama jedna odredba po kojoj se dopušta fakultativni otkup zemljišta stavljenih pod udar agrarne reforme, i to: 1) obradive površine samo agrarnim interesentima u iznosu sada zakupljenog zemljišta; 2) šume, pašnjaci i neplodno tlo, koje preostanu kad se podmire agrarni interesenti, i drugim pojednicima i pravnim licima. Ovu odredbu pravdao je tadašnji ministar Pavle Radić time što su hrvatski seljaci slabo dobijali zemlju od agrara, a voljni su kupiti iz slobodne ruke. No ona je došla kasno, kad je već bila nastala poljoprivredna kriza, i nije imala skoro nikakvog rezultata. Koristile su se samo neke banke, da jevtino kupe šume koje su bile pod udarom. Druge su parcelisale imanje kupljeno po 3000 din. jutro, a seljacima prodavale po 6000: pojave spekulisanja i kmetoderstva, poznate iz doba fakultativnog otkupa u Bosni, pre rata!

Slično se htelo uraditi u južnim krajevima: osnovan je čitav konsorcium banaka za otkupljivanje i parcelisanje imanja, ali za sad je taj pothvat još u pokušaju. Najzad, u javnosti se s vremena na vreme pokreće pitanje o definitivnom otkupu velikih poseda. Ceo bosanski agrar je plaćen sa 255 miliona din. u obveznicama. Za sam dalmatinski agrar, međutim, jedan zakonski projekat predviđao je cifre od 400 pa i 630 miliona: 400 miliona bi dala država, a 230 sami težaci, što je očividno preterano. Manje brige zadaju južni krajevi: otkupna cena bi bila mala, te bi se celo agrarno pitanje tamo moglo rešiti sa manje od 200 miliona. Najteže je u severnim krajevima, gde je od velikog poseda oduzeto 600.000 jutara.

Fakultativnim otkupom likvidirano je oko 50.000 jutara. Ostala se mora platiti: dve, tri ili više hiljada po jutro. Skoro jedna trećina podeljene zemlje (170.000 j.) pripala je dobrovoljcima, za koje država ima da plati. Pred tim faktom bi se pitanje revizije dobrovoljačkih uverenja opet moralo postaviti. Ako država hoće da plati svima sopstvenicima, biće joj potrebne sume kojih u zemlji nema.

Današnje pokolenje prisustvuje jednom od najvećih preobražaja u istoriji čovečanstva. U toku Svetskoga Rata, – i pod njegovim snažnim impulsom koji je nekoliko stotina miliona seljačkoga naroda izvukao iz uobičajne učmalosti, – i za nekoliko godina posle rata, posedni odnosi u Evropi, naročito na njenom jugo-istoku, izmenili su se više nego za nekoliko vekova pre toga. Oko 200 miliona duša promenilo je u većoj ili manjoj meri svoj društveni položaj. Ukidanje kmetstva, parčanje velikih poseda, kolonizacija, – sve je to izazvalo stvaranje ogromnoga broja novih ili utvrđivanje starih seljačkih porodičnih gazdinstava. Poljoprivredna ekonomija dobila je u tim zemljama drugi vid: od feudalne i kapitalističke ona se pretvorila u malo-posedničku i seljačku. To je čitava jedna agrarna revolucija, veća od ma koje u istoriji, veća i od one na kraju 18. i u početku 19. veka: ona je bila više pravna, dok je ova više ekonomska; onda su seljaci oslobođeni pritiska i tereta, sada su dobili zemlju. Savremenici još ne mogu da ocene veličinu ovoga događaja, jer su odviše blizu njega. Ali će treća decenija 20. veka u istoriji poneti obeležje onoga što se zove: demokratizacija zemljišne svojine, najveći pokušaj da zemljom upravljaju oni koji je rade.

Ova tvrđenja moraju se ublažiti izvesnim ograničenjima:

1. Posedni odnosi nisu u nekim zemljama korenito izmenjeni, te onde još uvek preovlađuju kapitalistički oblici eksploatacija: Engleska, Nemačka, Mađarska, Italija, pa u nekoliko i Francuska i Austrija, Čehoslovačka i Poljska. U tim zemljama socialni nemir usled seljačkog gibanja ne može još da se stiša.

2. U zemljama gde su odnosi prilično radikalno izmenjeni, kao u svima državama jugo-istočne i istočne Evrope, te promene ili nisu dovoljno ili nisu nikako pripremljene, tako da one ne mogu dati ni socialne a još manje ekonomske rezultate koji bi se mogli očekivati od tako velikog preobražaja. Ni u Rusiji, ni u balkanskim zemljama dodeljivanje zemlje i kolonizacija nisu izvedeni po jednome naučnom i pažljivo izrađenom planu koji bi garantovao uspeh. (A da pri tome plana može biti pokazuju sjajni rezultati istoga posla u severno-istočnoj Nemačkoj i u Novom Svetu.)

3. Novo-stvorena ili utvrđena gazdinstva malo gde su obezbeđena, t. j. snabdevena potrebnim inventarom, kapitalom i ograničavanjem, koji bi ih pomogli u borbi za život. Seljaci su izvučeni iz jednoga poretka, koji je funkcionisao; bačeni su u drugi poredak, koji tek ima da se postavi. Što je glavno, promena nije izvršena u celome svetu: čitava Amerika, Azija i Australija kao i cela zapadna Evropa ostale su nepromenjene, sa svojim starim sistemom. Onaj tamo ima svoje mane i svoje teškoće (radničko pitanje, krize i t. d.), ali on je uređen, organizovan, stabilan, dok ovaj ovde tek mora da „veže kost“, da se učvrsti, snabde i organizuje.

Seljački porodični oblik gazdovanja za poslednjih 15 godina snažno je pojačan velikim brojem novih gazdinstava, ali ona, ni po svojoj rasprostranjenosti, ni po svome načinu postanka, ni po svojoj sadašnjoj opremi, ne mogu zadovoljiti sve zahteve racionalne poljoprivredne ekonomije. Ako je danas nesumnjivo da taj oblik najbolje garantuje socialni mir, još uvek se postavlja pitanje da li on obezbeđuje i najveću proizvodnju, naročito u krajevima koji su već imali razvijenu kapitalističku poljoprivredu i poljoprivrednu industriju. Otuda ovaj reformni posao izaziva izvestan broj prigovora, koji se manje odnose na socialne, a više na ekonomske rezultate cepanja velikih poseda, njihovog parcelisanja, deljenja agrarnoj sirotinji i čitave unutrašnje kolonizacije.

1. Pravni prigovor. Malo su važni prigovori pravne prirode: oni danas imaju samo istorisku važnost. Prošlo je vreme kada se svako mešanje države u privredne odnose žigosalo kao atak na svetinju privatne svojine. U svima posleratnim ustavima država je sebi rezervisala pravo da oduzima zemlju od onih koji je ne rade i predaje zemljoradnicima. To nalazimo i u Vidovdanskom Ustavu (III, čl. 37,38, 41–43). Mora da otpadne čak i prigovor o odšteti, – za koju posednici kažu da je posve nesigurna, a da zakupnine slabo primaju, – kad se zna na koji način su ti veliki posedi obrazovani, i koliko su ih vlasnici malo stekli svojim radom!¹

2. Politički prigovor zasluđuje više pažnje: zašto država sama vrši raspodelu zemljišne svojine? Kad je već stavila izvesne posede pod udar agrarne reforme, neka dopusti da se oni slobodno isparcelišu i neka se za svako parče nađe najbolji kupac. Ili bar neka sada u poslednjem času dopusti privatnoj inicijativi da završi taj posao, da ispravi greške koje je počinila administracija. Sa tim zahtevima došli su velikoposednici, bankari i drugi kapitalisti, organizovani u udruženja (kod nas „Njiva“), i njihova akcija je negde imala i uspeha, na pr. u Poljskoj. Privatna inicijativa može odista da bude vrlo korisna, naročito kad

ona nesebično pomaže akciju države, kao što je slučaj u Nemačkoj sa Siedlungsgesellschaften. Ali u zaostalim državama uvek postoji opasnost da se privatna inicijativa pretvori u pljačku i isisavanje neukih seljaka gladnih zemlje, koji veruju u zemlju a ne znaju da zemlja kupljena na dug znači dvostruko ropstvo. U takvim prilikama, državna vlast se pojavljuje ne samo kao zaštitnik socialno i ekonomski slabih, već kao regulator društvenih odnosa, kao vođ i vaspitač neprosvećenih masa, kao propagator poljoprivredne tehnike, kreditor i čak organizator. U krajevima gde je veliki posed pritiskivao tri četvrtine zemlje, država ima ne samo pravo nego i dužnost da ukloni velikoposednike, i zemlju izdela zemljoradnicima, mesnim ili doseljenim. To zahtevaju osim socialnih i njeni politički i nacionalni interesi. Da bi se dopustila igra slobodne utakmice, moraju se najpre ukloniti nepravde koje su se vekovima gomilale, a te nepravde su u srednjoj, jugoistočnoj i istočnoj Evropi toliko vapajuće da nikakva odmazda prema latifundistima ne bi bila odviše teška.

Ovo ne znači da se ne može kritikovati način na koji je dodeljivanje zemlje i kolonizovanje izvršeno. Naročito se mora istaći da za sprovođenje toga posla nije bilo nikakvih pripremnih radova: statistika, geografskih i etnografskih studija. Nije se vodilo računa o tome koji se ljudi šalju u koje krajeve, kako s obzirom na klimu, tako na profesionalnu tradiciju i na način rada. Prilagođavanje ljudi se vrši vrlo teško i vrlo sporo: zato ga mora pomoći pravilan izbor i upućivanje na pravo mesto. Hercegovačke i crnogorske kolonije u Metohiji i na Kosovu su uspele; u Bačkoj i Banatu – nisu. Optanti iz Mađarske i Bačvani su stradali u Južnoj Srbiji (Nova Batanja!); Nišavci i Moravci su oko Đevđelije na pr. postigli čudesne uspehe. Hrvati Zagorci su prenaseljeni, ali ni za živu glavu neće da idu dalje od Srema. Dalmatinci i Ličani su bolji trgovci nego ratari. Među Hercegovcima moraju se razlikovati „gospari“ iz Neretve od „serdara“ iz Nevesinja. I t. d. Dodeljivanje zemlje jeste najteži posao geografa, agronoma, ekonomista i sociologa. A vršili su ga redovno nestručni ljudi; čak koji su se hvalili svojim „primitivnim metodima“. U odbranu nestručnih mora se reći da su oni, kad ih nije zahvatila korupcija, rešavali pitanja radikalno, u samom početku revolucionarno, naročito Srbijanci, kojima je veliki posed nesimpatičan a feudalni odnos odvratn.1

3. Ekonomski prigovor. Najozbiljniji prigovori tiču se ekonomskih rezultata. Upućene su dve kritike: 1) smanjiće se proizvodnja; 2) uništiće se postojeća poljoprivredna industrija. To nisu rekli samo zainteresovani velikoposednici, već i neki predstavnici ekonomske nauke. Ostavljamo na stranu staru diskusiju o preimućstvima velikog odnosno malog gazdinstva. Svima tim argumentima, sada, povodom naglog cepanja velikih poseda, dodati su neki novi: zemlja je došla u ruke ili stočarima, koji se nikad nisu bavili zemljoradnjom, ili ljudima iz zaostalih krajeva, koji znaju samo za primitivne metode obrađivanja; razorena su organizovana i moderno uređena preduzeća, a mesto njih su došla sitna, bedna, seljačka domaćinstva, oskudna u svemu; napušteni su veliki melioracioni radovi (kanali, nasipi, pumpe), kao i redovno i obilno đubrenje; zapuštene su mnoge kulturne zemlje, te su se ponovo pretvorile u ritove i baruštine. Kao rezultat svega toga, kritičari predviđaju pad proizvodnje. Uslovi pod kojima se izvršilo cepanje poseda i dodeljivanje zemlje opravdali bi ove kritike i ova očekivanja. Ali je zanimljivo da se ona nisu svuda ostvarila. Negde je proizvodnja po hektaru porasla, a skoro svuda je uspela da se održi na visini predratne proizvodnje.

U Vojvodini, gde su velika gazdinstva bila najbolje organizovana, proizvodnja je posle agrarne reforme odista opala.*) Ali se nije ispunilo drugo proročanstvo kritičara: industrijske biljke i dalje su gajene, i to ne

samo u istoj, već u mnogo većoj meri. Konoplja, šećerna repa, hmelj, – sve je to mali ratar, postaknut dobrom cenom, radio neumorno, i čak je proizvodnju toliko uvećao, da je svima tim artiklima strahovito oborio cene. – U Hrvatskoj i Slavoniji, gde je cepanje poseda bilo nemilosrdno, proizvodnja se ne samo nije smanjila, već se uvećala posle rasparčavanja spahiluka: 1921 obrađeno je za 20.714 jutara više zemlje nego u najnormalnijoj 1910 godini, a za 108.058 jutara više nego 1919, kad su velikoposednici držali preko 80% obradive zemlje u svojim rukama. Prinos cerealija iznosio je 1910 god. 4,02 kvintala, 1919 god. 3,60 q, a 1921 – 5,44 q. – U južnim krajevima se proizvodnja nesrazmerno povećala, jer su tamo ogromne površine ostajale neobrađene ili su orane neobično plitko. Od Ristovca do Đevđelije pružale su se pre rata nepregledne ledine: danas se tu jedva može videti neurađeno parče zemlje.

Što se tiče poljoprivredne industrije, istina je da su umrli mnogi veliki mlinovi u Vojvodini, ali tome nije uzrok mali seljački posed, već trgovinska politika, koja je pomagala izvoz žita u mesto izvoza brašna. Fabrike šećera su uvek imale repe više nego što su mogle da obrade, i ako je profesorski zbor gospodarsko-šumarskog fakulteta u Zagrebu predvideo obrnuto u poznatoj svojoj spomenici Agrarna reforma u Hrvatskoj, Slavoniji i Vojvodini, (Zagreb, 1923). Srednji i mali posedi pokazali su se kao sposobniji da proizvode šećernu repu nego veliki, koji su pre rata imali u glavnom monopol toga posla: 1913 godine proizvedeno je svega 6000 vagona šećera, a 1924 dva puta toliko: 12.000 vagona, a od toga su za sve fabrike veći deo repe dali mali i srednji ratari. Isto važi za industriju kudelje, čiju su propast naučnici takođe predviđali: ne samo naša industrija nije propala usled cepanja velikih poseda, već smo izvezli 1920 godine 505 vagona, 1921 – 1120 vagona, a poslednje godine izvoz je dostigao 2000 vagona! Mora se ipak istaći da su ovakve vrline u proizvodnji pokazali domaći mali posednici, agrarni interesenti ili ne, dok su kolonisti odista bili nesposobni za teže kulture. Tome nije kriv samo obim poseda, već oskudica tradicije i navike, i još više: nemanje stoke i kapitala. Ipak, u svima pokrajinama, agrarna reforma i deljenje zemlje povećali su obrađenu i zasejanu površinu. To je naročito primetno za Bosnu i Hercegovinu i za Južnu Srbiju.

4. Kritika metoda. Izvesne kritike moraju se ipak formulisati, ali se one odnose ne na samo načelo cepanja velikih poseda, već na način kako se to radilo i na mere koje su posle toga preduzete ili, još češće, nisu preduzete.

1. Deljenje velikih poseda vršeno je brzo, naglo. U onim prilikama revolucionarnog vrenja drukčije nije ni moglo biti. Ali se nesumnjivo onda preteralo u tome što se imao u očima socialni momenat, a ne i ekonomski. I posle prve žurbe, socialni momenat je bio pretežan, bar kao izgovor: u stvari se zemlja delila po političkim, partiskim i u najboljem slučaju nacionalnim merilima. O sposobnosti interesenata da rade i da stvore jake ekonomske jedinice nije se nigde vodilo računa. Zato bi prva ispravka morala biti stručna obuka novih šefova gazdinstva, naročito u naprednijim krajevima, gde se teoriske pouke mogu odmah privesti u delo.

2. Razbijanjem velikih poseda, na Severu su iščezle mnoge agronomski korisne ustanove (na Jugu ih nikad nije bilo). Kad su već ostavljeni neki veliki posedi, treba ih naterati da se pretvore u ugledna dobra, ili takva stvoriti u sred mora malih seljačkih gazdinstava. Bez toga, dodeljivanje super-maksimuma se ne može opravdati. Saradnja između velikih i malih gazdinstava se takođe mora vaspоставiti, inače opet veliki posed nema opravdanja.

3. Pitanje uvođenja u svojinu je kapitalno za agrarne interesente. Sve dok se ne osete na svome, oni neće moći dati najbolji svoj napor. Deset godina je prošlo. Premeštanja i dizanja sa poseda je bilo suviše: nesigurnost koči rad. Otkup ne može biti veliki, jer je kriza zahvatila celu poljoprivredu. Kod nas, on teško može preći 2000 din. po jutru, i to uz velike olakšice za plaćanje: u naturi bolje nego u novcu. Pao je predlog da se fond za otkup dobrovoljačke zemlje i za kreditiranje ostalih interesenata stvori jednim progresivnim imovinskim porezom, koji bi najviše pogodio velikoposednike: možda bi se pred takvom perspektivom odrekli svojih potraživanja, samo da ne plaćaju tako velike poreze. Naša agrarna reforma je počela herojski; ona se ne može drukčije ni završiti.

4. Manastirska i crkvena imanja predstavljaju čist manjak u našoj ekonomiji. Na njih se ne mogu primeniti ni oni argumenti u korist velikih gazdinstava na severu. To u opšte nisu nikakva gazdinstva: zemlja se ispošćuje nerazumnim i nehatnim sistemom napolice i zakupa; proizvodi se raznose i prodaju u bescenje; uprava nije nikakva ili je otvoreno raspikućska. Monaha ima malo, i oni nikad ne rade zemlju, tako da se starešina manastira pretvara u velikoposednika. Ako se bavi privredom, on napušta crkvu; ako se bavi crkvom, on zanemaruje privredu; a najčešće propada oboje.

Manastirska i crkvena imanja su dosadašnjim odredbama stavljena pod udar agrarne reforme kad prelaze maksimum. Radi nekih vakufa i za većinu manastira u Južnoj Srbiji, dovodi se u pitanje i samo ukidanje kmetskih i čifčiskih odnosa. Protiv ovoga poslednjeg rešenja istaknut je specialan karakter manastira kao zadužbina. Ali se kod toga ne može stati, jer bi se sa takvim argumentima mogla dovesti u pitanje čitava agrarna reforma. Najzad, pod udar treba staviti i manastirska imanja u Srbiji.

5. Parcelisanje i dodeljivanje bilo je podložno neprestanim promenama, najviše zato što je taj posao bio poveren jednoj političkoj ustanovi, Ministarstvu, koje je zavisilo od trenutne situacije, od partiskih uticaja, i t. d. U Čehoslovačkoj je ustanovljen poseban Državni Ured za agrarnu reformu, čiji šef se ne menja, i ako nad njegovim radom vrši kontrolu odbor od 12 lica koje imenuje Narodna Skupština. (Sličnu ustanovu je još 1919 predlagao kod nas g. Vitomir Korać.) Takav nezavisan forum bi izvodio posao sa više sistema, vodio bi računa o posebnim prilikama u svakoj pokrajini, koordinisao bi rad svih nadležstava na jednom području, odabirao bi i spremao stručno činovništvo, izradio bi jedan dobar i potpun agrarni zakon.

6. Najzad, započet posao oko dodeljivanja zemlje treba završiti. To važi za sve krajeve. – U Južnoj Srbiji samo 5000 porodica domorodaca dobilo je zemlju, što je svakako neznatno premo broju seljaka bez zemlje ili sa sasvim nedovoljnim posedom. – U Bosni i Hercegovini preko 80.000 težačkih porodica nikako nemaju zemlje ili imaju vrlo malo; od toga 20.000 muslimanskih porodica sasvim su bez zemlje ili imaju ispod 0.2 ha! – U Srbiji, oko 90.000 porodica poseduje 2 ha ili ispod toga. – U Dalmaciji i Hrvatskom Zagorju oskudica u zemlji je još veća.

Ako je dakle cilj agrarno-reformnog posla da stvori za život sposobna seljačka gazdinstva, onda možemo reći da taj posao ni iz daleka nije završen, i pre nego se pređe na pravu agrarnu politiku, – očuvanje i unapređivanje seljačkih gazdinstava, – treba ih stvoriti u većem broju nego što je to do sada kod nas učinjeno.

7. Obrazovanje seljačkih gazdinstava – unutrašnjom kolonizacijom i drugim putevima – mora se shvatiti kao jedno trajno stvaranje (*création continue*, kako je Poenkare rekao za mir.) To nije operacija koja se svršava u jednom istoriskom periodu, već stalan rad decenija i vekova. Posle feudalnih i kapitalističkih poseda, moraju doći na red državna imanja koja se za tu svrhu drže u rezervi; a uporedo sa deljenjem kulturne zemlje mora ići stvaranje takve zemlje: isušivanjem, krčenjem, pošumljivanjem i t. d. Prosto deljenje je jedan parazitski način; treba preći na stvaralački. U našoj zemlji, ponavljamo, neproaktivno tlo iznosi 6,788.877 ha, ili 27.29% ukupne državne površine, nešto više nego sva obrađena površina (6,376.193 ha). Pravi kolonizacioni posao, može se reći, još nije ni počeo, – bar ne u onome smislu u kome je rađen u Nemačkoj, u Sibiru i u Novom Svetu.

Ova pitanja izazvala su kod nas čitavu jednu literaturu. Osim značajnih članaka, od kojih se naročito ističu serija dr. M. Vlajinca u Srpskom Književnom Glasniku za 1921 i dr. Slavka Šećerova u Ekonomistu i Arhivu (docnije skupljeni u knjigu Naša agrarna politika, Beograd, 1930), valja spomenuti brošure ovih pisaca o agrarnoj reformi shvaćenoj u najširem smislu, a najviše o deljenju velikih poseda i kolonizaciji: Ivan J. Galić (Zagreb, 1921), Juraj Demetrović (Zagreb, 1920), Milutin Jakšić (Vel. Kikinda, 2 knj. 1920), J. Jovičić (Zagreb, 1919), Dr. Joca Lalošević (Beograd, 1923), Josip Lenarčić (Ljubljana, 1921), Dr. Edo Marković (Zagreb, 1924), Radoslav Marković (Zagreb, 1921), Ivan Ritig (Zagreb, 1919), A. Teodorov (Aćim Đermanović, Zagreb, 1921), Dragan Turk (Zagreb, 1922), Dr. Oton Frangeš (Zagreb, 1919), Alfone Hribar (Zagreb, 1920).

IV. Očuvanje seljačkih gazdinstava.

Ovaj deo agrarne politike tesno je vezan za sprovođenje agrarne reforme i parcelisanje velikih poseda, zato što je tim putem u svima zemljama stvoren najveći broj slobodnih seljačkih gazdinstava. Ali se on izdvaja iz studije o agrarno-reformnim promenama, u toliko što se moraju čuvati da ne propadnu sva seljačka gazdinstva, kako ona koja su ostala od starine, tako ona koja su nastala agrarnom reformom ili kolonizacijom, kupovinom ili okupacijom u novim predelima, i t. d. Od prvih početaka agrarne politike, t. j. od onoga vremena kada se počela t. zv. zaštita seljaka na Zapadu, očuvanje malog seljačkog gazdinstva postavilo se kao centralni predmet svega staranja o seljacima. Posle oslobođenja seljaka, kad su seoska domaćinstva ispala iz feudalne vezanosti, ova briga je morala biti još veća, naročito u krajevima gde je raspodela zemljišne svojine bila takva da su se obrazovale privredne jedinice koje su mogle da žive.

Ovakve mere nalazimo u nekim zemljama već pre oslobođenja seljaka. Onda su one imale za cilj da spreče oduzimanje zemlje seljacima od strane vlastele (*Bauernlegen*): prenos imanja mogao se vršiti samo sa privolom vlasti, ili se u opšte zabranjivala prodaja seljačkog dobra ne-seljaku, dakle i vlastelinu. Pored ovih ograničenja u prometu zemljišne svojine, postojalo je t. zv. privilegisano nasleđivanje, po kome je seljačko dobro dobijao samo jedan naslednik (*Anerbe* u Nemačkoj), s tim da on ostale sunaslednike isplati po proceni. I jedno i drugo ograničenje bila su ustanovljena u interesu vlastelina, u želji da se porodično dobro sačuva netaknuto kroz stoleća. U nekim krajevima su ova ograničenja bila tako ukorenjena, ne samo kod vlastele već i među seljacima, da nisu iščezla ni posle oslobođenja seljaka: na pr. u badenskom Švarcvaidu, u Tirolu, u Norveškoj, u Češkoj, u Koruškoj, a u nekim nemačkim

državicama ograničenje je važno samo za 2/3 poseda, dok se 1/3 mogla slobodno prodati i izdvajati. Bilo je, najzad, zemlja gde se nije mogao prodavati komad koji ne prelazi određen parcelni minimum.

U većini slučajeva, seljačko oslobođenje donelo je u isto vreme slobodu u prometu zemlje i u nasleđivanju. Ali ta sloboda je imala izvesnih rđavih posledica, koje su naterale zakonodavca da preduzme shodne mere za očuvanje seljačkoga gazdinstva od ova dva zla: 1) od težnje velikog poseda da otkupljuje seljačka mala imanja i potire dejstvo oslobođenja; 2) od težnje finansiskog kapitala da seljačke njive pretvara u lovišta i mesta za zabavu. Nije manja opasnost pretila seljačkom gazdinstvu od samog njegovog sopstvenika: 1) da ga proda u prvoj nezgodi, 2) da zemlju zaduži, 3) da se ravnomernom deobom na naslednike posedi suviše isitne i onesposobe za život. Sve ove pojave su došle kao posledice agrarnog liberalizma: oslavljalivale su seljački stalež i bacale ga u naručja kapitalističkoj eksploataciji. Često su izazivale i nazadovanje same poljoprivredne proizvodnje, u toliko što se sa stvaranjem velikih poseda prelazilo od intenzivnih na ekstenzivne kulture.

1. Ograničenja u prometu zemlje. Otuda čitav niz meda da se ove pojave suzbiju. Tako je u Rumuniji, zakon od 1908 zabranio da jedan čovek može držati više od 4000 ha zakupničke zemlje, – da bi se suzbila spekulacija sa izdavanjem u pazakup seljacima. A u Rusiji je zakonom od 1910 zabranjena kupovina seljačke zemlje preko maksimuma koji je išao od 16 1/2 do 72 desjatine. U Nemačkoj i u Austro-Ugarskoj, prve takve mere došle su tek za vreme rata (zakoni i naredbe od 1915 i 1917 za Austriju, Badensku, Mađarsku i neke pruske pokrajine.) U Austriji se pošlo dalje, pa se bez odobrenja vlasti zabranjivalo otuđivanje ili zakupljivanje preko 5 ha seljačke zemlje. Ali kako su ove zabranile izigravanje, stvoreno je u Austriji 1917 za državu pravo prvokupa nad „srednjim imanjima“. Pošto je i ovo izigravano fiktivnim penjanjem cene, država je sebi rezervisala pravo da otkupljuje po tekućoj ceni. Pa ipak je celo ovo zakonodavstvo dalo minimalne rezultate.

Sličnu zamenu ima ustanova zatvorenih imanja (geschlossene Höfe): kad su najmanja mogu da ishrane jednu porodicu od pet duša, a najveća su četiri puta tolika. Ona se mogu otuđivati samo kao celine, ili, kao u Saksonskoj, tako da 2/3 ostanu zajedno. Da bi se sačuvala gazdinstva stvorena zakonskom parcelacijom velikih poseda, predviđeno je da se ona ne mogu otuđiti za jedan izvestan broj godina. To je u raznim zemljama učinjeno na različite načine. U Engleskoj je, zakonom od 1907, naređeno da se na osnovu toga zakona stvoreni small holdings ne smeju deliti. U Rumuniji se, posle zakona od 1908 ne smeju cepati ispod 5 ha naseljenički posedi stvoreni pomoću javnog kredita.

Najinteresantnija je ustanova rentnih dobara u Nemačkoj. Da ne bi kolonisti odmah otuđivali dobiveno zemljište, njihovo uvođenje u svojinu izvedeno je ovako: Otkup za dobivenu zemlju naseljenik će plaćati u obliku čvrste rente u zrnju, koja ima da se daje kroz 60 godina u novcu po dnevnoj vrednosti zrna. Ovaj ugovor se ne može raskinuti bez uzajamnog pristanka oba ugovorača, t. j. naseljenika i Rentne Banke, odnosno Kolonizacione Komisije u Poznanju. Sve dok plaća rentu, naseljenik ne može da otuđi dobro, ili bar ne bez pristanka Rentne Banke. Ako želi, on se može brže oduživati plaćajući veće iznose, no ipak ne pre 10 godina, i to sa privolom Rentne Banke. Ova pak njemu ne može otkazati pre roka. Amortizacione rente plaćaju se sa državnim porezom, i za slučaj neplaćanja postupa se kao za naplatu poreze: vrši se naplata silom. Da bi im se plaćanje olakšalo, dozvoljeno je, zakonom od 8. maja 1916, da se za prve tri godine ne polaže ništa. Ova ustanova dala je u Pruskoj odličnih rezultata, i zato je našla primene u

Engleskoj, Danskoj i drugim zemljama: stvorena su dobra koja se otplaćuju putem rente za 50 ili 60 godina, a ne mogu se dotle ni deliti ni razmeniti.

2. Porodični minimum. Još veći značaj ima ustanova porodičnog ili ličnog zemljišnog minimuma, koji se ne može prodati iz slobodne ruke ni za dug. Ova ustanova prvi put se pojavila u Americi, oko 1840, i to u državi Teksas. Ni jednom porodičnom starešini ne može se prodati zemljište od 50 eker (oko 20 ha) i kuća, nameštaj, posuđe od 200 dolara, alati do 50 dolara, 5 krava, par volova ili jedan konj za rad, 20 svinja i namirnice za godinu dana. To se zove homestead (homsted). Neke države su posle Teksasa uvele istu ustanovu, a 1862 donet je jedan opšti zakon o homestead-y, za celu Uniju, sa sasvim drugim ciljem: svakome ko je želeo da se naseli na neobrađenoj državnoj zemlji davano je jevtino ili besplatno od 80 do 160 eker (32–65 ha), nad kojima on posle 5 godina postaje punopravnim sopstvenikom, ali i pre toga može taj posed zadužiti u produktivne svrhe.

Kad je u Evropi 80-tih godina nastala poljoprivredna kriza, te su seljaci u masama propadali, vršena je velika propaganda u korist zaštite porodičnog minimuma, a za stvaranje onoga što su Nemci nazvali Heimstätte, a Francuzi bien de famille insaisissable, i što je kod nas poznato pod imenom okućje, domaja, naglavica, i t. d.

U Nemačkoj je posle rata, 10. maja 1920, donesen za celu državu zakon (Reichsheimstättengesetz), koji Rajhu, oblastima i opštinama daje mogućnost da stvaraju male posede za porodičnu eksploataciju, u poljoprivredne i povrtarske svrhe. Oni se ne mogu ni deliti ni otuđivati, ni opteretiti bez odobrenja onoga tela koje ih je stvorilo. I u nasleđe se mogu prenositi samo kao takva. Ovaj zakon je ostao skoro potpuno neprimenjen.

U Austriji i Nemačkoj, praktikovana je posle rata jedna zanimljiva ustanova: obnavljanje seljačkih gazdinstava, t. j. vraćanje u posed seljaka onih zemalja koje su oni iz budi kojih razloga ispustili iz svojih ruku (Wiederbesiedlung). Da bi ga obezbedili od ponovnog gubitka, austrijski zakon od 31. maja 1919 predviđa da se dotičan komad zemlje sa 50 godina ne može prodati bez odobrenja agrarnih vlasti.

3. Regulisanje nasleđa. Pomenuli smo već pruski zakon „zatvorenim imanjima“ od 1874, koji naređuje da se kod suda vodi registar ne po parcelama, već po celim imanjima (Höferolle), i da se ova mogu nasleđivati bez testamenta samo kao celine. Ali takvo unošenje u registar nije obavezno; ono je fakultativno: to je, dakle, preporuka a ne naredba vlasti kako treba postupati. Osim u nekoliko pruskih država i dve-tri druge, ovaj sistem nije imao primene. Za rentna dobra nastala iz kolonizacije Pruska je kasnije (1896) usvojila drugi sistem: obavezno povlašćeno nasleđivanje, a nešto slično uvela je pre toga i bivša Austrija (1889). Ovde su to usvojile samo one provincije gde je već postojao običaj nepodeljenog prenošenja u nasleđe. U opšte su ovi propisi imali slabog uspeha. U krajevima gde je stanovništvo naviklo od starine da posed deli, ništa ga nije moglo naterati da čini drukčije. U krajevima pak, gde se imanje ni po običaju nije delilo, otac bi već za svoga života predao imanje jednome od sinova (Gutsübergabe), dok bi sebi rezervisao „izdržavanje“. Nepodeljeno nasleđe imalo je, zatim, više uspeha u zaostalim krajevima Tirola, Galicije i Bukovine, dok o tome nije moglo biti reči u kulturnoj Dalmaciji, Primorju i Kranjskoj.

U Francuskoj, više vole da ograniče porod na jedno ili dvoje dece, nego da povlaste jednog naslednika a ostale liše i oteraju od kuće. U Engleskoj, ova ustanova je nadživela sve reforme, i možda je ona jedan od

uzroka što su Englezi prodrli u svet sa svojom emigracijom, i što su njihove žene prve ušle u industriski i javni život: glavni naslednik bi ostao na imanju, a ostali bi, sa nešto novca, otišli u kolonije ili u grad.

Teško je reći šta je bolje: Nemačka i Engleska su u masama proletarizovale svoje seljaštvo, ali su razvile industriju i kolonijalni posed. Francuska je sačuvala svoje seljaštvo, ali je na drugim oblastima stacionirala. Opasno bi, u ostalom, bilo dati ovoj ustanovi odveć veliki značaj, i njome hteti objasniti sve pojave u životu jednoga naroda. Ali pri ocenjivanju raznih fenomena i nju ne treba gubiti iz vida kao jedan od faktora.

4. Dejstvo ovih ograničenja. Ona vrlo rđavo utiču na kreditnu sposobnost seljaka. Naročito mu ona vezuju ruke za dugoročno hipotekarno zaduženje, koje poljoprivredniku najbolje odgovara, i upućuju ga u glavnom na skup lični kredit. Mi ćemo o tome više govoriti povodom poljoprivrednog kredita. Ovde napominjemo da ograničenja u prometu zemlje i u nasleđivanju daju izvesnih rezultata samo onde gde preovlađuje naturalna privreda, gde su potrebe za kreditom minimalne, dok se pokazala kao smetnja progresu u gusto naseljenim oblastima sa pretežno novčanom privredom. Ona su, zatim, opravdana za nova gazdinstva, stvorena kolonizacijom, i to privremeno, dok se vlasnici ne priuče gospodarenju, naročito ako su to stočari, koji slabo poznaju ratarski rad, ili poljoprivredni radnici, koji ne umeju upravljati. Najzad, te mere odgovaraju zaostalom i neprosvećenom seljaštvu, dok su one nepotrebne švajcarskim, danskim ili kod nas slovenačkim seljacima, koji su prosvećeni i organizovani.

5. U našoj zemlji, u ovome pogledu, dolaze u obzir tri stvari: 1) propisi o nasleđivanju, 2) cepanje zadruga, i 3) okučje ili domaja.

1. U svima pokrajinama osim Srbije, nasleđivanje se vrši u glavnom po načelima Napoleonovog zakonika, t. j. podjednako za sve članove, dok se u Crnoj Gori nasleđuje po narodnim običajima. U Srbiji, posle građanskog zakonika od 1844 (izmenjen 1864), nasleđuju samo muška deca i njihovo muško potomstvo, a ženska dobijaju samo izdržavanje i udomljenje. Testator može testamentom da izjednači muške i ženske. No seljaci se retko služe testamentom. Sada se vodi velika diskusija o tome da li ovo ograničenje treba i u Srbiji ukloniti. Neki predlažu, naprotiv, da se svuda uvede ustanova glavnog naslednika, kako bi se cepanje poseda zaustavilo.

2. Zadruga je kod Južnih Slovena ostala normalan oblik seljačkog poseda sve do najnovijeg vremena. Čak ni liberalizam, koji je zavladao posle oslobođenja Srbije i posle agrarne reforme od 1848, nije uspeo da uništi ovu ustanovu. Ali ona je ipak postepeno iščezavala, naročito u kulturnijim krajevima (Primorje, Slavonija, Slovenija, Vojvodina). Zakon od 1889 pokušao je da zaustavi cepanje u Hrvatskoj i Slavoniji time što je odredio nedeljiv minimum. Ali zato se cepanje vršilo tajno: inokosna porodica je sve više postajala pravilo, a velika zadruga izuzetak. – U Bosni i Hercegovini, zadruga su još uvek pretežan oblik, ma da nema nikakvog zakona koji bi branio njihovo rasturanje. – U Srbiji ima dosta zadruga, ali najveći broj nemaju više od 10 članova. Sa preko 30 članova bilo je 1905 svega 176 zadruga. Posle rata, njihovo raspadanje se još više ubrzalo, i teško će se moći zaustaviti.

3. Sasvim nezavisno od američkog homestead-a i evropskih projekata i pokušaja, u Srbiji se osetila potreba, posle oslobođenja od Turaka, da se, na prelazu u novčanu privredu, sačuva seljačko porodično gazdinstvo. Čak pre američkog zakona od 1839, knez Miloš je ukazom od 29. maja 1836 naredio da niko ne može da zadužuje jedan minimum poseda, i to u gradovima, kuću, a u selima kuću, okućnicu, dva vola i kravu, „da bi takvim načinom bespomoćne žene i deca, po upropastenu svega imenija krov barem nad glavom imali. Docije je u građanski sudski postupak ušla čuvena tačka 4. § 471, koja izuzima od popisa za privatna dugovanja, pored mnogih pokretnih dobara, još i dva dana potkućnice i pet dana oraće zemlje na poresku glavu. Ovi propisi su se tokom vremena menjali (1873 i 1898), i dobijali su sve više agrarni karakter, t. j. odnosili su se samo na „zemljodelce“. Štitili su imanje od popisa za privatna dugovanja, ali ne i od obaveza koje izvire iz zločina, prestupa namerno učinjenog ili istupa učinjena iz koristoljublja, kao ni za državne i opštinske poreze i druge javne dažbine. Zakoni o neposrednom porezu (1899 i 1907) zaštitili su i od poreskog dugovanja kuću i plac od 20 ara zemlje i jedan par tegleće stoke. Ova zaštita ostala je i u novom zakonu o neposrednim porezima (1928), i dodato je još: „jedna kola i jedan plug“, dok ima druge pokretne ili nepokretne imovine, iz koje se porez može naplatiti. Ova odredba sada važi za celu Jugoslaviju.

U zakon o budžetskim dvanaestinama za juli-septembar 1923 ušla je odredba (čl. 43), koja ovlašćuje ministarski savet da ove odredbe § 471 može proširiti i na ostale pokrajine: to ni do danas nije učinjeno. Ali, nezavisno od ovoga, u zakonu o kmetskim selištima i beglucima (17. maja 1928), propisana je „najmanja površina“ u Bosni i Hercegovini za bivša kmetska selišta i stečene begluke, a fakultativno i za druge težačke posede. – Za Hrvatsku i Slavoniju slična ustanova nepokretnog poseda postoji u zakonu o zadrugama (1889), ali ona vredi samo za zadruge od najviše 6 duša, i za različite krajeve zaštićeni minimum se kreće od 3 do 8 jutara. Ovaj minimum zadružnog zemljišta može se prodati u celini, sa odobrenjem „kotarske oblasti“, ali se ne može krnjiti, osim docije (1903) unetog izuzetka za namirenje poreza i drugih javnih dažbina. Opteretiti se može samo hipotekarnim zajmovima, koji se vraćaju u obliku anuiteta, – no samo do iznosa polovine godišnjeg čistog prihoda, ili ako glavnica ne nadmašuje desetostruki čisti prihod, – a osim za porez, može se popisati i za naplatu kazni i realnih tereta koje je preuzela zadruga.

Kao što se vidi, propisi o okućju prilično su komplikovani, naročito u Hrvatskoj. Izuzetaka je toliko da seljak stvarno nije zaštićen, a kreditori ipak nisu sigurni da će moći uterati svoje potraživanje: zato su kamate pod kojima seljaci dobijaju kredit tako visoke. Ni u Srbiji, ni u drugim pokrajinama, ovi propisi nisu sprečili siromašenje seljaka, jer oni koji hoće da prodadu uvek nađu načina da izgraju zakon, a uslovi kreditiranja su za sve vrlo teški: stalno postoji bojazan da će se dužnici zakloniti uza busije okućja. Zato se za zaštitu i očuvanje seljačkog porodičnog gazdinstva moraju tražiti druga, pogodnija i savremenija sredstva.

ODELJAK III.

SUŠTINA SELJAČKOG PORODIČNOG GAZDINSTVA

U toku istorije, seljačko porodično gazdinstvo bez prekida se bori za svoj opstanak: izdvaja se iz primitivnog komunizma, da bi docnije utonulo u feudalni ili kapitalistički veliki posed; učvršćuje se u krilu buržoaskog društva, a već mu preta da ga proguta zadružna i kolektivna zajednica. Nikako ne može da se učvrsti jedan oblik poljoprivredne ekonomije, za koji bi se moglo reći da je najbolji: koji u isto vreme zadovoljava privredno-tehničke i socialno-kulturne zahteve napretka.

I. Misterija seljačkog gazdinstva.

Da ne postoji protivrečnost između privredno-tehničkog i socialno-kulturnog napretka? Neki pisci su tako pokušali da reše problem. Malo seljačko gazdinstvo, kažu oni, inferiorno je u jednom, ali je superiorno u drugom pogledu: rđav proizvođač za pijacu, ono je odlično kao sredstvo za održavanje seljačkog staleža i društvenog mira. Ne može da izdrži kalkulaciju, daje slabu ili nikakvu rentu, a u nekim kulturama, koje više odgovaraju velikom gazdinstvu, redovno svršava godinu sa računskim deficitom. Pa ipak, uprkos svojoj nerentabilnosti i neracionalnosti, ono uspeva da se održi: šta više, množi se, na iznenađenje svih koji su mu proricali smrt. Ono prkosi mnogim ekonomskim zakonima: zakonu zemljišne rente, zakonu o nesrazmernom uvećanju prinosa, fon Tinenovim krugovima, zakonu o određivanju cena zemljištu, mehanizaciji, i t. d. Ali ono je, vele, superiorno u socialnom pogledu. Zašto? Jesu li možda seljaci najviše poštovani? Ne, pošto reč seljak označava čoveka izvan kulture, prosta, sirova, neuka, poslednjeg u hierarhiji ljudskoga društva. Da nije njihov posao najlakši ili njihov život najprijatniji? Sasvim obrnuto! To je najteže robovanje koje se može zamisliti: napor bez mere, rad na sreću, život izolovan, večit strah od čudljive prirode, smrtnost strahovita. Više od svake romantike sela i poezije poljskog života, govori činjenica da se sa zemlje stalno beži i da se njoj nikad ne vraća. Pa ipak, seljačko gazdinstvo ne iščezava kao ekonomska kategorija, niti seljaštvo kao socialna. Kako se to može objasniti?

U čemu je misterija seljačkog gazdinstva i seljaštva? – Ako je kriza za privredu ono što je bolest za organizam, onda je tačno da je radno gazdinstvo otpornije od kapitalističkog, jer za vreme poljoprivredne krize – bilo da je u pitanju kredit ili unovčavanje – ono bolje izdržava. I to važi za obadve vrste seljačkih gazdinstava: za primitivno, koje se steže, lako ograničava svoje potrebe, jer ih nema mnogo; za moderno, koje onda više zapne i ograniči se na najnužnije, a nema da plaća radnu snagu. (Jedino velike kamate mogu da ga udave, ako mu ne pritekne u pomoć jevtin kredit.) U teškim prilikama, seljačko gazdinstvo se uvuče u sebe, dok prođe oluja. Ono to može, jer njegov glavni predmet nije proizvodnja za pijacu ni glavni cilj – profit. Čak i na najvišem stupnju – koji je dostiglo u Danskoj, Holandiji i Švajcarskoj – ono ne prestaje da ima za predmet: ishranu porodice; za cilj: lakši rad i bolji život; a kao glavnu brigu: dobru godinu. Na nižem, srednjem i višem stupnju, održanje porodice jeste jedino važno. Tu gazdinstvo u opšte nije nikakvo preduzeće, već samo ekonomski vid seljakove porodice.

Ono je upravo sastavni deo porodice. Kada, na veliki Praznik (Badnji Dan, Božić ili Uskrs, kako u kome kraju), dele česnicu sa novčićem (parom), seljaci pored svih članova porodice odvajaju po jedan komadić za zemlju i za stoku. Seljak, zemlja i stoka, – to su upravo članovi jedne porodice, pre nego elementi jednog preduzeća. Muž je Seljak, ona stara i večito sveža figura, nagnuta nad grudom, koju oploduje

svojim trudom, svojom brigom i svojom ljubavlju. Žena je Zemlja, predmet napora, pažnje i marljivosti seljakove. Prudon, – sa svojim retkim osećanjem za ekonomsku stvarnost seljačkih i sitno-buržoaskih sredina, – kaže: „seljaci su vezani za zemlju zakonskim brakom“. Više pesnik, istoričar Mišle kaže: „zemlja je njihova ljubavnica“. Čeljad, to je Stoka, životinje koje porađa i gaji seljak, sa kojima boluje i umire. „Hajd, sine!“ kaže on volu ili konju, i to u njegovim ustima nije prazna reč. Porodični odnos, dakle, odnos instinktivan, prirodan, koji se tokom cele istorije vaspostavlja. Seljak traži zemlju, žudi za njom kao Orfej za Euridikom, nalazi je i gubi u toku vekova, da je opet nađe i spoji sa njom u zakonitom i individualnom braku. U zakonitom, jer je tako najsigurniji da mu je ne mogu oteti. U individualnom, jer hoće da je ima potpuno i bez ograničenja.

Da ovde imamo posla sa jednom elementarnom strašću, dokazi su mnogobrojni: seljak neumorno radi svoj i gori od požude za komadom u tuđim rukama, preplaćuje ludo parcele, krvavi se i gubi glavu na međama. Kod romanskih naroda, taj partikularizam i individualizam je jači; kod germanskih i slovenskih on je, reklo bi se, nešto slabiji, ili se bar manifestuje grupno: ređe se kaže „moje“, češće „naše“. Ali i ti narodi prolaze kroz individualizam: cepaju se krvne zadruge, ruši se „mir“, dele se sinovi posle očeve smrti.

Seljak ima urođenu strast zemlje, svoje zemlje, i da bi nju dobio ili sačuvao gotov je na sve ustupke i na najveće žetve. To su dobro uočili svi inteligentni upravljači, državnici, vojskovođe i političari: iskorišćavali su tu seljakovu slabost. Kad god je jedna država bila u krizi, upravljači su se obratili seljacima. Kao mamac su ispred njih stavili ženku-zemlju, svojinu nad njom. To sredstvo nikad nije omanulo: seljaci su, da bi došli do zemlje ili da bi je sačuvali, uvek izvukli kola iz blata. Svi veliki reformatori pokretali su agrarno pitanje, tražeći da se vaspostavi bračna veza između seljaka i zemlje. Ali, sve do 18. veka, to je bilo izolovano, povremeno, vezano za slučaj uviđavnog vladara i dalekovidnog državnika. Čitave klase od toga saznanja nisu dolazile. Tek buržoazija, – najinteligentnija klasa koja je ikad upravljala svetom, – razumela je svu važnost prirodnog nagona seljakovog, i stavila ga je u pokret. Uspela je da seljaci stanu raditi kako nikad nisu: da proizvode sirovine i da daju ljude, a s druge strane da kupuju fabrikate i uzimaju novac sa najvećim kamatama. Odista: niko ne prodaje jevtinije, ne kupuje skuplje i ne plaća bolje nego seljak-domaćin, mali sopstvenik; „svoj gazda“ i svačiji sluga. I niko nije mirniji podanik, lojalniji građanin, bolji vojnici, revnosniji patriota.

To je slobodna svojina načinila od onih seljaka za koje Stolipin reče u sred Dume jednom poslaniku što je protestovao za nekoga mužika: „Vi ne znate za koga se zauzimate: to su poludele životinje, koje možete obuzdati samo strahom. Ako im date slobodu, pokaće ceo svet: mene, vas, i sve one što nose kaput!“ Tako je mislio o seljacima reformator Stolipin, otac agrarne reforme u Rusiji. A kako su o njima mislili pomješčici, spahije, age, begovi, bojeri, čitluk-sajbije, i sva plemenita i viteška gospoda iz Srednjeg i Novog Veka, – to znamo iz istorije seljačkih buna: za jednu plemićku glavu skidalo se 10 i 20.000 seljačkih.

I evo gde te brutalne, životinjske, apatične, anarhične, ropske i rušilačke, lenje i gnevne seljačke mase postadoše tihe, blage, konstruktivne, vredne i ljubazne, – samo zato što je zadovoljena njihova glad zemlje, što su se najzad venčali sa zemljom. To je razumela buržoazija, i ona je taj brak sprovela u toku 19. veka, kad je sama bila u najboljoj snazi, pri potpunoj lucidnosti mozga. Zacelo, ona je to učinila u

svome interesu: trebalo joj je hrane za njene gradove, sirovina za njenu industriju, vojnika i poreskih plata za njenu državu, potrošača za preduzeća, dužnika za njene banke.

Kao i svaka strast, glad za zemljom je u velikoj meri jedno slepilo. Samo se time mogu objasniti sve protivrečnosti koje toliko zbunjuju ekonomiste: da seljaci ne računaju ni u šta u svoju radnu snagu, da prodaju ispod cene koštanja, da s tolikom mukom proizvede žito onda kad bi ga mogli kupiti drugde vrlo jevtino, da pešače 10 kilometara da bi sami prodali kantu mleka, da plaćaju lude cene za neznatno parče zemlje, da svaštare onde gde bi se specializacija mnogo više rentirala, da plaćaju kamate skuplje nego ma koji drugi privrednici, da prodaju sve što je najbolje a jedu najgore, i t. d, i t. d. Mnogi ekonomisti, naročito socialisti marksisti, kao slepilo su i objašnjavali sve ove pojave. Međutim, to slepo seljačko gazdinstvo ne samo da nije propadalo u čeljustima racionalnog kapitalističkog sistema, nego se je sve više razvijalo.

II. Nauka o seljačkoj privredi.

Je li, možda, narodna ekonomija lažna nauka? Ne, ali su njeni zakoni o renti, o srazmernom i nesrazmernom prinosu, o najamnici, o cenama i t. d., pravljeni s obzirom na ekonomiju sa plaćenom radnom snagom, a ne na porodično seljačko gazdinstvo bez najamnika. Otuda su nikli nesporazumi i mnogi pogrešni zaključci. Trebalo se okrenuti na drugu stranu, i proučavati seljačko radno gazdinstvo, koje ima svoju prirodnu oblast i svoj ekonomski cilj u samoj porodici. Prvi su počeli ove studije ruski ekonomisti. Docije su prihvatili švajcarski, danski, nemački, i drugi. Danas je već u glavnom stvorena nauka o seljačkoj radnoj privredi.

Zanimljiva stvar: i na ovome polju, Šarl Furije javlja se kao preteča. Celu svoju doktorinu on zasniva na iskorišćavanju strasti: zato ne ukida ni svojinu ni nasleđe, niti zavodi jednakost. On propoveda kooperaciju (potrošnju i proizvodnju u zajednici), ali ne u gradovima, već u selima od po 400 porodica. On ukida industrializam velikih gradova i propoveda povratak na zemlju, na rad zemlje, ali ne na velikim posedima, i sa mašinama, ne za proizvodnju žita, već za raznolike i prijatne ručne radove: povrtarstvo, voćarstvo, živinarstvo, pčelarstvo, ribarstvo. Plodovi i cveće igraju u njegovim spisima veliku ulogu. On je protiv hleba; za šećer, voće i povrće: „deca najbolje znaju šta je dobro“, veli on. (Zar sve to ne odgovara modernoj ishrani, koja napušta hleb, a prelazi na sočne, zelene i slatke materije?) Rad treba da bude jedna prijatnost, jedna zabava, jedna strast. A to može biti samo poljoprivredni rad, i to u obliku porodičnog rada, koji odlikuje utrkivanje, česta promena, rad dece pored starih, pesma i šala. Furije nije hvalio samo ideju o porodičnom gazdinstvu, on je rekao i samu reč: njegovo glavno delo zove se Poljoprivredna porodična zajednica. Zato njega smatraju svojim pretečom ne samo zadrugari, već i pobornici gradova-vrtova (cités-jardins, garden-cities), dečjih vrtova, i t. d.

U isto vreme kad i Furije, slične ideje zastupao je Švajcarac Sismondu. On propoveda „parcelizam“, sitnjenje poseda ne samo u poljoprivredi, nego i u industriji, jer se samo tako mogu udružiti rad i svojina. U poljoprivredi, to znači umnožavanje seljaka sopstvenika: „Ja želim da varoška kao i poljska radinost bude podeljena između velikog broja nezavisnih radionica, a ne skupljena pod rukom jednoga gospodara koji zapoveda stotinama ili hiljadama radnika.“

Ranije se mislilo da je kapitalistički oblik ekonomije jedino mogućan, i da će on zavladatai svuda u poljoprivredi, kao što je zavladao u industriji. Ali su B. D. Bruckus i njegovi sledbenici još pre rata, skrenuli pažnju na to da veliki deo poljoprivrednih artikala dolazi iz porodično-privredne zemljoradnje. U toku rata i posle rata, porodični karakter poljoprivrede još se pojačao obilnim sprovođenjem agrarne reforme i deljenjem zemlje, naročito u Srednjoj i Istočnoj Evropi. I na Zapadu, u većini zemalja, gazdinstva ispod 10,15 i 20 ha čine ogromnu većinu. Ovo ne isključuje postojanje kapitalističkih gazdinstava: oba oblika stoje jedan pored drugog, takmiče se i sukobljavaju, tako da je donasnja privredna struktura njihova rezultanta. Osobnosti porodične poljoprivrede pokazuju se na ovim ekonomskim fenomenima: 1) zemljišna renta; 2) cena zemljišta; 3) interesna stopa; 4) prodajne cene za sirovine i hranu; 5) privredne krize. Ruski pisci su posmatrali kako reagira seljačko porodično gazdinstvo u svima ovim slučajevima, i tako su stvorili osnove za jednu nauku o beznajamnoj, radnoj poljoprivredi, koja će se sve više razvijati. Osim Bruckusa, na tome su radili i ovi ruski pisci: A. Čelincev, N. Makarov, A. Čajanov, i drugi.

„Trudovoe hazjajstvo“, – ekonomska jedinica koja počiva na radu članova porodice, – igra veliku ulogu u novijoj ekonomskoj literaturi Rusije. Ruski nacionalni ekonomski rade na tome polju već 20 godina: iskorišćuju obilan statistički material koji su skupila Zemstva. Tako je bila omogućena jedna više ili manje potpuna teorija seljačke privrede. Suština ove privrede je u tome, što za nju kapitalistički element (profit) nije glavno; što radnička najamnica nije u njoj važna kategorija, ili je uopšte nema; što teži boljem zadovoljenju ličnih potreba i lakšem radu, jednom reči, traži ne veću rentu, nego viši stepen života i što veći bruto prinos. Prvi je izišao iz evropskog šablona A. T. Fortunatov. On je opazio osobnosti ruske poljoprivrede. Već pre rata, sve do 1916 godine, 90% obrađene površine držali su seljaci sa svojim porodicama, dok su samo 3–5% gazdinstava upotrebljavala najamnu radnu snagu. (Drugo je pitanje što su seljaci morali vlasteli plaćati velike zakupnine, i t. d.).

V. Kosinski je primetio osobinu seljačkih gazdinstava da plaćaju mnogo veće zakupnine nego što bi iznosila kapitalizirana renta, što se objašnjava obiljem radne snage; i drugu osobinu, da se parcelirana imanja prodaju nesrazmerno skuplje nego veliki kompleksi. Istim pitanjima zabavio se i socialist prof. Petar P. Maslov. Jače je istakao ove osobine seljačkog gazdinstva petrogradski profesor Bruckus. On je opazio i težnju za većim bruto prinosom: onde gde bi kapitalističko gazdinstvo umrlo, jer nema rente ili čak ima štete, seljačko živi. Bruckus je iste pojave posmatrao na primerima iz Zapadne Evrope, naročito po podacima švajcarskog Seljačkog Sekretarijata prof. E. Laura, kao i po podacima iz Danske, Belgije, Francuske i Nemačke. 1912 godine, pojavila se knjiga prof. A. Čelinceva o „poljoprivrednim reonima Rusije“, i knjiga prof. Čajanova o „seljačkoj porodici“, i druga dela koja su zasnivala teoriju seljačke privrede, kao porodične, na suprot kapitalističkoj, najamničkoj koja teži što većem čistom prinosu od investiranog kapitala. Seljačka porodica, da bi zadovoljila svoje potrebe, veli Čajanov, prelazi od ekstenzivnih kultura na intenzivne, intenzivira i preko optimuma, uzima veću zemlju pod zakup i plaća je preko granica rentabilnosti. Zato u Rusiji nadnice skaču kad cena hlebu pada, – a najniže su kad je žetva rđava, – dok u industriskim državama idu cene i nadnice paralelno. Profesori Makarov, Ribnikov, Macajevič, Minin, Tejtel, Kostrov i dr. izradili su, na osnovu svojih proučavanja, čitav jedan sistem agronomskih i kooperativnih mera za podizanje seljačke poljoprivrede.

Rat i revolucija zaustavili su za neko vreme ovaj rad. I tek krajem 1919, stvoren je „Seminar za poljoprivrednu ekonomiju i politiku“, u kome vidimo profesore: Prokopoviča, Ribnikova, Bruckusa,

Čajanova i dr. Prof. Čelincev nalazio se tada u Jugoslaviji, gde je u Beogradu predavao agrarnu politiku na pravnom fakultetu. Posle je otišao u Prag, a odatle u Sovjetsku Uniju.

Na mnogim primerima i u više oblasti, pokazali su ruski pisci da je diskusija o velikom i malom gazdinstvu, koja je vođena pri kraju 19. veka, bila postavljena na pogrešnu osnovu. Ona nije dovela ni do kakvog rezultata iz razloga, što su veliko i malo gazdinstvo upoređivani kvantitativno, dok su u pitanju više kvalitativne razlike. – Čak u granicama kapitalističke poljoprivrede, nije važno koji posed je bolji: veći ili manji, nego koje gazdinstvo je optimalno. To je ono gazdinstvo koje zahteva najmanje troškova za dobijanje određene količine proizvoda. Ali to ne zavisi samo od veličine poseda, već i od toga ko ga obrađuje, kakvim kulturama se bavi, gde se nalazi prema tržištu i t. d. Primećeno je na pr. da je za poljoprivredu sa ugarom optimalna veličina 1500 ha, za višepoljni sistem sa pretežnom proizvodnjom žitarica 800 ha, za obradu žitarica sa stajskim đubretom 500 ha; dok je za intenzivne plodorede za veličina 180–200 ha. I onda dolaze u obzir: osobine zemljišta, blizina pijace, cene, upotreba konja ili traktora, i t. d.

Iste takve razlike postoje i u samom seljačkom gazdinstvu. Utvrđeno je da se stočarstvo, voćarstvo, živinarstvo, povrtarstvo, pčelarstvo i sl. bolje obavlja u malom porodičnom gazdinstvu, ali ne treba gubiti iz vida da su za preradu krompira u štirak, mleka u puter, za preradu lana i konoplja, šećerne repe, pa i kukuruza u brašno i špiritus potrebne velike količine proizvoda, kojima malo gazdinstvo ne raspolaže. Optimalno za proizvodnju sirovina, ono odriče poslušnosti kad treba te sirovine prerađivati.

Šta izlazi iz ovoga?

1. Nije prosta stvar naći optimalnu formu proizvodnje. Nacionalni i socialni optimum može se postići samo kombinovanjem, organizacijom, iskorišćavanjem gazdinstava svih veličina i svih oblika. Poljoprivredna ekonomija, prema tome, ne može se svesti ni na kapitalističko, ni na malo seljačko porodično gazdinstvo: ona se moraju kombinovati i dopunjavati. Kao ideal budućnosti ističe se ovo: da se potpuno isključi kapitalističko gazdovanje sa najamnom radnom snagom, a da se sve vrline toga načina postignu udruživanjem malih seljačkih gazdinstava. U Danskoj, Belgiji i Rusiji postignuti su već izvesni rezultati u tome smislu: seljačka gazdinstva su izbacila iz svoga programa sve ono što se nesumnjivo bolje radi na velikim gazdinstvima; daju svakom od ovih da se bavi granama u kojima ono postiže odgovarajući optimum; a sve ostalo rade mala seljačka gazdinstva. Tako se postiže jedan višespratni sistem, poluindividualan i poluzadružni, u kome svaki član proizvodi pod optimalnim uslovima. Ovo su samo početni oglеди jednoga sistema koji računa na budućnost.

2. U toku poljoprivredne krize koja je u Evropi vladala osamdesetih i devedesetih godina primetilo se da su najviše stradala velika kapitalistička imanja: morala su da plaćaju teške kamate na uzete kredite i skupu radnu snagu, dok su cene žitarica, kojima se ona bave, nesrazmerno pale. U mesto da kriza izazove koncentraciju zemljišne svojine, kao što posle industriskih i novčanih kriza dolazi propadanje malih preduzeća (zanatskih, industriskih, trgovačkih), desilo se obrnuto: pristupilo se parcelisanju velikih poseda, i stvarala su se mala seljačka gazdinstva više nego ikad dotle. Odista, to je period najživlje parcelacije i unutrašnje kolonizacije u Engleskoj, Nemačkoj, i Danskoj, 1885–1900. A kad se počela lečiti poljoprivredna kriza prelaskom na kulture u kojima Novi Svet ne može da konkuriše Evropi, – na kulture intenzivne radom i kapitalom, – opet se pokazalo da taj prelaz, tu preorientaciju, lakše izvode mala

gazdinstva, koja raspoložu vlastitom radnom snagom, nego velika koja moraju da plaćaju svaki sat. Isto se videlo posle rata, za vreme velike svetske poljoprivredne krize. U Americi su napuštali poljoprivredu najviše oni farmeri koji zavise od najamne radne snage, znači srednji. Ne veliki, jer oni ljude zamenjuju mašinama, ne mali, jer oni računaju u glavnom na porodičnu radnu snagu. Ovaj fenomen naročito je opažen u Kanadi.

3. Primećeno je da industrija i zanati mnogo bolje potrošače nalaze u malim nezavisnim proizvođačima nego u najamnim radnicima sa velikih poseda. Seljačko gazdinstvo potrebuje svega više po hektaru površine, ne samo vlastite radne snage, već i stoke, i zgrada, oruđa, mašina, đubriva i t. d. Ono postiže i veći bruto prinos. Ono dakle više radi, više jede, više troši, rečju živi ekonomski intenzivnije nego kapitalističko. Seljačko gazdinstvo na taj način hrani veći broj ljudi, i otuda povoljno deluje na množenje stanovništva: latifundija opustoši i najnaseljeniji kraj; mala seljačka imanja nasele najpustiji. Seljaštvo predstavlja neiscrpan izvor za industrisku rezervnu vojsku: buržoazija je sa agrarnom reformom i kolonizacijom dobila jevtine radne snage u izobilju. Hoćete da uvećate broj rađanja, dovikuju danas francuski agrarni političari: stvarajte mala seljačka gazdinstva!“ To isto se čuje u Engleskoj i Americi.

4. Seljačkom gazdinstvu se mnogo zameralo što ne može da izvodi melioracije. To se pokazalo kao netačno. Naprotiv: ono meliorira zemljište i onda kad se kapitalističkom preduzeću to ne bi rentiralo. Seljačko gazdinstvo krči, navodnjava, đubri kad god ima izgleda da se dobije više bruto prinosa: više srestava za ishranu. Ono neće meliorirati samo u dva slučaja: a) ako su potrebne investicije u kapitalu, koji ono nema; b) ako se nova zemlja može kupiti po istoj ceni po kojoj se meliorira stara.

Seljaci kupuju zemlju po ceni koju kapitalist nikad ne bi platio; uzimaju pod zakup pod uslovima koji su ispod svakog rentabiliteta; plaćaju kamate koje gradska privreda apsolutno nije sposobna da izdrži.

Švajcarski Sekretarijat je izračunao da za hektar zemlje gazdinstva od 0–5 ha plaćaju 2988 franaka, dok gazdinstva od preko 30 ha daju samo 1541. – Kapitalizirana renta izgleda sasvim obrnuto: 1693 na prvim, 2171 po ha na poslednjim. – Radnih dana po ha: 147 na najmanjim, 56 na najvećim. – Ali bruto prinos je na malima 902, a na velikima samo 500.

Šta je zaključak iz svega ovoga? – Porodično gazdinstvo je po suštini svojoj radno i potrošačko (ishranjivačko), dok je kapitalističko eksploatatorsko. Ovo je cilj renta; onome ishrana porodice. Znači li to da seljačka gazdinstva slabo proizvode za pijacu? „Sve u svemu uzeto, kaže Arebo, mala i srednja gazdinstva na svakih 100 ha obrađene površine ne proizvode za pijacu ništa manje od iste vrste robe nego veliki posedi. Da ne proizvode, kako bi mali i srednji posedi uspevali da tako obilno snabdevaju namirnicama mnogoljudno i bogato varoško stanovništvo? Ali ipak, rad i potrošnja ostaju glavna obeležja seljačkog gazdinstva. Rad ne zavisi od rentabiliteta izvesnog posla ili kulture, već od veličine porodice i od razvijenosti njenih potreba: što veća porodica i što su razvijenije njene potrebe mora više da se radi. Ovo gazdinstvo, kaže Čelincev, potroši sve što zaradi, a zarađuje samo koliko troši. Uštede nema ili je ništavna. U zaostalim krajevima i na malim površinama, više se troši u naturi; u naprednijim i na većim obrađenim površinama, veći je deo lične potrošnje u novcu.

Kad se uveća porodica ili potrebe, ono traži da proširi površinu obrađene zemlje (kupovinom, makar na zajam, zakupom, napolicom, krčenjem). Ako to nije moguće, ono prelazi na intenzivnije kulture, ili ide u sporedne zarade (zanat, pečelba, nadnica).

Ova shvatanja su malo po malo zahvatila i evropsku ekonomsku nauku. Čak i sami socialisti, koji su pod utiskom engleskoga primera u industriji i poljoprivredi, – gde se manifestovala koncentracija kapitala i zemlje 70-tih godina 19. veka, – sve više napuštaju tezu o apsolutnom preimućstvu krupnoga gazdinstva. David u Nemačkoj, Vanderveld u Belgiji, Komper Morel u Francuskoj, A. Loriga u Italiji, Bauer u Austriji ističu sami snagu malog seljačkog gazdinstva i njegove vrhovne vrline: da hrani mnogo ljudi, da ukida glad, da povećava naselje, da ubrzava ekonomski proces u proizvodnji i razmeni dobara, a po Ahilu Lorigi i da ukida zemljišnu rentu.

Ako je ideal kulturnog čoveka produktivan i koristan rad, onda nema boljeg postreka i bolje prilike za takav rad nego što je nezavisno porodično seljačko gazdinstvo. Na njemu vlada bes rada, ludilo rada: bez rezerve, bez poštete, bez računa. Oblasti u kojima odavno prevlađuje sitno seljačko gazdinstvo i u kojima se odavno intenzivno radi u isto vreme su oblasti najveće kulture i najveće društvene discipline: rad kultivise i disciplinuje. Detaljna proučavanja u tome pogledu još nisu činjena, ali mi već sada možemo konstatovati ovo: kod svih naroda, slikovna umetnost, poezija i muzika javljaju se obično u onim krajevima koji su najviše radili, to znači gde je odavno utvrđen sitan seljački posed. Živopisna nošnja, vezovi, rezbarija, narodna muzika, ćilimovi, – to se najčešće nalazi baš u krajevima ratarskim i maloseljačkim, gusto naseljenim i radničkim. U Francuskoj to je Jug, Centar i Zapad; u Nemačkoj Jug i Jugo-Zapad (Minhen i gradovi na Rajni); u Italiji ravnice i rečne doline (Venecija, Milano, Rim), u Jugoslaviji Zagorje, Mačedonija, Nišava, Morava, Dalmacija, Neretva, Slovenija. Kultura duhovna samo je nastavak kulture materialne, a ova je plod rada, velikog i dugotrajnog. Više rada u prošlosti, znači više kulture u sadašnjosti.

III. Jedna napomena, međutim.

Rad iscrpljuje narode kao što iscrpljuje pojedince. Zato su narodi i delovi naroda koji su najviše radili – najumorniji, to reći najmudriji, najmanje borbeni, najmanje skloni na avanture, najmirniji. Veliko je pitanje da li oni mogu biti nosioci budućnosti. Njihova je prošlost, teško da će budućnost biti njihova. Stočari će naučiti da rade; pusti krajevi će se naseliti; nekulturni će se kultivisati; divlji će se disciplinovati: to je smisao društvenoga razvoja. Ali hoće li se mirni, pitomi i mudri ratari, majstori i veštaci moći dinamizirati? Eto Kine: nigde se više nije radilo nego u toj zemlji, gde se njive obrađuju kao vrtovi. Ta civilizacija je stala, i daje utisak starmalog kepeca. Nosioci svetske dinamike su drugi, možda oni koje je rad zemlje manje umorio, manje isisao, manje disciplinovao.

Zašto činimo ovu napomenu? Zato što nam izgleda neverovatno de se bez kazne može i suviše raditi. Malo seljačko gazdinstvo je intenzivno, naročito radno intenzivno: No je li ono i racionalno? Na njemu se mnogo radi: ali je li taj radi društveno celishodan? Za današnjicu jeste, jer hrani ljude i rađa decu, održava društvenu ravnotežu i mir. – Mnogi teoretičari su primili mali seljački posed, individualan, kao najsrećniju formulu za rešenje društvenoga pitanja. I sami velikoposednici u teoriji su za dodeljivanje zemlje

seljacima (kod nas d-r Lalošević!). Ta njihova jednodušnost i budi sumnju: otkuda toliko oduševljenje za rasuto seljačko gazdinstvo kod pristalica industrijske i finansijske koncentracije kapitala?

Drugi razlog za našu napomenu. Čovečanstvo je do sada raspolagalo za svoje osvežavanje ogromnom rezervom inertnih seljačkih masa koje još nisu dovoljno radile i intenzivno živele. Sada su i one ubačene u vrtlog. Smeju li se one trošiti bez milosti? Malo više racionalnosti možda ne bi bilo na odmet. Sa agrarnom reformom i deljenjem zemlje posle rata, bela rasa je bacila na sto svoju poslednju kartu. Seljaci ulaze u civilizaciju, i u tome ih više ništa ne može zaustaviti. A civilizacija troši, naročito na bazi individualne konkurencije. Malo gazdinstvo može da se održi samo radom i štednjom, to znači dvostrukim iscrpljivanjem. Za gradske potrošače je to dobro: utrkuju se seljaci ko će ih hraniti bolje i jeftinije. Pod narkozom individualnog gazdinstva, oni se polomiše radeći i gladujući, u iluziji da podižu svoje domaćinstvo. Rezultat je međutim ovakav: njima ostaje gola svojina i gola snaga koja radi zemlju, a svi plodovi odlaze drugima.

Slobodan posed zemlje pretvara se tako u jednu fikciju. Setimo se opet rimskih kolona, vezanih za zemlju, opčaranih svojinom zemlje, sa zadatkom da brane imperiju. Ili pak naših krajišnika u bivšoj Austriji! – Lična svojina nad zemljom u usamljenom porodičnom gazdinstvu izgleda kao neka groznica: visoka temperatura; biju damari, bujno se sanja i priviđa, intenzivno se živi. Ali to je samo groznica, koja iscrpljuje; to je samo iluzija snage, ne prava snaga; opasna toplota; rđavo rumenilo. To je egzaltacija, suvišan napon i napor, ludo gubljenje energije, živo sagorevanje. To se mora zaustaviti. Životne snage se moraju kanalizovati, uputiti na koristan rad: poslovanje organa se mora učiniti celishodnim, racionalnim; srce se mora štedeti.

Imamo za to više primera. Jedan iz medicine: od opasnosti se organizam brani većim sagorevanjem rezerva, jačim strujanjem krvi. Ali lekar obara suviše visoku temperaturu, i u slučaju lokalne opasnosti upućuje glavni napor na ugroženo mesto. – To radi i vojskovođa u ratu. Nije dosta da se sav narod digne i da bude gotov na smrt. Treba snage rasporediti i njihov rad rukovoditi prema potrebama odbrane i napada. – Najzad, tako je u industriji i trgovini: slobodna konkurencija, svakom svoje, čovek na čoveka, preduzeće protiv preduzeća, – tako se počelo. Ali se ubrzo uvidelo da tako ne valja: koristili su se samo potrošači gotovani. Zato su došle državne mere i privatne organizacije: da ograniče ludosti utakmice, da smanje nepotrebne žrtve! Tako mora biti i u poljoprivredi. Ona se sada nalazi u zanosu individualizma: seljak – sopstvenik, domaćin, građanin, proizvođač, prodavac, potrošač. Sloboda za sve i u svemu. Davno željena sloboda. Ostvaren san: svoje, vlastito gazdinstvo. Nema više spahije i porodične zadruge kod Jugoslovena; nema „mira“ kod Rusa; nema velikoposjednika ni nastojnika na imanijima u Evropi. Sloboda se plaća većim radom: na to oni pristaju. Ali taj rad, ako nije organizovan i racionalan, iscrpljuje, izmoždi i onesposobi za progres. Zato je nužna državna i društvena intervencija.

GLAVA X

Javne mere za unapređenje poljoprivrede

Nije dosta stvoriti slobodna seljačka gazdinstva i na taj način svakom seljaku ubrizgati opojan i razdražujući serum koji ga tera na lud rad i bezgranično sagorevanje. Mora mu se prići u toj egzaltaciji. I učiniti dvoje: – s jedne strane, pomoći mu da se brani, ali čuvajući rezerve, racionalizujući napore, naučiti ga da lakše radi i da bolje živi; – s druge, osposobiti ga da postepeno uzme svoju sudbinu u svoje ruke, i kao ravnopravan član društvene zajednice, učestvuje ne samo u stvaranju bogastava, već i u njihovom uživanju. Te zadatke ispunjavaju one dve grane agrarne politike što se zovu „administracija“ i „organizacija“. Jedno je posao države i drugih javnih tela: unapređenje poljoprivrede i podizanje poljoprivrednika kreditom, prosvetom i drugim kulturno-političkim sredstvima; drugo je dalo samih poljoprivrednika: profesionalno, klasno i staleško organizovanje njihovo u zadruge, sindikate, komore, stranke i t. d.

ODELJAK PRVI

POLJOPRIVREDNI KREDIT

Među merama koje preduzimaju državne i druge javne vlasti – što upravo sačinjava agrarnu politiku u užem smislu – naročito mesto zauzima organizacija poljoprivrednog kredita. I kad se izdvoji obično kreditiranje putem privatnih ustanova, i celokupno kreditno zadugarstvo, ipak ostaje čitav jedan sistem, – više ili manje složen, sa većim ili manjim sudelovanjem privatne inicijative, – javnih napora koji imaju za cilj da poljoprivrednike snabdeavaju kreditom. Ovi naponi ne pomažu isključivo sitan seljački posed: namenjeni su poljoprivredi kao takvoj i svima poljoprivrednicima. Naročito je tako bilo u početku: na pr. nemački landšafti, jedna od prvih javnih organizacija poljoprivrednog kredita, ili okružne štedionice u Srbiji 70-tih godina, i t. d. Tek u novije vreme, u Evropi posle poljoprivredne krize, u balkanskim zemljama posle Svetskog Rata, počela je država, – direktno preko svojih organa ili kombinovano sa privatnom inicijativom, – da pruža kredite sitnim posednicima pod povoljnim uslovima nego što bi inače mogli dobiti. U najvećem broju slučajeva, međutim, pokazalo se da je u svima zemljama gde je bankarstvo još primitivno i eksploatatorsko, kreditno zadugarstvo najbolji oblik za kreditiranje seljačkih porodičnih gazdinstava, kao što je ono jedan od najboljih načina da se ona očuvaju i unaprede.

Iz čitavog niza pitanja koja se postavljaju u ovoj vrlo složenoj materiji, ističu se naročito četiri, koja će biti predmet našeg bližeg izučavanja: 1) osobenosti poljoprivrednog kredita; 2) razne vrste kredita; 3) organizacija poljoprivrednog kredita u pojedinim zemljama; 4) javne kreditne ustanove u našoj zemlji.

I. Osobenosti poljoprivrednog kredita.

Poljoprivreda je kreditom počela da se služi docnije nego ostale privredne grane. Ali to nije jedina osobenost ovoga kredita. Ima ih još, koje čine da je poljoprivreda u pogledu kreditiranja inferiorna ne samo trgovini, industriji i bankarstvu, već i zanatu: 1) ona se i zadužuje i odužuje pod nepovoljnijim uslovima; 2) njen kredit je skuplji; 3) za seljaka je kredit opasniji nego za druge privrednike. Ove osobenosti su i bile uzrok što su od najranijih vremena mnogi reformni pokreti bili vezani za razudženje seljaka, čak i u doba kada nije bilo novčane privrede, već se zaduživalo u naturi.

Te osobenosti poljoprivrednog kredita imaju mnoge uzroke. G. dr. Prohaska glavni uzrok „tragičnog položaja poljoprivrede“, naročito za vreme naturalne privrede i u prvim vremenima novčane, vidi u tome što ona raspolaže sa kvarnim proizvodima koji se ne mogu čuvati, štedeti, „tezaurirati“. Svi drugi mogu da čekaju bolju cenu, da štede i gomilaju suvišne proizvode; poljoprivrednik mora da prodaje u jednom određenom roku. Tako je, po dr. Prohaski, poljoprivreda postala nepopravljivi kandidat prezaduženosti, koji i posle kazne opet pada u istu grešku. Taj opšti uzrok njenog inferiornog položaja biva manji, kasnije, kad se usavrši konserviranje i prerađivanje poljoprivrednih proizvoda, ali zavisnost od prirode je uvek veća nego u drugim granama.

1. Docnija pojava. U naturalnoj privredi, seljak se zaduživao kod suseda ili kod gospodara u naturi, bilo zato što nije uspeo da na vreme i u određenoj količini preda desetak, petinu ili četvrtinu, bilo što je uzeo na zajam nešto hrane i pića, stoke i alata. Ta dugovanja su se povećavala usled nerodice, nesrećnih slučajeva ili seljakove preopterećenosti porodicom, tako da je usled prezaduženosti, često seljak postajao sluga ili rob svog kreditora. Otuda kod reformatora predloži da se dužnicima oproste dugovi: puste se iz zatvora ili oslobode ropstva (Solon, braća Grasi). U doba vezanosti, prezaduženosti je manje bilo, pošto se kmet nije mogao zadužiti bez odobrenja svoga gospodara. Ali su se u to doba plemići zaduživali kod druge vlastele ili kod gradskih trgovaca i kod Jevreja, naročito u doba krstaških ratova. Prezaduženost plemstva bila je vrlo često uzrok oslobođenju seljaka uz otkup. Ali je tada samo seljaštvo počelo da se zadužuje. Nikakve prepreke više nisu postojale, a potreba za kreditom bila je veća nego ikad: a) trebalo je plaćati otkup vlastelinu; b) država je sada tražila porez u novcu; v) seljak je morao da stavi na noge svoje gazdinstvo, čak i onda kad nije bilo otkupa: posle deobe porodične zadruge ili posle dobijanja zemlje od države, i t. d. U tome periodu, u Evropi se obavljao i prelaz na novčanu privredu, koji se za seljaka izvršio u znaku zaduživanja pod najtežim uslovima. Otuda se 19. vek s pravom smatra za doba kreditne privrede. Za razliku od ranijeg kredita, koji se uzimao za spasavanje života i zadovoljenje najnužnijih potreba, dakle bio potrošni, sada se on javlja sve više kao sredstvo za proizvodnju, kao proizvodni kredit.

U koliko poljoprivredno gazdinstvo prelazi na intenzivne kulture, u toliko ima veću potrebu za kreditom, i u toliko pitanje kredita postaje i za poljoprivredu ono što je već nekoliko vekova bilo za industriju i trgovinu. Seljaštvo je još uvek slabo naviklo na kredit, ono se boji duga, smatra ga za zlo i kao znak

slabosti, za opasno oruđe i đavolju stvar. Kredit i zelenaš, to je u očima seljaka jedno isto, a zelenaš to znači propast. Sasvim sporo se seljačko gazdinstvo prilagođava novčanoj privredi, priučava se upotrebi kredita, naročito od kad se mesto privatnih poverilaca javljaju organizovani kreditni zavodi. Ovo se za najveći deo seljaštva u celome svetu obavlja tek pred našim očima.

2. Inferiornost u zaduživanju. Pored nesposobnosti da tezauriše, t. j. da čuva svoje proizvode i čeka bolju cenu, poljoprivreda je u gorem položaju kad treba da se zaduži još iz tri uzroka. – 1) Seljaci pa i sami veći posednici nalaze se u polju, daleko od novčanih pijaca i centara, od banaka i zavoda. – 2) U njihovim rukama kredit se sporo reprodukuje, samo po periodima žetve (tek posle 9–12 meseca), i u potpunoj je zavisnosti od prirode; otuda je za njih nužna niža kamatna stopa i duži rokovi za otplatu. U stvari, usled teškoće navedene pod 1) kamatna stopa za poljoprivrednike je skoro redovno viša od normalne, i ponekad dostiže basnoslovne visine: 20, 50, pa i 100 i 120%, „dinar na banku“ mesečno! Samo fantastična privezanost seljaka za zemlju i posed osposobljava ga da plaća ove kamate koje nisu ni u kakvoj razmeri sa reprodukcijom uzajmljenog novca. – 3) Plasiranje novca u poljoprivredu je vrlo rizično, jer se ne može predvideti uspeh posla: ovaj ne zavisi samo od vrednosti gazdinstva i od sposobnosti šefa, već i od bezbroj slučajnosti koje se ne mogu ni predvideti, ni sprečiti, ni ukloniti. Kreditiranje poljoprivrednika je skuplje još i zbog toga što se ne može iz daleka kontrolisati upotreba kredita, i što postoji opasnost od raznih mera koje ograničavaju kreditnu sposobnost seljaka: propisi o prometu zemlje među živima, o nasleđu, o okućju i t. d. – Jednom reči, poljoprivreda teže dolazi do kredita, skuplje se plaća, i manje ga iskorišćuje nego ostale privredne grane. Otuda se javlja potreba za posebnom organizacijom poljoprivrednog kredita, koja bi kredit približila seljacima, pružila im ga jevtinije, i bila u stanju da kontroliše upotrebu njegovu.

Dosadašnje iskustvo je pokazalo da je strah seljaka od menice i od kredita u opšte potpuno opravdan. Posle deobe krvnih zadruga, kao i posle prelaza od brastveničkog i kolektivnog života na individualno gazdovanje, i od kmetstva na slobodu, seljaci su zapali u inokoštinu, i dug im je bio jedino sredstvo da se održe. Ali žila za koju se davljenik uhvatio bila je najčešće zmija otrovnica. Čaršija i seoski zelenaši nisu uvek išli na to da seljaku otmu zemlju, ali su ga redovno pretvarali u slugu koji je njima morao odnositi sve plodove svoga rada. Taj period obeležen je propadanjem seljaka u masama. Uspomene na prinudne prodaje, na prosjački štap do koga su usled zaduženja došle mnoge ugledne kuće, ulio je seljacima strah od duga: „dug je zao drug“. I danas se kao ponos jednog sela ističe u nekim našim planinskim krajevima da nema dužnih seljaka. Ali to je jedna predrasuda, kao što je i predrasuda i strah od varoške nošnje i od kupovnog žita.

Kredit (dug) po sebi nije ništa rđavo. Naprotiv: ako ima da posluži za melioracije ili da spase gazdinstvo od nesreće, on je uslov održanja i napretka, i kao takav je neophodan. Gde nema duga nema ni rada, ni promena, ni napredovanja. Jedno preduzeće vredi onoliko kolika je njegova kreditna sposobnost. Poljoprivrednik se mora zaduživati pod naročitim uslovima i u specialnim ustanovama, ali on ne može biti bez kredita. Nije opasno kad je dug veliki, već kad je zaključen sa visokom kamatom, i kad ne odgovara prirodi kulture na koju se računa za njegovu otplatu.

II. Vrste poljoprivrednog kredita.

Dva su merila za podelu kredita: 1) podloga na koju se daje; 2) cilj koji se želi postići. Neki pisci upotrebljavaju prvo merilo, i razlikuju lični, mobilijarni i imobilijarni, prema tome da li se kredit dobija samo na lično poverenje dužnika i njegovih jemaca, ili se pak daje na podlozi kakvog pokretnog ili nepokretnog dobra. U tome slučaju ima samo dve vrste: lični i realni. Ali pošto mobilijarni kredit (na podlogu pokretnosti) u mnogome zavisi i od ličnog poverenja koje se ima u dužnika, i što je on kao i lični obično kratkoročan, to se prva dva obično izučavaju zajedno, dok se imobilijarni kredit, koji se dobija na podlogu nepokretnosti i na duži rok, izučava posebno. Drugi razlog za takvu podelu je u tome što ustanove koje se bave hipotekarnim (imobilijarnim) kreditom retko daju kredite prve dve vrste, i obrnuto, zadruge i banke, koje daju kredite na lične obveznice ili menice, sa jemstvom ili bez njega, nikad se ne bave davanjem hipotekarnih dugoročnih kredita. Mobilijarni kredit se najčešće zove lombardni, zato što se daje na zalogu hartija od vrednosti ili robe, kod seljaka najčešće poljoprivrednih proizvoda i stoke. Imobilijarni kredit se daje na podlogu zgrada i zemlje, bilo da ide na za otplatu nasleđene ili dobivene zemlje, bilo da se s njim vrše kakvi melioracioni radovi.

Po cilju koji se želi postići kreditom, on se deli na zemljišni, melioracioni i obrtni. Neki i ovde vide samo dve vrste: posedni (u koji računaju prva dva) i obrtni. Posedni služi za otplatu i nabavku zemljišta i za trajno njegovo popravlanje (navodnjavanje, odvodnjavanje, gradnja puteva, podizanje đubrišta, zgrada i t. d.), jednom reči za uvećanje stalnog kapitala. Obrtni kredit služi za zadovoljenje tekućih potreba u gazdinstvu: nabavka mašina, sprava i semena, piće za stoku, gnojiva, nabavka ili razmena stoke, plaćanje nadnica, jednom reči za uvećanje obrtnog kapitala.

Ne može se apsolutno reći da je posedni kredit u isto vreme imobilijarni ili hipotekarni, a da je obrtni kredit u isto vreme mobilijarni (lični i lombardni), ma da je obično tako. Za otplatu zemlje i za izvođenje melioracija odista se obično poljoprivrednik zadužuje na podlogu same zemlje, i nepokretnih objekata, dok se za obrtne svrhe zadužuje lično ili na podlogu pokretnosti. Ali nije uvek tako. Ima hipotekarnih zajmova koji služe za obrtne ciljeve, dok se za otplatu zemlje i veće opravke često uzima i lični kredit. Dešava se, najzad, da se zalaže zemlje ili proizvod, a još češće da se uzima novac na ličnu garantiju za svrhe koje nemaju nikakve veze sa samom poljoprivredom. Zbog toga jedni pisci izučavaju kredit s pogledom na oblik (t. j. na podlogu), dok ga drugi dele na vrste prema cilju koji se njim želi da postigne. Ipak se u glavnom i upropašćeno može reći da su posedni (zemljišni i melioracioni) krediti obično hipotekarni i dugoročni, dok su obrtni krediti obično lični ili mobilijarni i kratkoročni. Svakoj nameni dakle odgovara naročita vrsta kredita, pa bi bilo dobro da postoje za to i zasebni zavodi. Ne sme se gledati koji je kredit jevtiniji, jer će posedni, hipotekaran i dugoročan uvek biti povoljniji, već se vrsta kredita mora birati prema cilju. Rđavo je na pr. kada se optereti zemlja da bi se kupila alatka ili stoka, a katastrofa je kad se to učini da bi se novac upotrebio u potrošne svrhe. Potrošni krediti se u opšte ne smeju praviti, ili onda moraju biti lični kratkoročni. Obrtni kredit može biti mobilijaran (lombardan), ali mora biti kratkoročan, kao što je ograničeno u trajanju i dobro koje se njime bavilo.

Posedni kredit nema reproduktivno dejstvo, t. j. ne uvećava prinos sa stečenog dobra, i zato se otplate i kamate mogu plaćati samo u malim sumama, dakle na duži rok. On je ekonomski dopušten samo onda kad se iz prihoda sa cele zemlje sopstvenikove može vršiti amortizacija duga (kamata i otplate) pošto se zadovolje redovne potrebe gazdinstva. Pri svem tom, ovaj kredit može biti opasan ako padnu cene zemlji ili proizvodima. Ta opasnost – od koje su stradali mnogi seljaci, koji su zemlju kupili u doba visokih cena i

inflacije – umanjuje se na taj način što samo dužnik može skratiti rok otplate i što se dug amortizuje kroz dugi niz godina (20, 25 i 30). Ovakav način je od najranijih vremena bio mogućan, pošto zemlja ostaje stalno i normalno raste u vrednosti. U prirodnoj privredi, kao kreditor se pojavljivala obično crkva, jer je ona jedino mogla tako dugo čekati, ali su takve kredite davali i neki velikoposednici, koji su u slučaju neplaćanja prosto prisvajali zadužene zemlje, a često je zaduživanje bilo samo prikrivena prodaja, bez raznih formalnosti koje su bile vezane za prodaju. Posle prodiranja novčane privrede, poverilac ne ide za tim da prisvoji opterećenu zemlju, već da dobije povoljnu rentu za svoj novac. I sama država interveniše, i malo po malo stvara se moderna hipoteka. Ovo je najzgodniji način za zaduženje zemljišta iz ovih razloga: 1) Hipoteka je bezlična, t. j. tereti samo imanje, bez obzira na to ko ga drži; 2) zajam daje najčešće jedan zavod, a ne pojedinci; 3) organizovana je i osigurana postojanjem baštinskih knjiga, u koje se upisuju svi tereti koji postoje na jednom imanju. Gruntovne knjige vode sami državni organi, i za tačnost unesenih podataka garantuje materialno država. One su javne i svakom otvorene; zapisivanje je specialno, t. j. svako opterećenje glasi na određen komad i na određenu sumu; starije opterećenje ima prvenstvo pred docnijim (prioritet); unošenje se vrši samo sa znanjem i pristankom sopstvenika zemlje.

Ovaj kredit daju obično hipotekarne banke. Zbog važnosti posla, država vodi strog nadzor nad njima, a u nekim zemljama ovih banaka ima i u državnim rukama.

Specialnu vrstu posednog kredita čini melioracioni kredit. Za razliku od zemljišnog, on je reproduktivan, t. j. uloženi kapital brzo počinje da uvećava prihode gazdinstva, ma da ipak sporije nego obrtni. Zato i ovde amortizacija mora da traje više godina. Pošto je sigurnost uložka manja nego kod zemljišnog, kamata je ovde viša. Ali da ne bi bilo zloupotreba, zavode koji daju melioracione kredite kontrolišu država. Slike melioracione radove (drenažu, pošumljavanje, novi putevi, isušivanje) država vrlo često vrši sama, ili pomaže privatne organizacije (zadruga) i samoupravna tela. U poslednje vreme, naročito posle svetskog rata, čine se u Evropi veliki napor da se „stvore“ nova zemljišta. Zato melioracioni kredit dobija sve više značaja. I ovde se ne sme dopustiti poveriocu da kredit otkaže pre roka. A kako svaka investicija nije uvek rentabilna, kontrola mora da se vrši i nad samom upotrebom kredita.

Obrtni, ili poslovni, eksploatacioni kredit omogućava da gazdinstvo radi i da se razvija, da nabavlja srestva i ljude, živi i mrtvi inventar, koji imaju da povećaju prinos, ili da stvore prinos ako je gazdinstvo tek osnovano. Njime se naročito služe zakupci, koji nemaju da se brinu oko nabavke i otplate zemljišta. Ovde se novac brže reprodukuje, t. j. ponovo se vrati obično za jednu godinu, ili za jednu sezonu. Zato može biti dovoljan lični kredit. Njegova opasnost leži u tome što očekivani žetveni prinos ili prihod od kupljene stoke izostane, a dug se mora platiti vrlo brzo, i sa težim kamatama. Obrnuto, on može biti vrlo zgodan, ako uzajmljeni novac brzo uveća prihode, te se zajam vrati, sav ili dobrim delom, a nabavljena stvar ili životinja ipak ostane.

Proizvodnja za pijacu izaziva veću intenzivnost u gazdovanju: povećavaju se izdaci na živi i mrtvi inventar, stočnu hranu, gnojivo, radnu snagu, i t. d. Otuda i veća potreba za obrtnim kreditom. Njega u početku novčane privrede daje sam trgovac koji gazdinstvo snabdeva: iz poslovnog odnosa razvija se kreditni odnos. Tako je u stvari postalo zelenaštvo. Ovo se je najviše razvilo u krajevima iscepanog seljačkog poseda, gde za seljaka osim trgovca nije bilo drugog oslonca, gde se on stidi da potraži suseda, ne zna pravne propise ili ih upoznaje skupim ličnim iskustvom. Pokazalo se da je nemoguće suzbiti zelenaštvo

ma kakvim izuzetnim merama: jedino organizovan poljoprivredni kredit može seljaka da spase zelenaške eksploatacije.

Mobilijarni obrtni kredit, na ručnu zalogu, ne zahteva uvek da poljoprivrednik stvarno preda (založi) poveriocu predmet koji služi kao podloga. U poljoprivredi je teže praktikovati Velike Magacine, koji tako korisno služe industrialcima, – jer je ovde nemoguće robu prenositi u magacin, – i zato seljaci zadržavaju svoje proizvode u ambaru ili podrumu. Na određenu količinu robe izdaju mu se bonovi (varanti), pomoću kojih on može da kupuje što mu treba. U Americi su se počela podizati smestišta za čuvanje založene robe, slična Velikim Magacinima. Ima ih još u Nemačkoj i Austriji. Na založenu robu sopstvenik dobija priznanicu, koju može prodati, preneti na drugoga ili založiti. Tako roba prelazi trgovački kroz mnogo ruku, a ne kreće se s mesta. Smestišta za poljoprivredne proizvode ima vrlo malo: zato je ovaj oblik kredita slabo razvijen. U Americi je ova ustanova daleko razvijenija nego u Evropi. Moćne prodajne zadruge daju tamo kredite na lombard, a to čine i neke kreditne blagajne u vezi sa ličnim kreditom.

Lombardni kredit sa uspehom se praktikuje u Francuskoj, na osnovu zakona od 1898, a naročito posle izmene od 1906. Poljoprivrednici svih vrsta izdaju preko mesnog suda varante (warrant agricole) na svoje proizvode i čak na stoku. Nešto slično je urađeno u Italiji, Rumuniji, Rusiji, Švajcarskoj, Belgiji i Portugaliji. Ovaj uspeh je znatan, ali se on ni iz daleka ne može porediti sa delatnošću kreditnog zadrugarstva. U anglo-saksonskim zemljama, naročito u Americi, bankarstvo je tako silno razvijeno i do detalja usavršeno, da seljaci imaju kod banaka svoje tekuće račune, i dobijaju ove lične i kratkoročne kredite pod vrlo povoljnim uslovima. To naročito važi za jače poljoprivrednike, makar oni bili i seljaci. Oni se služe menicom i lombardom isto tako lako kao trgovci i industrialci.

Osobito mesto zauzima t. zv. kolonizacioni kredit, ili naseljenički kredit. Sve do 19. veka, kolonizovanje nije vođeno sa velikim novčanim žrtvama. U antičko doba kao i u Srednjem Veku, kolonisti su za dobivenu zemlju, građu i inventar plaćali rentu u naturi, a naseljenje im se olakšavalo na taj način, što su za neko vreme oslobođavani od plaćanja poreza i služenja vojske. Tek u doba velike nemačke kolonizacije u Pruskoj, pri kraju 19. veka, pojavio se naseljenički kredit. Komisija za kolonizaciju služila se jednim velikim državnim naseljeničkim fondom: dodeljena imanja pretvorena su u rentna dobra, koja su naseljenici otplaćivali rentnim bankama u toku izvesnog broja godina. Slično je rađeno i u drugim evropskim zemljama. (Seljačka Banka u Rusiji, zadruge u Danskoj, Državna banka za parcele i stanove u Norveškoj, Egna-Hem u Švedskoj i t. d.)

Neki pisci preporučuju osiguranje života kao sredstvo za razduženje. Poljoprivrednik koji duguje jednu veću sumu novaca, plaćao bi interes na tu sumu, a za otplatu glavnice bi se osigurao kod jednog društva, s tim da se ona isplati njegovom poveriocu u trenutku njegove smrti. Tako bi bar dužnikova porodica bila bez duga, i jedan deo tereta bio bi prevaljen na društvenu zajednicu.

III. Organizacija u pojedinim zemljama.

Da bi pregled raznih kreditnih ustanova bio što pregledniji, mi ćemo sve vrste kredita podeliti na dve grupe: realni (zemljišni, melioracioni, mobilijarni, kolonizacioni) i lični, koji za jedinu podlogu ima ličnu ili kolektivnu odgovornost dužnika i njegovih jemaca.

1. Hipotekarni kredit. Ovaj kredit – na podlogu zemljišta i drugih nepokretnosti – mogu davati privatna lica i zavodi. Nas ovde zanimaju samo zavodi, i to oni kojima je davanje hipotekarnog kredita glavni posao (a ne samo sredstvo za korisno ulaganje raspoloživih kapitala). A među hipotekarnim zavodima interesuju nas naročito javni i polujavni, koje osnivaju opštine, pokrajine ili država. Ovi zavodi dolaze do kapitala na taj način što izdaju obveznice, koje su osim založenih imanja garantovane još i kapitalom i rezervama samih zavoda, i koje se lako mogu unovčiti, pošto se kotiraju na berzi. To može biti veliko akcionarsko društvo kome je država dala monopol, kao Credit Foncier u Francuskoj (od 1852) i neke Bodencredit-banke u Nemačkoj; ili je čisto državna ustanova, kao ranije Uprava Fondova u Srbiji (od 1862) a sada Državna Hipotekarna Banka u Jugoslaviji, ili je to samo hipotekarno odeljenje Narodne Banke, kao u Austriji (od 1852); ili štedionice za čije poslovanje garantuje država, kao što je slučaj u Italiji, Rusiji, Belgiji, Bugarskoj, Švedskoj, i t. d. U Nemačkoj državnu, odnosno pokrajinsku ili opštinsku garantiju uživaju razne Landes-banke, blagajne, zavodi i t. d. Ove ustanove slabo koriste poljoprivredu, ma da su prvobitno njoj bile namenjene. Njima se najviše služe gradovi, opštine i t. d.

Osim javnih zavoda, za ovu svrhu najbolje služe zadružni zavodi, kao što su čuveni nemački landšafti. Njih je počeo stvarati još Fridrih Veliki, u Šleziji 1770. Najpre su to bila udruženja plemićskih dobara, a posle 1807 su počeli primati i druga imanja, no tek od 1894 landšafti su podešeni za davanje kredita i na seljačka imanja. Četiri petine kredita idu ipak na dobra preko 100 ha. Državna vlast je pomagala kapitalom ove ustanove, ali glavni izvor su im bile založnice (Pfandbriefe), koje imaju za podlogu hipoteku na udružena imanja i solidarno jemstvo članova. Docnije su se kao garantija uzimali samo rezervni fondovi, pa ipak su ove založnice bile uvek prvoklasna hartija od vrednosti. Slične polu-javne ustanove razvile su se još u Galiciji i Poljskoj, dok su se u drugim zemljama zadružni kreditni zavodi razvili na čisto privatno pravnoj osnovi: u Švedskoj, Danskoj, Finskoj, Mađarskoj, Rumuniji i u nekim gubernijama bivše Rusije. Osobitog uspeha su imali u Danskoj, gde oni daju više od polovine svih hipotekarnih zajmova na poljoprivredna zemljišta.

2. Lombardni kredit. Smestišta mogu biti javna i privatna. Javna – koja nas ovde najviše zanimaju – podiže sama država ili kakvo drugo javno-pravno telo, oblast, okrug, opština ili pak trgovačka odn. poljoprivredna komora. U Francuskoj i Austriji, kao javna smestišta se smatraju i ona akcionarska društva koja imaju koncesiju za taj posao. U Sjedinjenim Državama, Engleskoj, Holandiji i Nemačkoj, kao javna se smatraju i ona smestišta koja samo podleže državnoj kontroli. Ona, dalje, mogu biti opšta i specialna, prema tome da li primaju svaku robu, ili samo neku vrstu, na pr. žito. Najbolje odgovara, razume se, roba koja se ne kvvari: žita, pasulj, špiritus, zejtin, vino, rakija, vuna, i t. d. Negde se sva roba iste vrste stavlja na gomilu (kao žito u Americi); drugde se svačija svojina čuva odvojeno, što je manje zgodno.

Ova vrsta kredita pokazuje težnju da se sve više razvija, od kad se primetilo da poljoprivrednike najviše ubija prodaja u nevreme. Čitavo moderno prodajno zadugarstvo zasniva se u glavnom na lombardu. Ali je još u starom Egiptu, 1380 godine pre Hrista, kao i u rimskom carstvu bilo smestišta za žito, vino i drugu robu. U Srednjem Veku, opštine su podizale ambare i „koševe“, da bi suzbijale lihvaru, a nemački carevi

su stvarali ratne magacine za hranu. U Francuskoj, Kolber je naređivao gradovima da dižu carinske antrpoe, ali tek u 19. veku počinje da se daje kredit na osnovu založene robe. U Engleskoj i Holandiji, Belgiji i Italiji, magacini su služili za potrebe spoljne trgovine, ali do pravog lombardnog kredita, naročito za poljoprivredu, došlo se najpre u Francuskoj. Njima se osobito služe poljoprivredni sindikati ili zadruge. Warrants agricoles nemaju cilj da prenose svojinu, već se njima samo zalažu proizvodi da bi se dobio kredit.

Založenu robu može sopstvenik prodati, ne pitajući kreditora, ali je ne može predati dok ne plati zajam. Varanti se mogu preneti i na drugoga, indosmanom, a javni kreditni zavodi mogu ih primati kao trgovačke hartije, naročito kad su snabdeveni sa jednim ili dva potpisa. Ako poljoprivrednik daje netačne podatke ili skloni zalogu, kažnjava se na osnovu krivičnoga zakonika vrlo strogo. Kad se zajam vrati, dug se briše u registru.

3. Lični kredit. I ako je poljoprivredniku najzgodnije da se zaduži na veći niz godina i na podlogu zemlje – jer tako dobije kredit najjevtinije – ipak ima potreba koje se najbolje i najbrže mogu pokriti ličnim kratkoročnim kreditom. Tu su formalnosti najmanje, otplata se vrši ubrzo, iz tekućih prihoda, i zemljište se ne opterećuje hipotekom. Ovaj kredit je u toliko češći u koliko je poljoprivreda novčanija a gazdovanje intenzivnije. Njemu služe banke i zadruge. Javni zavodi u tome intervenišu samo u toliko što kreditnim zadrugama direktno ili preko njihovih saveza pružaju veće sume novaca da ih ovi dele dalje. O privatnim bankama ovde nemamo ništa da kažemo. O kreditnom zadrugarstvu će biti reči kasnije.

4. Zemlje sa jakom seljačkom štednjom. U Francuskoj, poljoprivreda se kreditira preko mesnih kasa za poljoprivredni kredit (caisses locales). Ali dok su landšafti najviše služili velikim posednicima, francuske kase – udruženja polu-akcionarska, polu-zadružna – daju vrlo uspešno kredit sitnim i srednjim seljacima. Ove kase dolaze do kapitala najviše od uloga na štednju, a samo manjim delom od udela. One liče na zadruge u toliko što su lokalnog karaktera, i po tome još što uživaju beskamatni kredit od države. Kao lokalne i decentralisane postale su ove kase 1894 godine, a zakoni od 1899 i 1900 stvorili su oblasne kase, koje uzimaju novac od državne blagajne, pa ga dele mesnim kasama. Docnije su ove zadruge opunomoćene da pored ličnih kratkoročnih kredita daju i dugoročne hipotekarne, najpre na imanje koje se već poseduje, a posle i za sticanje poseda od strane poljoprivrednih radnika (1906 i 1910).

Centralna kasa za poljoprivredni kredit u Francuskoj dobila je od 1897 do danas oko jedne milijarde franaka, iz državnog budžeta i od čistog prihoda Francuske Banke, ali i bez toga mesne kase raspolažu velikim količinama uloga, te nikad ne oskudevaju u novcu. Ulozi su počeli da pritiču naročito od kad je 1926 Centralna (nacionalna) kasa dobila ovlašćenje da i ona može primati uloge. 1928 je odlučeno da godišnja dotacija Francuske Banke (ustanovljena još 1897) od sada ide samo na dugoročne zajmove, bilo udruženjima, bilo pojedincima, sa 2 i 3% interesa, a za invalide, udovice i siročad samo 1% na najviše 25 godina. Srednjeročni i kratkoročni krediti mogu biti samo za 1% skuplji nego što je eskontna stopa Francuske Banke, a traju najduže 10 godina, odnosno 9 do 12 meseca. Na dan 1. januara 1929, bilo je 98 oblasnih kasa, sa 5730 mesnih i ukupno 383.000 članova. Njihovim uslugama moglo se koristiti posredno 1,225.000 članova poljoprivrednih sindikata. Osim ovoga, ima oko 3000 običnih kreditnih zadruga Rajfajzenovog tipa. Najzad, Centrala daje specialne kredite za podizanje jevtinih stanova na selu i u gradu

i za elektrifikaciju sela. Od 1921 do 1928, Centralna Kasa podelila je kredita preko 1 milijarde franaka, dok je od 1900 do 1921 ustupila svega 156 miliona.

Nemačka se odavno ističe svojim odličnim poljoprivrednim kreditom. Najpre landšafti, zatim državni, zemaljski i oblasni hipotekarni zavodi, mesne štedionice, i najzad kreditne zadruge, koje Nemačku mogu smatrati svojom otadžbinom. Sve ove ustanove pretrpele su strahovit udar usled ratnih dugova i inflacije koja je uništila njihove rezerve. Posle rata, javila se i tu prezaduženost seljaka i oskudica u kapitalu, naročito posle 1925 godine. Te iste godine, osnovana je kao deo nove Rentenbank-e Poljoprivredna Centralna Banka, koja sve više pokazuje smer da apsorbuje sve poslove Rentne Banke. Ona se bavi samo hipotekarnim kreditom. Lični kredit je organizovan preko zadruga, udruženih u nekoliko centralnih saveza.

Najveći kreditor zadrugarstva jeste jedna čisto državna ustanova: Pruska Centralna Zadruga Kasa, sa glavnicom od 45 miliona zl. maraka, koja je 1928 povećana na 175 miliona zl. maraka (2 milijarde 300 miliona dinara). 31. decembra 1927 ona je potraživala od raznih zadruga svega 15 milijardi dinara. U istom periodu, Nemačka je pristupila konversiji seljačkih dugova: lični kratkoročni pretvoreni su u dugoročne i hipotekarne. Osim toga, upotrebila je vlada 300 miliona maraka na racionalizovanje zadruga: ozdravljenje posrnutih, spajanje sličnih zadruga u istom mestu. Najzad, Pruska Centralna Kasa i Rentna Banka uzele su na sebe da stabilizuju cene žita i brašna.

Kao u Nemačkoj, u Austriji kratkoročne kredite daju štedionice i zadruge, koje je posle rata država pomogla iz zajma dobivenog preko Društva Naroda, naročito za srednjo-ročne i dugoročne zajmove. Krajem 1928, seljaštvo je bilo dužno oko 700 miliona šilinga, od čega polovina otpada na kratkoročne zajmove. Prosečan dug na hektar iznosio je 104 šilinga.

Slična je situacija u Čehoslovačkoj, gde je naročito razvijeno kratkoročno zaduživanje, po 4 i 5%, što je znak velike novčanosti. Država skoro nema potrebe da interveniše.

4. Zemlje sa slabom seljačkom štednjom. Situacija je sasvim drukčija: ovde mora državna vlast da snabdeva kreditne ustanove kapitalom. Takav je slučaj u Poljskoj, Grčkoj, Bugarskoj, Rusiji, Rumuniji, Jugoslaviji.

U Poljskoj je država 1926 (?) osnovala Zemljoradničku Banku sa kapitalom od 75 miliona zloti, a skoro u isto vreme Državna Banka za Narodnu Privredu stavila je poljoprivredi na raspoloženje kredit od 128 miliona zloti. Kredit se deli preko mesnih zadruga koje državni organi osnivaju onde gde ih još nema.

U Grčkoj je učinjen ranije pokušaj da sama Narodna Banka osniva zadruge i kreditira ih. To nije uspelo. U 1928 bilo je podeljeno na taj način 860 miliona drahmi, ali je broj zadruga bio nesrazmeran tome poslu i njihov rad nije uvek bio ispravan. Kad je 1929 izvršena reorganizacija Narodne Banke i oduzeta joj privilegija emisije u korist Grčke Banke, odlučeno je da se stvori naročita Poljoprivredna Banka iz razlike koja se dobila, prilikom zakonske stabilizacije drahme, u vrednosti metalne podloge. Od te razlike ustupljeno je sa 7% interesa Poljoprivrednoj Banci 450 miliona, a država je dala još 500 miliona iz zaključenog zajma; najzad Narodna Banka namenjuje istoj ustanovi iz svojih sredstava 650 miliona, te se tako stvara kapital od milijarde i 600 miliona drahmi.

Sav rad ove Banke otpravljaje osoblje i podružnice Narodne Banke. (Onih 7% interesa na 450 miliona ide na pokriće režiskih troškova.) Poljoprivredna Banka počela je da radi u martu 1930, primajući uloge na štednju za koje garantuje grčka država.

Emisiona Poljoprivredna Banka će dobijati državnu dotaciju od 10 miliona drahmi godišnje. Osim toga, Narodna Banka će reeskontovati njene menice do 20% svoga obrtnog kapitala, računajući joj 1% niže nego ostalim dužnicima.

Bugarska ima još od 1903 svoju pravu Zemledelsku Banku, koja je davala sve tri vrste kredita, hipotekarni, lombardni i lični. Prvi se daje samo direktno poljoprivrednicima, a druga dva preko zadruga gde god ovih ima. Ova Banka je u isto vreme glavni osnivač bugarskoj zadružnog sistema. Bolje nego ma kakve filijale ili inspektori, zadruge su joj poslužile da upozna dužnike i da kontroliše upotrebu kredita. Ona pak sa svoje strane daje upustva zadrugama, i sprema im poslovođe.

U novije vreme, lombardni krediti daju se preko prerađivačkih i prodajnih zadruga (vinarske, duvanske, svilarske, žitarske, mlekarske i t. d.). One od Banke dobijaju 80% od vrednosti proizvoda smeštenih u njihovim skladištima. Lombardni kredit se daje i pojedincima na letinu (čak i neobranu), na inventar i dr. Dovoljno je samo jedno opštinsko uverenje da se te stvari nalaze kod dužnika. Kao mera bezbednosti predviđeno je da ni jedan zemljoradnik ne može da prenese svoje imanje na drugoga dok beležniku ne podnese uverenje Zemljodelske Banke da je s njom uredio svoje dugove. Zakon o okućnici u odnosu na Zemljodelsku Banku ne važi. Na dan 31. decembra 1928 g. ulozi kod Banke iznosili su 3.398,644.180 leva, a plasman 3.199,805.313 leva. U cilju unapređenja poljoprivrede, banka je u 1928 godini izdala: 11.489 plugova, 5.000 brana, 1.497 kultivatora i dr. zemljoradničkih mašina, 277,000 kgr. semena lucerne, 300.000 kgr. plavog kamena i dr. Isto tako, Banka je organizovala preradu svilenih čaura na zadružnoj osnovi i preradila 312.109 kgr. Dalje je organizovala preradu ružinog ulja i duvana od zadruga, koje ona kreditira.

Italija pre rata nije imala nikakav jedinstveno organizovan poljoprivredni kredit. Za vreme rata, trebalo je podići proizvodnju zbog oskudice u namirnicama, i preduzet je čitav niz mera: da se pojačaju garantije u korist zajmodavaca, da se dozvoli i olakša većem broju zavoda da dele poljoprivredni kredit, da se uproste formalnosti oko konversije zajmova, da se reorganizuju specialne ustanove i snabdeju sa većim sredstvima, i t. d. Najviše se tim poslovima bavila Napuljska Banka, koja je u 18 okruga južne Italije u 1918 godini radila sa 1223 kasa za poljoprivredni kredit. Ove crpu potrebne kapitale iz uloga na štednju i iz državnih pozajmica. U vođenju bitke za žito, osetilo se da je glavna slabost poljoprivrednih gazdinstava oskudica u kreditu. Zato je zakon od 29. jula 1927 zamenio sve mnogobrojne uredbe i naredbe, i reorganizovao celokupno zakonodavstvo o poljoprivrednom kreditu. On razlikuje dve vrste kredita: eksploatacioni i melioracioni, t. j. za obradu sadašnjih kulturnih zemalja i za stvaranje novih zemalja. Prvi su obrtni, drugi bitno melioracioni, razumevajući tu i građenje stanova. Za nabavku i otplatu zemljišta nije predviđena naročita kategorija kredita.

Nema jednog centralnog zavoda za poljoprivredni kredit, već je stvoren jedan Narodni Konsorcium za melioracije, sa sedištem u Rimu, u kome se pored države nalazi još 51 zavod, i tako je obezbeđen osnovni kapital od 275 miliona lira, koji će se emisijom obveznica povećati na 2 milijarde. Eksploatacione kredite davaće i agrarne i druge štedionice, po jedna u svakoj opštini, zadruge, poljoprivredna udruženja,

udruženje ratnika i naročito ovlašćene banke. Ove mnogobrojne ustanove radiće u tesnoj saradnji sa deset oblasnih i međuoblasnih zavoda, koji će biti u neposrednom dodiru sa mesnim prilikama. Tako imamo dvostruku organizaciju: jednu centralizovanu (konsorcium), za melioracione; drugu decentralizovanu (oblasne zavode) za eksploatacione kredite. Na vrhu je stvoreno jedno veliko finansisko telo, koje potrebnim kreditima i inicijativom reguliše u osnovnim linijama kretanje celokupnog agrarnog kredita.

U Rumuniji se na organizaciji poljoprivrednog kredita radi tek u najnovije vreme, posle dolaska nacionalno-seljačke stranke. Pre svega su prolongirani najteži seljački dugovi: Narodna Banka je odredila izvestan kredit za regulisanje ovih dugova, a zemljoradnici su otplaćivali tek po isteku devet meseci. Sama vlada je podelila plemenitog semena za 300 miliona leja, naročito u okruzima koji su stradali od mrazeva. Narodna Banka je, zatim, preko „zadružnih narodnih banaka“, dala seljacima pozajmicu od jedne milijarde leja, da se oduže, nabave potrebe za život i plate dažbine. Najzad je, 1929, donesen zakon o stvaranju zavoda za poljoprivredni kredit (Kredit Agrikol), u čijem finansiranju pored domaćeg učestvuje i strani privatni kapital, kao i državna preduzeća. Osnovni kapital je milijarda leja. Obligacije ove ustanove kotiraće se na inostranim berzama.

U Rusiji je, slično kao u Bugarskoj, Državna Banka radila od 1904 na razvijanju kreditnog zadrugarstva. Ona je preko svojih činovnika i inspektora osnivala zadruge i kreditirala ih. Tako se za 10 godina uspeo da se od 1826 broj zadruga raznih vrsta popne na 35.200, od čega je samo na kreditne zadruge (za seljake i zanatlije) dolazilo na 14.500, sa 9 i po miliona članova, što predstavlja ogroman uspeh. Državna Banka je to mogla učiniti samo zato što je s druge strane imala 8.000 štedionica koje su se bavile isključivo prikupljanjem sitne štednje, tako da je krajem 1913 tih malih uloga bilo za 2 milijarde rubalja. Bančina sredstva je osnažilo i to što je čitav državni budžet prolazio kroz kase Državne Banke i što joj je sva slobodna državna gotovina bila stavljena na raspoloženje. Revolucija nije donela mnogo izmene, pošto je najveća banka već bila u državnim rukama. Kreditiranje preko zadruga nastavljeno je, ali ne više samo iz Državne Banke, već i iz Poljoprivredne Banke i Centralne Zadrugne Banke (Vsekobank). Ova kreditira sve vrste zadruga, koje su sada podeljene po kulturama, a ne po ekonomskim funkcijama kao u Evropi, kao što ćemo kasnije videti. U 1927 država je u budžetu predvidela 165 miliona rubalja za pomaganje poljoprivrede, a dugoročni krediti poljoprivredi iznosili su oko 500 miliona. Seljačka štednja slabo pritile u sovjetske banke, i otuda su one upućene na budžet.

U Americi je poljoprivreda do skoro pomagana putem izvoznih premija. 1916 stvorene su federalne banke za poljoprivredni kredit koje su davale zajmove pod kontrolom jednog federalnog biroa. Protiv toga su se bunile druge banke proglašavajući ovaj zakon za neustavan. 1923 usvojen je drugi zakon, kojim se stvara jedan fond od 500 miliona dolara za „pomoć farmerima“ i to preko zadruga, sa po 4% interesa.

IV. Javne ustanove u Jugoslaviji.

Posle ukidanja feudalne vezanosti i stvaranja slobodnih seljačkih gazdinstava, za državu, videli smo, nema važnijeg zadatka nego da se pobrine o kreditiranju malih poljoprivrednika. U našoj zemlji, u dvostruki proces stvaranja seljačkih gazdinstava uplelo se i nešto treće: prelazak od naturalne na novčanu privredu.

Raspadanjem zadruga sve se više množila inokosna gospodarstva, koja su osuđena na životarenje ili na smrt, ako im se odmah ne pritekne u pomoć. U nekim južnoslovenskim zemljama taj proces se obavljao u drugoj polovini 19. veka (Srbija, Bugarska, Hrvatska i dr. severni krajevi); u drugima je to bilo za vreme prve četvrti 20. veka (južni krajevi, Bosna, Dalmacija). Potreba za organizovanim poljoprivrednim kreditom bivala je u toliko veća u koliko je taj proces više napredovao.

U svima zemljama, obično prođe posle seljačkog oslobođenja jedan bez-kreditni period, kada se seljak ostavlja samom sebi, i zato se proletarizuje i beži u grad. Taj period je dugo trajao u Francuskoj, Austriji, Nemačkoj, Rusiji, – posle 1789, 1807 i 1848, odn. 1861. U našim krajevima, on je dugo trajao u Hrvatskoj i Slavoniji, Vojvodini i Sloveniji. U Srbiji, prilično rano su preduzete izvesne kreditne i druge mere za održavanje seljačkog poseda. Već 1836 knez Miloš je izdao prvu uredbu o zaštiti posednog minimuma, ali ona je bila više negativna, jer je zabranjivala seljacima da zadužuju „kuću, baštinu, dva vola i kravu“: zaustavila je kreditiranje i možda napredovanje poljoprivrede, ali je ipak sprečila proletarizaciju seljaka. Kao pozitivna mera došao je cirkular Milošev o ustanovi „seoskih koševa“, neka vrsta primitivne naturalne štedionice: sabira se i štedi hrana u plodnim godinama za pomoć u nerodici. (Slično ustanovama „monti frumentari“ u Italiji i „saleros publicos“ u Španiji i Portugaliji). U pozitivne mere spadaju još i ovi propisi: ograničenje interesa na dugove (1837), davanje na zajam pupilnog novca (1838) i neposredna kreditna pomoć iz državnih sredstava (1839). Ova poslednja mera je najvažnija, ali ona kao ni prve nije pomogla seljačkog sirotinji. Pomoć se davala na zalogu nepokretnosti do 3/4 vrednosti imanja, po 6% ali najmanja pozajmljena suma iznosila je najpre 500, a docnije 300, pa 200 dukata, što su mogle uzimati samo velike gazde.

Ovo potseća na sličnu praksu u Nemačkoj i Austriji otprilike u isto doba (landšafti i dr.). Gazde, a i visoki državni činovnici, uzimali su novac od države i davali ga seljacima po 40, 60 i 120%. Za kreditiranje seljaka postojale su „opštinske kase“, kao i manastirske i crkvene. Miloš je naredio (1860) da se ovaj novac, u sumama ispod 1000 groša, daje i bez intabulacije (hipoteke), na potpis jemca. No i posle ove reforme, ipak su se najmanje koristili kreditom zemljoradnici; više gazde, predsednici i kmetovi. Slično je bilo docnije i sa okružnim štedionicama (1871). Mnogobrojne formalnosti i veliki troškovi učinili su i ovaj kredit nepristupačnim za male i srednje seljake, pa i za seljake u opšte. Tek uredbom od 1858, knez Miloš je zabranio činovnicima da se zadužuju i omogućio da uzimaju zajam i oni zemljoradnici koji su imali malo zemlje ili u opšte nisu imali, ako samo nađu dobre žirante.

1. Srbija. Prva prava ustanova za poljoprivredni kredit mogla je biti u Srbiji Uprava Fondova, osnovana 1862. Njoj su dati na rukovanje svi javni fondovi, kao i pupilni i depozitni novci kojima su dotle rukovali sudovi. Ali ona je već od početka bila osuđena da ostane tuđa seljacima: 1) bila je bez filijala u unutrašnjosti zemlje; 2) nije ni htela ni mogla vršiti kontrolu upotrebe kredita. Prva greška htela se ublažiti stvaranjem okružnih štedionica (1871), koje su imale služiti kao filijale, ali to je slabo pomoglo: Uprava Fondova nikad nije poljoprivredi dala više od jedne sedmine svojih kredita, pa i to je sve išlo većim posednicima, da i ne pominjemo razne zloupotrebe i politički momenat u deljenju kredita.

Okružne štedionice imale su prikupiti sve crkvene i manastirske kapitale, opštinske kapitale gde odobri opštinski odbor, bolničke, okružne, sreske i zajedničke prireze dok se ne predadu, depozitni i pupilni novac ležeći kod okružnog suda i policiskih vlasti. One su bile namenjene poglavito zemljoradnicima.

Nepokretna zaloga nije tražena, već je bilo dovoljno „lično jemstvo svoje opštine“. Htelo se da štedionice služe za manje pozajmice i na kraći rok nego kod Uprave Fondova. Najmanja suma je bila pet dukata, ali je učinjena greška kad se najveća suma utvrdila na 500 dukata. Skupština je docnije to ispravila, i spustila tu sumu na 100 dukata, ali su dotle novac iz štedionice već bili razgrabili špekulanti. U ostalom, ove štedionice stvorene su samo u pet okruga.

Ni Uprava Fondova ni okružne štedionice nisu spasle srpskog seljaka od zelenaša, kao što ga propisi o okućju – koji su posle 1873 branili seljaku ne samo da zaduži nego i da proda pet dana oranja – nisu spasli siromašenja. Njegovo teško stanje pogoršale su izuzetno rđave godine i velika novčana kriza, koja je u to doba vladala i u zapadnoj Evropi. Osnovano je u Beogradu nekoliko novčanih zavoda: 1869 Prva Srpska Banka; 1870 Kreditni Zavod; Prva Beogradska Zajednica; a ubrzo i u Smederevu, Požarevcu i dr. Sve to nije ni u koliko popravilo kreditne prilike u poljoprivredi. 1883 osnovana je Narodna Banka, ali ni u osnovnom zakonu ni u svima izmenama koje su činjene ni jednom reči se ne pominje poljoprivreda. Kao novčanična ustanova, ona nije mogla da kreditira duže od tri meseca, a sem toga, trgovački zakon (1860) oduzeo je bio zemljoradniku sposobnost da se obvezuje menicom. Do nekog organizovanog poljoprivrednog kredita došlo je u Srbiji tek 90-tih godina, kada je Mihailo Avramović stao stvarati kreditne zemljoradničke zadruge (1894). Ubrzo, 1898, donesen je i zakon o zemljoradničkim i zanatskim zadrugama, a 1900 zakon o potpomaganju zemljoradničkih zadruga, koji je predvideo za njih prilično široke povlastice: imaju pravo zaloge na stvari kupljene kod njih sve dok se ne isplate; oslobođene su plaćanja svih taksa, poreza, prireza i dr. državnih dažbina; četvrtina čiste dobiti Državne Klasne Lutrije išla je na pomaganje poljoprivrede, obično preko zadružnog Saveza i 50.000 din. svake godine iz državne kase. (Ove sume nisu bile velike: od 1898 do 1924, Glavni Savez je primio svega 2 miliona iz Klasne Lutrije i 700.000 iz Glavne Državne Blagajne.)

Pored Miloševih naredaba, u Srbiji je preduzeto u toku 19. veka nekoliko mera, koje su sve išle na to da spreče zaduživanje seljaka, a koje su postigle sasvim obrnut rezultat. Trgovački zakonik 1860 zaveo je originalnu ustanovu, koje nema nigde u svetu: u cilju da sačuva seljaka od zelenaša, oduzeo je seljaku sposobnost da se može zadužiti po menici. Pre toga se pokušalo to isto ograničavanjem kamate na 12% (1837), propisom da dužnik može zakletvom u crkvi dokazivati da mu je u obligaciji uračunat protivzakoni interes (1859; ukinut krajem 1860). Posle toga se htelo to isto postići zakonom od 1870, kojim se ograničava otvaranje seoskih dućana, a 1873 dopunjuje se § 471 građanskog sudskog postupka od 1865, te sada § 471, tačka 4, a predviđa da se zemljodolcu ne može uzeti u popis i prodati za dugove: „jedan plug, jedna kola, dva vola ili tegleća konja, motika, sekira, budak, kosa i toliko hrane koliko je za njega, porodicu i stoku potrebno do nove hrane; pored toga, na svaku poresku glavu, bila ona od danka oslobođenja ili ne, ako joj je samo glavno zanimanje zemljodolstvo, živela ona na selu ili u varoši, pet dana zemlje, računajući dan na 1600 kv. hvati, bila zemlja čista, pod gorom, voćem ili vinogradom, zajedno sa neobratim plodom; isto tako i kuća sa zgradama i placem do jednog dana oranja. Imanje ovo ne može ni sam zemljodolac prodati ili ma kojim načinom otuđiti.“

Malo koje pitanje je izazvalo toliku polemiku kao pitanje o okućju. Protiv njega su ustali zadrugari, naročito Mih. Avramović, zamerajući mu da je srbijanskog seljaka udaljio od solidnog novčanog tržišta i bacio ga u ruke seoskim i palanačkim zelenašima. Ovi su pristajali da rade sve one nezakonite i nemoralne radnje – nema im broja! – kojima se izigravala odredba o okućju: čas je seljak ustupao tobože

poveriocu svoju zemlju u zakup, gde suma zakupnine pretstavlja neplaćeni dug; čas se s njim trampio za lošiju zemlju; ili mu je predavao svoje imanje putem vansudskog pismenog „ustupanja“; ili je zelenaša primao u zadrugu, pa ga posle odeljivao, dajući mu komad zemlje; ili bi priznao na sudu da je zahvatio tuđu, poveriočevu zemlju; ili se upisivao za trgovca da bi mogao prodati svoje imanje. I t. d., i t. d. Usled ovoga, rizik zelenašov bio je veći, pa se on za to naplaćivao basnoslovnim kamatama. Seljak je u Srbiji mogao ostati bez kredita u sredini 19. veka. Ali docnije je on morao da se zadužuje. I kad mu zakon ne dopušta da se zaduži hipotekarno, on uzima lični kredit, nepodesan i skup. Ova odredba nije sprečila ni cepanje i sitnjenje seljačkih imanja. Naprotiv: malo gde u svetu seoski posed je u tolikoj meri isitnjen kao u Srbiji. A prezadužena i preterano mala, uz to razbijena gazdinstva, ne mogu da idu napred ni u kom pogledu. Zato je verovatno da će zajednički građanski zakonik za celu zemlju ukinuti ovaj izuzetak, kao što je menični zakon ukinuo meničnu nesposobnost srbijanskih seljaka.

2. Ostale pokrajine. Nisu bolje sudbine bili poljoprivrednici u drugim pokrajinama današnje Jugoslavije. Liberalizam praktikovan posle 1848 doneo je cepanje krvnih zadruga, deljenje seljačkih poseda, osiromašenje i iseljavanje. Usled veće blizine sa tržištima, u severnim krajevima je novčana privreda prodirala mnogo brže nego u Srbiji i Bosni, i proces koji smo našli u Srbiji ovde je bio još življi i pustošniji. Ali je hipotekarno zaduživanje poljoprivrednih poseda bilo ovde slobodno, tu su se jači seljaci ipak zaduživali pod povoljnijim uslovima nego u Srbiji. U poslednje vreme, pritekale su seljacima u pomoć i neke nacionalne banke, naročito Srpska Banka i Poljoprivredna Banka u Zagrebu. Austriske i mađarske vlasti slabo su vodile računa i o svojim siromašnim seljacima, a slovenske su puštali da propadaju. Tek 1896 donesen je zakon o „gospodarskim i veresijskim udrugama“, koje odgovaraju našim zemljoradničkim zadrugama, samo je kod njih odgovornost ograničena. Celokupno poslovanje bilo je pod nadzorom Centralne Pozajmionice u Budim-Pešti, jedne u stvari državne ustanove. Stvorene u cilju mađarske nacionalne propagande, ove su udruge uživale naklonost vlasti, široke privilegije i materialnu pomoć, te su dale dobrih rezultata. Austro-ugarska Narodna Banka smatrala je njihove menice kao prvoklasni portfej i primala ih je u reeskont do neograničenog iznosa. Na našoj teritoriji, od 1898 do 1913 osnovano ih je samo u Hrvatskoj i Slavoniji 2127, ali su u toku rata većinom propale. Zateklo ih se posle oslobođenja 446, no one su uginule čim su bile otrgnute od svoje matice.

Slovenija je delila sudbinu ostalih pokrajina pod austriskom upravom, i koristila sve javne kredite ustanove carevine. Ali do prave pomoći i ovde su seljaci došli tek sa osnivanjem zadrugarstva. (Prva zadruga 1855; Zadružna Zveza u Celju 1883; Zadružna Zveza u Ljubljani 1899). Posle 1904, slovenački zadrugari (d-r Krek) prešli su u Dalmaciju, i u katolička sela Bosne.

Bosna i Hercegovina su imale jednu interesantnu ustanovu za kreditiranje seljaka: kotarske pripomoćne zaklade. Njih su stvarale državne vlasti, a vodili su ih sreski načelnici (kotarski predstojnici). Pre okupacije, bili su stvoreni naročiti fondovi (slični našim koševima), a posle je Austrija te fondove unovčila i upotrebila kao osnovu za svoje sreske zaklade. Austro-ugarska Narodna Banka bila je dužna da svakom kotaru otvori pet puta veći kredit nego što je iznosio njegov fond.

Kotarskom predstojniku bio je dodeljen jedan savetodavni odbor od pretstavnika pojedinih sela. Zaklade su delile dve vrste zajmova: kratkoročne (obrtne) na najviše 8 meseca; i srednjoročne (melioracione), koji su se isplaćivali anuitetima u roku od 3 godine. Kamatna stopa je bila 5%. Osim dužnikovog bio je nužan

još potpis jednoga ili dvojice seljaka iz istog sela, a davani su zajmovi i na zalogu nepokretnosti. Ako neki dužnik ne bi vratio pozajmljenu sumu, vlast je imala pravo da istu raspodeli na ostale stanovnike istog sela i naplati je uz porez. Postignuta dobit deljena je na dva fonda: za pomoć narodu u slučaju gladi i za podmirenje nenaplaćenih potraživanja. Ove zaklade su dobro radile, i dale su dosta rezultata. Posle oslobođenja, njihov kreditorski rad je prestao. Osim njih, u Sarajevu su pre rata postojala dva zadružna saveza (srpski i hrvatski).

U južnim krajevima postojala je još pod Turcima neka organizacija poljoprivrednog kredita. Pre nego što je stvorena Zirat Banka, bilo je po celoj carevini, a naročito u dunavskom vilajetu, nekih sreskih opšte korisnih kasa, koje je ustanovio čuveni Midat paša. Zvale su se „menafi sand'k“, i imale su za cilj da pomažu seljake u nesrećnim godinama. Kapital su ulagali samo seljaci. 1866, ove kase su učinjene obaveznim za celu državu, a 1888 zamenjene su jednom Zemljoradničkom (Zirat) Bankom, sa centralom u Carigradu, sa filijalama po vilajetskim i sandžačkim mestima (kod nas Skoplje i Bitolj), i mesnim kasama (sand'k).

Kapital Banke je stvoren od novca koji je preostao u mesnim kasama i od prireza uz desetak (1 i po jedanaestina desetka): nije iznosio nikad više od 10 miliona lira. Banka je davala dugoročne kredite (1–10 godina) na zalogu nepokretnih imanja, i kratkoročne (3–12 meseca), opet na zalogu imanja ili na jemstvo, ali uz zalogu jemčevog imanja. Interes na zajmove: 6%. Formalnosti su bile velike i troškovi znatni, tako da je kamata stvarno bila veća. I ako su teoriski svi zajmovi morali biti zemljoradnički, čifčije do njih nikad nisu dolazili, već su služili samo kao zaklon za age i begove. Upotreba nije kontrolisana, i zato je poljoprivredna upotreba bila izuzetak. Posle oslobođenja (1912), Uprava Fondova uzela je na sebe da likvidira mesne kase, t. j. naplati od svih dužnika ostatak duga. Našlo se da su dužnici bili samo velikoposednici čija imanja su sada pripala državi. No ipak im je dopušteno da ih mogu otkupiti po vrednosti koja stoji u tapiji, računajući 350 din. jednu liru.

U Crnoj Gori, vlada je od jednog inostranog zajma odvojila 600.000 perpera za osnivanje Hipotekarne Banke. Seljak je bio slobodan da se zadužuje, ali zemljište nije bilo ni katastrirano ni klasirano. Sve pripreme za osnivanje ove banke su najzad propale, jer je cela suma otišla na drugu stranu. Posle rata, Crna Gora je dobila na Cetinju filijalu Drž. Hipotekarne Banke, ali ova radi skoro isključivo sa varošanima.

3. Jugoslavija. Posle rata, pitanje kredita se nije postavilo za obične poljoprivrednike sve do početka krize 1925. Agrarne interesente, naročito koloniste, država je snabdevala kreditom preko agrarnih zajednica.

Ohrabreni dobrim cenama, seljaci su kupovali zemlju za svu svoju gotovinu, pa su se i zaduživali u tome cilju. Nije bilo organizovanog dugoročnog kredita specialno za poljoprivredu, a Državna Hipotekarna Banka (stara Uprava Fondova) davala je zajmove skoro isključivo ministarstvima, opštinama i gradskim stanovnicima, naročito u Beograd: seljacima su ostajale jedino privatne banke i zelenaši. Zaduzivali su se rđavi seljaci, lakomisleni i neradni. Ali su se zaduživali – još više, jer su lakše dobijali – dobri zemljoradnici, vredni, preduzimljivi i napredni: u Srbiji, da obnove svoj propali inventar; u drugim krajevima da kupe bolji alat i bolju stoku, i da dokupe zemlje. Kad su stale padati cene proizvodima i zemlji, naročito posle snaženja dinara od 1925, oni su dovedeni do sloma. Mnogi su morali samo na kamate plaćati više nego što bi iznosila zakupnina na isto imanje: 800 i 1000 din. po hektaru godišnje. A trebalo je pored toga

plaćati poreze, prireze, obrađivati zemlju i živeti. Dug je pak ostajao celcat. Mnogi su dugovali više nego što je vredelo njihovo celokupno imanje.

Posle rata, pokušalo se nešto za kreditiranje poljoprivrede preko Narodne Banke. Zakonom od 1920 i dopunama od 1921, odobreno je Banci da daje zajmove na zalogu obveznica Saveza Zemljoradničkih Zadruga, a kasnije je donesena odluka da se kreditiraju proizvođači opijuma u Južnoj Srbiji. Sume izdate po ovim ovlašćenjima minimalne su.

Državna Hipotekarna Banka, na osnovu zakona od 1922, proširila je svoj krug rada, dobivši jedno bankarsko odeljenje koje obavlja kratkoročne poslove. No time se ova ustanova još više udaljila od poljoprivrede. 1927 odobreno je poljoprivredi 2258 zajmova u iznosu od 89,323.000 din., a 1928 još manje: 69,443.000, ili 7% svih izdatih suma.

U Srbiji je država počela stvarati posle rata tako zv. zadruge za obnovu, no one nisu dale nikakvih rezultata.

Više dejstva su imale agrarne zajednice, predviđene naredbom ministra za Agrarnu Reformu od 12. okt. 1920. I ako su to pravno autonomne ustanove, državne vlasti su uzele živog učešća u njihovom stvaranju, naročito u južnim krajevima. Od uzajmljenog kapitala država im je do kraja 1929 otpisala (oprostila) 84 miliona din.

Tek zakon o poljoprivrednom kreditu od 12. juna 1925 pretstavlja jedan ozbiljan i obiman pokušaj za kreditiranje poljoprivrednika u celoj zemlji. Ovaj zakon je došao posle opširne diskusije u javnosti i u zakonodavnom odboru Narodne Skupštine. On pitanje rešava na taj način što stvara jedan sasvim nov organizam, ne samo u centru, već i širom cele zemlje.

Namera zakonodavčeva je bila dvostruka: 1) da stvori jedan kreditni aparat koji bi ne samo imao potporu države, već bi se nalazio potpuno u njenim rukama; 2) da mimoide i na taj način oslabi dosadašnje kreditno zadrugarstvo, kakvo je ostalo iz prošlosti. Posao nije sav u rukama državnih organa, jer se osnivaju mesne i oblasne zadruge, ali se na vrhu nalazi Direkcija za poljoprivredni kredit, gde je – bar za početak – predviđen vrlo jak uticaj ministra Poljoprivrede, a ona donosi odluke o prijemu mesnih zadruga. U jednom mestu međutim ne može biti više od jedne zadruge po ovom zakonu. Direktora oblasnih zadruga i revizore postavlja Direkcija. Ova je samostalan finansiski zavod, ali njegov upravni odbor je sastavljen tako da je uticaj vlade obezbeđen. Aparat za sprovođenje zakona složen je i veliki. Sredstva su mu: 500 miliona državne subvencije, koje će primiti za 6 godina; 50% od čistog prihoda Drž. Klasne Lutrije i svi poljoprivredni fondovi. Država je dala svega 120 miliona, pa je 1929 otkazala svoju obavezu da dalje daje, a ovu sumu je unela kao svoj udeo u Privilegovanu Agrarnu Banku. Klasna Lutrija slabo je isplaćivala svoj deo čistog prihoda, a uloga na štednju skoro nikako nije bilo. Krajem avgusta 1929, bilo je osnovanih svega 1220 zadruga, većinom u Srbiji. Od 33 oblasti, bilo je 10 u kojima nije obrazovana ni jedna zadruga.

Od Državne Hipotekarne Banke ova ustanova se razlikuje time što pored dugoročnih zajmova na hipoteku daje i kratkoročne i srednjoročne, na jemstvo ili na zalogu nabavljene stoke ili sprava, i što je namenjena isključivo poljoprivrednicima. Od zadruga se razlikuju po tome što se bavi samo kreditnim

poslovima. Zakon postojeće zadrugarstvo ne ukida, ali poziva kreditne zadruge da se preobrazu u njegove mesne zadruge, i pojedine saveze zemljoradničkih zadruga prima kao ravnopravne članove oblasnih zadruga. Najzad, predviđa da svi kratkoročni i srednjoročni krediti dodeljeni savezima zadruga i poljoprivrednim društvima mogu iznositi najviše 15% od ukupnih kredita ove vrste (čl. 36). Za dugoročne kredite ovo ograničenje ne važi, ali oni se opet mogu davati samo savezima proizvođačkih, električnih, vodnih, prerađivačkih i prodajnih zadruga: a tih saveza u našoj zemlji ima vrlo malo. Dugoročne kredite daju samo oblasne zadruge, i to na hipoteku.

Direkcija je radila stvarno vrlo kratko vreme: nekih 7 meseca. Njena sredstva su bila ograničena samo na državnu pomoć: svega 116 miliona i 2 miliona od Klasne Lutrije. Dočekana je sa nepoverenjem i negodovanjem. Njenih pet oblasnih zadruga podelile su nešto više od 50 miliona. Čim je osnovana Privilegovana Agrarna Banka, ova Direkcija je ukinuta. Oblasne i mesne zadruge su ostavljene, a na njihovo čelo došla je Glavna zadruga za poljoprivredni kredit, kao reviziona i organizaciona centrala.

Privilegovana Agrarna Banka ustanovljena je zakonom od 16. aprila 1929. Na nju prelazi sva aktiva i pasiva Direkcije za poljoprivredni kredit, s tim da joj država jemči za sva potraživanja koja se ne bi mogla naplatiti. P. A. B. je akcionarsko društvo, u kome je država najveći akcionar: ona ulazi sa svih 120 miliona do sada isplaćenih Direkciji za poljoprivredni kredit. Sa većim sumama učestvuju još Poštanska Štedionica, Državna Hipotekarna Banka, Klasna Lutrija, Narodna Banka, a svi privatni novčani zavodi imali su upisati 50 miliona. Početni kapital od 300 miliona, preupisan je i on je sada utvrđen na 700 miliona. Klasna Lutrija ima da uplati 20 miliona, u šta joj se imaju uračunati i sume predate Direkciji za poljoprivredni kredit. P. A. B. će davati kredite samo poljoprivrednicima i njihovim ekonomskim organizacijama, i to dugoročne i kratkoročne; organizacijama na obveznice, pojedincima na menice sa rokom od najviše godinu dana i na zalogu poljoprivrednih proizvoda. Za pojedince je dakle došla u obzir samo menica i lombard (a ne obveznica, kao kod zakona od 1925), i menica sa dva potpisa, od kojih jedan mora biti od neke zadružne organizacije, osim ako se uz menicu daje kakav zalog ili ako je menica sa tri potpisa. Dugoročni krediti se daju samo uz hipoteku, i to limitativno: za kupovanje zemlje, za konversiju dugova hipotekarno obezbeđenih, za podizanje zgrada ili za provođenje melioracija. Zajam ne može preći 50% procenjene vrednosti, ni trajati duže od 30 godina (čl. 11, t. 1 i 2).

Ovaj zakon uzgred je sproveo jednu važnu reformu: osposobio je seljake u Srbiji da se menično zadužuju (čl. 73). To je u ostalom učinio i novi menični zakon (čl. 97), koji je stupio na snagu 29. nov. 1929. Druga pravna novina: za založenice koje bi imitovala P. A. B., za uloge na štednju koje bude primala, kao i za minimalnu dividendu od 6% na akcije, garantuje država. Osim toga P. A. B. uživa i sve one povlastice koje ima D. H. B. u pogledu izvršenja, kao i velike poreske, taksene i druge povlastice: njena imovina i njeni prihodi, kao i kuponi sa njenih akcija oslobođeni su svih državnih poreza i prireza, taksa i svih nameta (čl. 47–52, 65). Osim fondova koji su pripadali D. H. B., pa su imali pripasti D. za P. K., Agrarna Banka dobila je jednim naročitim ovlašćenjem pravo nad fondovima imovnih opština i zemljišnih zajednica u Hrvatskoj i Slavoniji, koji nisu neznatni. Više još nego kod Direkcije za poljoprivredni kredit, država je ovde obezbedila sebi kontrolu i uticaj: od 15 članova upravnog odbora, 8 postavlja kralj ukazom, a između njih jednoga za predsednika, na predlog ministra Poljoprivrede a po saslušanju ministra Predsednika; ostalih sedam bira zbog akcionara: sve na tri godine. Nadzorni odbor ima 7 članova: jednoga postavlja ministar

Poljoprivrede, jednoga ministar Finansija, a petoricu bira zbog akcionara, i to prvi put na godinu dana, a posle na 3 godine (čl. 14–24). Svoj nadzor država vrši još i preko naročitog komesara.

Agrarna Banka rezervisala je sebi pravo da kreditira direktno pojedince, ma da njen pravilnik od 25. sept. 1929 to u praksi jako otežava. U početku njenog poslovanja preovladala je težnja da se više favorizuje kreditiranje preko zadruga, računajući tu i mesne zadruge po zakonu o poljoprivrednom kreditu. Po garantijama koje traži od pojedinaca i od zadruga može se suditi da će menični portfej ove ustanove biti prvoklasan, i da će lako moći reeskontovati kod Narodne Banke. A ova je već odlučila (13 aprila 1930) da joj otvori kredit od 200 miliona. Isto toliko je odobrila i Drž. Hip. Banka.

Velika teškoća je u tome što P.A.B. nema svojih osnovnih ćelija, te ne može sama da ocenjuje potrebu za kreditom i da kontroliše upotrebu kredita, što čini suštinu ovog posla. Banka mora izabrati: ili osnivati mnogobrojne filijale, kao što je učinila Zirat Banka, ili uzeti kreditne zadruge kao svoje osnovne ćelije, kako je rađeno u Rusiji i u Bugarskoj. Ne može se više primeniti ni francuski način (koji je bio uzet za D. za P. K.), niti nemački, gde država pomaže poljoprivredu direktno preko zadružnih saveza. Mi smo uzeli put koji su izabrale Poljska, Grčka i Rumunija.

Drugo pitanje koje P. A. B. ima da reši jeste ovo: hoće li spasavati prezadužene seljake ili omogućavati onima koji su za život sposobni da više i bolje proizvode. Upropašćeno, to pitanje znači: izabrati između zaostalih i naprednih krajeva, između socialnog i ekonomskog merila. Ako se ne odluči ni na jedno ni na drugo, već bude htela da radi u oba pravca, onda su joj nužna nesravnjeno veća sredstva nego što su ona kojima raspolaže. Ako ta sredstva ne dobije, onda će njena pomoć na jednoj strani značiti pogoršanje položaja na drugoj: racionalizovati proizvodnju u Vojvodini, znači izbaciti Srbiju sasvim sa pijace; pomoći Srbiji da se razduži, znači tehnički unazaditi Vojvodinu. Ako se pak sredstva podele na obadve strane, onda se neće nigde pomoći efikasno: u Srbiji će seljaci ostati i dalje dužni, a u Vojvodini će poljoprivreda degenerisati.

Problem je težak. On se može rešiti samo na dva načina: 1) da se povećaju sredstva Banke; 2) da se krediti dele samo onde gde mogu biti i socialno i ekonomski efikasni, t. j. gde ima najviše izgleda da se potpuno spase jedno gazdinstvo i da se odlučno unapredi za kvalitetnu proizvodnju. Jedan način zahteva veće žrtve našeg finansiskog kapitala; drugi – savršenu kontrolu deljenja i upotrebe kredita. Dobro organizovano kreditno zadrugarstvo rešilo bi i jednu i drugu teškoću: kanalizovalo bi u P. A. B. nacionalnu štednju i omogućilo bi efikasnu kontrolu. Na strani nam to pokazuje primer Nemačke; u zemlji – primer Slovenije. P. A. B. u tom slučaju ne bi bila šalter za primanje menica već centralni regulator poljoprivrednog kredita.

Novim meničnim zakonom likvidirano je najzad pitanje o pasivnoj meničnoj nesposobnosti „seljaka koji se ratarskim poslom zanimaju“ iz srpskog trgovačkog zakonika (§ 77) od 1860. Ova srbijanska originalna ustanova je najrazličitije tumačena od teoretičara trgovačkog i meničnog prava, ali su sudovi redovno smatrali da se menično obavezao svaki onaj ko se je potpisao kao ne-zemljodolac, pa ma on u stvari bio „seljak koji se ratarskim poslom zanima“. Zakon o likvidaciji moratornog stanja (1920) hteo je da prekine sa tom praksom, i da seljake-zemljoradnike izuzme od odgovaranja po menicama, ali njegove odredbe nisu bile primenjene, a 1925 ova odredba je i ukinuta. Pravnici se nisu slagali u tome da li se pojam seljaka u pogledu menične nesposobnosti ima tumačiti u užem smislu (kao u trgovačkom zakoniku: seljak

koji se bavi ratarstvom) ili u širem smislu, kao u § 471 (zemljodjelac, stanovao on na selu ili ne). Stariji pravници (St. Veljković, Sp. Radojčić, A. Đorđević, Đ. Nesterović, M. Tucaković) uzimali su da su od menične sposobnosti isključeni samo prvi.

D-r Dušan Subotić, predsednik Kasacije, misli da se ograničenje odnosi na sve seljake i na sve zemljoradnike, i da menica potpisata od istinitih seljaka ili zemljoradnika ne važi kao takva, ma pod kojim vidom se oni potpisali. Ovo autoritativno mišljenje, izrečeno 1927, izazvalo je buru i u pravničkim i u bankarskim krugovima. Diskusija je produžena još neko vreme, dok nije došao menični zakon od 19. decembra 1928, koji je stupio na snagu godinu dana docnije, i koji u svome čl. 97 kaže kratko i jasno: „U meničnu obavezu može stupiti svako lice u koliko se može ugovorom obavezati prema propisima Građanskog ili Trgovačkog Zakonika“. Time je menična nesposobnost seljaka u Srbiji prešla u istoriju i formalno, kao što je stvarno već odavno bila nestala. Samo od sada seljaci neće morati da izigravaju zakon, potpisujući se kao ekonomski, trgovci, kafedžije, špekulanti, protokolišući firmu kao takvi, falsifikujući tuđ potpis i t. d.

ODELJAK II.

PROSVETA I KULTURA

Što se više proučava poljoprivredna ekonomija, – u njoj borbi sa prirodom, sa kreditnim i pijačnim nevoljama, – dolazi se do sve jasnijeg zaključka da je ličnost onoga koji vodi gazdinstvo od presudnog značaja za njegov uspeh. Zar je čudo onda što se kao jedna od najglavnijih mera za očuvanje i podizanje seljačkog porodičnog gazdinstva – za koje su svi oblici borbe za opstanak još teži nego za kapitalističko – ističe prosveta i kultura? U očima izvesnih agrarnih političara, taj posao se pojavljuje kao glavni. I odista, malo kome je znanje potrebno u tolikoj meri kao poljoprivredniku: on mora poznavati prirodne pojave i prirodne zakone, vladati tehnikom poljoprivredne proizvodnje, koja je mnogostruka i stalno se usavršava, umeti upravljati gazdinstvom, izabrati najzgodniju kulturu i najbolji način rada, naći najpovoljniju pijacu.

Kako su do sada seljaci živeli i radili bez svih tih znanja? Bez znanja nisu bili, ali su ih sticali tek vekovnim iskustvom, koje se prenosilo s kolena na koleno, i koje je bilo haotično, nepouzđano, stereotipno. Zato poljoprivredna tehnika nije ni napredovala, a seljački život je ostao do danas takav kakav je bio pre više stotina godina. Promene su došle i u jednom i u drugom pogledu tek u novije vreme, kada su naučni metodi prodrli u poljoprivrednu ekonomiju i plodovi civilizacije ušli u selo. Sve su to samo skromni počeci: prosveta i kultura imaju tek da osvajaju poljoprivredu i seljaštvo. 19. vek je bio ispunjen naporima da se stvori nezavisna seljačko-porodična i radna poljoprivreda. 20. vek – koji nazivaju „vekom seljaka“ – biće ispunjen staranjem da se takva poljoprivreda održi i unapredi. Ako je glavni predmet agrarne politike do sada bio da seljaci dobiju zemlju u svojini, u buduće to mora biti da se osposobe za vršenje svoje socialne funkcije slobodnih proizvođača i potrošača. To je u stvari ogledanje demokratskih načela i metoda na široj osnovi i na većem boju ljudi nego ikad u istoriji sveta. Pošto se demokratizovala svojina, sada se mora demokratizovati kultura. Bez ovoga drugog, propalo bi ono prvo.

Fridrih Arebo ovim rečenicama završava svoje najbolje delo, Nauku o gazdovanju: „Isхрана čovečanstva ili jednog naroda ne zavisi na prvom mestu od zemljišta, već od pomoćnih srestava i od metoda rada kojima čovek raspolaže i od načina kako ih upotrebljava. A ovo zavisi u prvom redu od znanja, moći i marljivosti širokih slojeva naroda koji se bave poljoprivredom. Pitanje narodne ishrane i produktivnosti u poljoprivredi, u prvom redu je pitanje vaspitanja i obrazovanja“.

Koja su sredstva vaspitanja i obrazovanja, ili, kako mi kažemo: prosvete i kulture? Mogli bismo poći odozdo, od onih koje treba vaspitavati i obrazovati, t. j. od seljačke dece, koja prva znanja i prve elemente kulture dobiju u porodici, pa u školi i posle škole, u vojsci, u životu. Ali prosveta i kultura su kao voda: iz gornjih slojeva poniru na niže, do poslednjih. Posao obrazovanja i vaspitanja ne može početi dok se ne izgrade ljudi koji treba da ga obavljaju, a to su naučni i praktični stručnjaci. Oni se stvaraju u poljoprivrednim školama, usavršavaju se u naročitim zavodima za oglede i kontrolu. Za široke slojeve poljoprivrednika sav taj rad ima značaja samo ako im se njegovi rezultati učine pristupačnim: To je gosao t. zv. socialne agronomije, u zajednici sa ustanovama opšteg obrazovanja. Najzad, još šire je polje raznih priredaba, koje stavljaju u pokret same poljoprivrednike, da oni jedni drugima pokažu svoje uspehe. Tri vrste poslova: dakle: 1) stručne škole i zavodi; 2) socialni i kulturni rad na selu; 3) pokazivanje rezultata. Pokušaćemo da u ove tri grupe unesemo sav ogromni material koji se odnosi na unapređivanje poljoprivrede kroz prosvetu i kulturu.

I. Stručne škole i zavodi.

Ovde je reč o ustanovama koje poljoprivredu obrađuju naučno i daju teoriska i praktična znanja, bilo da spremaju stručnjake koji će se baviti izučavanjem, bilo nastavnike ili agronome koji će druge učiti i upućivati, bilo najzad praktične poljoprivrednike.

Takve ustanove postoje jedva sto godina. Pre toga su se poljoprivredom naučno bavili samo pojedinci: kaluđeri, hemičari, ekonomisti. Tek kad su se prirodne nauke i ekonomija jače razvile, moglo se misliti na širenje i praktičnu primenu njihovih načela. U tim ustanovama, dolaze u obzir za nastavu ove discipline: 1) prirodne nauke i ekonomija; 2) stručne nauke (tehnika biljne proizvodnje i stočarstva, nauka o gazdovanju); 3) pomoćne nauke. Prema tome da li je jedna škola viša ili niža, da li je jedan institut pretežno naučan ili praktičan, ove discipline će se obrađivati dublje ili površnije. Najdalje se u teoriji ide na poljoprivrednim fakultetima, visokim poljoprivrednim školama i institutima koji spremaju inženjere agronomije i profesore, – a najviše se obraća pažnje na praksu u nižim školama za seljačku decu koja će sama raditi zemlju.

1. Više škole. One se obično javljaju kao poljoprivredni i šumarski fakulteti na universitetima, ili kao specialni instituti opet pri universitetima, ili pak kao posebne visoke škole ravne fakultetu, ili stručne više škole koje odgovaraju fakultetima. Njihov je glavni nedostatak u tome što još nema dovoljno specialista za čisto poljoprivrednu stranu pojedinih prirodnih i ekonomskih nauka, te ove predaju čisti fizičari, hemičari, botaničari, zoolozi, minerolozi ili ekonomisti, koji svoje nauke obrađuju uopšte, a ne specialno s pogledom na poljoprivredu. To je razumljivo kad se zna da su same ove ustanove vrlo mlade. Najteže je utvrditi razmeru između teoriskih i praktičnih znanja koja one treba da pruže. Teorija se ne može svesti

na minimum, jer odatle izlaze ne samo ljudi koji će voditi poljoprivredna gazdinstva, već i profesori i istraživači. Ali je isto tako opasno preopteretiti učenike teoriskim znanjima, koja se brzo zaborave, jer se pažljivo ne uče ili nemaju primene u praksi.

U novije vreme se na tim školama obraća velika pažnja i na društvene nauke, upravo na socialnu stranu svih pitanja, jer budući stručnjak ima da rešava pored čisto tehničkih i takve probleme, koji zadiru u posedne odnose pojedinaca i u interese celine. Pored inženjera-tehničara, u svakom učeniku treba formirati socialnog agronoma, koji će imati osećanje i razumevanje za ekonomsku i društvenu stvarnost i volju da ovu menja u smislu progressa i pravde.

Poljoprivrednih visokih škola ima najviše u Nemačkoj: 9 universitetskih instituta u Haleu (1862), Jeni, Lajpcigu, Gizenu, Getingenu, Kenigsbergu, Kilu, Breslavi, Minhenu, i 4 visoke škole u Hoenhajmu, Popelsdorfu, Vajenstefanu i Berlinu. Osim toga, na jednom universitetu postoji specialna katedra za poljoprivredu. Pored veterinarskih fakulteta na nekim universitetima postoje još i samostalne visoke veterinarske škole u Drezdi, Berlinu i Hanoveru.

Francuska ima najvišu školu u Parizu, Nacionalni Agronomski Institut, osnovan 1876, u koji se ulazi konkursom. Visoke su i Nacionalne Poljoprivredne Škole u Grinjonu, Monpeljeu, Tuluzi i Renu, Veterinarske Škole u Mezon-Alfor, Lionu i Tuluzi. Za šumarstvo postoji Nacionalna Šumarska Škola u Nansiu, u koju se ulazi sa diplomom Agronomskog Instituta ili Politehničke Škole.

U Danskoj, poljoprivredna visoka škola u Kopenhagenu je centrala čitave više nastave. Još od 1801 predaje se poljoprivreda na universitetu, a 1858 osnovana je ova škola, koja ima 20-tomesečni opšti kurs i 20 meseca specialnih kurseva (osnovne nauke, ratarstvo, biljna proizvodnja, stočarstvo, mlekarstvo). – Švedska ima nekoliko poljoprivrednih instituta, od kojih je najvažniji onaj u Alnarpu, sa 6 stručnih odseka. – Norveška ima u Asu jednu od najstarijih viših ratarskih škola (iz sredine 18. veka), koja je na kraju 90-tih godina prošloga veka pretvorena u poljoprivrednu visoku školu sa pet odseka.

Rusija je pre rata imala vrlo razvijenu visoku nastavu. O sadašnjim školama nemamo podataka, ali znamo da se vrlo velika pažnja obraća na naučna istraživanja, i da se, osim u Americi, nigde toliko stručnih časopisa, anketa i statistika ne izdaje kao u Sovjetskoj Uniji. – Finska ima poljoprivredni institut na universitetu u Helsingforsu. – Poljska ima četiri škole za višu nastavu pri universitetima, u Krakovu, Varšavi, Lavovu i Poznanju. – Čehoslovačka ima 4 visoke škole (od kojih je 1 nemačka) i 3 poljoprivredne akademije (češka, nemačka, mađarska). – Austrija ima 3 visoke škole i 3 akademije. – Italija ima tri visoke škole, dva universitetska instituta. – Švajcarska je još 1804 dobila čuvenu poljoprivrednu školu u Hofvilu, a 1874 osnovan je poljoprivredni i šumarski odsek na ciriškoj Politehnici.

Belgija je već 1858 imala nekoliko privatnih poljoprivrednih škola, a 1860, država je osnovala poljoprivredni institut Gembloux, po ugledu na francusku u Grinjonu i nemačku u Hoenhajmu. 1878 klerikalci su podigli svoj poljoprivredni institut u Luvenu. – Holandija ima od 1876 poljoprivredni zavod u Vajeningenu, sa oglednim poljem od 40 ha i nekoliko instituta za istraživanja. – Engleska je dugo oklevala sa osnivanjem takvih škola, i danas pored 4 privatna poljoprivredna koledža, ove nauke se predaju na nekoliko universitetskih instituta. – Sjedinjene Države imaju oko 70 visokih škola (land-grant colleges), od kojih je polovina samostalna, a druga polovina uz univerzitet. – U Kanadi je sličan sistem. – U Argentini

ima dva visoka instituta, u Buenos Ajresu i u La-Plati. – U Bugarskoj postoji poljoprivredni fakultet na Sofijskom universitetu, – U Rumuniji, pored poljoprivrednih fakulteta u Bukureštu i Jašu, postoji blizu Bukurešta jedna visoka škola.

Jugoslavija ima gospodarsko-šumarski fakultet u Zagrebu, i poljoprivredni fakultet u Beogradu, osnovan 1920. U Zagrebu je 1898 otvorena Šumarska Akademija i prislonjena na filozofski fakultet, a 1908 osnovan je na njoj poseban geodetski tečaj. 1919 osnovan je mesto nje današnji gospodarsko-šumarski fakultet. Na ove fakultete primaju se kao redovni slušaoci samo svršeni đaci srednjih škola, sa položenim ispitom zrelosti. Ne i svršeni đaci srednjih poljoprivrednih škola, tako da nema kontinuiteta između niže i više nastave.

Osim prirodnih nauka (botanika, hemija, zoologija, fizika, geologija), predaju se viša matematika, tehnička mehanika, nacrtna geometrija, narodna ekonomija, agrarna i specialno šumarska politika; nauka o gazdovanju, poljoprivredna statistika, šumarsko pravo; šumarska trgovina i industrija; i pomoćne nauke: entomologija, anatomija i fiziologija domaćih životinja, bakteriologija, pedologija, eksploatacija šuma, opšte i specialno stočarstvo, opšte i specialno ratarstvo, ribarstvo, biljna patologija, zaštita šuma, uređenje bujica i uređenje šuma, poljoprivredna taksacija i računovodstvo, meteorologija i klimatologija, geodezija i kulturna tehnika. Fakultet u Zagrebu ima imanje od 140 hektara, a fakultet u Beogradu dobio je 29 hektara u Zemunu. 1919 osnovana je u Zagrebu Visoka Veterinarska Škola.

Ovi fakulteti daju poljoprivredne inženjere koji se mogu upotrebiti za nastavnike sviju škola poljoprivrednog karaktera. Oni posle diplomskog ispita obično odlaze na praksu u kakvu školu, na koje državno ugledno dobro, na kakvu ergelu ili privatnu veliku posed. Njima, za nastavnički poziv, nažalost, potpuno nedostaje sprema iz pedagogije i metodike. Za socialno-agronomski rad, najzad, oni se ni malo ne pripremaju. Pošto nemamo nacionalnih velikih poseda, koji bi zaposlili fakultetski obrazovane agronome, ona prva primedba otpada. Ali ostaju druge dve: nastavničke i socialno-agronomske sposobnosti. Udruženje agronoma traži još da se na našim fakultetima izvrši veća specializacija po strukama. Nama se čini da tome još nije vreme. Sve dok je ogromna većina naših poljoprivrednika na tako strahovito niskom stupnju prosvetljenosti, velika i prava nauka će biti za naše prilike luksuz: zar naši stručnjaci sa stranih škola nisu skoro svi upućeni samo na administrativne poslove?...

2. Srednje škole. Ovde dolaze svi oni zavodi koji ne spadaju u višu nastavu ni u niže školstvo, t. j. srednje poljoprivredne škole. U njih se primaju svršeni učenici niže gimnazije (4 razreda) a negde i svršeni učenici nižih poljoprivrednih škola. Školovanje traje četiri godine: od toga su tri godine za teorisku nastavu, a četvrta se provodi na praksi van škole.

U Nemačkoj postoje, osim običnih srednjih škola, i 5 „seminara za poljoprivrednike“, koji su novijeg datuma, traju 1 godinu, i daju u kratkim potezima program viših škola, ali samo s obzirom na praksu. Primaju se mladići od najmanje 20 godina, sa 5-godišnjom praksom i bar malom maturom. – U Francuskoj, srednjih škola toga tipa nema, već su to „praktične poljoprivredne škole“ za mlekarstvo, živinarstvo, šumarstvo, dakle specialne škole, kao i ona za povrtarstvo u Versaju: učenje traje 2–3 godine. – U Danskoj, ove škole uzimaju samo mladiće koji imaju dobru praktičnu spremu, jer su razmenom sinova koja se tamo praktikuje, temeljno upoznali bar 2–3 različita gazdinstva, a one im daju čisto teorisku nastavu. Za ovu su pak oni već primljeni solidnim radom u osnovnoj i produžnoj školi. – U Švedskoj,

srednja škola je u vezi sa višom. – U Norveškoj, srednja nastava je još bolje organizovana. Pored poljoprivrednih gimnazija, ima i dvogodišnjih seminara za specialne grane: oni spremaju poljoprivredne učitelje, a služe i kao praksa svršenim studentima visokih škola. – Finska ima 3 srednje škole, koje se dvogodišnjom teoriskom nastavom dopunjuju znanje stečeno u zimskim tečajevima. Srednji instituti za stočarstvo i za povrtarstvo (14 meseca) nastavljaju ono što se započelo u nižim specialnim školama. Osim toga, postoji 6 poljoprivrednih gimnazija, kod kojih se u tri poslednja razreda specializuje za jednu granu. – Poljska ima 4 srednje škole, od kojih jedna samo za ženske, buduće učiteljice u seoskim školama. – Čehoslovačka ima 15 srednjih poljoprivrednih, 5 srednjih šumarskih i 1 srednju povrtarsku. – Austrija ih ima 15, sa pretežno specialnim karakterom. – U Italiji se srednje škole pojavljuju kao odseci na tehničkim zavodima istog ranga. – U Belgiji ima 4 srednje škole višeg reda i 26 nižeg reda, u državnim ili oblasnim i opštinskim rukama, jednim delom pod upravom popova. – Sjedinjene Države, kao Švedska, srednju nastavu imaju na višim školama: to su samo skraćeni kursevi od 1–3 godine. – U Kanadi, ove škole često vode sveštenici. – U Argentini, država ima 11 praktičnih ratarskih škola, 3-godišnjih sa internatom, čisto praktičnog karaktera i nekoliko specialnih i poljoprivredno-tehničkih, opet obično sa internatom. – Bugarska ima tri poljoprivredne gimnazije, i nekoliko specialnih škola. – Rumunija ima jednu poljoprivrednu i jednu vinogradarsku srednju školu.

Jugoslavija ima tri srednje poljoprivredne škole: u Valjevu, Križevcima i Bukovu. One spremaju niže činovnike: poljoprivredne učitelje, sreske ekonomе, putujuće nastavnike, i dr. Nastava traje 4 godine, što je malo, s obzirom na to da se primaju učenici sa 4 razreda gimnazije bez prijemnog ispita, ili sa svršenom nižom poljoprivrednom školom posle položenog prijemnog ispita. Ne oseća se još potreba da se broj ovih škola poveća, zato što još nemamo ni zimskih poljoprivrednih škola, ni seoskih produžnih škola sa pretežno poljoprivrednom nastavom, ni putujućih učitelja, koji bi se rekrutovali iz ovih srednjih škola.

3. Niže i specialne škole. Nižih ima svuda najviše. One su doista i najkorisnije: izrađuju dobre praktične poljoprivrednike, a ne služe kao most da se pobegne iz sela i poljoprivrede. Njih ima raznih vrsta: ređe su opšte; obično su sa ograničenim programom, i ako nisu sasvim specialne. Ima ih čisto ratarskih, čisto stočarskih, vinodeljsko-voćarskih, šumarskih. Ove škole su poluga napretka u poljoprivredi svake zemlje: kroz njih prodiru u mase sva nova znanja, otkrića, bolji metodi rada. Neke su čisto teoriske: daju seoskom mladiću ono što ne može videti ni naučiti sam. Druge su teorisko-praktične, gde se rad i teorija smenjuju: đaci stanuju u školi koja je u isti mah gazdinstvo, uče, i u isto vreme obavljaju sve poslove u toku godine, negde potpuno sami (kao u Argentini), negde sa pomoći slugu i nadničara, osobito u doba velikih radova.

Na čisto teoriske niže škole liče t. zv. zimske škole, koje se sve više javljaju u raznim zemljama: Švedska, Norveška, Finska, Čehoslovačka (75), Švajcarska, Francuska (malo), Nemačka (produžne), Holandija, Sjedinjene Države, Bugarska. Njih posećuju ne samo mladići, već i odrasli. Oni tu dobiju dosta stručnih znanja, naročito ako se učitelj, koji zimi predaje, preko godine okreće okolo kao savetodavac i upućivač: veza između njega i bivših učenika se ne prekida, a sa budućima se upoznaje na poslu. Njemu se pak daje prilika da svoje teorije primeni praktično. Najzad, on upoznaje teren, i može da predaje navodeći lokalne primere. Za vreme tečaja, sa učiteljem saraduje mesni učitelj, a eventualno i lekar i veterinar. Tečaj traje obično dve zime, od novembra do marta.

U specialnim poljoprivrednim školama nastava obično traje samo jednu godinu. One se mogu osnivati samo onde gde su mladići pre toga učili kakvu produžnu školu, te su u stanju da odmah prime stručnu nastavu, koja je još uža nego kod običnih nižih škola. One su: mlekarske, pčelarske, vinarske, gradinarske, domaćičke, kovačko-potkivačke (Švedska), ovčarske (Norveška), konjarske (Finska), uljarske (Italija), livadarske (Nemačka), živinarske (Danska).

U Jugoslaviji, niže poljoprivredne škole, koje su pre rata svuda bile trogodišnje, sada su pretvorene u dvogodišnje: da se deca ne odvajaju dugo od kuće i ne steknu gospodске ambicije. Iz programa su pak izbačeni neki predmeti (veronauka, geografija, istorija). Ovakvih škola imamo svega 17, i to 11 ratarsko-stočarskih, u Šapcu, Adi, Glavici, Sl. Požezi, Banja Luci, Butmiru, Ćupriji, Aleksincu, Bitolju, Kraljevu i Križevcima; i 6 vinodeljsko-voćarskih u Vršcu, Mariboru, Grmu, Iloku, Kninu i Sv. Juraju. Svaka škola ima svoje imanje, koje se radi uzorno, od 30 do 60 ha.

Specialnih poljoprivrednih škola ima malo. U Livnu i u Ljubljani održavaju se mlekarski tečajevi, u Novom Sadu postoji gradinarsko-cvećarska škola, a u Petrinji, Gospiću, Božjakovini postoje stalne domaćičke škole, dok se u drugim mestima po celoj zemlji one drže samo privremeno. Ove specialne, kao i niže poljoprivredne škole predate su 1927 oblastima na izdržavanje, a posle 3. oktobra 1929 one su potpale pod banovinske uprave.

Zimskih škola kod nas još nema. U zimu 1929–30, držani su u velikom broju poljoprivredni tečajevi. Držana su predavanja sa demonstracijama i sa slobodnom diskusijom.

Da bi se uspešnije razvijalo zadrugarstvo, na svima poljoprivrednim fakultetima (ne i na beogradskom!) predaje se ono kao zaseban predmet. U Pragu postoji zasebna visoka škola za zadrugarstvo. U Italiji s o zadružnoj nastavi staraju: Nacionalni Kreditni Zavod, Societá Umanitaria i Fakultet trgovačkih nauka u Milanu. Francuska zadružna federacija stvorila je katedru za zadrugarstvo na Collège de France u Parizu. Veliki zadružni savezi osnivaju svoje posebne škole, a manji održavaju tečajeve za spremanje zadružnih činovnika.

U našoj zemlji već 20 godina postoji zadružna škola u Ljubljani, a nedavno je obrazovana jedna u Zagrebu. Zadružne tečajeve organizuju pojedini zadružni savezi, po gradovima, a i po selima gde ima više zadruga, ili su zgodni centri za okupljanje zadrugara koji se spremaju za poslovođe. U leto 1929, ministarstvo Poljoprivrede organizovalo je nekoliko zadružnih tečajeva specialno za učitelje, pri poljoprivrednim školama u Valjevu, Križevcima, Butmiru, Kraljevu i Kninu. Na svakom je bilo po oko 30 učitelja, koji su, osim zadružne administracije, slušali predavanja iz mlekarstva, pčelarstva, svilarstva, voćarstva, vinogradarstva, vinarstva, povrtarstva, ratarstva, stočarstva i živinarstva.

Produžne škole – posle 4 razreda osnovne – mogu da se organizuju tako da ili potpuno zamene specialne škole, gde se ove ne mogu otvoriti, ili da mladiće baš pripreme za njih. Na selu, one imaju pretežno poljoprivredni karakter, dok u gradovima u njima preovlađuje zanatsko-trgovačka nastava. Njima se dodeljuje po 2 ha zemlje, tako da se uporedo sa teorijom radi i praktično.

U Vojvodini, pre rata je bilo nekoliko ovakvih škola sa čisto ekonomskim karakterom, i bile su neobično korisne za poljoprivredu. Njih su pohađala sva seljačka deca, muška i ženska, od 12–15 godina. Nastava je

trajala 3 godine, po dva dana u nedelji po 4 sata. Na opštinskom imanju blizu sela (20–40 lanaca) bile su uređene zgrade, bašte, njive, livade i mala šuma: tu su deca praktično učila ratarstvo, stočarstvo, povrtarstvo, živinarstvo, pčelarstvo i korparstvo. Krupne poslove su radile sluge i nadničari, a za svaki odsek je bio i po jedan naročiti službenik, pod čijim nadzorom su deca radila. Ispit se polagao na kraju svake godine, i dobri učenici su dobijali na dar razne poljoprivredne sprave. Rđavi su ponavljali razred. Posle rata, ove škole nisu obnovljene. Jedna od njih, ona u Bavaništu, pretvorena je u državnu školu za učiteljice domaćičkih škola.

U učiteljskim školama i bogoslovijama obraća se sve veća pažnja nastavi iz zemljoradnje i stočarstva. Tako se budući učitelji i sveštenici spremaju da sa više razumevanja rade sa seljačkom decom i u opšte među poljoprivrednicima.

U Francuskoj je 1925 držan prvi kongres „seoske škole“ (école rurale), koji je priredila Zemaljska konfederacija poljoprivrednih udruženja, u cilju da ispita metode i programe koji najbolje odgovaraju nastavi na selu. – Da bi se budući učitelji osposobili za rad u produžnim školama, naši agronomi traže da oni u učiteljskoj školi uče pripremne predmete za poljoprivredu, pored botanike, zoologije, fizike i hemije, još geologiju i pedologiju (poznavanje zemljišta), a da poslednju, petu, godinu provedu u internatu neke poljoprivredne škole. Po drugom predlogu, oni bi u svima razredima imali po četiri časa nedeljno iz stručnih poljoprivrednih predmeta i iz zadrugarstva.

4. Zavodi za oglede i kontrolu. Svaka poljoprivredna škola obično ima svoje imanje koje se radi po svima pravilima agronomije. Ali se pokazalo da je pravo naučno ispitivanje nemoguće bez naročitih oglednih polja, na kojima će se proveravati rezultati pojedinih naučnih radova na dotičnom tlu. Tu se nikome ništa ne predaje, već se izučava. Odatle dobijaju podatke i sami profesori univerziteta. A tu se u isto vreme daje odgovor i na svako praktično pitanje o osobinama zemljišta, o prilagođavanju bilja i životinja izvesnom podneblju ili izvesnoj ishrani, i t. d. Kako u poljoprivredi sve zavisi od prilagođavanja lokalnim prilikama, jasno je da se pomoću oglednih stanica u stvari postiže neverovatno velika ušteda: u mesto da nešto pokušaju svi, pokuša se na oglednom polju, i to u svima oblicima, pa se rezultat objavi ili dostavi nastavnicima ili praktičnim agronomima, koji su u vezi sa običnim poljoprivrednicima. Od kolike je to važnosti najbolje se vidi po tome što su izvesna velika industriska preduzeća podizala vlastite ogledne stanice, da bi znala kuda idu. Fabrike šećera, mlinovi, pivare, pecare i t. d. imaju svoje privatne laboratorije u kojima ispituju zemljište, vrše vegetativne oglede, ispituju biljne bolesti i štetočine, iznalaze procenat šećera, alkohola, proteina i t. d., kontrolišu dejstvo pojedinih veštačkih đubriva u raznim kombinacijama. Kao što ta velika preduzeća neće da lutaju, tako i čitave države traže načina da poljoprivrednicima osvetle put.

U tome prednjače Sjedinjene Države i Sovjetska Unija. Slični naponi vide se u Nemačkoj, Čehoslovačkoj, Francuskoj. Svuda hoće da se izgrade nacionalna agronomija, t. j. da se pronađu zakoni po kojima se upravlja poljoprivredna proizvodnja jedne određene zemlje: Obeležavaju se reoni u kojima pojedine kulture najbolje uspevaju. Traži se, za svaki reon, najbolja vrsta pšenice, kukuruza, pasulja, kupusa, luka, ili voća, vinove loze, ili pak sitne i krupne stoke. Rezultat za kojim se ide nije samo veća proizvodnja, već i da se dobiju tipizirani proizvodi, sa kojima se može na svetsku pijacu.

Oglednih stanica u Jugoslaviji ima pet, i to: u Topčideru, u Zagrebu, u Ljubljani, u Oseku i u Splitu. One su potpune, i imaju svaka ove odseke: agrobotanički (za proučavanje kulturnih biljaka u vezi sa zemljištem dotične pokrajine), agrohemijski (za analizu đubriva, preparata protiv štetočina i bolesti), pedološko-meteorološki (za hemisko i mehaničko ispitivanje zemljišta i atmosferskih uticaja), fitopatološko-entomološki (za proučavanje biljnih bolesti i biljnih štetočina i mera protiv njih.) Osim ovih kompletnih stanica, ima pojedinih odseka u Skoplju (selekcioni), u Modriču, Dobričevu, Kosančiću, Križevcima i Beltincima. Tu spadaju i fitopatološki zavodi u Sarajevu i Križevcima. Nadavno (okt. 1929), osnovana je pri srednjoj školi u Valjevu Šljivarska ogledna stanica, sa zadatkom da proučava sva pitanja koja se odnose na šljivu požegaču (bistrica, madžarka).

Ove stanice raspolažu vrlo skromnim sredstvima, i može se reći da su na samom početku svoga delanja. Primito se odmah da one „ostaju mrtve, usamljene, bez ikakvog efekta, ako se odmah ne potraži saradnja samih poljoprivrednika“. Oni treba da pruže stanici svoga reona sirov material, za proučavanje, određivanje i oplemenjivanje: najbolje primerke semena, dopise o dejstvu đubriva, o štetočinama, o biljnim bolestima i t. d. Gde god je ta saradnja nauke i praktičnog rada postavljena, izbila je iskra života i pokazao se rezultat. Da bi rad ovih važnih ustanova bio uspešniji, Udruženje Jugoslovenskih Agronoma traži da se osnuju bar još dve potpune stanice – u Sarajevu i u Skoplju – i da se svima dodeli bar po 25 katastralnih jutara zemlje za oglede, gde bi se vežbali svršeni učenici poljoprivrednih fakulteta.

Vežu između nauke i praktičnog rada održavaju i ergele. Država, zbog vojske, naročitu pažnju obraća unapređenju konjarstva, pomoću odgajivanja valjanog rasplodnog materiala, u prvom redu pastuva. U ergelama se, prema mogućnostima i potrebi pojedinih krajeva, gaje naročite pasmine. Njih osnivaju i privatni.

Kod nas ima državnih ergela u Ljubičevu, Karađorđevu, Goraždi, Staničiću i Selu (kod Ljubljane). Osim njih ima 29 privatnih ergela, najviše u Vojvodini i Slavoniji.

Međunarodni Poljoprivredni Institut u Rimu, jeste jedna talijanska državna ustanova, ali njegovi su članovi nekih 40 država, koje su potpisale konvenciju o osnivanju i doprinose njegovom održavanju. Osnovan je 1905, sa ovim zadacima: da prikuplja, obrađuje i brzo objavljuje statističke podatke o trgovini i cenama poljoprivrednih artikala, kao i važnije tehničke novosti o ratarstvu i stočarstvu, naročito o bolestima bilja, kao i o zadrugarstvu, osiguranju i kreditu; da pomaže udruženja koja idu za tim da brane i pomažu zajedničke interese poljoprivrednika. Najvećih uspeha je Institut pokazao na polju statistike, a važne su i njegove publikacije o tehničkim novinama i biljnim bolestima, kao i o organizacijama. Najzad, od velikog značaja je i to što on donosi sve zakonske tekstove koji se odnose na poljoprivredu u celom svetu. Stvarno je radio samo pet godina pre rata, a posle rata nikako ne može da dođe do dovoljnih materialnih sredstava, te njegov rad još nije ni iz daleka ono što bi mogao biti.

Stručni listovi saopštavaju postignute rezultate. U njima se diskutuju razne mere i projekti, kako čisto agronomske tako agrarno-političke prirode. Ranije su stručni listovi posvećivali isključivu pažnju ogledima u naučnom i istraživačkom radu. Danas se čist naučni rad dovodi u sklad sa potrebama poljoprivredne nastave s jedne, i sa zahtevima agronomske i tehničko-kulturne propagande s druge strane. Najzad, stručni listovi tretiraju i staleški problem agronoma i dr. – Osim ovih listova, koji su, kao i literatura iste vrste, namenjeni stručnjacima, postoji i veliki broj poučnih knjiga i listova za obične poljoprivrednike. Nas

ovde više zanimaju publikacije prve vrste, jer one spremaju ljude koji će ličnom propagandom ili primerom prosvetiti druge.

Kod nas je bilo tri takva lista: Gospodarska Smotra, koju je devet godina izdavao profesorski zbog Više gospodarske škole u Križevcima, a docnije je bila glasilo Udruženja Agronoma u Zagrebu. U Beogradu izlazi Glasnik Ministarstva Poljoprivrede, a neko vreme je izlazilo Agronomski Pregled, kao organ Udruženja Jugoslovenskih Agronoma u Beogradu. Od 1. januara 1930 izlazi Agronomski Glasnik, kao službeno glasilo Saveza Udruženja Jugoslovenskih Agronoma. Udruženje šumara izdaje Šumarski Glasnik. Sredinu između stručnih i popularnih listova čini Poljoprivredni Glasnik d-ra Petrovića-Pecije u Novom Sadu. Popularnih listova ima mnogo. Najstariji je Gospodarski List (1842) koji je sve do svoje likvidacije izdavalo Gospodarsko Društvo u Zagrebu. Zatim dolazi Ratar u Karlovcima (1850), Težak (1869) u Beogradu, Gospodar (1877) u Oseku, Hrvatska Pčela (1880) u Oseku, Kmetovalec (1883) u Ljubljani, Zadrugar i Zemljoradnička Zadruga u Beogradu, Hrvatski Zadrugar (1900) u Zagrebu, Narodni Gospodar (1899) u Ljubljani, Zrno u Oseku, Zadrugar u Splitu, Zadruga u Celju, Jugoslav. vinogradar i voćar (1919) u Zagrebu, Zadrugni Glasnik u Beogradu, Selo u Beogradu, Zemljoradnik u Skoplju, Jugoslovenska Pčela (1920) u Zagrebu, Agrarni Pregled u Skoplju, i t. d.

U istom cilju, razna poljoprivredna udruženja izdaju veliki broj knjiga, naročito kalendara. Srpsko Poljoprivredno Društvo počelo je da izdaje Ilustrovani Poljoprivredni Rečnik (1925).

II. Socialni i kulturni rad na selu.

Samo je jedan mali deo posla svršen kad su se – pomoću viših i srednjih poljoprivrednih škola – spremili stručnjaci, nastavnici i činovnici, ili – pomoću nižih i specialnih škola – jači poljoprivrednici. Ako se na tome stane, i ako se ne prodre u duboku seljačku masu, uvek postoje dve opasnosti: 1) da se škole i ustanove birokratizuju ili da uvenu u praznim teorijama van života; 2) da svršeni učenici i spremljeni poljoprivrednici propadnu u zaostaloj sredini i spuste se do nje, u mesto da nju dignu do sebe. Otuda je prosveta širokih slojeva ne samo preduslov napretka u opšte – „centar svih ekonomskih problema“, – nego je to glavni uslov za uspeh samih škola i ustanova za unapređenje poljoprivrede. Ako se ne učini ovo drugo, ono prvo je uzaludno, ili vrlo malo korisno.

Sve dotle dok selo bude carstvo mraka, iz njega će se bežati, i bežaće uvek najbolji. Sve dok poljoprivreda bude pakao, nju će napuštati i svi koji se spasti mogu. Selo se menja vrlo sporo, zato što se na njegovom podizanju neobično malo radilo. Poljoprivredna tehnika se usavršava brže, zato što se njome bave i nseljaci: zar na izložbama najbolje proizvode i najsavršenije sprave ne pokazuju poljoprivrednici iz gradova?

1. Socialna agronomija, – tako se zove najnoviji oblik rada na podizanju sela i poljoprivrede, – polazi od ovoga stanja stvari, i postavlja sebi dva zadatka: 1) da utiče na uslove pod kojima ljudi rade, menjajući sredstva njihova rada i života; 2) da utiče na ljude, uvećavajući njihova znanja i njihove sposobnosti. Socialna agronomija se naslanja s jedne strane na agronomsku nauku, koja analizira i ispituje prilike i pronalazi najracionalnije metode rada, s druge strane na javne vlasti i na ekonomske i kulturne

organizacije samih poljoprivrednika, koje daju sredstva za sprovođenje tih racionalnih metoda. Socialni agronom je, da tako kažemo, posrednik između nauke i prakse. On im da radi sa ljudima, da utiče na njih, na njihovu psihologiju, volju i svest, na njihove međusobne odnose: slično onome što čini socialni inženjer u modernim fabrikama Amerike. On ima da unese u selo nove kulture, nove metode rada, nov duh. Kako?

Katarina II i Fridrih Veliki bajonetima i vešalima terahu seljake da seju krompir. Parmantje za isti cilj upotrebi lukavstvo: na svojoj bašti sa krompirom napisa: „zabranjen pristup“, i ljudi krišom odnosiše da sade. Knez Miloš je batinom „kaštigovao“ one što se ne pokoravahu njegovim naredbama za unapređenje poljoprivrede. Socialni agronom ima samo jedno sredstvo: ubeđivanje. Mora poznavati prilike i ljude, i delovati na njih lagano ili istrajno. Nasilja tu ne mogu pomoći. Ali može reč: predavanja, kursevi, brošure, letci, slike, listovi. – Još više može primer, svoj i tuđ: izložbe, ogledi sa mašinama, uporedna polja i ugledna dobra. On će početi sa jednim čovekom, ili sa nekoliko, najboljih, dok zagolica sujetu. Ali posle mora preći na masu. Taj rad, zatim, ma kako bio sistematski, ne sme biti izolovan. On mora da se vodi uporedo u celoj jednoj okolini: inače se srez izgubi u okrugu, kao selo u srezu, i odličan pojedinac u selu. Najzad, taj rad ne sme biti ograničen samo na metode rada. Ovi su uslovljeni prilikama, terenskim, ličnim, tržišnim. Zato se mora sve to studirati, i prema tome usavršavati metodi rada. Delanje plansko, dakle: od pojedinaca masi; od sela srezu i okrugu; od sadašnjeg stanja boljem.

Reč socialna agronomija je nova, ali sama stvar nije. U Belgiji takav rad se izvodi već više od 25 godina. U Italiji se odavno zna za pokretne katedre i putujuće učitelje. U Skandinaviji isto tako. Rusija je, najzad, još pre rata imala vrlo lepo razvijenu socialno-agronomsku službu u nekoliko gubernija. Najbolju sistematiku toga rada dao je Rus Čajanov, i mi smo u glavnom njegove ideje gore rezimisali.

U Rusiji, taj posao izvode dva organa: ekonomski savet (pretstavnici stanovnika) i poljoprivredni savet (pretstavnici agronoma). Posao je podeljen prostorno, po srezovima: svaki sreski agronom vrši sve poslove, što ne isključuje da se neki specializuju. Iznad ovih sreskih stoji okružni agronom, koji nije njihov formalni šef, ali to može biti stvarno: on vodi njihovu organizaciju i kontroliše njihov rad. Okružni, kao i sreski i stručni agronomi dobijaju predloge i instrukcije od ekonomskih i poljoprivrednih saveta. Iznad okružne agronomske organizacije nalazi se guberniska. Treba znati da su ruski okruzi veliki: prosečno 8000 kv. km. Još 1913 godine, bilo je u Rusiji na poslu preko 9000 agronoma specializovanih za socialno-agronomski rad. Posle je socialna agronomija uvedena kao obavezan predmet na poljoprivrednim fakultetima i agronomskim kursevima.

U Italiji, ovo rade, videćemo, putujući agronomi (cattedra ambulante) i posao nije podeljen po teritoriji, već po strukama. U jednom istom srezu istovremeno rade po nekoliko agronoma, svaki po svojoj struci.

U Francuskoj i Belgiji, pri kraju 19. veka zavedeni su državni agronomi (agronomes d'Etat.).

Ovaj socialno-kulturni rad – bilo da ga obavljaju stručni socialni agronomi, ili drugi socialni i kulturni radnici – može se sprovoditi u glavnom na tri načina: 1) rečju, živom i pisanom; 2) primerom, i 3) organizacijom samih poljoprivrednika.

2. Propaganda živom i pisanom rečju. Za vaspitanje dece, metodi su izrađeni odavno, i neprestano se usavršavaju. Za obrazovanje i vaspitanje odraslih, još nema ispitanih i oprobanih metoda: svuda se samo eksperimentiše. To pogotovo važi za propagandu među seljacima. Za razliku od dece i od druge odrasle publike, seljaci predstavljaju elemenat čija obrada zahteva naročit način postupanja. Mora se operisati više sa predstavama nego sa apstraktnim pojmovima, sa slikama i primerima više nego sa idejama. Mora se mnogo ponavljati i očigledno dokazivati, a ne sme izostati ni uzbuđenje (emocionalni elemenat), jer je kod njih srce razvijenije od razuma, osećanje jače od mišljenja. Zato, pored golih reči moraju doći predmeti, slike, crteži na hartiji i na tabli, plakati i letci koji sadrže ukratko ono što se predavalo, i t. d.

To su metodi. A sredstva su ova 1) razgovori i pojedinačna predavanja o specialnim merama i njihovom dejstvu; 2) niz predavanja, da bi se održao i pojačao utisak, da bi se otkrili najbolji i najjači; 3) tečaj za odabrane seljake, opšti ili specializovan. Na kraju predavanja dolazi razgovor i diskusija, u kojoj učestvuju sami slušaoci, a na kraju tečaja polaže se neka vrsta ispita; 4) pojedinačno savetovanje, usmeno, prilikom poseta na selu ili u izvesne sate primanja, pismeno, ili pak prilikom kakve skupštine ili sastanka u sreskom mestu.

Od svih poljoprivrednih stručnjaka najviše mora izlaziti na lice mesta veterinar. I ako je njegova nauka izrađena u knjigama nije nikad dovoljno seljacima dati u ruke knjige i brošure. Malo je gospodara, i to školovanih, koji smeju da leče obolelo grlo po knjizi. Oni po pravilu zovu veterinara za svaki slučaj. Ali je zadatak socialne agronomije da seljaci budu unapred upućeni, kako bi se snašli u neprilici, i sami lečili lakše slučajeve, a u težima dali bar prvu pomoć. Zato je nužno da veterinar dođe među seljake, održi im predavanje, na temelju jedne knjige koju će im posle ostaviti, da „polako pročitaju odnosne odlomke i predavače misli ponove.“

Nekada su bile u modi „prosvetiteljne“ i „dobroželatne“ propovedi, pouke i saveti. Gospoda iz grada otišla bi na gozbu ili slavu u selu, i održali bi po kakvu bezazlenu pridiku seljacima. To niti je mnogo stajalo prve, niti je ubeđivalo druge. Danas se više praktikuju stručna predavanja o ograničenim temama i sa konkretnim ciljem. Ona su na poslovnoj bazi, solidna i ozbiljna.

Govori čovek koji zna, ljudima koji se interesuju, o stvarima važnim za jednu i za drugu stranu. – Retko je kad dovoljno jedno predavanje, osim kad se daju precizni podaci o određenom predmetu: osnivanje kakve organizacije, upotreba jedne mašine ili sprave, obavljanje nekog posla. To je više upućivanje nego učenje.

Više se uradi na tečaju, bio on opšti ili specialan: iz pčelarstva, za gajenje duvana, za bezalkoholnu preradu voća, i t. d.; trajao on više nedelja, više dana ili samo jedan dan; za mlađe ili starije; za veći ili ograničen broj ljudi.

U poslednje vreme, i na strani i kod nas, velika pažnja se obraća obrazovanju seoskih domaćica. Osim pravih škola, koje su stalne u jednom mestu, ima pokretnih škola i kratkih tečajeva od 2–10 meseci. Osim teoriskih znanja, koja samo dopunjuju ono što se naučilo u osnovnoj školi, devojčice se praktično uče svima poslovima koji su obično povereni ženi. One žive u obaveznom internatu, kako bi se potpuno odvojile od navika svoje porodice.

Poljoprivrednih škola za domaćice ima u Splitu, Ljubljani, Mariboru, Šmihelu i Repnju (Slovenija), u Petrinji, Božjakovini, Podgoraču (Hrvatska), u Kamenici i nekoliko privatnih: u Vrbovcu, Pančevu, Bavaništu, Aleksandrovcu, Zemunu i Bitolju. U Srbiji i Bosni, drže se besplatni pokretni tečajevi koji traju 2–3 meseca. Najveća je teškoća sa učiteljicama ovih škola: nema ih u dovoljnom broju. Zato je ustanovljena škola za učiteljice, najpre u Novom Sadu, pa u Futogu, a sada u Bavaništu.

Ovih škola ima mnogo u Nemačkoj, Francuskoj i Belgiji, stalnih i pokretnih.

Putna nastava je naročito razvijena u skandinavskim zemljama i u Italiji. I ako je prva ideja došla još 1877, a prvi pokušaji učinjeni 80-tih godina, tek posle 1897 počele su napredovati u Italiji pokretne katedre (cattedre ambulanti d'agricoltura), uz pripomoć države, zadruga i poljoprivrednih društava, kao plod saradnje državne i privatne ustanove. Dekretom od 1906, ustanovljeni su upravni odbori, sastavljeni od državnih predstavnika i predstavnika svih društava koja bi uložila više od 1000 lira. – 1900 godine bilo je tih katedara 41, a 1922 godine oko 300. Prvi kongres njihov održan je 1910. Katedre imaju zadatak da popularizuju poljoprivrednu tehniku, stvaraju i pomažu u radu kooperative i druge organizacije poljoprivrednika, da unose odabranu priplodnu stoku, da pomažu osiguranje i reosiguranje, da pokazuju kako se vode genealoške knjige pojedinih grla i pasmina, da šire pčelarstvo, da upoznaju seljake sa zakonskim propisima, i t. d. Direktori katedara ustanovljavaju ogledna polja za eksperimente, i ugledna imanja za pokazivanje najboljih načina obrade. Daju pismena obaveštenja o svemu što ih pitaju: ukratko, vrše propagandu rečju, perom i delom. Njih pomažu regenti sekcija.

U Francuskoj, 1879 su ustanovljeni za okruge „direktori poljoprivredne službe“, a za srezove „specialni profesori poljoprivrede“. 1885 zavedeni su „državni agronomi“. – U Americi postoje sreski agenti za poljoprivredu (country agents), a uz svaki poljoprivredni fakultet nalazi se jedno odeljenje za propagandu: tako je obezbeđena veza između prakse i nauke. – U Nemačkoj, propagandu vrše putujući učitelji (Wanderlehrer) i putujuće učiteljice za domaćice.

U Jugoslaviji, prave putne nastave nema, ali nju zamenjuju sreski agronomi, ond. sreski poljoprivredni referenti. Od 1898, u Srbiji postoje sreski ekonomski, koji su imali da stvore sreski rasadnik, i na njemu malo ugledno dobro za proizvodnju sadnica i čuvanje priplodne stoke. Ovi ekonomski su malo uspeli, jer nisu bili stručni (bila je dovoljna niža poljoprivredna škola), i jer su zavisili od političke vlasti. Okruženi ekonomski su morali godišnje 2 puta proći kroz okrug, a sreski jedan put kroz svaku opštinu. Druge pokrajine su imale slične ustanove, osim Crne Gore i južnih krajeva, gde nije bilo ničega. Sreski poljoprivredni referenti još nisu svi stručni, a i sredstva su im ograničena.

Propagandu pisanom rečju, a i predavanjima i demonstracijama, vrše još pojedina privatna industrijska preduzeća. Ne čekajući da seljaci dođu njima, oni idu seljacima: nose im primerke veštačkih đubriva i semenja, albume sprava i mašina, i čak održavaju besplatne kurseve za učenje (na pr. Singerove mašine za šivenje i vezivo; mašine za preradu mleka; sprave za prskanje vinograda i voća i t. d.). Ova besplatna propaganda nije uvek korisna, jer navija na jednu stranu, ali ona zacemento znači jedan korak napred u znanju i iskustvu.

3. Propaganda primerom. Tu dolaze u obzir sva sredstva koja mogu da privuku

pažnju, da načine utisak na seljake i da ih nečem nauče. Evo nekoliko takvih sredstava: 1) poljoprivredne putujuće izložbe, koje donose mašine, zbirkeveštačkih đubriva, korova, semena, razne modele mašina i alata, industrijske izadružne plakate i t. d.; 2-) sreske izložbe, na kojima učestvuju sa svojim proizvodima sami seljaci, i koje čine još veći utisak, naročito ako se uz predmete pokazuje i način rada kojim su rezultati postignuti; 3) ugledna dobra, koja podižu poljoprivredne škole ili udruženja agronoma; 4) ugledna polja i štale, skromnije, ali isto tako dobro sredstvo za propagandu primerom; 5) uporedne parcele i brazde u njivama, na kojima se očigledno pokazuje razlika u rezultatu, usled đubrenja ili od naročitog semena; b) posete i izleti seljaka, u drugu pokrajinu, na veliki posed ili na kakvo ugledno imanje. O izložbama, putovanjima i drugim priredbama većega stila govorićemo u idućem odeljku. Ovde evo nekoliko detalja o uglednim imanjima, poljima i parcelama.

Treba razlikovati ugledna dobra od uglednih: prva eksperimentišu nove načine obrade i upoređuju ih sa starim; druga pokazuju najbolje načine primenjujući ih u praksi. Ugledna imanja se obično nalaze uz škole ili uz rasadnike, i onda pripadaju javnim telima. Ali za stručno obrazovanje seljaka još bolja su ugledna seljačka imanja. Ona prva u Francuskoj zovu „ekonomija-škola“ (ferme-école), a ova druga „ugledna ekonomija“ (ferme modèle). Nemci ih zovu Arbeitslehrgüter ili Lehrwirtschaften.

U Jugoslaviji, zakonom od 1922, sva dobra i ekonomije, koje su dotle bile pod upravom ministarstva Poljoprivrede i Voda, pretvorene su u Državna ugledna dobra, koja će se upravljati samostalno, po načelu privatnih gazdinstava. Stvoreno je pet uglednih dobara: Dobričevo, sa 1190 ha i 340 grla krupne i sitne stoke; Kosančić, sa 742 ha i 600 grla; „Petar Markonjić“ (Modrič), sa 340 ha i 170 grla; Božjakovina, sa 570 ha i 370 grla, i Hruševac sa oko 517 ha i 40 grla. Ovo poslednje je tek u razvoju; najbolja su Kosančić i Božjakovina, dok ostala dva stoje rđavo. Prosečan gubitak po hektaru iznosio je 1925 godine 338 dinara. Novi zakon o unapređenju poljoprivrede (1929) predviđa za svaki srez po jedan sreski rasadnik, bar od 2 ha, „na vidljivom i seljacima lako pristupnom mestu“, sa potrebnim zgradama i urađajem. Oni će proizvoditi voćke, lozu i povrće za presad, stoku za rasplod i za oplemenjivanje lokalnih pasmina, vršiti opite sa gajenjem novih vrsta bilja, sa obrađivanjem i đubrenjem. Sreski referent ima pravo da na rasadniku gospodari na svoj račun i u svojoj korist (čl. 14).

Isti zakon predviđa uzorna seljačka gospodarstva. Izabraće se poljoprivrednici koji su svršili srednju ili bar nižu stručnu školu (izuzetno i drugi „napretku skloni seljaci“, naročito dobri zadrugari), i sa njima sreski referent utvrdiće osnove gospodarstva na njihovom imanju. Preko njih se dele narodu knjige, časopisi, stoka za rasplod, semenje, veštačko đubrivo, mašine, preparati protiv štetočina, i t. d. Smatra se da je ovo najbolji način da se vrši propaganda, jer seljaci će se najlakše ugledati na svoga čoveka. Tako se iz seljačke mase izdvajaju jači pojedinci, koji deluju kao kvasac u testu.

4. Propaganda putem organizacije. Socialni agronom ili drugi socialno-kulturni radnik ne sme se zaustaviti na pojedincima. Ni uglednim gospodarima ne sme prepustiti zadatak da na druge deluju primerom. Ubrzo, on mora preći na širi, organizatorski rad. Tako će celokupna akcija dobiti drugi karakter. Do sada su seljaci bili pasivni: gledali su, slušali, čitali, vrteli glavom i sumnjali. Sada oni treba da postanu aktivni: da sami učestvuju u svome podizanju i unapređivanju. Najsavršeniji oblik autokulture zacelo je zadrugarstvo. Ali ima prethodnih oblika, u kojima seljaci još ne vode sami prvu reč, već su samo saradnici socialnog agronoma. Prvi korak je da u odbor za izvođenje nekog opšte-korisnog posla uđu kao članovi

nekoliko najboljih seljaka: priređivanje tečaja, održavanje škole, kakva melioracija, kakvo kulturno ili ekonomsko udruženje, čitaonica, klub, pevačko društvo, i t. d., i t. d. Celu stvar vodi intelektualac, ali su članovi upravnog i nadzornog odbora seljaci.

Ostavljajući na stranu čisto kulturne, verske i zabavne ustanove, ovde nalazimo razna poljoprivredna udruženja, čije preteče su poznate u Francuskoj pod imenom „société économiques“, a docnije „comices agricoles“, u Nemačkoj pod imenom „ökonomische Gesellschaften“, „Bauern-vereinen“ i t. d., u Belgiji „društva“ i „sindikati“, u Italiji „comici agricoli“, u Americi „farmerski klubovi“ i „dečji poljoprivredni klubovi“, kod nas Hrvatsko-Slavonsko Gospodarsko Društvo (1842), Srpsko Poljoprivredno Društvo (1869), Kmetijska Družba i sl. u Sloveniji i u Vojvodini. Docnije se javljaju više specializovana društva: pčelara, marvogojaca, naročito konjogojaca, i t. d. Hrvatsko-Slavonsko Pčelarsko Društvo osnovano je u Oseku 1879, a Srpsko Pčelarsko Društvo u Beogradu 1897. Savez Jugoslovenskih Pčelarskih Društava osnovan je 1921. Sva ova društva priređuju izložbe i utakmice, organizuju predavanja i tečajeve, izdaju listove i knjige, posreduju za nabavku sprava i drugih potreba, a ponekad i za prodaju poljoprivrednih proizvoda.

Dugo su postojala ovakva društva, ali se ne može reći da su donela velikog ploda. Seljaci su obično ostali izvan njih, ili su bili samo pasivni posmatrači. To nikad nisu osetili kao svoju stvar. Dok je bilo nekog dobronamernog učitelja ili popa, ili – na Zapadu – kakvog plemića ili pensionera koji je hteo da se time zanima, društvo je vegetiralo. Kad bi ovoga nestalo, ono bi umirilo. Seljake slabo interesuje opšte-kulturni rad: oni traže realnu pomoć, očiglednu i brzu. To su bolje davale zadruge, i zato su se one sa većim uspehom širile, i u njima su se sami seljaci više angažovali (ma da i njihova korisnost nije u očima seljaka dovoljno neposredna!)

U našoj zemlji, naročito u Srbiji, imao je uspeha jedan sasvim nov i originalan oblik zadrugni: zdravstvene zadruge. Po ugledu na njih, nedavno je osnovana prva prosvetna zadruga (Vrelo kod Uba, 16. febr. 1930). Osim čisto prosvetnog rada, njeni osnivači stavljaju sebi u zadatak: razne poljoprivredne praktične tečajeve, kao i tečajeve za obučavanje u tehničkim radovima (podizanje staja, betonski radovi, đubrišta, nužnici, korparstvo, kolarstvo, i t. d.), širenje zadrugarstva i druge kulturne poslove. Inicijator ovih zadruga je dr. Stevan Ivanić, lekar.

5. Materialna kultura sela. O najvažnijim stvarima se često govori najposle, ili se nikako ne govori: valjda zato što se one podrazumevaju. Tako je i sa materialnim uslovima života na selu. Od njih zavisi uspeh svih drugih napora. Ako se ipak agrarna politika njima najmanje bavi to je zato što se o materialnoj kulturi sela moraju brinuti i svi drugi organi javnog staranja, skoro svi resori jedne vlade. Pitanje stanova, vode (jeste: vode, jer veća polovina naših sela oskudevaju u dobroj i zgodno sprovedenoj vodi), ulica, svetlosti, i najzad – opet važna stvar – sam tip sela: razbijen ili grupisan.

Seljacima više nije potrebno dokazivati korisnost vidnog i prostranog stana. Teže im je omogućiti da ga podignu. U Francuskoj su pokušali sa društvima za podizanje jevtinih stanova, ne samo u varoši, već i na selu, naročito za poljoprivredne radnike. Kod nas je možda praktičniji ovaj način: da se seljacima pruže jevtino ili besplatno mašine za pravljenje cigala i crepa, da im se besplatno dade kamen i građa iz državne šume. (500 američkih „Kapaks“ presa već je nabavljeno, ali šta je to prema našim potrebama!)

Pitanje vode i vodovoda seljaci rešavaju kako znaju, sa velikom mukom, često sa žrtvama. Ranijih godina je bilo priličnih suma u budžetu ministarstva Poljoprivrede i Voda za bunare i česme, ali se one nisu trošile, te su prelazile kao viškovi u sledeće godine! Ministarstvo Narodnog Zdravlja do sada je asaniralo je nekoliko sela u Hrvatskoj: francuske česme, betonski oluci i nužnici, betonska đubrišta, i time je pokazan put. U svima selima, osim Vojvodine i ravnog dela Slovenije, sve ima tek da se učini. A Vojvodina opet nema zdrave vode, i ako je ima u izobilju: tu su jedini lek arteski bunari. U vezi s tim je pitanje perionica, koje toliko interesuje sve seoske žene, kupatila, i t. d.

Elektrika na selu! Težak problem, i ako se stalno ističe, naročito u Evropi, kao glavna potreba dana. Selo je nedovoljno i neredovno troši, kuće su rasturene: zato je tamo skupa, – 12 puta skuplja nego u gradu, – čak i kad se lako uvede. Kad bi se ona mogla upotrebiti mesto stočne i ljudske snage i mesto vodene pare, položaj maloga gazdinstva bi se iz osnova promenio: odmah bi se ono moglo služiti mnogim mašinama i alatima, malim i jevtinim, koji bi ga u proizvodnji približili velikom posedu. Ali je teško uvesti elektriku: potrebna su znatna sredstva. Negde pomaže država; češće se stvaraju kooperative, kao u Francuskoj i kod nas u Sloveniji. U Francuskoj to sprovode međuopštinski sindikati, okružna administracija i poljoprivredna udruženja, a i država je odobrila kredit od 600 miliona franaka.

Pitanje seoskih ulica u tesnoj je vezi sa određivanjem samog tipa naselja. Odavno se raspravlja šta je bolje: zasebni majuri (farme, salaši), ili zbijeno selo. Kod prvoga tipa glavno su putevi, kod drugog, i putevi i ulice. Preimućstvo razbijenog sela (kakvo je bilo u staroj Italiji, i kakvo je danas u glavnom u Danskoj i kod nas u Bosni, Crnoj Gori i zapadnoj Srbiji), jeste u tome što seljak ima svu zemlju, ili veći deo oko kuće. Zbijeno selo (kakvo je u Francuskoj i Nemačkoj, i kod nas u severnim, južnim i jugo-istočnim krajevima) opet ima više one socialne gustine, koja čini društveni život intenzivnijim i kulturnijim. U ostalom, odlučili se za jedan ili drugi tip, promena se može vršiti sasvim sporo, za desetine i stotine godina. Uređenje sela je važnije u zbijenom selu. Otuda na Zapadu, pored opštinskog odbora, o tome brinu i naročita društva, tako zvana „društva za blagostanje sela“.

1897 počeo je osnivati Dr Hugo Thiel „Nemačka društva za seosko blagostanje i podizanje zavičaja“ (Wohlfahrts-und Heimatpflege), koja priređuju svetkovine, suzbijaju alkoholizam, otvaraju „ugledne krčme“, staraju se za negu bolesnika, savete u podizanju zgrada, uređenje imanja i t. d. Posle sloma, u Pruskoj je osnovano naročito ministarstvo za Volks-wohlfahrt, kako bi se boljim životom na selu suzbijao socializam ili bar sprečilo njegovo širenje. Još 1907 bio je obrazovan Nemački Savez za kulturu sela (Landpflegeverband), a 1921 njegova pravila su prilagođena novim prilikama.

III. Izložbe, putovanja i druge priredbe.

Ako se uzme kao rukovodno pravilo u agrarnoj politici: ne davati, već osposobljavati, onda se moraju tražiti sredstva kako da se mali i zabačeni poljoprivrednik stavi u pokret, da se zainteresuje za nove i bolje stvari, da se u njemu probudi nagon takmičenja, zdrava težnja da uči i da ide napred. To se postiže na više načina: 1) priređuju se putujuće i stalne, kraće ili duže izložbe; 2) organizuju se putovanja seljaka u druge krajeve svoje države ili u druge zemlje; 3) ustanovljavaju se naročite nedelje, u kojima se govori,

piše, izlaže i propagira za jednu određenu kulturu; 4) drže se kongresi, posvećeni bilo opštim staleškim pitanjima poljoprivrednika, bilo jednoj grani zemljoradnje, stočarstva i t. d.

1. Poljoprivredne izložbe. Njihov je cilj da pokažu rezultate izvesnog rada i potstaknu druge na sličan napor, ili da vrše propagandu za izvesne sprave, seme, rasplodna grla, i t. d., a ima i takvih koje imaju čisto trgovački karakter. Obično se najbolji među izloženim proizvodima nagrađuju, novcem ili diplomama, što opet služi kao potstrek ili kao reklama. Postale na polju umetnosti i zanata (od 18. veka), izložbe su u toku 19. veka dobile opšti i svetski karakter, naročito posle universalnih izložbi u Londonu (1851 i 1862), u Parizu (1855, 1867, 1878, 1889, 1900), u Beču, Filadelfiji, i t. d. Mnogo docnije su se javile čisto poljoprivredne izložbe, i to u Engleskoj, pa u Nemačkoj sredinom 19. veka. Najpre su se priređivale lokalne, a docnije zemaljske izložbe. Od 1887, viđaju se u Nemačkoj putujuće izložbe, a njih je još u prvoj polovini veka priređivalo u Engleskoj čuveno Royal Agricultural Society. Docnije su, naročito na kontinentu, ove ustanove prihvatili zadružni savezi i druge poljoprivredne organizacije. Iz pojmljivih razloga, ove izložbe nisu centralizovane, kao industriske, i ne priređuju se tako sistematski i u određenim mestima. Mesto opštih, sve se više organizuju specialne izložbe, gde se vide samo proizvodi jedne kulture ili grupe srodnih kultura: stočarske, voćarske, povrtarske, cvećarske, izložbe plugova i drugih sprava ili mašina.

U Švedskoj su vrlo mnogo razvijene lokalne izložbe, naročito za seljačke ručne radove. Nekada su svake godine, gotovo u svakom selu držane takve izložbe, neka vrsta takmičenja i nadmetanja u veštini: to je davalo silan polet i stvorilo čitavu jednu groznicu stvaranja. Nagrađeni predmeti i proizvodi sa seoskih nošeni su na sreske izložbe, a ovde nagrađeni na oblasne, i najzad u opštu zemaljsku. Na toj osnovi je nešto rađeno u Francuskoj, ali ne za poljoprivrednike, već za zanatlije, a nekoliko godina je biran „najbolji radnik Francuske“.

Putujuće izložbe su osobito velikih uspeha imale u Americi, Nemačkoj, Italiji i Francuskoj. Poznate su pod imenom „beli voz“: u nekoliko vagona smeštena je cela jedna izložba uzoraka odabranog semena, veštačkih đubriva, raznog alata i manjih sprava, sredstava za suzbijanje štetočina, biljnih i stočnih bolesti, knjiga za drugog poučnog materiala. „Beli voz“ prati jedan ili više stručnjaka koji drže predavanja i daju razna objašnjenja i upustva. Francuska železnička kompanija P.L.M. priredila je tako nedavno u Lionu izložbu žita i povrća, koja je posle prenošena u druga mesta na prugama te kompanije. 1929 godine puštena je u Nemačkoj 35-ta pokretna izložba u Minhenu, na površini od 40 ha!

U našoj zemlji, izložbe priređuju Gospodarsko, Poljoprivredno i druga slična društva. Neki sreski i oblasni odbori takođe su organizovali poljoprivredne izložbe svoga kraja. Za vreme zadružnih kongresa, često se priređuju izložbe, ali do sada ne od strane zadruga, već od drugih organizacija. Izložbe su priredile i neke poljoprivredne škole, iznoseći proizvode sa školskog imanja, kao ona u Kragujevcu oktobra 1929. Iste godine bilo je nekoliko uspehli izložbi u Bosni (Banja Luka, Foča, Visoko), u Južnoj Srbiji (Tetovo), a naročito su zapažene: izložba beogradske oblasti, voćarska izložba Poljoprivrednog Društva i utakmica plugova na Dedinju, nekoliko stočarskih izložbi u biv. moravskoj oblasti (Rekovac, Despotovac, i t. d.), kao i izložba jesenjeg cveća u Novom Sada. Smederevska vinogradarska zadruga svake godine priređuje izložbu grožđa. Ministar Trgovine i Industrije podelio je 1929 godine 150.000 dinara pomoći za izložbu.

2. Putovanja poljoprivrednika. Još veći utisak čini na seljaka kad na licu mesta vidi kako žive njegovi drugovi iz drugih krajeva ili zemalja. Oni o tome pričaju posle celog veka. Odmah posle rata, organizovano je bilo nekoliko putovanja srbijanskih seljaka u severne pokrajine, naročito u Sloveniju. Za svakoga našeg seljaka san je da vidi Čehoslovačku: toliko su o njoj slušali. Mnogi su u ropstvu videli Mađarsku i Austriju, neki Češku i Poljsku. Sama reč „Danska“ u njihovim ušima zvuči kao nešto sveto: odmah razrogače oči i napregnu pažnju. Rado bi videli Vojvodinu, još radije Slavoniju i Sloveniju. Sa Juga su u leto 1929 seljaci išli u Sloveniju, prošavši kroz Hrvatsku i vraćajući se preko Bosne. U Nemačkoj se vodi prava „politika izložbi“. Mi bismo mogli da vodimo „politiku putovanja“: toliko je naša zemlja raznovrsna, interesantna i – nepoznata.

3. Poljoprivredni dani. Zašto ne? Kao u Nici „praznik cveća“, u Parizu je priređen prošle godine „nacionalni praznik žita“, – u večnu slavu „one male i u isto vreme tako velike stvari što se zove žitno zrno“. U kom cilju? „Prosto zato, odgovorio je ministar Poljoprivrede, što Francuska ne proizvodi dosta žita“. Stvoren je konkurs za najbolje žito u svakom okrugu, i to tri nagrede za svaki okrug: veliki, srednji i mali posed. „Nacionalni praznik žita“, – to je kada predsednik Republike u Agronomskom Institutu svima podeli nagrada, i kada ti poljoprivrednici razgledaju sve što je stvoreno u Parizu i oko Pariza za unapređenje njihove struke. U Francuskoj se priređuju još: nacionalna nedelja žita, salon poljoprivrednih mašina, nacionalni vašar semena, nedelja motokulture u poljoprivredi, nedelja elektro-kulture u Tuluzi, kongres lana u Ruanu, kongres oraha u Grenoblu i t. d. Za unapređenje stočarstva priređuju se utakmice odgajivača.

Mi smo imali 18. avgusta 1929 žitarski dan u Rumi, gde je biran najlepši klas žetve. Istoga dana otvorena je izložba pšenice u klasu i zrnu, održano je predavanje o veštačkim đubrivima uz pomoć filma, raspravljano je o proizvodnji pšenice, i svakom posetiocu poklonjen je kilogram selekcioniranog semena. U jednom odeljenju bili su smešteni podaci iz prošlosti rumskeg vlastelinstva, vrlo poučni i zanimljivi sa naučnog gledališta. Zar to nije lep početak jedne velike akcije?

ODELJAK III.

OSTALE JAVNE MERE

Prvi planovi za sistematsko unapređivanje poljoprivrede javili su se tek u 19. veku. I razumljivo je da su prednjačile zemlje u kojima nije postojalo agrarno pitanje: Švajcarska, Danska, Holandija i Francuska. To je upravo početak agrarne politike u užem smislu, t. j. rad državnih vlasti na podizanju proizvodnje i popravci socialnih odnosa u poljoprivredi. Velika kriza 80-tih godina naterala je i druge države da počnu istim putem.

Tipičan je primer Švajcarske. U toku 19. veka, federalna vlada, nezavisno od onoga što rade kantoni, čini napore u tri pravca: 1) osvaja od vode i divljine nove površine, a one kojima već raspolaže osigurava od poplava, kanalizuje i koregira, sve to radovima velikog stila; 2) pomaže poljoprivrednu nastavu; 3) organizuje poljoprivredni kredit. Kad je nastala kriza, vlada je preduzela dvoje: iz svojih sredstava je

pomagala kreditiranje i uvela je zaštitne carine za agrarne proizvode. Sa svoje strane, poljoprivrednici su preorientivali svoju proizvodnju, bacajući se skoro isključivo na pićne kulture i na preradu stočarskih proizvoda, stvarajući, dakle, bitno poljoprivredne industrije. Možda bi bilo korisno imati pred očima ovaj način rada u doba kada se kod nas nameće potreba da se izradi jedan nacionalni program za unapređenje poljoprivrede.

U programu koji su naši agronomi izradili u toku 1929, naročito je istaknuto da se naša poljoprivreda može unaprediti samo ako se koordinišu napori svih ministarstava čiji resori imaju da se staraju o selu i seljaku: to su ministarstva Poljoprivrede, Prosvete, Zdravlja i Socialne Politike, Građevina, Industrije i Trgovine. Ona treba da izrade jedan zajednički plan za podizanje našeg sela i da ga odmah počnu izvoditi. Osnovu toga plana i inicijativu za svaki rad mora ipak davati ministarstvo Poljoprivrede, u čiji sastav je sada ušlo i ranije ministarstvo Agrarne Reforme. Ono mora sva ostala da snabdeva statističkim i drugim podacima, zahtevajući od drugih da sprovedu one mere koje ono nije u stanju samo da izvrši. Zato je pak nužno da njegova vlastita organizacija bude takva, da može ostvariti veliki broj administrativnih mera (pozitivnih i policiskih), s tim da se za druge obraća ostalim resorima (na pr. za melioracije), ili da kontroliše privatnu inicijativu (na pr. za poljoprivredno osiguranje).

I. Administrativna organizacija.

Državni organi koji sprovode ekonomsku politiku sve su mnogobrojniji i stručniji. Sve do 1882, u Srbiji na primer, svi privredni poslovi bili su povereni ministarstvu Unutrašnjih Dela. Onda je ustanovljeno ministarstvo Narodne Privrede, od čijih je šest odeljenja jedno bilo „zemljodelsko i stočarsko“, a 1900 otvara se odeljenje „za poljsku privredu i veterinarstvo“, koje je postojalo sve do 1918. Posle ujedinjenja, stvorena su za poljoprivredne i agrarne poslove ova ministarstva: Poljoprivrede i Voda, Agrarne Reforme, Šuma i Rudnika. Od 1919 do 1921, postojalo je ministarstvo Ishrane i Obnove zemlje; poslovi odeljenja za obnovu zemlje što se tiče poljoprivrede preneseni su na ministarstvo Poljoprivrede i Voda.

Ministarstvo za Agrarnu Reformu, ustanovljeno 1919, imalo je opšte i agrarno odeljenje. Ovo je imalo šest odseka, a u zemlji agrarne direkcije u Zagrebu, Ljubljani, Splitu, Sarajevu, Cetinju, Novom Sadu i Skoplju, i sem toga okružne (županiske) agrarne urede i sreske (kotarske) agrarne poverenike. Februara 1921, ustanovljeno je odeljenje za kolonizaciju, sa odsecima za unutrašnju kolonizaciju, za repatriiranje (emigranata i optanata) i za zadrugarstvo (agr. zajednice). Agrarno odeljenje ima ove odseke: za kmetske, kolonatske i slične odnose; za nadzor, upravu i likvidaciju velikih poseda; pravni i agrarno-statistički, i finansijski.

Ministarstvo Poljoprivrede i Voda bilo je mnogo veće. Ustanovljeno decembra 1918, ono je imalo sedam odeljenja: opšte; za poljoprivrednu nastavu; za obradu zemlje u užem smislu; za vinogradarstvo i voćarstvo; za stočarstvo; veterinarsko; pravno. Zasebno stoje: Državna Klasna Lutrija i Direkcija Voda. Uredba od 8. jula 1919 odredila je bliže zadatke raznih odeljenja i specializovala posao. Cela poljoprivreda izdvojena je u zasebnu Direkciju Poljoprivrede, i ustanovljena su dva sveta: poljoprivredni i za poljoprivrednu nastavu. 1920, Direkcija Poljoprivrede je ukinuta, i mesto nje je organizovano jedno odeljenje za poljoprivredu. 1926 bilo je šest odeljenja i Generalna Direkcija Voda. 1929, ova poslednja je

otišla u ministarstvo Građevina, a celo ministarstvo Agrarne Reforme došlo je ovamo: tako je stvoreno Ministarstvo Poljoprivrede. Uredba od 31. jula 1929 i zakon od 21. marta 1930 reorganizovali su ovo ministarstvo. Ono je danas ovako uređeno: ima 6 odeljenja sa svega 18 odseka.

1. Opšte odeljenje ima dva odseka: administrativni i personalni; uz njega su još: finansijski odsek agrarne reforme; kabinet ministrov; računovodstvo.

2. Odeljenje za biljnu proizvodnju, sa odsecima za ratarstvo; za vinogradarstvo i voćarstvo; za biljnu zaštitu.

3. Odeljenje za stočarstvo sa 4 odseka: za konjarstvo; za govedarstvo, svinjarstvo, ovčarstvo i kozarstvo sa mlekarstvom; za živinarstvo, gajenje pitomih zečeva i pčelarstvo; za svilarstvo; za ribarstvo; za statističko-obaveštajnu službu.

4. Odeljenje za veterinarstvo, sa odsecima za unutrašnju veterinarsku službu; za spoljnu veterinarsku službu.

5. Odeljenje za agrarnu politiku, sa 4 odseka: za poljoprivrednu nastavu; za poljoprivredne organizacije; za poljoprivrednu statistiku; za poljoprivredno trgovinsku politiku, i, kao zaseban, odsek za poljoprivredni kredit u Sarajevu, pod kojim stoje „sreske pripomoćne zaklade“.

6. Odeljenje za agrarnu reformu i agrarno-pravne poslove, sa odsecima: za Severne krajeve; za Južne krajeve (Južna Srbija, Bosna i Hercegovina, Dalmacija).

Izvan ministarstva, a pof njegovim upravom stoje ove ustanove: 2 srednje poljoprivredne škole (niže su predate samoupravama); 5 oglednih i kontrolnih stanica; 2 enološke stanice; 6 državnih ergela; 2 bakteriološka i serološka zavoda i centralni veterinarski bakteriološki zavod u Beogradu, direkciju svilarstva u Novom Sadu i Drž. Klasnu Lutriju. – Za spoljnu poljoprivrednu i veterinarsku službu ima sreske referente i sreske veterinare, kao i osam putnih nastavnika vinogradarstva i voćarstva, 15 graničnih veterinara i nekoliko veterinara u inostranstvu (Beč, Solun). – Za poslove agrarne reforme postoji u zemlji 6 agrarnih direkcija i 15 agrarnih ureda. (Prema tome, „glavna agrarna povereništva“ u Splitu i u Skoplju postaju direkcijama, a „županiski“ i „okružni agrarni uredi“ i „okružna povereništva“ postaju agrarnim uredima.

Udruženje jugoslovenskih agronoma tražilo je već odavno reorganizaciju ovoga ministarstva, i mnogi od njegovih zahteva su sada usvojeni, naročito stvaranje zasebnog odeljenja za stočarstvo i zasebnog odseka za zaštitu bilja od bolesti i štetočina. Oni još traže: da se odredi po jedan agronom za svako selo; da se ustanovi glavni poljoprivredni inspektorat za reone, na čelu svih državnih zavoda; da se stvori odeljenje za javni agronomski rad u narodu, sa 13 odseka.

II. Administrativne mere.

Samo ministarstvo Poljoprivrede preko svojih organa, ili sa pomoći drugih državnih vlasti preduzima jedan izvestan broj mera za unapređenje proizvodne tehnike. Ove mere ne diraju u posedni poredak (kao

komasacija, regulisanje službenosti ili deljenje zajedničkog poseda), one ne uvećavaju ni količinu kulturne zemlje (kao melioracije), niti daju stručnu spremu (kao škole i druge prosvetne ustanove). Ove mere se sastoje u ovome: čini se olakšice poljoprivrednicima u nabavci ili upotrebi izvesnih sredstava za bolji rad; preporučuje im se odn. naređuje da izvrše izvesne promene; neki se nagrađuju, drugi se kažnjavaju. Otuda se obično veli da ima pozitivnih i negativnih ili policiskih mera, a svima je cilj da se prošire dobri metodi rada, prestanu rđavi i uklone se izvesne smetnje ili opasnosti za poljoprivredu.

1. Pozitivne mere. Prvo mesto zacemento zauzima sporvođenje zemljarskih katastra. Zadatak je njegov da prikupi potreban material za procenu čistog prihoda od zemljišta, a pre svega da izvrši premer i izradi tačne karte pojedinih delova zemljišta, sa svima podacima, koji se s vremena na vreme revidiraju, zbog promena u vlasništvu i načinu obrade.

Osim Srbije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore, i svima jugoslovenskim pokrajinama izvršen je katastralni primer, ali u svakoj vlada drugi sistem. Otuda je u našoj zemlji nužno što pre uvesti jedinstven katastarski sistem, bez koga ne može biti ni tačne naplate poreza na zemlju, ni uređenih posednih odnosa, ni pravog poljoprivrednog kredita.

Ove mere se upotrebljavaju naročito onda kad se žuri. Ne može se čekati korisno dejstvo poljoprivredne nastave, oglednih polja i uglednih gazdinstava, i drugih sredstava socialne agronomije: želi se brži uspeh. Onda se nabavljaju veće količine mašina, sprava, priplodne stoke ili selekcionarnog semena, i to se razdaje seljacima po ceni koštanja ili sasvim besplatno. Tako se radilo 1929 u Rumuniji i Bugarskoj: plugovi, brane, kultivatori, valjci, sejalice i mlatilice ustupane su zadrugama uz popust od 20%, a nezadrukarima uz popust od 15%, na trogodišnju otplatu. U Sovjetskoj Uniji, deljeni su traktori i druge mašine, naročito kolhozima i zadrugama.

Kod nas, 1929, podeljene su velike količine selekcionirane pšenice: u žitarskim krajevima, srezovi su dobili po 100 – 200 m. c. takve pšenice sa Belja, s tim da na jesen svaki seljak vrati istu količinu svoje pšenice. Ovo se radi u nameri da se docnije zabrani sejanje drugog semena. Tako bi se dobila standardizovana pšenica: samo nekoliko vrsta, mesto današnjih 200 vrsta u Jugoslaviji. Isto će se činiti, rekao je ministar Poljoprivrede, i sa stokom i sa živinom. Opštinama koje još ne poznaju bolje vrste, davaće se rasplodnjaci: „narod će videti da sa istom krmom dobije više mleka, da je stoka gojaznija, da se brže razvija i da se lakše može prodati samo tele, jer već kad dođe na svet ono može imati 50 kgr., dok naše ima 15 – 20 kgr.“ Kad narod to uvidi, „onda ćemo poštrojiti sve njihove rasplodnjake, a daćemo ove koje smo mi dobili.“

Isto tako, davaće se odabrana jaja za proizvodnju živine, ili će se seljacima deliti odabrani petlovi i zamenu za njihove, no s tim da ove više ne smeju držati: tako se mogu dobiti kokoši koje nose po 130 – 140 jaja godišnje, teška do 75 gr., i piliće teške po 1.5 kgr. za sedam nedelja, što se videlo na osječkoj izložbi.

Nagrade su zgodan mamac za takmičenje na izložbama. One se upotrebljavaju i inače. Kod nas su nagrađeni na pr. oni koji su prvi počeli beležiti na jajima datum kad su bila snesena. Nagrade se daju i društvima, u obliku pomoći za njihov rad, ili oslobođavanjem od carima artikala koje ona uvoze, ili nižom

podvoznom tarfom, a dosta im je često kad se samo uprosti postupak oko nabavke mineralnih destilata, kad se oslobode poštarine, ili kad im se besplatno kontroliše seme, veštačko gnojivo, i t. d.

U Americi se daju premije za izvoz: 21 cent po bušelu. Kod nas, stvarno postoji premija na izvoz vina i dr. alkoholnih pića, pošto na izvezene količine država ne naplaćuju trošarinu, kad se izveze više od 100 hl. Sve ove mere za unapređenje u mnogo većoj meri praktikuju se u industriji: industrialci su organizovaniji i bolje umeju da štite svoje interese nego poljoprivrednici, rastureni i partikularisti.

2. Negativne ili policiske mere zaštićuju poljoprivredu od šteta koje joj mogu naneti sami ljudi i životinje, kao i razne prirodne opasnosti. Poljska policija kao nešto zasebno od opšte policije opravdava se naročitom prirodom poljoprivrednih poseda i seoskog života: svojinu je tu teže sačuvati nego u gradskim radinostima. Ali ima slučajeva gde se ljudima mora ne samo zabranjivati da ne štete drugoga, već naređivati da zaštite sebe i svoje dobro: uništavanje korova i štetočina, borba protiv pomora stoke, zaštita izvorske i druge tekuće vode i t. d.

Neka zakonodavstva, na pr. austrisko, vrlo precizno propisuju kako svaki poljoprivrednik mora uništavati gusenice, poljske miševе, skakavce, vilinu kosicu, palamidu, i t. d. Poljski čuvari, koji paze da ničija svojina ne bude okrnjena i kontrolišu kako se provode izdate naredbe, obično su plaćeni na teret posednika dotičnog reona, ili ih plaća opština. Ima i privatnih poljara ili poljaka.

U suzbijanju stočnih zaraza i bolesti često se dešavaju zloupotrebe: zabranjuju se sajmovi na zahtev stočarskih trgovaca, koji onda tajno kupuju jevtinije nego na otvorenoj pijaci. Ili se, pod vidom ništenja zaraze, iz osвете ubija stoka i čupaju vinogradi. Da bi se ograničila samovolja organa, u nekim zemljama državna vlast iz javnih sredstava daje naknadu za svako grlo ili struk uništen u opštem interesu, kad nema krivice do sopstvenika.

III. Melioracije.

Krupan i težak zadatak: odbraniti kulturno zemljište od poplave, osvajati terene od vde i divljine, osposobljavati druge za veću i redovniju proizvodnju. Radovi veliki, skupi i teško izvodljivi: privatna inicijativa je retko kad dovoljna. Država, oblasne i manje samouprave, u novije vreme vodne zadruge i druge slične organizacije, uzimaju ih u svoje ruke. Obično su u vezi sa vodom: ili je ima suviše, pa se moraju regulisati reke, podizati odbranbeni nasipi i močvare isušivati; ili se u njoj oskudeva, pa se moraju sprovesti kanali i natapati. Druge melioracije se odnose na čvrsto ali neplodno tlo: pošumljavanje krša ili vezivanje živoga peska. Pod melioracijama a u širem smislu razumeju se i radovi koji menjaju posedne odnose: komasacija i deoba zajedničkog poseda. Melioracije u užem smislu jesu one koje brane, stvaraju ili poboljšavaju kulturno tlo radovima većega stila. To su ovi radovi: 1) zaštita od poplave; 2) odvodnjavanje; 3) navodnjavanje; 4) pošumljavanje. Najzad, kao melioracije u najužem smislu mogu se uzeti svi radovi kojima se neobrađeno, ali za kulturu sposobno zemljište privodi kulturi, ili se već obrađeno zemljište popravlja za bolje prinose: krčenje, sistematsko dublje oranje i riljanje, intenzivno đubrenje, i t. d. O prvoj i trećoj vrsti smo već govorili: sada nas zanima druga vrsta, t. j. melioracije u užem smislu.

1. Zaštita od poplave se obično izvodi regulacijom reka. U predelima koji oskudevaju u šumi, a okruženi su planinama, regulacija mora početi visoko, jer tamo se već obrazuju vododerine i jaruge, i bujica odnosi plodnu zemlju sa površine: tu se posao može svršiti lakše i jevtinije. U dolinama, radovi moraju biti veliki i skupi, jer se ne samo koriguje obala, već se moraju podizati i odbranbeni nasipi. Otuda, uređenje divljih potoka, a pre toga još pošumljavanje, jesu najbolja predohrana protiv poplava. To je u toliko važnije što od plavljenja nizinski krajevi mogu ponekad imati i koristi (od plodnih nanosa), dok na gornjim površinama poplave, čak i kad su kratke i neznatne, odnose rastresenu zemlju i uništavaju vegetaciju. Uređenje divljih potoka i regulacija malih reka kao i čišćenje („bagerovanje“) većih rečnih korita, – to su preventivne mere protiv poplava, koje čak mogu da učine nepotrebnim strahovito skupe odbranbene nasipe na velikim rekama.

U Jugoslaviji je najmanja briga sa Savom, koja bi se malim radovima mogla potpuno umiriti. Drava ne čini pustoši samo zato što se njeni izvori i prve pritoke nalaze u pošumljenoj Sloveniji i što su one regulisane. Kod Morave i Drine je obrnuto, ma da bi se njihovim uređenjem, a naročito korekcijom njihovih pritoka, mogli postići veliki ekonomski rezultati. Regulisanje Bojane, u vezi sa isušanjem plitkog dela Skadarskog Jezera, dalo bi desetine hiljada ha najplodnije zemlje u našem najoskudnijem kraju. Isti je slučaj sa Drinom. Sa malim radovima često se može obezbediti i isušiti po 2–300 ha zemlje. Od vrlo velike lokalne važnosti je kod nas i uređenje ponornica, kako za obezbeđenje od poplava i isušenje zemljišta, tako za dobijanje vode za piće, navodnjavanje, industriju i dr. U predelima karsta i u sušnim krajevima Istočne i Južne Srbije – gde za ove radove ima jevtine radne snage – Ovakve melioracije bi bile prava blagodat.

Kod nas je više rađeno na lečenju posledica nego na uklanjanju uzroka: više u ravnoj Vojvodini nego u obešumljenoj Srbiji. 79 vodnih zadruga za obezbeđenje od poplave i isušenje močvari štite svojim sredstvima oko milion ha površine. U projektu sa 94 takve zadruge, sa površinom od još milion ha.

2. Odvodnjavanje vodoplavnih i močvarnih zemljišta je obično u vezi sa odbranom od poplave, jer močvari i baruštine najčešće postaju posle velikih voda. Ovo pitanje, pored ekonomskog ima i zdravstveni značaj, te spada u opšte državno, a ne samo u agrarno-političko staranje. Kao što se u novim zemljama ziratno tlo dobija paljenjem, sečom i krčenjem šume, tako se u starim i civilizovanim zemljama površina kulturnog tla povećava otimanjem od vode. Nemačka, Engleska, Italija, Švajcarska, u toku 19. veka stvorile su velike količine nove zemlje isušivanjem jezera, močvari, nešto privatnom i zadružnom inicijativom, a najviše državnim sredstvima. U Italiji je posle državnog dekreta od aprila 1920 isušivanje postalo nacionalni program. U Nemačkoj se kolonizacija vrši na isušanim i asaniranim terenima, naročito posle zakona od januara 1921. Pre su kao glavno sredstvo za isušivanje upotrebljavani otvoreni kanali i pumpe za izvlačenje. Sada se sve više, – gde god je teren jače nagnut – primenjuju podzemne drenažne cevi. One su skuplje, ali zato se ne gubi ništa od površine i ne cepka se zemlja jarcima.

U našim zemljama, na tome je najviše rađeno u Vojvodini: ona je skoro cela, može se reći, oteta od vode. Ali još vrlo mnogo ima da se učini, naročito u južnom Banatu, u južno-istočnom Sremu i u malaričnoj Južnoj Srbiji: dolina Strumice, okolina Velesa, neka mesta na Kosovu, i t. d. Sada se radi na isušivanju Pančevačkog Risa: nasip od 90 km, visok oko 5 m opasne površine od 42.000 ha, a izvan severnog dela ovog nasipa odušni kanal Karaš, dug 7 km., odvodiće suvišnu dunavsku vodu u Tamiš. U unutrašnjosti zaštićenog prostora, tri sistema odvodnih kanala od 200 km i tri stanice sa pumpama izbacivaće vodu u

Dunav. Tako će se dobiti oko 37.000 ha, i spašće se kolonizacija, koja je dovedena u opasnost boleštinama. U Bačkoj su svi kanali zapušeni, te njihova funkcija odvodnjavanja nije više dovoljno uspešna. U Sremu je isti slučaj sa kanalom „Galovica“, koji je pun trske i mulja.

Rumunija ima preko milion ha vodoplavnog zemljišta, samo duž leve obale Dunava, od Moldave pa do ušća. Sve se ne može ameliorirati, i stručnjaci su našli da ne bi ni trebalo. Na nekim mestima, pašnjaci, trska, rogoz, meka drva i ribnjaci daju sada mnogo veći prihod nego što bi davala ziratna zemlja.

U Engleskoj i Holandiji, upotrebljava se za isušivanje podvodnih zemljišta t. zv. krtični plug: na njegovom raoniku od 100 sm utvrđen je na donjem kraju cilindrični zašiljen čelik, koji u zemlji izvodi okrugao kanal. Oveća gvozdена kugla, nameštena na prstenu pretvara ovaj kanal u čvrstu cev koja traje nekoliko desetina godina. Za ovaj plug dovoljan je traktor od 20–25 konjskih snaga.

3. Navodnjavanje je sasvim stara i potpuno moderna praksa. Nalazimo je u mnogim zemljama: u Egiptu, Vavilonu, Indiji, Mesopotamiji, Sev. Africi, Maloj Aziji, Sev. Americi, Australiji, Italiji i dr. evropskim državama. Kina, prednja Indija, Java, Japan i Sev. Meksiko nikad ne bi mogli ishraniti svoje gusto stanovništvo bez navodnjavanja i polivanja. Pored vlage, voda donosi zemljištu mnogo hranljive sastojke, tako da je potrebno manje gnojiti. U tome cilju se u novije vreme upotrebljava voda iz gradskih kanala, što je od neocenjive koristi. Od evropskih država, najviše je natapala Italija, i to najpre u južnim krajevima preko zadruga, a kasnije uz državnu pomoć u srednjem i severnom delu zemlje. Od svih troškova učinjenih u tome pravcu država uzima na sebe 35–45%, ako je radove prethodno odobrilo ministarstvo za melioracije. Zadruga za navodnjavanje postoje i u Španiji: 1926 stvorena je konfederacija vodnih sindikata.

U našim zemljama, veoma su stari radovi u Južnoj Srbiji, još iz rimskog doba ili i raniji. Razvođena je voda iz reka i rečica, što je najjevtinije i najbolje za vegetaciju, a čuveno je natapanje pirinčanih polja kod Radovišta, Strumice, Štipa i Kočana. U Bosni i Hercegovini, pre rata se navodnjavalo oko 40% površine njiva i livada u oblasti Polja, gde se gaji duvan, loza i južno voće. Neki d-r Volf ispitivao je podzemne pećine Crne Gore, i našao da bi se one mogle upotrebiti kao gotovi kanali i rezervoari za odvodnjavanje i navodnjavanje.

Nešto slično je već rađeno u okolini Trsta i kod Pulja u Istri. U Bugarskoj, dolina Marice, inače vrlo plodna, pati od dugotrajnih suša. Zato se još od 14. veka navodnjava kanalima nekih 27.000 ha. Potrebno je natapati 180.000 ha: zato je zainteresovan strani kapital, da stvori potrebnu mrežu kanala. Sa 260 miliona leva uložениh u ove radove utrostručio bi se prinos u maričkom basenu. U Skopskoj okolini, počelo se raditi na kanalisanju, ali potreba je nesrazmerno veća, – naročito u slivu Jadranskog Mora i na Kosovu. U Vojvodini, na njivama se povlače mali rovovi, brazde, koji raspoređuju vodu ostalu po površini. U baštovanama, gde je navodnjavanje redovan posao, to se savlađuje samo blagodareći zadružnom ili ortačkom radu, pri čemu su svi zainteresovani materialno u uspeh preduzeća. (Naročito Bugari, u svojoj zemlji, kod nas, i po Srednjoj Evropi.)

4. Pošumljavanje. Veći deo melioracionih radova što smo do sada nabrojali, skoro su nepotrebni u krajevima gde ima dosta šuma. Oni su, obrnuto, od slabe koristi ili vrlo mnogo staju i moraju se često obnavljati onde gde preovlađuju strme goleti. Zato se pošumljavanje smatra kao preventivno sredstvo

protiv bujica i poplava i kao sredstvo da se vodeni talog rasporedi ravnomerno. S druge strane pošumljuju se tereni na kojima je jedino šuma u stanju da daje prihoda. Najzad, strma i labilna zemljišta kao i živi pesak mogu se „vezati“ samo pomoću drveća.

Krajevi gde je šuma nedavno posečena (na pr. u Srbiji za vreme okupacije) mogu se pošumiti prirodno: mladice izbijaju same od sebe. Ali tu smetaju koze i druga stoka. Treba ili njih ukloniti sasvim, ili zabrane ograditi: i jedno i drugo je vrlo teško. Veštačko pošumljavanje je najteži posao, i neobično skup, naročito u karstu, gde velike vrućine ometaju klijanje semena ili primanje sadnica. Same državne vlasti tu ne mogu biti dovoljne. Moraju se udružiti tri faktora: seljak, država i šumar. Ako jednoga nema, ili omane, druga dva su uzalud radili. Država daje materialna sredstva, i organizuje celu akciju: deli seme i sadnice, daje upustva i vrši nadzor, oslobodava podignute kulture od poreza (kod nas za 40 godina), i daje novčanu pomoć za održavanje i čuvanje šuma. Za nagnute terene i živi pesak, kao i za pošumljavanje manjih razmera uzima se kao neobično pogodan bagrem, koji raste brzo i na svakom zemljištu.

U Jugoslaviji, naročito je aktuelno pošumljavanje Primorja i drugih karstnih krajeva, Kosova, Maćedonije i jednog dela jugo-istočne Srbije. Smatra se da površina krša i goleti iznosi oko 4 miliona ha: u Hrv. Primorju 60.000, u Dalmaciji i Crnoj Gori oko 800.000, u Bosni i Hercegovini oko 700.000, u Južnoj Srbiji – 1,700.000 ha. Otuda u tim krajevima glavne pojave kraških krajeva: bura, brze bujice, preobilne kiše u jesen i u proleće, i dugotrajna letnja suša. U Primorju počelo se sa pošumljavanjem pre 50 godina, i bilo je prilično uspeha. U Podunavlju, s jedne i druge strane reke, rađeno je na pošumljavanju peščara („živi pesak“). Ove u Srbiji iznose 4000 ha, a u jugo-istočnom Banatu iznosile su preko 30.000 ha. Sistematskim radom za poslednjih 100 godina (a u Srbiji od 1865) te su površine smanjene: pošumljene su i pokrivene gustom travom. Juna 1929, izrađen je projekat zakona o pošumljavanju, koji predviđa da se celokupno pošumljavanje svih golih površina izvrši u roku od 50 godina, pomoću sredstava iz državnog fonda za pošumljavanje. – Najpodesniji način, međutim, da ova akcija uspe, jeste da se sva gola mesta razdele među seljake: kad ih zašumi, država bi ta mesta predala u posed privatnim licima, sa nalogom da mlade šumice čuvaju i neguju. Inače će, posle sveg truda i troška, opet ogoleti. Bugarska je na sličan način i na osnovu Stamboliskovog zakona o prinudnom radu, od 1924 – 1929 pošumila 17.580 ha krša i goleti.

U doba privredne krize, kao sredstvo za zaposlenje stanovništva, često se preduzimaju razni melioracioni radovi većega stila. I to nije samo jedna socialno-politička mera, već i čisto agrarno-politička: time se zadržava na selu veći broj seljaka koji bi inače otišli u grad za poslom. Tamo se ne bi zaposlili, povećali bi broj besposlenih u industriji, a sebe bi iščupali možda za navek iz poljoprivrede. Ovo je mnogo bolje nego deliti narodu hranu u doba oskudice, besplatno ili na zajam.

IV. Poljoprivredno osiguranje.

Ni jedna preivredna radinost nije manje sigurna nego poljoprivreda da će „brati onde gde je sejala“: - ovde poslovice važi bukvalno. Pored opasnosti koje prete svima dobrima ovoga sveta, ona ima svojih što se ne sreću nigde: grad, suša, pomor, štetočine, biljne i stočne bolesti, ili prosto nepovoljno vreme koje odlaže žetvu, ili je smanjuje. A nigde, s druge strane, osiguranje nije manje sprovedeno nego među poljoprivrednicima. Zašto? Možda baš zato što je opasnosti toliko mnogo da se od svih niko ne bi mogao

osigurati: ceo čist prihod teško da bi pokrio premije za osiguranje! Zatim, nesreće ne dolaze redovno, i ne pogađaju sve krajeve i sva imanja podjednako. Najzad, ni pomor stoke ni suša nisu čiste slučajnosti: rđavog poljoprivrednika tuku više nego dobrog. Tehnika osiguranja zahteva veću jednolikost uslova nego što se to nalazi u poljoprivredi. Glavni uzrok će, međutim, biti na drugom mestu: seljaci ne veruju kompanijama, a sami još nisu sposobni da stvore vlastite ustanove za osiguranje: ni duhovno ni materialno nisu spremni.

Posao osiguranja je delikatan i složen. Ali njegova organizacija u raznim strukama je tako savršena, da bi se lako prebrodile sve tehničke teškoće koje postavlja osiguranje u poljoprivredi, kad ne bi otpor dolazio od samih poljoprivrednika. Jer oni se slabo osiguravaju i od drugih opasnosti koje su zajedničke svima ljudima: smrt, požar, starost, nesrećni slučaj i dr. Ostaje nesumnjivo da opasnosti kojima je izložena poljoprivreda (suša, grad, poplave, oluja, biljne i životinjske zaraze) manje podleže računu verovatnoće nego ostale opšte opasnosti, te se od njih ne može zaštititi običnim osiguranjem. Suša, poplava i štetočine u masama na pr., ne pogađaju samo pojedina imanja, već čitave krajeve, ponekad i države: šteta se ne može naknaditi privatnim kapitalima, ma kako veliki bili, već se mora apelovati na javnu, nacionalnu, često međunarodnu pomoć. Još bolje je, razume se, ako se preventivnim merama – privatnim i javnim – ta zla u opšte izbegnu: pošumljavanje, nasipi, bolja obrada zemlje, prskanje, i t. d.

Lakše se može organizovati osiguranje protiv grada i pomora stoke: to su najvažniji i najobičniji oblici poljoprivrednog osiguranja. Oni se do sada jedino i praktikuju, i ako se svuda i ne sa velikim uspehom. Bilo je predloga da se jednim opštim osiguranjem poljoprivrednici obezbede od svih nesreća koje ih mogu zadesiti, ili bar od ovih dveju glavnih. Nešto slično postoji već za varoške radnike, ali bi to ovde bilo moguće sprovesti samo ako bi se izvršio temeljan preobražaj celokupnog načina života i rada na selu, ako bi svi poljoprivrednici bili organizovani, i ako bi cela državna politika bila vođena na agrarnoj bazi. Zato se najčešće obezbeđuju protiv grada ili protiv pomora stoke, i to obično uz pomoć države. Za prvu vrstu, najbolja je forma dobrovoljno osiguranje preko državnih organa, dok se za pomor stoke najviše praktikuje uzajamno osiguranje, preko poljoprivrednih zajednica ili zadruga.

1. Osiguranje protiv grada. Opasnost od grada je potpuno nezavisna od čovekove volje, i zato je sasvim pogodna za osiguranje, ali ipak ima nekoliko teškoća: 1) ima krajeva koji su naročito izloženi gradobitini, i njih društva neće da osiguravaju; 2) drugi su manje ugroženi od grada, i tu poljoprivrednici neće da se osiguravaju; 3) teško je izvršiti procenu štete, naročito ako grad ubije usev dugo pre žetve; 4) sve kulture nisu podjednako osetljive (grožđe najviše, trava najmanje); 5) procenu treba izvršiti odmah, a gradobitina se javlja u isti mah, te to zahteva veliki personal. Pošto se nikakva meteorološka predviđanja ni pravila ne mogu utvrditi, jedino pomoćno sredstvo je statistika, a ova se može ustanoviti samo dugogodišnjom i često vrlo skupom praksom. Sve dok nema podataka dobivenih sugim iskustvom, ovo osiguranje predstavlja velike opasnosti za preduzeće, naročito ako je ovo na maloj oblasti ili u maloj zemlji.

Skoro svuda su krčila put privatna akcionarska preduzeća, ali je država redovno morala da ih pomaže, ili da im obezbedi monopol. Pokazalo se da ova društva ili propadaju, ili ne izvršuju svoje obaveze prema osiguranicima. Zato je država morala da se umeša, i sama se višnj angažuje. U tome slučaju postavlja se pitanje: hoće li se ostaviti sloboda odlučivanja ili će se uvesti prinudno osiguranje. Kad se već stvori čitava

organizacija za osiguranje, zar nije bolje da ona obuhvata celu zemlju: tako će režiski troškovi biti srazmerno manji, doprinosi osiguranika niži, a usled velike oblasti izjednačuju se rizici. Ako se u tome ide do kraja, onda bi se dobila ova formula: obavezno osiguranje kod jednog državnog zavoda koji ima monopol. Druga krajnost bi bila: potpuno slobodna konkurencija mnogih privatnih društava bez ičije kontrole.

Obadve ove krajnosti treba izbeći: država nije idealan organizator osiguranja, i ono se ne sme poveriti isključivo njenoj administraciji, koja se najčešće birokratizuje. Ali je poljoprivredno osiguranje od grada jedna od velikih javnih služba, koja više liči na emisiju novca, poštu, telegraf i puteve nego na kakav privatni posao. Umešnost je ekonomskog političara da nađe sredinu, i da spoji utakmicu privatne inicijative sa jeftinoćom i sigurnošću državne organizacije.

Nemačka je pokazala najbolji uspeh u osiguranju protiv grada, ne samo po rezultatima samih poslova, već i po raznovrsnosti ustanova. Pored čisto privatnih sruštava, ima i javnih ustanova, a i takvih gde država pomaže privatna preduzeća, čisto kapitalistička ili uzajamna. Najpoznatije je državno osiguranje u Bavarskoj. 1884 stvoren je državni zavod na ovim načelima: osiguranje je dragovoljno; privatna društva se ne isključuju, ošteta se povećava na bazi uzajmnosti; daju se stalne premije, bez doplaćivanja; zavod vodi državna komora za osiguranje protiv požara; upravni troškovi su svedeni na minimum; procenjivanje je sasvim uprošćeno. U drugim nemačkim državicama, vlada je dala ozbiljnu potporu privatnim društvima. Bavarski zavod je izdržao nekoliko gradobitnih godina, i sve je lepo isplaćivao, ma da je u više mahova morao smanjiti naknadu na 90, 80, pa čak jedan put i na 57%. Ali ne zaboravimo, da on ne traži naknadne doplate, kao što obično čine privatna društva. Sva mesta su podeljena na 15 klasa po veličini opasnosti. – 1916, bilo je u Austro-Ugarskoj 12 akcionarskih i 8 uzajamnih, sa svega 1.087 miliona, što je neznatno prema nemačkih 4 i po milijardi u istoj godini.

Državno obavezno osiguranje postoji u Bugarskoj, od 1909: premije se naplaćuju kao prirez uz porez na zemljište. U Francuskoj ova osiguranja vrše akcionarska društva, a još više uzajamna društva (mutuelles). – Naročito ima mnogo malih lokalnih društava. Gubitnici su ovde mnogo manji nego u Nemačkoj. U Engleskoj, opasnost od grada je neznatna; osiguranje vrše uzgred društva protiv požara. U Švajcarskoj postoje dva društva za celu zemlju, i to na uzajamnoj osnovi, uz pomoć države.

U Srbiji, 1905 ustanovljen je Fond za naknadu štete postradalima od grada, kome je država dala osnovni kapital od milion dinara i stalnu godišnju pomoć iz naročitog prireza. Posao je poveren ministarstvu Narodne Privrede. Naknađivala se samo šteta veća od 20%. Za tri godine što je primenjivan, Fond je naknadio prosečno oko 12% gradom učinjene štete: za veću naknadu nije bilo sredstava. Naročit zavod nije stvoren, a činovnici ministarstva nisu bili stručni; sredstva su bila ništavna, činjene su zloupotrebe u dejstvu naknada; nije predviđen rezervni fond, bez koga ovakva ustanova ne može da bude; skupljeno je nešto materiala, ali to je odviše skupo plaćeno. To su rezultati ovoga Fonda: od njega se mnogo očekivalo; s njim su bili svi nezadovoljni. 1906 izrađen je nov zakonski predlog o osiguranju, mnogo bolji, ali on nije donesen. Tek zakonom od 31. juna 1923, Jugoslavija je ustanovila u svakoj tadašnjoj oblasti „zavode za obezbeđenje useva i plodova od grada“. Više oblasti mogu osnovati zajednički zavod. Ovim zavodima upravljaju oblasni odbori, no ovi upravu mogu poveriti kakvoj zadruzi ili akcionarskom društvu. Osiguranje nije obavezno, a visina uloga se određuje svake godine za svaki usev. Ocenu štete vrši zakleti

ocenjivač i dva opštinska odbornika određena kockom. Osim svojih izvora, oblasni odbori dobijaju pomoć iz stalnog fonda od 100 miliona i državnog rezervnog fonda kod ministarstva Poljoprivrede.

Privatna osiguravajuća društva (Kroacija, Jugoslavija, Rusija-Fonsier i druga) još od 1920 vrše osiguranje useva protiv grada. Sva zajedno ustanovila su „Ured za procenu šteta od tuče“. Osiguravaju žita, konoplju, vinograde, hmelj i duvan. Osigurane sume iznosile su u 1929 godini 317,504.028 din., premije 14,871.153, broj šteta 1741, a isplaćene naknade 3,565.315. Ove naknade u 1928 iznosile su više: 9,379.882 din. Najviše su osigurala žito (302,947.113 din.).

2. Osiguranje od pomora stoke. Ovde je uloga čovekove volje veća nego kod grada: obolenja stoke mogu se ako ne izbeći ono umanjiti higijenom, negom i čuvanjem.

Veći posednici su ovim manje pogođeni, jer mogu imati bolje instalacije, i ne pada im tako teško gubitak jednoga marvinčeta kao srednjem i malom seljaku. Prve pokušaje osiguranja nalazimo u 16. veku, a bilo ih je svakako i ranije. Opštine i udruženja marvogojaca uzimaju na sebe da obeštete oštećene za uginuće stoke, dok samo privatni zavodi osiguravaju i protiv osakaćenja i drugih uzroka smanjene vrednosti. Primito se da ovde kontrola nad osiguranicima mora biti velika, i zato tu vrstu osiguranja nerado vrše privatna društva. Ostavljaju ga opštinama ili udruženjima zainteresovanih: oni mnogo lakše mogu da kontrolišu jedni druge. Ovde se još manje preporučuje obavezno i državno osiguranje: rizik je suviše veliki a nejednak je za razne poljoprivrednike. Ali je isto tako nezgodno da ovo osiguranje bude predmet trgovačkog preduzeća.

Kao najbolji, pokazao se oblik uzajamnosti: mala društva, lokalnog karaktera, u kojima članovi sami imaju upravu. Nezgodna je samo u tome što ona nemaju dovoljno kapitala: zato se osnivaju savezi mesnih udruženja. U Badenskoj, vlast može prinuditi društva da obrazuju savez. A u Bazelu i nekim pokrajinama Belgije postoji obavezno osiguranje po odluci većine. U slučaju zaraze, neke države izdaju iz svoje kase pomoć postradalima; negde se posle razrezuju za to naročiti prirezi; a negde se opet obrazuju naročiti fondovi za tu svrhu, iz uloga sopstvenika stoke. U Švajcarskoj i Čehoslovačkoj, država subvencionira društva za uzajamno osiguranje. Ideja o obaveznom osiguranju sve stoke nikako se ne gasi, već bi se čak moglo reći da je ratno i poratno vreme osetno potkrepilo.

U Austriji, ovo osiguranje je pre rata bilo vrlo razvijeno, i to na bazi slobode i uzajamnosti, u lokalnim društvima. Premije su bile male i pristupačne velikom broju poljoprivrednika: zato je državna subvencija bila znatna. To ima svojih nezgodnih strana: odviše se računa na pomoć sa strane, i kad ove nestane, društva se raspadaju. Za vreme rata, broj članova je opao, ali su i nesreće bile ređe, te je osiguravajuća ustanova ostala na nogama. – U Nemačkoj, osim javnih i poluprivatnih, postoje veliki privatni zavodi za osiguranje stoke, nekih 10.000 malih lokalnih društava, naročito za osiguranje konjâ.

Velike stočne zaraze teško mogu biti predmet osiguranja na bazi uzajamnosti: obično tu pritiče u pomoć država, ili se daje ošteta iz naročitih oblasnih fondova. U Austriji se kao pomor shvataju mnoge bolesti; u Francuskoj samo goveđa kuga i tuberkuloza, a u Švajcarskoj samo goveđa kuga. Nemački zakoni (1880, 1894, 1909) ostavljaju saveznim državama da odluče u kojim slučajevima će davati pomoć, kao i to odakle će naći izvore za pomaganje.

Da ne bi osiguranici namerno zadržavali ili osakaćivali svoju stoku, ošteta nikad nije potpuna: daje se najviše $\frac{3}{4}$ vrednosti marvinčeta, i to vrednosti u momentu smrti.

Osiguranje stoke zahteva sasvim drugu tehniku nego ostali oblici. Zato se sporo uvodi, i to skoro redovno pod teškim uslovima za osiguranike. Kod nas se na tome jedva počelo raditi. Postoji samo jedna ustanova: Središni Savez Zadruga za uzajamno osiguranje goveda u Zagrebu, sa 11 udruga. Državna imanja u Hrvatskoj i Slavoniji moraju osigurati svoju stoku kod ovog Saveza. Glavna Zemljoradnička Zadruga za Osiguranje sa sedištem u Zemunu još uvek se nalazi u fazi organizovanja.

3. Druge vrste osiguranja. Pored grada i pomora, poljoprivredu prate i druge specialne opasnosti, da i ne govorimo o onima koje su zajedničke svima ljudima i svima stvarima. Protiv požara, na pr., osigurava se pored zgrada još i mrtvi i živi inventar, plodovi žetve, stogovi sena, šuma, i t. d. U Americi postaje farmerska društva za uzajamno osiguranje protiv požara. U Nemačkoj se seljaci u novije vreme osiguravaju protiv kiše i oluje: to se u Engleskoj radilo još ranije u varošima, au Sev. Americi ima nekih 18 pool-ova protiv kiše. U Španiji, uzajamna udruženja poljoprivrednika rade zajedno sa privatnim osiguravajućim društvima. Od 1918 postoji Nacionalna Uzajamnost, koja propagira osiguranje, skuplja statističke podatke i naučna dokumenta: ovaj material će poslužiti za obavezno osiguranje koje sprema vlada.

U vezi sa tim, postavlja se pitanje socialnog osiguranja poljoprivrednih radnika. To je vrlo teško i složeno pitanje: da li se zakoni o osiguranju radnika treba da protegnu i na poljoprivredu? U nekim zemljama postoje naročiti zakoni o osiguranju u nesrećnim slučajevima u poljoprivredi. Italija je na pr. imala takav zakon, ali on je 1923 izmenjen na štetu radnika. U Austriji, ovi radnici su obuhvaćeni u opšte socialno osiguranje.

GLAVA XI.

Organizovanje poljoprivrednika

Kruna svih nastojanja agrarne politike bilo bi da se učini nepotrebnom, t. j. da sve staranje o poljoprivredi pređe u ruke samih zainteresovanih, odnosno njihovih organizacija. To naročito važi za agrarnu politiku u užem smislu: da poslove i ustanove za kreditiranje, prosvetu i kulturu, mnoge administrativne mere, melioracije i osiguranje preuzmu sami poljoprivrednici. Državnim organima ostalo bi da vrše vrhovni nadzor i koordiniraju sve te i druge napore za unapređenje poljoprivredne ekonomije. Mesto javnog staranja došla bi samopomoć i samo-organizacija. Tome će, verovatno, odvesti budućnost. Danas, razne organizacije poljoprivrednika (ekonomske, stručne, klasne, staleške i političke) imaju dvostruk zadatak: 1) da zamene ili izazovu javno staranje gde ga nema, 2) i da ga upotpune i usavrše onde gde postoji. Razlikovaćemo dve vrste organizacija: 1) zemljoradničke zadruge i 2) poljoprivredno predstavništvo. Na sredini između ovih dveju vrsta stoje poljoprivredni sindikati.

ODELJAK PRVI

ZEMLJORADNIČKE ZADRUGE

Kažemo zemljoradničke, a ne poljoprivredne, jer njih najviše stvaraju i njima se služe mali ljudi, koji zemlju sami rade. Kažemo tako i zato što su pod tim imenom kod nas najviše poznate. Najzad, one imaju sasvim određen cilj: da malog posednika, zemljoradnika u širem smislu te reči, osposobe za ekonomsku i životnu borbu, dajući seljačkom porodičnom gazdinstvu sve vrline većega poseda.

I. Postanak, suština i ciljevi.

Zadruga nije vezana ni za jednu klasu, ni za jedan stalež, ni za jednu profesiju: svi se mogu udruživati da zajednički nabavljaju, prerađuju ili proizvode, prodaju ili zadovoljavaju druge kakve svoje potrebe. To je

jedno sredstvo - „universalna mašina“ – kojim se može poslužiti svaka grupa. Pa ipak je primećeno – to kažu sve statistike – da se u zadruge najviše udružuju mali ljudi, radnici, zanatlije, zemljoradnici, i da su najviše uspeha imale baš njihove zadruge. Otuda je opravdana definicija zadruge koju daju Vigodzinski i Titomianc: zadruga je udruženje najmanjih ekonomskih snaga na bazi susedstva (brastva, drugarstva), udruženje slobodno (ne prinudno), koje ne isključuje i ne zamenjuje ličnu i porodičnu ekonomiju svojih članova već je samo dopunjuje i usavršava.

Šarl Žid kaže: „Kooperativa ukida profit“. Totomianc daje potpuniju definiciju: „Kooperativa je slobodno udruženje ljudi koji teže da ustanove pravičnu cenu za proizvode i za rad i koji idu na to da ukinu kapitalistički profit.“ – Francusko „Društvo za zadružne studije“ izdalo je 1921 Kooperativni manifest, koji je potpisalo 200 intelektualaca, ističe kao cilj zadrugarstva: ukidanje profita, ukidanje diktature kapitala (ali s tim da se ne zameni diktaturom rada), vlada potrošača, čiji interesi su istovetni sa interesima celine. Bernar Lavrenj govori o „potrošaču-suverenu“, koji „vlada ali ne upravlja“, i koji je primus inter pares. – Robert Lifman kome definicije raznih kooperativista izgledaju nedovoljno jasne, daje ovu: „Kooperative su društva koja imaju za cilj da pomognu ili upotpune domaće ili privredno gazdinstvo svojih članova zajedničkim privređivanjem.“

Kod nas, ova teoriska diskusija o pojmu zadruge zabavila je u novije vreme nekoliko duhova. G. Đorđe Krstić ostaje pri ranijem mišljenju da bi se pomoću kućne zadruge mogle postići koristi kooperacije. G. A. Bilimović ističe savezni i pomoćni karakter zadruge (kooperative): ona ne dira u individualizam seljačke ekonomije. G. Ljubo Radić komentariše definiciju projekta zadružnog zakona: „samoodbrana potrošača... i podupiranje male i srednje proizvodnje... pomoću zajedničke delatnosti, a bez deobe kapitalističkog profita.

Možda je u ovakvoj ekonomskoj prirodi zadruge tajna njenog uspeha u poljoprivredi. A taj uspeh je veliki i srazmerno brz. Nije prošao ni jedan vek od oslobođenja evropskih seljaka iz feudalnih veza, a već ima u svetu preko 200.000 kooperativa, sa 100 miliona članova, od kojih su velika većina seljaci. Možda je feudalna i patriarhalna vezanost pripremila seljake na zadružnu praksu? Tako se mislilo 70-tih godina prošloga veka: mesto zajedničkog poseda treba da dođu zemljišne zajednice; mesto ruskog „mira“ – kooperative; mesto porodične zadruge koja se raspadala – zemljoradničke zadruge. Tako će, računalo se, poljoprivreda biti pošteđena razornog dejstva liberalizma i kapitalizma: iz jedne zajednice, seljaci će preći u drugu, iz tradicionalne vezanosti u modernu. Socialisti utopisti – kod nas Svetozar Marković – nadali su se da će zaostale poljoprivredne zemlje, naročito slovenske, preskočiti kapitalizam, i iz feudalnog i polu-patriarhalnog stanja preći u socializam.

„Mir“ u Rusiji, kućna „zadruga“ kod nas, seoska „opština“ ili „parohija“ na Zapadu, – to bi bili oblici u kojima bi se sprovelo unapređivanje poljoprivrede i ujedno čitavi privredni život, na seku, ako ne i u gradovima. Događaji su razorili ove nade. Mir se sve više raspadao, zadruge se cepale, u opštine su ulazili drugi – ne-poljoprivredni – elementi: selo je zahvatio onaj isti talas individualizma, koji je već od 18. veka razbijao esnafsku i feudalnu vezanost. Seljak se oslobodio, izvukao se iz veze sa vlastelinom, a ubrzo je došlo do podvajanja u samoj seljačkoj porodici. U slobodi se mnogi nisu umeli da snađu i propali su, – proletarizovali se, prešli u grad, emigrirali; – drugi su se stabilizovali kao posednici, zakupci, napoličari ili

najamnici. Sve zajednice nisu bile raskinute: skoro svuda su ostale veće ili manje opštinske ispaše, šume i pašnjaci zemljišnih zajednica, ali je ipak svako bio u glavnom upućen na sebe.

Prelazak na novčano gazdovanje, ubrzao je dvostruki proces diferenciranja: između sela i grada, na jednoj, i na samom selu, na drugoj strani. 1) Gradovi su se naglo razvijali i bogatili, dok je selo sporišlo napred, i u glavnom svojim žrtvama stvaralo uslove za napredovanje gradova; 2) na selu se sve više izdvajaju bogati, srednji, slabiji i sasvim siromašni seljaci. U novčanu privredu ušlo je najpre kapitalističko gazdinstvo, jer se ono lakše moglo preudeliti prema pijaci, ali su i seljačka gazdinstva malo po malo prelazila na proizvodnju za pijacu, najpre u blizini gradova, a zatim sve dalje. Borba je bila neravna. Najpre zbog kreditnih prilika: mali seljaci su do kredita dolazili teško i pod najgorim uslovima, i to više za potrošne nego za proizvodne svrhe. Osim toga, oni su nabavljali manje i lošije, a prodavali su upravo mizerno: samo golu sirovinu, ni malo, izolovano, najčešće u nevreme i u bescenje. Seljak se otkinuo od stare zajednice, koja mu je obezbeđivala bar jedan životni minimum; upao nespreman u vrtlog novčane privrede; radio je više nego ikad, a ostajalo mu je malo; proturao kroz ruke mnogo novaca, a uvek oskudevao u novcu; svaka nesreća ga je iznenađivala: zaduživao se i siromašio. Jedna po jedna, države su sprovodile agrarnu reformu i oslobodavale svoje seljake, delile zemlju i kolonizovale nenaseljene krajeve; poljoprivredna tehnika se usavršavala; proizvodnja je neprestano rasla; konkurenata je bilo sve više: borba za opstanak svakoga seljaka posebici čitavih nacionalnih grupa bivala je sve teža.

Šta raditi? Neke države su razumele opasnost, i počele su prilično rano sa agrarno-političkim merama, sa subvencijama i kreditom: Švajcarska, Francuska. Druge su odlučno žrtvovala seljaštvo i razvijale industriju: Engleska. U nekim opet zemljama, privatna inicijativa je uzela da organizuje seljake za samopomoć: Nemačka, Danska. Kao i sve velike stvari, formula za spas seljaka je prosta: nasloniti se jedan na drugoga. Ali do toga nije bilo lako doći. Trebalo je da se istutnji partikularizam: da svako uvidi kako je slab i bespomoćan kad je usamljen. A do toga saznanja se dolazi samo iskustvom, i to ličnim i bolnim iskustvom. Zato se kooperacija, zadrugarstvo javlja rako kasno, i to najpre kod onih koji su se najranije oslobodili feudalnih veza i ušli u novčano gazdovanje. Ona se ne nadovezuje na prvobitne zajednice i prirodne veze, već dolazi da popravi nesreće koje nanosi novčana privreda, slobodna utakmica i kapitalistički sistem. Ona nije, i ne može biti, nastavak primitivne komune i porodične zadruge, već je reakcija na moderni liberalizam i individualizam. Zadruga je bila prirodna, to znači spontana i obavezna; kooperativa je veštačka, svesno stvorena i slobodna.

Kod nas, samo im je ime zajedničko (zadruga), inače su dve potpuno različite ustanove: jedna je prošlost, druga budućnost; zadruga-kooperativa diže se na ruševinama zadruga-kućne zajednice. Ideja utopista je bila dobra: mesto mira dati kolektiv, mesto zadruga – „zadrugu“. Ali kao i sve preteče, oni su išli brzo, brže nego vreme, i brže nego što se razvija duša običnih ljudi. Obrnuto od onoga što su oni očekivali, zadruga ne pomaže „zadrugu“, već joj smeta: najviše kooperativa ima onde gde je odavno umrla zadruga, u Sloveniji; najmanje, ili nimalo onde gde postoji ne samo zadruga, već i plemenska organizacija, u Albaniji i Crnoj Gori.

Sličan odnos postoji između broja seljaka i broja zemljoradničkih zadruga. Taj odnos nije upravan, već obrnut: najmanje zadruga (kooperativa) ima u onim zemljama i krajevima gde su seljaci najmnogobrojniji; najviše onde gde oni čine manji deo stanovnika. Klica zadrugarstva polazi iz gradova i

sa pijaca, iz novčanosti, razvijenog saobraćaja i prosvete; ne iz patriarhalne primitivnosti i krvnog srodstva. Veći broj potrošača poljoprivrednih artikala izaziva veću proizvodnju za prodaju, a ova najpre nemilosrdnu konkurenciju među proizvođačima, docnije njihovo sporazumevanje i udruživanje.

U Srbiji, gde su najbolje proučeni uzroci koji su izazvali pojavu zadrugarstva, njega su izazvale i pripremile ove pojave: 1) porast gradskog stanovništva na račun seoskog; 2) povećanje površine pod žitima, povrćem, livadama, voćnjacima i vinogradima, na štetu stočarstva, pašnjaka i šuma; 3) porast krupne i kvalitetne stoke, na račun sitne i kržljave; 4) povećanje izvoza i uvoza; 5) građenje železnice i većih puteva; 6) porast državnog budžeta.

Neki pisci su prilično brz uspeh zadrugarstva na Slovenskom Jugu tumačili naročito sklonošću koju južno-slovenska i uopšte slovenska duša ima za zajednicu, i koja dolazi od živih tragova rodbinsko-zadružne organizacije. Ovo objašnjenje nema ozbiljan i naučni karakter. Bliže su naučnoj istini oni koji, kao Mih. Avramović, relativan uspeh zadrugarstva u Srbiji objašnjavaju gornjim momentima. Mi bismo dodali još ovo: 1) naglo stvaranje gradova na teret okolnih sela, što je otežalo ekonomski položaj seljaka; 2) nedostatak organizovanog poljoprivrednog kredita, što je favorizovalo zelenaštvo. Sve je ovo učinilo da se za spasavanje seljaka moralo pristupiti osnivanju zadruga, najviše kreditnih (pre rata 66%).

U drugim jugoslovenskim pokrajinama, gde je seljak docnije oslobođen feudalnih veza, zadrugarstvo je za svoj razvoj, pored sličnih ekonomskih prilika, koristilo političku situaciju: trebalo je braniti zemlju i imovinu naših sunoradnika od najezde stranaca, koje je Austro-Ugarska obilno kolonizovala i pomagala. Nacionalni momenat bio je čak možda jači nego često ekonomski. U Sloveniji, borba je vođena na verskoj i nacionalnoj bazi od 1855, a naročito od osnivanja Zadružne Zveze u Celju 1883. U Hrvatskoj i Sloveniji, cilj zadruga je bio otplata starih dugova (30%), kupovina zemlje (33%), a u Vojvodini su najviše uspeha imale zakupničke („zemljoradničke“ zadruge), koje je pomagala Srpska Banka iz Zagreba. Nacionalna odbrana, dakle, i ekonomski uslovi potakli su zadrugarstvo među Jugoslovenima, a ne naš urođeni smisao za udruživanje i navika zadrugnog života. Inače, zašto se zadrugarstvo nije razvilo u Crnoj Gori, u Južnoj Srbiji, u Bosni i Hercegovini, gde još postoje krvne zadruge, i gde bi smisao za „kolektivističko-solidarnu“ akciju bio razvijeniji nego u Severnoj Srbiji gde živi vrlo individualizovano seljaštvo? Zato, što feudalni odnosi i brastvenički odnosi nisu još bili raskinuti, ili što prevladuje prirodna privreda. U severnim krajevima, kao i u Srbiji, zadruge su se najviše razvile oko većih gradskih centara: oko Smedereva (gde je prva zadruga i osnovana, u Vranovu 1894), oko Kragujevca, Požarevca i Beograda; oko Zagreba, Križevaca, Koprivnice, Belovara, Oseka, Vujovara, i Zemuna; oko Ljubljane, Maribora i Celja; oko Splita i Šibenika; oko Novog Sada i Vel. Bečkeraka. Cilj zemljoradničkih zadruga od početka je bio sasvim konkretan. Za razliku od drugih udruženja, koji su filantropski i paradni karakter mešala s prosvetno-kulturnim i opšte-korisnim, zadruge su odmah uzele ekonomsku obeležj, sa određenim ciljevima: dobiti jevtiniji kredit, snabdeti se pod boljim uslovima; unovčiti povoljnije. One su jasno uočile svoje protivnike: zelenaše i posrednike, u nabavci i prodaji, jednom reči varoški i seoski parazitski kapital. U početku se čak mislilo da će se pomoću zadruga uopšte ukinuti profit, a izvesni ideolozi zadrugarstva i danas tvrde, da ono može da ukloni i sam najamni rad, i da na taj način ostvari socializam, bez revolucije. Ali njegova originalnost je u tome što ne dira u privatnu svojinu, i što članovima ostavlja volju do koje mere će ograničiti samostalnost u vođenju sviga gazdinstva i u rukovanju svojim proizvodima. Možda baš ova širina i ova gipkost objašnjava zašto su mali poljoprivrednici – inače partikularisti, i ljubomorni na svoju

samostalnost – tako predusretljivo prihvatili zadrugarstvo kao organizacionu formu koja im najbolje odgovara.

Ne treba misliti da je zadrugarstvo monopol seljaka i poloprivrednika. Ono se uopšte nije rodilo na selu, nego u grau; ne među seljacima, već među radnicima i zanatlijama. Zadrugarstva nema bez izvesne grupne svesti, saznanja o zajedničkim interesima i prilično razvijenog osećanja solidarnosti, a ovo sve se kod radnika javlja pre nego kod zemljoradnika. Zadrugarstvo, zatim, najbolje uspeva onde gde, pored čisto materijalnih interesa, članove vezuje i jedna zajednička ideja, gde se oni bore za jedan ideal: verski, nacionalni, socialni ili partiski. Ova osećanja, ideje i ideali zahtevaju gradove pre nego sela: zato se i zadrugarstvo onde javlja ranije. Ali ima jedno osećanje, koje je zajedničko svima seljacima, – čak i kad se ne bave poljoprivredom, – i koje olakšava da se oni prilično rano sete kao jedna celina i da istupaju zajedno: to je osećanje o njihovom podređenom položaju prema gradu. Ljudi sa sela vrlo rano uviđaju da ih grad eksploatiše, i osećaju potrebu da se brane. Još više uspeha ima kad se tome pridruži još kakva razlika ili suprotnost: dve narodnosti ili dve vere. Zadrugarstvo u Češkoj, Poljskoj, Sloveniji, hranilo se u velikoj meri nacionalnom i verskom borbom sa Nemcima protestantima. Bez ovih društvenih i emotivnih elemenata teško bi se objasnio njegov tako brz uspeh i kod radnika i zanatlija. Kod seljaka, on bi bio nemoguć i zbog toga što se, bez tih ne-ekonomskih momenata, ne bi za zadrugarstvo mogla zagrejati inteligencija: a kako bi bez nje seljaci u opšte počeli da se udružuju?

Ipak ostaje da je zadruga jedna ekonomska organizacija, koja zadovoljava materialne interese svojih članova na trima glavnim poljima: u nabavljanju, u proizvodnji ili preradi, i u prodaji. Zajednički interes je osnovni razlog za udruživanje u zadrugu, i to na prvom mestu materialni, dok drugi momenti dolaze samo da potkrepe zajednicu materialnih interesa. Važnost ovih poslednjih tolika je da nekima slika izgleda drukčija: ne služi vera ili nacija ili partija zadrugi, već zadruga služi veri, naciji ili partiji. Nije ideja mamac za zadrugu, već je zadruga mamac za pripadništvo veri. Ne održava na pr. u Sloveniji crkva zadrugu, već zadruga crkvu. To je preterano, jer je psihološki netačno. Ljudi do svesti o zajednici u materialnim stvarima dolaze vrlo kasno: ekonomski racionalizam je sasvim nova pojava. Ako bi materialni interes bio jači od svih drugih obzira, zašto se još nigde ne vide zajedničke zadruge Srba i Nemaca u Vojvodini, Čeha ili Poljaka sa Nemcima u Čehoslovačkoj i Poljskoj? Zašto u Sloveniji u svakom selu ima po dve zadruge iste vere: jedna klerikalna, druga liberalna; a negde postoji i zasebna socialistička? Materialni momenat je glavni motiv za stvaranje zadruge, ali nematerialni, idejni elementi su od presudnog značaja za rekrutovanje članova, za njihov polet i durašnost u radu.

Obično se priznaje da su zadruge korisne ustanove: uče male ljude štednji i računu, slozi i ljubavi. Jedni više naglašavaju njihovo moralno i vaspitano dejstvo; drugi ih smatraju kao sredstvo klasne odbrane; treći u njima vide ćelije društvenog reda. Ovi poslednji smatraju da, pored čistog odbranbenog i konservativnog cilja, zadruge imaju i jedan ofansivni i konstruktivni: oni govore o kooperativizmu, o zadružnoj državi. Protiv toga shvatanja se bune pristalice današnjeg društvenog poretka: „hoće kooperative, primećuje Šarl Žid, ali neće kooperativizam, kao sredstvo društvene obnove.“ Sigurno je da zadrugarstvo stoji između kapitalizma i socializma: po jednom nogom je u svakome, potpuno nije ni u jednom, Zato ga napadaju sa dve strane: kapitalisti u njemu vide avangardu socializma; komunisti ga optužuju da širi kapitalistički duh svojine i štednje. Jedni mu zameraju što buni; drugi ga ruže što stišava. Istina je u ovome: zadrugarstvo ostvaruje socializam u onoj meri koliko se to može učiniti bez revolucije.

Znači li to da je kooperativizam isto što i socializam, i da je bliži radnicima nego poljoprivrednicima? Pitanje ne treba tako postaviti. Zadrugarstvo nije isto što i socializam, ali bar ne isto što i proleterski socializam. Ali i sam socializam nije više monopol industriskih radnika. To je danas opšta težnja da se društvo organizuje racionalnije i pravičnije, sa ograničenjem privatne svojine, koje vodi njenom ukidanju. Kooperativizam ne ide do ukidanja privatne svojine, naročito on ne dira u radnu svojinu zemlje i u svojinu sredstava za lični i porodični rad. Ali prima sva ograničenja kapitalističke svojine, trgovačke, industriske i bankarske. Tu trba praviti razliku: neke kooperative se približavaju čistom komunizmu (u Rusiji, u Palestini); druge su skoro kapitalistička preduzeća, koja rade za dobit, dele je ne samo prema učešću u radu, već i prema uloženom kapitalu (neke u Americi, Danskoj, Holandiji). Ali to su odstupanja. Prva zadružna načela zahtevaju: 1) da se ne dira u privatnu svojinu, 2) da se ne ide za dobiti već za pravednom cenom i 3) da se od članova suviše naplaćene sume povraćaju istima srazmerno učešću u radu (kupovini, kreditu, preradi, prodaji) ili da se upotrebe na opšte korisne ciljeve. Veća sloboda je dopuštena na ostalim zadružnim načelima: a) ulozi su mali, ali kad treba, uzimaju se znatniji ulozi; – b) zadruga ima lokalni karakter, ali kad zadruga nije kreditna, može se prostirati i na veću oblast; – v) uprava je besplatna, ali članovima uprave (naročito u savezima) naknađuju se troškovi učinjeni u korist zajednice; – g) svaki član ima jedan glas, – neke daju i više glasova, srazmerno kupovini ili prodaji preko zadruge.

Zadruga se prilagođava potrebama života. U tome prilagođavanju dešava se da odstupa od toga zadružnog načela, i da se približi kapitalističkom obliku: naročito je to često pri upotrebi plaćene radne snage i kod podele suviše naplaćenih suma, koje se često pretvaraju u pravu dobit. Dešava se isto tako, naročito kod proizvođačkih zadruga, da celo preduzeće vremenom pređe u ruke nekoliko članova: degeneriše u akcionarsko društvo ili ortakluk (pecare, mlinovi, šećerane). Ali možda je i tajna njenog uspeha u tome što se tako lako prilagođava, savija, manevriše između suprotnih polova kapitalizma i socializma. Može se desiti da zadruga sporo napreduje, da radi slabo, da vegetira: ona nikad, ili skoro nikad ne bankrotira i ne propada. Žilava je i puna vitalne snage, kao i stalež kome najbolje odgovara: srednja klasa, ili kako kažu Francuzi, srednje klase. U poljoprivredi, ona odgovara nezavisnom porodičnom gazdinstvu: lagana je i dostižna kao ona, s malim zadovoljna i savitljiva. Zato se zadruga može smatrati kao najbolja organizaciona forma seljačkog gazdinstva: pomaže mu da se održi i unapredi; ostvaruje velike poslove i krupna preduzeća, što usamljena gazdinstva nikad ne bi mogla: skuplja i nalazi kapitale; nabavlja direktno od proizvođača ili od većeg posrednika; prerađuje poljoprivredne sirovine, i tako oplemenjene ih prodaje; prodire na veće pijace; preduzima melioracione, asanacione i uzgojne poslove; pruža svojim članovima lekara i lekove, električnu i telefon, radio i prosvetu.

Ukratko, zadruga pruža gazdinstvima sve koristi zajednice, ne oduzima im individualnu slobodu, ali traži disciplinu koja odgovara shvatanjima dotične sredine. To je zadruga „domaćina“ i „prvih ljudi“, izvor ugleda i dokaz o poštenju. Nju seljaci mogu prihvatiti i u prvom periodu, čak odmah posle raskidanja vezanosti, kad je jak partikularistički duh. Ona se međutim nalazi i u visoko razvijenim, kapitalističkim odnosima: to su američke prodajne zadruge i kanadski pool-ovi, koji liče kao brat i sestra na akcionarska društva. Komunisti u Rusiji, sionistički reformatori u Palestini, uzeli su takođe zadrugu za osnovnu ćeliju svoje nove države. Svima ovim oblicima, pored mnogih razlika, ostaje zajednička bitna osobina, ona koju nalazimo u samoj definiciji zadruge: slobodno udruženje malih ljudi i malih ekonomskih sila, sa ciljem da se u zajednici stvori ono što se ne može izolovano, ukidajući bezradni dohodak.

Svaki od pobrojanih poslova radi samo jedna zadruga, i zadrugarstvo ima sve šareniju i složeniju morfologiju. Ipak se mogu istaći tri glavna posla: nabavka, prerada i prodaja, s tim da se zadruge koje imaju neki poseban cilj pridruže jednom od glavnih tipova.

II. Nabavljačke zadruge

Ove su najstarije i najprostije. Cilj im je: nabaviti jevtiniji i povoljniji kredit; jevtiniju i bolju robu, mašine, alate, seme, đubre; životne namirnice. Sredstva su: članski ulozi, krediti od članova i nečlanova, od saveza i izvan njih, a na bazi neograničene ili ograničene, ali znatne odgovornosti, uz veće ili manje pomoći i povlastice državne vlasti. Oblici: obično odvijeno za kredit, nabavke i potrošnju. Organizacija: samostalno rade sve lokalne jedinice, ali se federiraju po vrstama posla, u oblasne, pokrajinske i zemaljske saveze.

U prvom periodu novčanosti, dok iznosi malo na pijacu, najvažniji problem za poljoprivrednika je da dođe što lakše do kredita i da nabavlja svoje potrebe i potrebe gazdinstva pod što povoljnijim uslovima. Zato se ove zadruge pojavljuju pre svih drugih. Novčano tržište je neorganizovano; u trgovini je veliki broj posrednika; slab saobraćaj izoluje selo; niski stupanj prosvete olakšava spekulaciju i pljačku seljaka. Zato je dejstvo ovih zadruga bilo blagotvorno. Gde god je stanje i danas takvo ili slično, one imaju veliki zadatak. U zemljama organizovane novčane i robne pijace, gde fabrike same dolaze do potrošača, one gube od svoga značaja, i daju mesta prerađivačkom i prodajnom zadrugarstvu. Kod nas, nabavljačke zadruge sva tri tipa još uvek su pozvane da igraju važnu ulogu.

Ako bi se, kako predlaže talijanski ekonomist Mariani, sve zadruge podelile na nabavljačke i prodajne, onda se dobija zanimljiv pregled za razne zemlje u svetu. Ukratko se može reći da u Evropi prevlađuju nabavljačke, dok u Americi ima više prodajnih. To bi značilo da je ekonomski život organizovaniji u Novom Svetu nego u Starom, bar što se tiče kredita, nabavljanja i potrošnje. U samoj Evropi, pojedine zemlje pokazuju različit odnos jedne i druge vrste zadruga. Po Emeljanovu taj odnos, izražen u procentima, izgledao bi ovako:

	Nabavljačkih	Prodajnih
Poljska i Mađarska	100%	–
Rumunija	99%	1%
Japan	94%	6%
Čehoslovačka	93%	7%
Rusija, Jugoslavija i		
Bugarska	89%	11%
Nemačka	88%	12%

Francuska i Belgija	84%	16%
Švedska	83%	17%
Italija i Holandija	80%	20%
Norveška	74%	26%
Sjed. Države i Danska	72%	28%
Finska	67%	33%
Kanada	49%	51%

a) Kreditne Zadruge.

Ono što su hipotekarni zavodi za dugoročni posedni kredit, to su zadruge za kratkoročni obrtni lični kredit. Za poljoprivredu, naročito na selu, najbolja kreditna ustanova jeste zemljoradnička zadruga Rajfajzenovog tipa, kao što je za malog zanatliju i trgovca najbolja kreditna zadruga tipa Šulce-Delič. Rajfajzenovke su prave kooperative, sa svima odlikama uzajamnosti, solidarnosti, bratstva i neograničene odgovornosti, dok su ove druge više „popularne banke“ o kojima je govorio Prudon: strogo poslovne ustanove, koje daju veće kamate i dividende na zadružne udele. Ono su čiste zadruge; ovo je mešavina kapitalističkih i zadružnih načela. Jedne imaju idejne ciljeve; drugima je glavno materialni uspeh.

1. Na selu su bolje uspele Rajfajzenove; u varoši više Šulce-Delič-ove. Razlog je u tome što Rajfajzenove odgovaraju osobitoj prirodi poljoprivrednog kredita: 1) nemaju veliku režiju, te je kamtna stopa niska; – 2) lokalne su, te je moguće kontrolisati potrebu i upotrebu kredita; – 3) odgovornost je velika (često neograničena): tako se dobija poverenje ulagača, saveza i javnih kreditnih zavoda; – 4) ne dele se dividende, i osniva se rezervni fond, koji služi za širenje prosvete i zadrugarstva: to uvodi lokalnu celiju u veliku zadružnu porodicu; – 5) jedno lice može biti član samo jedne zadruge: tako se ono vezuje za ustanovu i lakše je kontrolisati da li je kredit upotrebljava na proizvodne svrhe; – b) zahvaljujući poverenju koje imaju kod kreditora i uticaju na zadrugare, ne moraju se poklapati rokovi njihovih aktivnih i pasivnih operacija: zato mogu da daju dugoročne kredite (1 – 10 god.) i ako primaju uloge na štednju koji se uvek mogu izuzeti; – 7) Rajfajzen ih nije zamislio kao čisto kreditne ustanove: zato se mnoge bave nabavkom potreba za poljoprivrednu proizvodnju, neke posreduju i za prodaju gotovih proizvoda, a sve služe kao kulturni centri u selu i neguju zadrugarski moral.

Njihovu pojavu izazvalo je teško stanje seljaka u drugoj polovini 19 veka: poljoprivreda je prelazila sa naturalnog na novčani stupanj, sa ekstensivnog na intenzivno gazdovanje, oskudevala je u kreditu, i bila plin lihvare i zelenaša. Još 40-tih godina pokušano je na više mesta u Nemačkoj da se obrazuju društva za pomoć u nevolji. Najznačajniji su pokušaji F. V. Rajfajzena, najpre sa imućnijim ljudima, – da bi se pomoglo siromašnima; posle na bazi samopomoći, – što čini suštinu zadrugarstva; i na podlogu solidarnog jemstva, – što odlikuje ovaj sistem. Pretvaranje dobrotvornih društava u zadruge izvršilo se 1866: ovo se može smatrati kao godina kad se radilo pravo zemljoradničko kreditno zadrugarstvo, a Anhausen (parohija sa četiri sela i jedva 1500 duša) kao njegovo mesto rođenja. Šulceov sistem je već

ranije bio osnovan, i Rajfajzen ga je malo vremena praktikovao: našao je da nije pogodan za male seljake. Nekoliko godina se vodila borba oko sistema, dok najzad svaki nije našao oblast kojoj najbolje odgovara. Pored organizacionih odlika, Rajfajzenovke nose pečat duhovnog i duševnog misionarstva koje im je osnivač udario: „ojačati ekonomski slabe, i pomoći duhovno i moralno dobro članova“. Zadruga daje kredit, ali ona čini više: uči ljude i vodi ih. Zato u njima velika mesta zauzimaju učitelj i sveštenik.

2. Većega zamaha ove zadruga su dobile tek kad su se izmenile u dva pravca: 1)specijalizovale se sve više u kreditiranju; 2) mesne zadruga udružile su se u oblasne saveze, i posle stvorile centralni savez, bilo same, bilo sa drugim sličnim ustanovama u čitavoj zemlji. Najbolja organizacija ovih zadruga izvedena je u Nemačkoj, otadžbini poljoprivrednog kreditnog zadrugarstva. Posle mnogih peripetija i kombinacija, tamo je najzad osnovana Rajfajzenova Banka A. D. u Berlinu, čiji akcionari su isključivo zadruga osnovane na Rajfajzenovim načelima, i članovi upravnog i nadzornog odbora tih zadruga. Jedno vreme su ovaj banci bili pridodati i svi poslovi sa robom, ali su pred Rat izdvojeni u zasebne zavode. U ovu zadružnu banku pritiču sve gotovine zadruga, a ona šalje kredite svima koji trebaju novac. Isti posao radi, i ako nešto drukčije, Carevinski Savez Nemačkih Poljoprivrednih Zadruga, koji ima pod sobom 25 centralnih kasa.

Kreditnih zadruga (poljoprivrednih) ima u Nemačkoj svega oko 17.000, sa milion i po članova. Od toga je većina organizovana u Zemaljski Savez Poljopr. Zadruga i Generalni Savez Rajfajzenovih Zadruga, dok su ostale u sindikalnom Rajhslandbundu ili su slobodne. Sve ih je strašno pogodilo srozavanje marke za vreme deflacije, ali su se posle valutne reforme (1924) naglo oporavile. Osim zadružnih saveza, kao glavni kreditor nemačkog zadrugarstva pojavljuje se veliki državni zavod Pruska Centralna Zadružna Kasa. 31. decembra 1927, ona je od zadruga potraživala milijardu i 150 miliona maraka, od čega skoro milijarda otpada samo na kreditne zadruga. Čak se može reći da je ova Centralna Kasa isključivi kreditor zadruga, pošto su njihovi vlastiti kapitali minimalni: to je najslabija tačka nemačkog zadrugarstva. Tek u poslednje vreme rade one na stvaranju većih kapitala od seljačke štednje, ili primajući u članstvo i same veleposednike.

Osim Nemačke, zemljoradničke kreditne zadruga razvijene su u zemljama Srednje i Istočne Evrope, gde nije bilo dobro organizovanih javnih kreditnih zavoda, koje nemaju tako veliku seljačku štednju kao Francuska, gde, najzad, bankarski kredit nije tako jeftin kao u Engleskoj i Sjedinjenim Državama. Naročito se ističu zemlje bivše Austrougarske: Čehoslovačka, Austrija, Mađarska, Poljska. Česi imaju svoj tip kreditne zadruga: „kampelička“, po dr. F. C. Kampeliku, koji je 1890 počeo osnivati zadruga po ugledu na Rajfajzena. 1899 tih zadruga je bilo 377, a 1925 – 4052, sa skoro 3 milijarde kruna uloga. Daju većinom kratkoročne pozajmice, ali po izuzetku dugoročne na 2 – 4 godine. Zajmovi nikad ne premašuju visinu uloga: dokaz da je seljačka štednja sve jača. Sva dobit ide u rezervni fond, a ovaj se ne deli ni pri raspuštanju zadruga, već ide opštini na čuvanje. Sve zadruga su učlanjene u jednu centralu, Centrokooperativu.

Ovaj zadružni oblik razvijen je prilično u Austriji (2200 zadruga), u Mađarskoj (1500), a još više u Rumuniji (2100), u Bugarskoj (1300), u Rusiji (16.000), u Ukrajini (3000), u Italiji (3000). U Francuskoj ima malo pravih kreditnih zadruga Rajfajzenovog tipa (oko 3000), dok ima više poljoprivrednih sindikata u kojima se nalazi skoro četvrtina svega stanovništva, i 5730 lokalnih kasa za poljoprivredni kredit (v. str. 319). U

Bugarskoj su ove godine preduzeli nešto slično onome što je u Nemačkoj nedavno rađeno u velikim razmerama: fuzioniraju se uz državnu pomoć razni kreditni savezi.

Zemljoradničkih kreditnih zadruga nema nikako ili ima vrlo malo u Sjedinjenim Državama, Engleskoj, Danskoj, Švajcarskoj, Švedskoj, Norveškoj, – dakle baš u zemljama gde su drugi, teži i savršeniji oblici zadugarstva vrlo razvijeni.

3. Izvesne razlike postoje između zadruga: 1) u pogledu odnosa vlastitog kapitala prema pozajmljenom; 2) u načinu davanja kredita; 3) u upotrebi kredita.

1. Kapital od udela obično je vrlo mali, jer su sami udeli neznatni: Rajfajzen bi ih sasvim izbacio da ih zakon nije propitivao. U početku se kapital dobijao od priloga bogatih ljudi, ali brzo se apelovalo na uloge štediša, članova, i još više nečlanova: zato je ustanovljena neograničena odgovornost članova. Negde su ti ulozi dovoljni da pokriju kreditne potrebe (Čehoslovačka), ali obično se mora uzajmljivati od savezâ, a negde i od države i od banaka (Nemačka).

Sopstveni kapital od udela je vrlo mali: u Čehoslovačkoj 1,7%, u Italiji 2,7%, u Nemačkoj 3,8%, u Indiji 15,5%, u Bugarskoj 19,9%. Kod nas, bar u Srbiji, mnogo se polaže na stalnu štednju članova: hoće se da zadrugari misle na svoju ustanovu i svake nedelje joj donose izvesnu sumicu.

2. Pozajmice su obično kratkoročne. U Nemačkoj, zadruge daju i dugoročne kredite, na 1 do 10 godina. Svuda je zadružni kredit na duži rok nego u bankama, i mesto menica obično služe naročite obveznice. Pored ličnog potpisa, traži se i jemstvo jednoga ili dva člana. U zemljama razvijenije poljoprivrede, pozajmive se daju na tekući račun: 1924, bilo je takvih kredita u nemačkim zadrugama za 31.8%, a u talijanskim za 12.4%.

3. Upotreba kredita je najvažnija briga kreditnog zadugarstva. Banke ne vode računa na šta se troši pozajmljeni novac: da bi se imalo iz čega naplatiti, one traže sigurne jemce. Kod zadruga, za svakoga dužnika solidarno odgovaraju svu članovi: zato dobro otvaraju oči kome daju i za šta. U početku su krediti služili za potrošne svrhe: da se dohrane u gladnim godinama i pred žetvu, da se snađu u nesreći. Docije je napušten princip milosrđa i prešlo se na kreditiranje za proizvodne svrhe: da kupi seme ili đubre, kakvu spravu ili komad stoke, da opravi kuću, dokupi zemlje ili da se razduži na drugoj strani. Ovo načelo se poštuje više u kulturnoj i novčanoj sredini; manje u zaostaljoj i naturalnoj.

Rečito je poređenje između Nemačke i Rusije. U obadvema zemljama je ova vrsta zadugarstva vrlo razvijena. Ali nemački zadrugar zajmi više da dokupi zemlju, da zida, da se razduži, a manje da kupi stoke, još manje za nabavku espapa. Kod ruskog zadrugara je obrnuto: 4.3% pozajmljenog novca ide za kupovinu hrane, 14,2% da se razduži, 18,2% za kupovinu zemlje, 22.2% za nabavku stoke, 38.5% za nabavku espapa.

U našoj zemlji, 85 – 90% svih zadruga su zemljoradničke, a od ovih je opet nesrazmerna većina kreditnih, skoro isključivo Rajfajzenovog tipa. To je znak 1) da je bankarski kredit još uvek vrlo skup za seljake i 2) da nije bilo organizovanog javnog kredita za poljoprivredu. Naše kreditne zadruge, osim slovenačkih, trude

se da budu universalne, t. j. da pored novčanog poslovanja snabdevaju članove raznim potrebama, i čak da prodaju njihove proizvode. Slovenačke se bave samo kreditnim poslovanjem.

Najpre su se pojavile i najbolje su organizovane zadruge u Sloveniji. Pre zadruge, pojavile su se štedionice (hranilice), već od 1820, a prva zadruge (među zanatlijama) osnovana je 1855. Pravi razvitak zadrugarstva u Sloveniji počinje od 1883, kada je zaslugom Jos. i Mih. Vošnjaka i dr. Dečka, osnovan prvi savez (Zadružna Zveza u Celju). 1899, zaslugom dr. Janeza Kreka, osnovana je zadružna Zveza u Ljubljani. Danas, slovenački seljaci imaju zadružnoga kredita jevtinog (po 6,7 i 8%) i u izobilju: zadruge ne mogu sve da plasiraju kod seljaka, i daju zajmove bankama. Zadružna Zveza u Ljubljani imala je u 1928 – 309 kreditnih zadruga. Zadružna Zveza u Celju 97, Zveza Slovenskih Zadruga u Ljubljani ZZ, Zveza Gospodarskih Zadruga u Ljubljani 7.

U Hrvatskoj i Slavoniji, kreditno zadrugarstvo je mnogo slabije. Počelo je od 1892, i u prvo vreme se nalazilo pod vođstvom Poljoprivredne Banke u Zagrebu. Docnije se oslobodilo toga uticaja, i osnovan je Središni Savez Hrvatskih Seljačkih Zadruga. On je morao da primi borbu sa državnim „zemaljskim zadrugama“ čija se centrala nalazila u Budimpešti, i koje su vrlo uspešno osnivale „veresijske zadruge“: 1913 bilo je tih zadruga – 2127, a nacionalni savezi su brojali samo 658 zadruga. Lepih uspeha je u tim pokrajinama imao Savez Srpskih Zemljoradničkih Zadruga, u naslonu na Srpsku Banku u Zagrebu. Sada ima u Središnjem Savezu Hrv. Selj. Zadruga u Zagrebu 338 kreditnih zadruga, u Savezu Srp. Zemlj. Zadruga 424, Zadružna Zveza u Zagrebu 23, a kredite je delilo i Hrvatsko-slavonsko Gospodarsko Društvo dok nije likvidiralo.

Mnogo uspešnije se razvijalo to zadrugarstvo u Srbiji (od 1894). Tome je znatno doprineo zakon od 1898, koji se broji među najbolje u svetu: tačno je odredio što je zadruge, podvrgao zadrugarstvo staroj reviziji, obeležio pravni položaj zadruga i dao znatne poreske olakšice. Za dvadeset godina (do 1914), bilo je 787 kreditnih zadruga od stvorenih 1515. Poslednjih godina pred rat, uspele su da privuku znatne količine uloga, što svedoči da su bile počele da stiču poverenje u svojoj okolini. Pored zajmova u novcu, nabavljale su sprave i alate, širile tehnička znanja, učile seljaka štednji, i razvijale zadrugarski duh. Glavni Savez u Beogradu danas broji oko 800 kreditnih zadruga.

Od 1904, slovenački zadrugari preneli su svoju akciju u Dalmaciju; –1907 osnovan je zaseban Savez u Splitu, a docnije se stvorio i Savez Srpskih Privrednih Zadruga, među kojima je znatan deo bio kreditnih. Savez u Splitu ima 174 kreditne zadruge, onaj u Dubrovniku 53.

U Bosni i Hercegovini, privredne prilike su bile tako nerazvijene da se zadrugarstvo nije moglo ni stvoriti. Ipak su pred rat u Sarajevu postojala dva zadružna saveza, jedan srpski i jedan hrvatski, koji su snabdevali zemljoradnike kreditom i drugim potrebama. Srpski Savez ima 219 kreditnih zadruga, a Hrvatski 86. Središni Savez Jugoslovenskih seljačkih Zadruga u Sarajevu broji 42 kreditne zadruge.

U Vojvodini je kreditno zadrugarstvo od uvek bilo slabo: svu pažnju su apsorbovale zakupničke zadruge („zemljoradničke“). Ipak je stvorena Centralna zemljor. kreditna zadruge u Novom Sadu. Mnogo je aktivnija „Agrarija“, nemačka središnja zadruge. Banatski savez srp. zemlj. zadruga ima 9 kreditnih zadruga, a Agrarija 13. U Somboru postoji Zadruge bačkih poljoprivrednika kao središnja zadruge: i ona prima uloge na štednju i daje zajmove članovima.

U Crnoj Gori je osnovan Savez sa nekih 50 zadruga, većinom kreditnih.

Posle rata, započelo je spajanje nekih saveza. No osim srpskih kreditnih zadruga, sve druge su ostale na svojim ranijim teritorijama. Slovenačke ne održavaju sa ostalima nikakve veze: radije daju svoje raspoložive kapitale bankama nego drugim zadrugama, i ako su sa njima pro forma u Glavnom Zadružnom Savezu. Ukupno u našoj zemlji ima 2649 kreditnih zadruga, ili 55% od svih zadruga.

Kreditiranjem poljoprivrednika bave se još agrarne zajednice (samo za agrarne interesente), mesne i oblasne zadruge za poljoprivredni kredit osnovane po zakonu od 1925. O prvima je bilo reči na str. 280, a o drugima na str. 331. Osnivanje Privilegovane Agrarne Banke može da unapredi kreditno zadrugarstvo, ili će ga sasvim oslabiti: zavisi od toga kako ova centralna kreditna ustanova bude shvatila svoj odnos prema postojećim zadrugama. Ona se može njima poslužiti, dati im sredstava za rad i vrlo veliki autoritet. Ako pak bude počela osnivati svoje filiale po malim mestima, onda će zadruge klonuti, bar onde gde još nisu uhvatile korena kao u Sloveniji. Primer Nemačke je pokazao da za kreditiranje sitnih poljoprivrednika – ne samo iz seljačke štednje već i iz javnih sredstava – nema pogodnijeg instrumenta nego što su slobodne zemlji-radničke kreditne zadruge, zasnovane po načelima Rajfajzenovim, sa odgovornošću članova i sa kontrolom upotrebe kredita.

b) Ostale Nabavljачke Zadruge.

Kreditne zadruge su u početku zadovoljavale sve potrebe seljakove: pored kredita, nabavljale su mu i ostala sredstva za popravku metoda rada i za bolji život. To su pre kreditnih zadruga, a i pored njih, radila druga udruženja bez zadružnog karaktera (podružine, sindikati, farmerski klubovi) pa čak ponegde i zvanični organi (u ravne vlasti, ekonomski i t. d.). U zemljama slabe trgovine, pored kreditnog razvio se trgovački zeleniš: ovaj se čak javio pre onoga, i obadva zla su često oličena u jednom čoveku. Da bi prešao na intenzivniju kulturu, seljak je morao da nabavlja sve više sprava, alata, semena, pa docnije i veštačkog đubriva. Kad se razvila industrija, ona je sama tražila potrošače: njeni agenti razmislili su se po palankama i selima, i takmičili su se ko će ponuditi jevtinije. Ali u toku 19. veka, posrednici su bili mnogobrojni, i strašno su poskupljivali robu. Bile su nužne zadruge, da eliminišu nepotrebne posrednike.

1. Potrošačke i opšte nabavljачke. U državama gde nema razvijenih gradskih centara i gde se gušća saobraćajna mreža tek izgrađuje, zarade trgovaca posrednika i danas su velike. Otuda potreba za nabavljачkim zadrugama po selima. U zaostalim zemljama, ove često uzimaju i čisto konsumni (potrošački) karakter: pružaju svojim članovima najobičnije artikle svakodnevne potrošnje. U našim krajevima, gde preovlađuje razbijen tip sela, te ne može biti organizavane privatne trgovine sa konkurencijom i malim zaradama, – ove zadruge su prava blagodan za seljake. Nesreća je samo u tome što se one najčešće i same snabdevaju iz obližnje palanke: jedva mogu dati nešto jevtinije od seoskog dućandžije, i ovaj nad njima ima preimućstvo što daje na veresiju. („U nas je teško primljeno pravilo o prodaji za gotovo“, veli g. Avramović: zato su tolike nabavljачko-potrošačke zadruge propale, ili su se pretvorile u privatni dućan zadružnog magacionera!)

Ove zadruge, na koje toliko viču trgovci, imaju jedno korisno dejstvo baš na razvoj trgovine, zanata i industrije u zemlji. One uče seljaka da nabavlja: najpre jevtinije i gore stvari, zatim sve skuplje i bolje. Snabdevajući ga pod povoljnijim uslovima sredstvima za rad, one čine da on više proizvodi: tako se i s druge strane osposobljava da bude veći potrošač. A u malim zemljama kao što su naše balkanske, to je glavno: od seljaka načiniti proizvođača i potrošača. To je najsigurniji put za razvijanje narodne privrede od svake zaštitne politike.

Potrošačko zadrugarstvo gubi terena u koliko se usavršava trgovina, popravlja saobraćaj, grupišu sela i prosvećuje seljak. Ili se, kao u Danskoj i Engleskoj, vaspostavlja veza između varoških potrošačkih zadruga i seljaka, pojedinačno ili udruženo. Nabavlačko, međutim, uzima sve više maha: intenzivna proizvodnja zahteva da se u poljoprivredu ulaže svi više kapitala, da se uveća živi i mrtvi inventar. Tih zadruga ima najviše u Nemačkoj, a među ostalim zemljama se ističu skandinavske države, svakako zbog tipa sela, i Italija.

U Nemačkoj, zadružna nabavka se vrlo dugo vršila preko drugih vrsta zadruga: kreditnih, mlekarskih, žitarskih. Ali kad su kreditne zadruge našle sebi jednoga velikog finansiera, u Pruskoj Centralnoj Kasi i u Drezdenskoj Banci, one zadruge koje su se bavile pretežno nabavljanjem priključile su se Centralnim nabavlačkim zadrugama koje su uzimale robu iz prve ruke. 1919 godine tih Centralnih zadruga bile je svega 23. Do sada još nije uspelo da se stvori jedinstvena organizacija za celu Nemačku: pored Carevinskog saveza, postoji još mnogo posebnih organizacija za nabavku šalitre, tomasovog brašna, ulja, i t. d. 1919 bilo je u Nemačkoj svega 3717 poljoprivrednih nabavlačkih zadruga, sa 302.494 člana.

Rusija ima vrlo jako razvijeno nabavlačko-potrošačko zadrugarstvo. Pre rata ih je bilo 20.000. Posle rata, 1921, obrazovan je Savez svih poljoprivrednih nabavlačkih zadruga pod imenom „Selskosojuz“. Ali kako je sada u Rusiji organizacija celokupnog zadrugarstva izvršena po kulturama (hleb, mleko, lan, duvan i t. d.), a ne po ekonomskim funkcijama (kredit, nabavka, prodaja), to je posao ovog saveza takođe morao da se specializuje: on je glavni snabdevač celog zadrugarstva mašinama, i oruđima, traktorima, metalnim predmetima, hemikalijama, lekovima protiv stočne zaraze, semenom, i t. d. Njegovo poslovanje raste iz godine u godinu: u 1927, ono je prema 1923 poraslo za 480%. 1. aprila 1928 Selskosojuz je imao 21 oblasni i 139 lokalnih saveza. (Pojedine zadruge se snabdevaju samo preko saveza). Iste godine, snabdevanje semenom izdvojeno je u zasebni „Semenovosdojuz“. U vezi sa Hlebocentrom, Selskosojuz je u 1928 obrazovao nekoliko traktorskih kolonija, koje su orale seljačku zemlju uz određen ujam. Pojedini savezi su uspeli da se sve nabavke za poljoprivredu vrše preko njih, ali Selskosojuz nije još uspeo da savezi nabavljaju samo preko njega.

Nabavlačkih zadruga ima još u Norveškoj 922 sa 31.500 članova, u Švedskoj 800 zadruga sa 40.000 članova, u Holandiji 996 zadruga sa 74.442 člana, u Italiji 907 zadruga (consorzi), sa 446.589 članova, u Japanu 456 zadruga sa 59.280 članova; u Poljskoj 407 zadruga, sa 50.061 članom, u Čehoslovačkoj 240 nabavlačkih zemljoradničkih zadruga sa 25.920 članova. U Engleskoj sa Škotskom, takvih zadruga bilo je 1921 godine 262, sa 58.861 članom, a u Irskoj 164 zadruge sa 13.000 članova. U nekim zemljama, odgovornost članova je i ovde neograničena, kao kod kreditnih: sve u Švedskoj; 60.5% zadruga u Nemačkoj, 72,6% u Japanu.

U Sjedinjenim Državama i u Kanadi nabavljanjem se bave prodajne zadruge, često za čitavu polovinu svoga obrta.

Zanimljiv je poduhvat koji su učinile 1918 godine skandinavske zemlje, Danska, Švedska, Norveška i Finska: stvorile su Nordlandski Zadrudni Savez sa sedištem u Kopenhagenu. To je u glavnom nabavljačka centrala za razne nacionalne zadrudne saveze: on kupuje na veliko i razasilje savezima.

U Francuskoj je prilično razvijeno varoško potrošačko zadrugarstvo, a nabavke za poljoprivredu vrše se najviše preko sindikata.

U Jugoslaviji, nabavljačko zadrugarstvo igra važnu ulogu: po značaju stoji odmah iza kreditnih zadruga. U naprednijim krajevima više su razvijene prave nabavljačke zadruge (alati, seme, đubrivo i t. d.), dok u zaostalijim rade potrošačke. Ovu vrstu zadruga koči kod nas slaba kupovna moć poljoprivrednika – seljaka, koji su u većini tek na prelazu iz naturalne u novčanu privredu. Smeta i to što još nema pravih nabavljačkih centrala, koje bi se snabdevale iz prve ruke i mogle prodavati po znatno nižoj ceni nego privatne trgovine.

Najviše ovih zadruga ima u Srbiji, preko 700. Zadrudna Zveza u Ljubljani ih ima 82, ona u Celju 10, Zveza Slovenskih Zadruga 15, a Zveza Gospodarskih Zadruga 6. U Hrvatskoj i Slavoniji se nabavljanjem bavilo Gospodarsko Društvo. U Dalmaciji, Savez u Splitu ima 27 nabavljačkih zadruga. Nemačka Agrarija ima 20 nabavljačkih zadruga. Promet sa robom na zadrudnoj osnovi vrše još Savezi srp. i hrv. selj. zadruga u Sarajevu, Savez selj. veresijskih i štedovnih zadruga u Banja Luci, Banatski savez srp. zemlj. zadruga, Zadruga bačkih poljoprivrednika i Savez proizvođačkih zadruga u Vukovaru. Računa se da je robno poslovanje u celoj zemlji 1922 godine obuhvatilo 8168 vagona gospodarskih potreba i namirnica, 112.661 komada mašina, 1,220.000 komada oruđa, 1750 sanduka razne robe, 64.050 metara tkanine i oko 20.000 pari cipela. Ovde su uračunate i količine nabavljene preko gradskih zadruga, ali ogromna većina otpada ipak na zemljoradničke.

2. Specialne nabavljačke. Ako se ostane pri podeli zadruga na nabavljačke, prerađivačke i prodajne, onda u prvu vrstu moramo ubrojati sve one koje imaju za cilj da svojim članovima uštede izvesne izdatke, odnosno da ih za istu sumu novaca snabdevaju većom količinom ili boljim kvalitetom dobara nego što bi mogli dobiti sami, neudruženi. Za razliku od običnih opštih nabavljačkih zadruga, koje poljoprivrednike snabdevaju svima nužnim predmetima, ili grupom predmeta, u izvesnim zemljama osnivaju se specialne nabavljačke zadruge, koje snabdevaju samo određenim predmetom: telefonom, elektricitetom, mašinama, zemljom pod zakup, priplodnim grlima i t. d.

U Americi ima nekih 20.000 telefonskih zadruga.

U Sloveniji ima 44 električne zadruge, i one su retko kad proizvođačke, obično su razvodne, t. j. kupuju električnu struju od obližnje opštine ili od akcionarskog društva koje je podiglo elektranu i razvode je svojim članovima putem vlastite mreže, koja je priključena na najbliži vod.

Mnogo su rasprostranjenije mašinske zadruge. To su nešto više nego obične nabavljačke zadruge: nabavljaju mašine, ali ne da ih prodaju svojim članovima, već da ih daju na poslugu. Nalazimo ih u Švajcarskoj, u Nemačkoj i t. d. Kod nas, u Srbiji ih ima 3, u Sloveniji 2. Zajedničku upotrebu mašina na selu

nije lako sprovesti. U Srbiji se na tome prilično radilo. Još 1900 godine, Srp. Poljopr. Društvo raspisalo je nagradu prvom udruženju koje se osnuje za zajedničku upotrebu sprava. Češće su kod kreditnih zadruga osnivani „odeljci za sprave“. 1910, tih odeljaka i zasebnih zadruga bilo je 160, a imali su 226 raznih sprava, od čega 159 triera, 14 vršalica, 13 žetelica, 4 sejalice i t. d. Posle rata, javlja se interesovanje za zajedničke male mlinove sa 1–2 kamena. Suvišna radna snaga na našem selu još ne dopušta veću primenu mašina, pa smeta i ovoj vrsti zadruga. Ali je tačno i ovo: samo u Sloveniji ne ore se više ralicom. Međutim, u Srbiji, na 100 plugova dolazi 50–200 ralice, kako u kome kraju; u Bosni oko Sarajeva 774; u Crnoj Gori 863; u Južnoj Srbiji 1062; u Hercegovini 5273 ralice! Mašinske zadruge mogu najbrže da pomognu.

Slične su pastuvske zadruge, koje drže pastuve i druga odabrana, priplodna grla: stavljaju ih na raspoloženje svojim članovima za oplođavanje njihove stoke. Naše stočarske i konjarske zadruge u Sloveniji i Vojvodini obično su toga tipa; ređe su selekciske.

Ovde bismo mogli ubrojati i zdravstvene zadruge. Šta one čine drugo nego snabdevaju svoje članove jevtinijom lekarskom pomoći, lekovima i negom? Te zadruge su naš jugoslovenski specialitet. Za njih postoji interesovanje na strani, i možda će se presaditi u druge zemlje. Za sada ih najviše ima u Srbiji, i nešto u Dalmaciji. Imaju svoj vlastiti Savez Zdravstvenih Zadruga, sa preko 20 članica.

3. Zakupničke zadruge. Od mnogo većeg značaja su zakupničke zadruge. Za račun članova, zadruga uzima pod arendu veće komplekse zemlje, snima teren i vrši parcelaciju po vrstama zemljišta i po stanju zadrugara, izračunava zakupnu vrednost svake parcele: onda izdaje pod zakup članovima. Skupljena zakupnina nešto je veća od one koju plaća zadruga, da bi se pokrili režiski troškovi. Često ove zadruge izvode i izvesne melioracione radove, u dogovoru sa sopstvenikom: u toliko će zakupnina biti niža. Ovih zadruga ima najviše u Italiji i Rumuniji, a praktikuju se još od pre rata i kod nas, u Sremu i Vojvodini. U Italiji, postoje dva oblika: 1) zadrugari zajednički obrađuju zakupljenu zemlju (affittanza collettiva a conduzione unita), i 2) zakupljena zemlja se deli među članove zadruga koji svoj komad obrađuju samostalno (a. c. a conduzione divisa). U Rumuniji i kod nas postoji samo ovaj drugi oblik. Prvi oblik spada u proizvođačko zadrugarstvo. Ali i ove druge su zadruge, jer pravno je prema sopstveniku zemljišta obavezna samo zadruga, i zato što među zadrugarima postoji neprestano materialna obaveza i odgovornost za isplatu cele zakupnine. Ima ih zatvorenih i otvorenih, prema tome da li je broj članova ograničen ili ne. Po pravilu su otvorene samo zadruge sa zajedničkom obradom, dok je kod drugih broj članova ograničen.

Ove zadruge su nastale kao reakcija na izvanredno nepovoljnu raspodelu poseda u Italiji i Rumuniji. Latifundije u Lombardiji, na Siciliji, i naročito u Emiliji, kao i u Staroj Rumuniji, nisu eksploatisali sami sopstvenici, već su ih davali velikim zakupcima, koji su ustupali manje parcele u pazakup, pod mnogo težim uslovima, ili su ih sami vodili pomoću najamnih radnika. Razumljivo je što su mali zakupci i radnici došli na ideju da sami zakupe veće komplekse. Ali to nije išlo lako. Pomogli su ih klerikalci i socialisti. U Emiliji je već ranije bilo socialističkih proizvođačkih zadruga (cooperative di lavoro) za izvođenje meliorativnih, državnih i drugih većih radova: sada su se pretvorile u zakupničke, i to sa zajedničkom obradom. U Rumuniji, njih su stvorili seljaci čiji posed nije bio dovoljan da zaposli porodicu. Omogućio ih je zakon od 1903; do punog rascveta su došle posle zakona od 1909, koji je propisao da se državna i

opštinska imanja, u koliko se ne eksploatišu u vlastitoj režiji, imaju izdavati pod zakup samo arendatorskim zadrugama: to je bio jedan od plodova seljačkog ustanka od 1907.

U Italiji je, pored pravog zadružnog zakupa, postojala i zadružna napolica (mezzadria): zadruga daje samo pola kapitala nužnog za kupovinu semena, đubriva i t. d.; drugu polovinu daje sopstvenik zemljišta. U Rumuniji nalazimo samo individualnu obradu zakupljene zemlje: ali je centralna kontrola mnogo strožija nego u Italiji. Druga razlika, koja izlazi iz prve: talijanske zadruge su više proletarske, dok su rumunske sitno-seljačke. Najzad, u Rumuniji se država jako angažovala u korist ovih zadruga; u Italiji nije, ali zato su dve jake stranke pomagale pokret.

U obema zemljama, uspeh je bio znatan. Bolje su uspevale zadruge sa odvojenim gazdovanjem, nego one sa zajedničkim; klerikalne bolje nego socialističke, jer su stojale u vezi sa kreditnim zadrugama. Borbe između radnika i kapitalista umanjile su se, ne samo na selu, već i u gradovima, jer je sada bila manja konkurencija. 1913 bilo ih je u Italiji 152 sa 57.000 ha zakupljene zemlje. Danas ih ima 340, i u svojoj režiji obrađuju 242.000 ha: njihova proizvodnja dostiže nekih 140 miliona lira. U Rumuniji, 1912 bilo ih je 550 sa 80.000 članova i oko 400.000 ha. Naše „zemljoradničke zadruge“ u Sremu i Vojvodini držale su 1910 oko 18.000 kat. jutara.

III. Proizvođačke, prerađivačke i prodajne zadruge.

U sistemu nabavljačkih zadruga, ceo proizvodni ciklus ostaje u rukama svakoga zadrugara: od oranja pa do iznošenja na pijacu, zadruga nigde ne interveniše. Nabavka je zadružna, ali je proizvodnja potpuno individualistička: ceo proizvod ide na tržište u onakvom stanju kako ga je uradio sam pojedini poljoprivrednik na svome gazdinstvu. Zato su nabavljačko zadrugarstvo nazvali konservativnim: zadruge više brane i čuvaju nego što unapređuju, više štede nego što obogaćuju. Proizvođačko i prerađivačko zadrugarstvo čini prema nabavljačkom jedan korak dalje: zadruga od svojih članova uzima sirovine od njih proizvedene, prerađuje ih, dorađuje i usavršava, pa ih – bilo kao polupreradevine, ili kao fabrikate gotove za neposrednu potrošnju – prodaje. Ima ih više vrsta: jedne su potpuno proizvođačke, jer zadrugari obavljaju zajednički ceo produkcionni ciklus; druge su potpuno prodajne, jer sa nezatnom izmenom stavljaju u zajedničke magacine i prodaju robu koju su članovi sami izradili. Na sredini su prerađivačke, koje samo donekle izmene proizvod, oplemene ga i uvećaju mu vrednost. Ove zadruge su individualističke: najviše favorizuju ličnu inicijativu.

Sve proizvođačke i prerađivačke zadruge su u isto vreme prodajne, jer skoro nema primera da dorađene artikle zadrugari sami prodaju. Ali su opet sve prodajne zadruge do izvesne mere prerađivačke: retko će zadruga prodavati robu u onakvom stanju kako je članovi donesu. Otuda je opravdana ona podela svih zadruga na nabavljačke i prodajne: jedne idu na to da članovi svoje potrebe zadovolje sa manje troška, druge čine da za svoje proizvode oni dobijaju više novca. Mi ipak izdvajamo kao prodajne one zadruge kod kojih je glavno unovčavanje proizvoda; u prerađivačke brojimo one kojima je glavno oplemenjivanje. Proizvođačke stvaraju sasvim nova dobra (zajednička obrada zemlje) ili sirovinama daju potpuno drugi karakter. U ovom drugom slučaju teško je postaviti granicu između prerađivačkih i proizvođačkih zadruga.

Najviše ima prerađivačkih; najmanje čisto proizvođačkih; najteže uspeavaju čisto prodajne. Za naše prilike najvažnije su prerađivačke: da oplemene seljakovu sirovinu, da joj dadu veću vrednost još dok je u njegovim rukama, sprema je za pijacu i bolje je prodadu. S obzirom na maloposednički karakter naše zemlje, najveću ulogu pozvane su da igraju zadruge za preradu voća i mlečnih proizvoda.

a) Proizvođačke Zadruge

Najviše su razvijene među radnicima i zanatlijama. Malo ih ima među poljoprivrednicima. U pravim proizvođačkim zadrugama izrađuju se same sirovine ili prerađuju sirovine koje su kupljene od drugih. Ali se ovde računaju i zadruge što prerađuju sirovine koje donesu njihovi članovi pošto ih sami ili u porodici izrade. Prava proizvođačka zadruga zahteva još da članovi njoj posvećuju celu svoju radnu snagu. Zbog svega toga, u poljoprivredi ima vrlo malo potpuno proizvođačkih zadruga. Čak i zadruge za zajedničku obradu zemlje (Italija, Rusija, Palestina) nisu sasvim takve: veliki deo svoga vremena poljoprivrednik provede izvan zadružnog posla, na svom parčetu, oko kuće, pod nadnicu, kao napoličar ili zakupac. Tome doprinosi ne samo partikularistički duh seljaka, već i sezonski i organski karakter same njegove proizvodnje.

Činjeni su pokušaji i sa takvim zadrugama koje zauzmu celu seljakovu delatnost: najpoznatiji su oni iz 1830 u Engleskoj. Kao takve označavaju i francuske *communautés*, i polovični zakup u Gornjoj Italiji. Važniji je pokušaj poljskih seljaka u istočnoj Nemačkoj: zadruga bi kupila imanje, parcelisala ga i parcele razdelila na pojedine članove koji nezavisno rade, a jedan deo rade zajedno. Na celom imanju leži hipoteka, koju svi članovi gase redovnim uplaćivanjem u jedan amortizacioni fond. Kad se dug isplati, svaki postaje sopstvenikom svoje parcele. Zadruga je u stvari put da se dođe do individualne privatne svojine. Razlog: odbrana od Nemaca koji su kolonizovali poljske zemlje. 1910 godine, bilo je 19 takvih zadruga sa okruglo 4000 članova. Uspeli su da na malim posedima dobiju sva preimućstva velikog poseda, i da za malo godina stvore priličan broj novih nezavisnih gazdinstva.

Češće su proizvođačke zadruge koje se odnose samo na pojedine poslove. Svaki poljoprivrednik obavlja ceo proizvodni ciklus sa svojom porodicom, a izvesne poslove većega stila rade članovi zadruge zajedno: pošumljavanje, odvodnjavanje, navodnjavanje, irigiranje. Primer: cionistički kolonisti u Palestini.

U Rusiji se radi više: pored stare ustanove „artela“, tamo postoje kooperative za zajedničku obradu zemlje, i prave poljoprivredne komune. Sve ove tri vrste poznate su pod imenom kolhoza (kolektivnoe hozjajstvo). Arteli – stara radna zajednica, sa izabranim šefom na čelu, sa solidarnom odgovornošću, u zanatskom radu, potrošnji, kreditu i osiguranju – nisu igrali veliku ulogu u poljoprivredi: najčešći su u lovu, ribolovu i drugim poslovima gde je ljudski rad glavni elemenat. Sadašnja vlada ih favorizuje: 1. aprila 1928 bilo ih je u poljoprivredi 7173. Kooperativa za zajedničku obradu je bilo 20.054, a komuna 2660. Broj tih „kolhoza“ se od 1928 stalno uvećava nasilnom kolektivizacijom. Proizvođačke zadruge u Rusiji pružaju seljacima mašine, traktore, priplodna grla i odabrano seme: tako povećavaju njihove žetvene prinose i prinose od stoke. Uz njih postoje u istom cilju 7470 trierskih stanicam, 4500 stovarišta za pozajmljivanja mašina, 5362 ugledne ekonomije, 3000 raznih odgajivačkih stanica, uglednih vrtova i t. d. Državna poljoprivredna imanja, sovhozi, imaju isti zadatak: da izbegnu rasparčanost poseda i da se zemlja

obrađuje savršenijim sredstvima. Njih zovu „fabrike hrane“. Do sada, rezultati su bili rđavi, jer su produkciono troškovi često veći nego prodajna cena. Na nekima su, međutim, postignuti vrlo dobri rezultati u proizvodnji žitarica.

U engleskoj Indiji, zadruge se razvijaju u jednom obliku koji spaja potrošnju i proizvodnju, tako da se približuje Furijeovoj filansteri.

U Francuskoj, naročito u okrugu Gornje Garaone, vrlo uspešno rade „zadruge za krčenje zemlje“. A ima priličan broj zadruga za regulaciju reka, za proizvodnju električne struje.

U Austriji, posle rata, sarađuju opštine i razne zadruge za zajednički rad: ne fuzioniraju već samo izvesne poslove izvode u zajedničkoj režiji. – U Španiji, stvaraju se slične ustanove za irigiranje zemljišta: sindikalne vodne konfederacije.

U proizvođačke zadruge bi se mogle uračunati prave zadružne elektrane (koje same proizvode struju), i vodne zadruge, kojih ima prilično u našoj zemlji. One zajedničkim sredstvima provode regulisanje korita reka i vodotoka, ili pak zajednički izvode veće melioracione radove: isušivanje, drenažu, kolmovanje, natapanje i t. d. Interesenti snose troškove koji otpadaju na njihov deo zemljišta. Vlasti intervenišu na nekoliko načina: ili prinuđavaju poljoprivrednike da se organizuju, ili prinudnim putem naplaćuju troškove za račun zadruga, ili daju stručne inženjere za vođenje poslova i daju materialnu potporu, ili najzad samo propisuju vodno pravo.

Kod nas, vodno pravo je vrlo razvijeno u svima pokrajinama osim Srbije i Crne Gore, a vodnih zadruga ima u Vojvodini, u Sremu, u Posavini. (Vidi i str. 365) – Talijanska vlada u svojim naporima za isušivanje i natapanje zemljišta vrlo mnogo iskorišćuje ove zadruge. Po novom zakonu, zadruge za natapanje mogu stvarati sami prefekti, a doprinosi se mogu primati u obliku neposrednih poreza.

Proizvođačke su i šumske zadruge, kojih ima svuda po Nemačkoj i u Alpima. Mali sopstvenici udružuju se da bi bolje eksploatisali i čuvali svoje zabrane i šume. Negde postoji zajednička svojina nad šumom. Drugde se zadruga stvara na 30 ili 40 godina. Kod nekih, celo gazdovanje je zajedničko; kod drugih, zajedno se uima čuvar i prodaju se drva. Učestvovanje je vezano za udele, no sopstvenici se mogu menjati. U nekim nemačkim državicama, postoji obavezno udruživanje u šumske zadruge: to je imalo vrlo dobar uspeh.

U Rusiji, šumske zadruge su se bavile naročito pravljenjem kalafonije, karana i terpentinskog ulja. Pre rata ih je bilo 17. – U Francuskoj, u Šampanji, i još nekim krajevima zadruge vrše pošumljavanje. – U Sloveniji, danas postoji 6 šumskih zadruga. Samo jedna ima modernu pilanu: ostale su skromnijeg razmera.

b) Prerađivačke Zadruge.

Manje zadiru u individualnu upravu gazdinstva nego proizvođačke, a ipak više nego čisto prodajne. Osnovne proizvode (sirovine) članovi izrađuju sami, na svome imanju, sa svojim sredstvima. Udružuju se

samo da od prvobitne sirovine stvore polu-prerađevinu, ili fabrikat gotov za potrošnju, u svakom slučaju artikal u višoj formi spreman za pijacu. Takve su zadruge: mlekarske (sir, maslo, konzerviranje i sterilizovanje mleka), drvanske (metrenje drveta za gorivo od stabala koje sami sopstvenici obore i svezu, izrada dasaka, greda i t. d.), voćarske (pekmez, kompot, sušenje, razvrstavanje i pakovanje voća), vinarske, klanične, mlinarske, uljarske, zadružne šećerane i pecare, pletarske, kudeljarske, i t. d. Njihova ekonomska uloga je u tome što smanjuju nezgode koje dolaze od kvarnosti poljoprivrednih proizvoda i od njihovog stizanja u isto vreme: prerada i konzerviranje odlažu trenutak nužne prodaje, i dopuštaju da se proizvodi nose na dalje i bolje pijace. Osim toga, one proizvođaču daju svu ili skoro svu zaradu mnogobrojnih posrednika (insustriskih i trgovačkih).

Ove zadruge nemaju potpun kooperativni tip, jer vrlo retko zadrugari učestvuju lično u preradi kao radna snaga, i približuju se donekle kapitalističkom preduzeću: skoro sve upotrebljavaju najmanju radnu snagu.

1. Mlekarske zadruge su postale tek u novije vreme, posle proizvođačkih i nekih prerađivačkih, ali su tako zgodno došle malom seljačkom gazdinstvu, da su vrlo brzo uzele vrlo velike razmere. Mleko je lako kvarno, a stočarska sela su tako rasturena, da se u ovoj grani nije moglo da razvije ni kapitalističko preduzeće: do nedavno, mleko se prerađivalo isključivo u domaćem gazdinstvu, vrlo primitivno. Zadružna prerada je zato postala mnogo pre stvaranja pravih mlekarskih zadruga. A samo u većim selima i blizu graskih centara stvorena su veća privatna preduzeća, poglavito za sir, puter, čokoladu, i t. d. Zadružna prerada je postala moguća tek onda kad je pronađen separator i kad su ušli u upotrebu aparati za merenje masnoće mleka: njih su mogle nabaviti i manje zadruge, a ipak su bili nepristupačni pojedincima. Veliko gazdinstvo – odlično za ostale poljoprivredne industrije – ovde je teže moglo da uspe, pošto se mlečnost krava i masnoća mleka povećava naročitim sistemom hranjenja i negovanja stoke: toga se moglo poduhvatiti samo seljačko radno gazdinstvo.

Ovakvo stočarstvo – intenzivno u radu i kapitalu – bitno se razlikuje od primitivnog stočarstva planinskih seljaka. Ono pretstavlja korak napred prema ratarstvu, i pretpostavlja ne samo gusto naseljeno i prosveteno stanovništvo, već i blitinu velikih pijaca. Danska, Holandija i Švajcarska imale su sve ove uslove, i one su od obnovljenog, modernizovanog stočarstva na bazi zadrugarstva stvorile izvor narodnog blagostanja.

Naročito je poučan primer Danske. 1864 izgubila je deo svoje teritorije, ali je neobično marljivim i okretnim radom – prosveta, bolje negovanje stoke, zadrugarstvo – uspela da se za kratko vreme oporavi: podigla je kvalitet svoga putera, i osvojila englesko tržište. Izvoz putera popeo se od 4395 tona 60-tih godina na 84.000 t. u 1913, 1926 – 133.000 tona, od čega 5/6 ide u Englesku. Proizvodnja putera je iznosila 1927 – 162 miliona kgr. Već 1910 bilo je u Danskoj prosečno pet puta više mlekarskih zadruga nego u Nemačkoj, a 1928 ih je bilo 1379. Od 260.000 poljoprivrednih gazdinstava 184.000 su organizovana u mlekarske zadruge: ne-članovi se nalaze skoro isključivo među pravim velikim gazdinstvima.

Nemačka takođe ima odavno ove zadruge. Već 1890 bilo ih je 638. U oči rata, 1914, mlekarskih zadruga bilo je 3572. Usled rata je njihov broj opao. Veliki broj „slobodnih“ ili „divljih“ zadruga nisu učlanjene u saveze, i njihov tačan broj se ne zna. – Nalazimo ih u velikom broju u Švedskoj (532) i Norveškoj (700), u Francuskoj (2637, osobito u jugozapadnim okruzima), u Švajcarskoj (2800, od svega 6000 zadruga u

poljoprivredi), u Italiji (Venecija i Alpi), u Holandiji (850 zadruga), u Belgiji (658). Iznenađuje njihov veliki uspeh u Sibiru: od 1900 počele su tamo, pod vođstvom danskih stručnjaka, i postigle su znatan uspeh u izvozu putera. „Maslocentar“ u Sovjetskoj Uniji imao je 1. aprila 1928 svega 6175 mlekarskih zadruga, a pored njih još 7696 mlekaru, 700 sirara i 1000 sličnih zadruga. Sjedinjene Države uvoze mlečne proizvode, pa ipak tamo ima oko 5700 mlekarskih zadruga.

U Jugoslaviji, krajem 1927 bilo je svega 146 tih zadruga, od čega dve trećine u Sloveniji. Tamo su se prve zadruge ove vrste pojavile 90-tih godina, a u Srbiji 1903, u selu Žarkovu kod Beograda. Na kraju 1927, u članstvu Glavnog Saveza Srp. Zemljor. Zadruga bilo ih je 26, a u slovenačkim savezima 98; ostale se nalaze u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji (10) u Vojvodini i Bosni (7). Ima veliki broj „divljih“, koje su stvarno zadruge, ali nisu registrovane kao takve: u pirotskom kraju i drugde. Neki trgovac sa spravama za preradu mleka osnovao je 20 zadruga, samo da bi prodao svoje mašine: one su većinom propale. U početku 1929, osnovana je u Osijeku jedna od najvećih, sa 3000 članova iz 15 okolnih sela, koje donose dnevno po 13.000 litara mleka: prodaje se neprerađeno, ili se pretvara u sir i puter, a od otpadaka goji se 150 svinja. U Srbiji, najbolje radi čačanska zadruga, osnovana 1924. U Sloveniji su najbolje zadruge u Rateči Planici i u Naklemu. U Škofjok Loci (Slovenija) postoji specialna mlekarska škola sa 16 učenika.

Klaničke zadruge, koje su u tesnoj vezi sa mlekarskim, zbog gojenja svinja otpatcima od mleka, igraju najveću ulogu u Danskoj: 1887, pet godina po osnivanju prve mlekarske, javila se prva klanička zadruga. 1914 godine bilo ih je 45, i držale su 80% zaklanih svinja u Danskoj. 1897 osnovan je Savez klaničnih zadruga, koji je 1928 brojio 51 zadrugu, sa 180.000 članova. Takvih zadruga ima još u Irskoj (40) i u Sjedinjenim Državama (15). Danske i Irske zadruge rade sve za englesko tržište.

2. Voćarske zadruge u širem smislu obuhvataju ne samo zadruge za preradu voća, već i vinogradarske, vinarske i uljarske (masline). Ove zadruge predstavljaju najslabiji ogranak poljoprivrednog zadrugarstva: u svetu ih ima svega oko 300–400. Ali one za našu zemlju imaju neobično veliki značaj. Vinarskih najviše ima u Nemačkoj (120), pa u Švajcarskoj (50), u Francuskoj (40), u Rumuniji (26): bave se preradom grožđa koje im zadrugari donesu sa svojih vinograda. Voćarskih zadruga ima vrlo mnogo u Americi (Kalifornija) ali one tamo imaju više prodajni nego prerađivački karakter: proizvođači su sami tipizirali svoje voće, tako da zadruzi ostane samo da ga upakuje i proda.

U Jugoslaviji, ove zadruge su pokazale lepих uspeha. Ideja o njima je pala još 1889, na kongresu vinogradara u Nišu, ali je prva zadruga formalno osnovana tek 1903, a proradila 1906 u selu Banji kod Arandjelovca, a 1909 osnovana je zadruga u Smederevu. 1922 bilo je u Srbiji 8 takvih zadruga, od kojih su izveštaj poslale samo 5. Danas ih se računa na 14, ali stvarno rade samo banjska, smederevska, jelička, jovačka, knjaževačka i vlasotinačka. Slovenačke nisu vinogradarske, već samo vinarske: one sručuju u zadružne magacine vino koje su sami zadrugari proizveli, te su više prodajne (magacinske) nego prerađivačke. Najbolje radi Središna štajerska. U Dalmaciji ih ima 4: grcaju bez kapitala, i bore se sa trošarinom. Ima ih nekoliko u Sremu (Irig, Beočin, Kamenica, Desinci). U celoj zemlji računa se da ih ima 28. Sve naše zadruge ove vrste oskudevaju u stručnjacima i u kapitalu. Smeta isto tako što vina nisu tipizirana i svedena na pet šest vrsta našeg vina, koje bi se mogle izvoziti.

Još veću budućnost imaju kod nas prave voćarske zadruge, za pakovanje, sušenje šljiva i pečenje pekmeza, konservisiranje i drugu preradu voća: u izobilju ima dobroga voća za prodaju, osobito šljiva i

jabuka. Do nedavno, pečenjem pekmeza su se bavili samo stranci, sa svojim sudovima i svojom radnom snagom. Još i danas, velike količine voća propadnu, ili se bace u kazan za rakiju. Posle rata, inicijativom dr. V. Stojkovića, a uz obilnu pomoć ministarstva Poljoprivrede, osnovane su dve voćarske zadruge u Srbiji: u Kačulicama kod Čačka (1921) i u Arilju (1922). Prva danas ima 80 članova, a druga 87. One suše šljivu, a prodaju i sveže jabuke. Kačulička je opremljena i za vinogradarski posao, ali ga još ne radi. U Sloveniji od 1929 radi vrlo uspešno Štajerska voćarska zadruga u Mariboru: osim magacina i prostorija za pakovanje jabuka po americkom načinu, ima modernu muljaru za pravljenje jabukovače. Članovi ove zadruge (150) nisu pojedinci, već seoske potrošačke zadruge: one od svojih članova skupljaju jabuke i šalju Štajerskoj. Jedna voćarska zadruga postoji u Dalmaciji.

U Splitu postoji centrala uljarskih zadruga, kojih ima u Dalmaciji 18. To su čisto prerađivačke zadruge: stvarno su samo zadružne mlinice, jer izrađeno ulje zadrugari sami prodaju. Prava uljarska je jedino ona u Bristu kod Makarske. Centrala bi mogla obavljati sve poslove kad bi imala modernu rafineriju i veći magacin za ulje.

U prerađivačke zadruge dolaze još: ruzmarinske, za ceđenje kozmetičkog ulja iz divljeg ruzmarina (kod nas u Dalmaciji ima 12 zadruga); – pirinčarske, za ljuštenje i čišćenje pirinča (kod nas jedna u Kočanima), – pčelarske, za zajedničku izradu meda (7 u našoj zemlji, najbolja u Velom Grablju, na Hvaru); – mlinarske, za brašno (kod nas 3 u 1925). U drugim zemljama postoje: male zadružne šećerane, pecare špiritusa, kubeljarske, povrtarske, pletarske (u Srbiji jedna).

3. Selekciske i kontrolne. Naročito mesto, – između nabavljčkih i prodajnih, – zauzimaju neke zadruge koje imaju vaspitni, odgajivački i kontrolni karakter: ljudi se udružuju da zajednički oplemenjuju svoju stoku, bilo upotrebom zadružnih priplodnih grla (bikova, pastuva, nerastova, petlova), bilo savetima zadružnog agronoma, bilo redovnom kontrolom ishrane i držanja stoke, registrovanjem mlečnosti, masnoće, kvaliteta mesa, veličine jaja i nosivosti, plodnosti krmača, i t. d. Ove zadruge su upravo nužna dopuna prerađivačkih i prodajnih: osposobljavaju malo gazdinstvo da više proizvodi, da daje kvalitetnu i tipiziranu robu. Bez toga ne može da iziđe na veću pijacu; a sve ne može da postigne svojim sredstvima. Veliko gazdinstvo uspeva i kad je samo: malome ostaje jedino zadruga.

Ove zadruge su svuda u svetu pravljene po ugledu na tip koji je izrađen u Danskoj. Još odavno, tamo su postojala udruženja za oplemenjivanje marve; docnije su stvarani „bikovski klubovi“, dok se najzad nisu počele obrazovati prave priplodne ili selekciske zadruge, sa članskim udelima: za rogatu marvu, za konje, svinje i ovce. 1916 bilo ih je svega 1430 sa 62.050 članova, a 1928 bilo ih je 210 za konje i 1075 za goveda. U Švajcarskoj je bilo takvih društava 1263 (za goveda, konje, svinje, ovce i koze); u Švedskoj 1090 za goveda i konje; u Norveškoj 800 za goveda; u Belgiji 625 (za sve vrste), i u drugim zemljama manje.

Kod nas, selekciske zadruge razvijaju se naglo. „Govedo je najpodesnija stoka za maloposednika“; konj je njegova najbolja motorna snaga; svinja se najbrže plodi, a živina donosi najlakšu zaradu: – Zar to nisu dovoljni razlozi da se oni oplemene i na taj način uveća prinos? Ove zadruge nabavljaju pastuve, bikove i druga rasplodna grla; stručnjaci izdvajaju stoku za rad, za mužu i za klanje; zadruga vodi matične knjige; konji, goveda i svinje obeležavaju se zadružnim znakom.

Konjskih zadruga ima 7 u Sloveniji (samo 3 rade), 38 u Vojvodini, 4 u Hrvatskoj. Govedarskih ima u Sloveniji 42 (najbolja je „živinorejska zadruga v Predosljah“, osnovana 1922, dok su mnoge u likvidaciji), u Hrvatskoj i Slavoniji ih ima oko 20. – Čisto svinjarskih u Jugoslaviji ima svega 6, a mešoviti ih ima više. Na Krku postoji jedna ovčarska, a u 1929 su osnovane dve kozarske (u Srbiji i Hrvatskoj). U poslednje vreme osnovano je nekoliko stočarskih zadruga u okolini Čuprije, Vranja i Bosiljgrada. Njihovo osnivanje pomoći će novi Zakon o unapređenju stočarstva, koji za njih predviđa naročite povlastice: te zadruge će se prvenstveno snabdevati odabranom priplodnom stokom, davaće im se novčana pomoć za obavljanje zadružnih poslova i uvođenje potrebnih knjiga.

Čisto živinarskih ili peradarskih zadruga nemamo, ali ima nekoliko mešoviti u Vojvodini, i dve kokošarske u Sloveniji. U Rusiji međutim postoji za rad sa živinom čitav savez, „Pticevod-sojuz“: specialne zadruge skupljaju jaja i živinu za Savez, ali one isto tako izbacuju rđave primerke, unose dobre petlove, nabavljaju inkubatore za veštačko izleganje, i t. d., slično onome što se sa tako mnogo uspeha radi u Danskoj, gde na jednog stanovnika dolazi 6 komada pernate živine (kod nas 1.5 komad).

Kontrolne zadruge su nova pojava, ali se razvijaju neobično brzo. I njihova je postojbina Danska. Kontrola ishrane se najpre vodila na privatnim posedima; zatim su to radila poljoprivredna društva, a 1892 osnovan je prvi „kontrolni savez“, koji je priređivao izložbe i konkurse za najbolje hranjene primerke; od 1912 vlada počinje novčano da pomaže ovaj posao, a 1916 bilo je 690 takvih saveza. Danas ih u Danskoj ima 1260 sa 38.500 članova i 503.000 kontrolisanih krava 1/3 svih u zemlji, najviše, 54%, sa velikih gazdinstava od preko 60 ha). Ovih zadruga ima još u Švedskoj i Norveškoj, Kanadi, Sjedinjenim Državama i Holandiji. – Kod nas, na kontroli ishrane nešto rade selekcijske stočarske zadruge, no to je samo početak.

v) Prodajne Zadruge.

Najdocniji i najteži zadružni oblik: u isto vreme najmanje zadrugarski: najbliži kapitalističkom. Javlja se posle svih drugih zadružnih oblika, i to je razumljivo: velike su tehničke teškoće, potrebni su krupni kapitali, slaba je vera zadrugara i malo poverenje, neprijateljstvo trgovaca je strahovito. Jednom reči: teško je prodavati, hiljadu puta teže nego kupovati. Pored opštih teškoća prodaje, ima posebnih za poljoprivredu, naročito za male posednike: proizvodi su kvarni, ne može se sačekati dobra cena, malo je viška za prodaju, proizvodi su raznoliki, ljudi su rastureni, velike pijace su im nepristupačne. Prodajne zadruge se, zbog toga, javljaju i mogu da uspevaju samo onde gde su ispunjeni ovi uslovi:

1) Veliki viškovi za prodaju, što pretpostavlja veće posede, specializovanu ili bar reoniziranu poljoprivredu: siromašni seljaci i krajevi koji svaštare nisu podesni za ove zadruge.

2) Proizvodi jednoga ili sličnoga tipa, koji se lako mogu mešati i prodavati u većim količinama: to isključuje raznorodne proizvode neujednačene po vrsti i po kvalitetu, na pr. 120 vrsta pšenice u Srbiji, 80 vrsta pasulja, i t. d.!

3) Razvijen saobraćaj, brz za kvarne, jevtin za žita: to znači glavnu železničku prugu u blizini, plovnu reku ili more. Danska ima razvijenu morsku obalu, Švajcarska neobično gustu železničku mrežu.

4) Organizovana pijaca, po mogućstvu u samoj zemlji, ili veliko tržište u susedstvu: London za Dansku, Čikago, Filadelfija i Novi Orlean u Americi; za nas bi mogao biti Beč.

5) Vrlo prosvেćene poljoprivrednike, gotove da veruju zadruzi više nego trgovcu, u stanju da ne traže uvek unapred celu cenu, naučene da ne obilaze zadrugu u vreme konjunktura: to jest jedan vrlo visok nivo obrazovanja, organizacije i discipline u masama.

6) Znatni kapitali, za podizanje magacina i za plaćanje predujmova.

Teško je reći koji je od ovih uslova najvažniji: toliko su vezani jedan za drugi. Prodajne zadruge se bave samo sa nekoliko artikala: najviše sa mlečnim proizvodima (71,6%, Danska i Švajcarska), onda sa žitom (8,5%, Sjedinjene Države), sa stokom (5,3%), sa voćem (3,9% Sjed. Države) sa jajima i živinom (2,9%, Danska) i mnogo manje sa ostalim proizvodima. U svetu ih ima svega oko 37.000, od čega na Sjedinjene Države otpada 12.268, na Nemačku 3670, na Rusiju 3245, na Švajcarsku 2953, na Francusku 2678, na Dansku 1753, na Italiju 1580, na Austriju 1182, na Holandiju 1139. Ove cifre dobijaju sav svoj značaj tek kad se uporede sa brojem stanovnika u dotičnim zemljama. Prosečno ih ima najviše u Danskoj: oko 90% izvezenog putera izlazi iz zadružnih mlekarica; 83% izvezenog svinjskog mesa; najveći deo izvezenih jaja i živine.

U Sjedinjenim Državama, prodajne zadruge se bave najviše žitom: 2750 zadruga. (U Kanadi, žitarskih zadruga ima 335). Pa ipak sve te zadruge prodaju svega 19,5% žita namenjenog prodaji, a ostalih 80,5% drži još uvek privatna trgovina. Uspeh ovih zadruga u Americi objašnjava se: obilje proizvoda za prodaju; organizovana trgovina hranom; standardizovani pšenica, kukuruz i ovas; moćni elevatori za čišćenje, trierisanje i magacioniranje. Prodaja putem metoda pooling: plaćanje po srednjoj dobivenoj ceni.

Ogranizacija zadružnog elevatora je prilično prosta. Farmeri jednog reona stvore udruženje za prodaju hrane, sa kapitalom od 5000 do 25.000 dolara, kako u kojoj oblasti, podeljenim na udele od 10–100 dolara, kako gde. Broj članova ide od 100–125. U većini organizacija (95%) svaki član ima jedan glas, bez obzira na broj udela. Ali je i odgovornost podjednaka: svaki član odgovara u iznosu 3–10 udela, a ima 16% zadruga gde je odgovornost neograničena. Poslovima rukovodi stručno lice, koje polaže kauciju 3–5000 dolara. Kredit uzimaju na kratak rok, kod komisionih firmi, kod banaka, i kod privatnih lica. Prodaje se obično zadrugarsko žito; ali većina elevatora prodaje i nezadrugarsko, naplaćujući komisioni procenat, i ne dajući članske povlastice. Ostaci u novcu dele se srazmerno prodatoj robi, pošto se najpre nagradi udeoni kapital, što može da iznosi do 50% od vrednosti udela, ali prosečno 10%.

U Kanadi postoje slične organizacije ali nisu decentralizovane, kao u Sjedinjenim Državama, već strogo centralizovane u ogromno društvo United Grain Growers Ltd, sa 235 filijala i 35.000 članova u 1922. Pokušao se međunarodni dogovor sa Argentinom i Sjedinjenim Državama, da bi se stabilizovale cene i sprečili nagli padovi i skokovi. Ali do većih uspeha još nije došlo.

Ukratko se može reći ovo: zadružna prodaja žita u većoj razmeri postoji samo u Americi, gde vlada obilje viškova i gde je trgovina organizovana; razvija se najviše u izvoznim krajevima; posao je decentralizovan u Sjedinjenim Državama i centralizovan u Kanadi; u Evropi, žitne prodajne zadruge su

stradale u Nemačkoj, i ako su se naslanjale na nabavljачke i kreditne zadruge, a u drugim zemljama ih je jedva i bilo.

U našoj zemlji, o zajedničkoj prodaji hrane govorilo se još na jagodinskom kongresu (1898), ali su se time bavile kreditne i nabavljачke zadruge. Tek posle rata, izrađena su pravila za „žitarske zadruge“ i skupljano je žito za podizanje magacina. Prve žitarske zadruge osnovane su 1928 godine u Srbiji, ali njihov udeo u izvozu žita još uvek je minimalan. Zanimljivo je da se one više osnivaju u Srbiji nego u Vojvodini, gde jedino ima izvesnih uslova za njihov uspeh: dokaz da stvar još nije ozbiljna.

Zadruge za prodaju voća, bez ikakve prerade, najviše su razvijene u Americi. U Francuskoj, fruitières postoje još od Srednjeg Veka, ali su je druge zemlje pretekle. U Sjedinjenim Državama danas je to, naročito u Kaliforniji, jedna od najvećih privrednih grana. Ima ih 1112, ili 76.4% od svih takvih zadruga u svetu. U čitavoj Evropi ih ima 340, od čega na Holandiju otpada 200. Zadruge imaju zadatak da skrate put od proizvođača do potrošača, ukidajući mnogobrojne posrednike. One mogu uspešno da se razvijaju samo onde gde poljoprivrednici umeju da beru i da pakuju plodove, i gde se proizvode iste vrste plodova i približnog kvaliteta. U Sovjetskoj Uniji od 1925 postoji „Plodovinsojuz“, u kome su sve zadruge koje se bave preradom i prodajom plodova, povrća i vina. On ima svoje dve fabrike, a oblasni savezi kontrolišu 43 fabrike, sa godišnjim kapacitetom od 620.000 puda. Kod nas, ovim poslovima se bave voćarske zadruge, ali je njihov posao otežan raznovrsnošću voća, slabim kvalitetom, rđavim branjem i pakovanjem.

Zadružna prodaja pamuka, duvana i lana, kao i povrća, opet je najrazvijenija u Americi. Za prodaju povrća ima zadruga i u Holandiji, Belgiji i Austriji. U Rusiji postoji „Lnocentr“ (za lan i konoplju) u „hlopobiro“ za pamuk, „sojuzkartofel“ za krompir, a za preradu i prodaju duvana veliki „centrotabaksojuz“.

Zadružna prodaja stoke, mesa i prerađevina od mesa pretstavlja vrlo velikih teškoća zbog raznovrsnosti robe: kako zadovoljiti članove, kad svaki veruje da je njegova stoka najbolja; zatim, prođa robe je vrlo nejednaka, cene se stalno menjaju. To su u ostalom više prerađivačko-prodajne nego čisto prodajne zadruge: videli smo klanična udruženja u Danskoj, skoro isključivo za svinjsko meso. U Americi se radi sa živom stokom i sa goveđinom, svežom i zaleđenom. Zadruga za prodaju stoke i mesa ima tamo 1835, ili 93.3 svih takvih zadruga u svetu; u Nemačkoj ih ima 112, u Čehoslovačkoj 14, i u Engleskoj 8.

Zadružna prodaja vune sasvim je novog datuma: postala je za vreme rata, u Kanadi (95) i u Sjedinjenim Državama (48). U Evropi ih nema. Pribiraju dobro sortiranu vunu, od članova i sa manjih pijaca, i nose je na veće.

Obrnut je slučaj sa zadružnom prodajom živine i jaja: ona je razvijenija u Evropi: u Danskoj ima takvih zadruga 540, u Švedskoj 200, u Holandiji 80, u Nemačkoj 66, u Irskoj 50. Glavna pijaca za sve je Engleska. Dansko Društvo za izvoz jaja, osnovano 1895, broji danas 45.000 članova. Svako jaje je posebno obeleženo: zna se datum kad je snešeno, iz koje zadruge dolazi i od koga gazde. Ove zadruge staraju se da uvećaju nosivost kokošiju, odabiranjem i ishranom: postigli su da neke kokoši nose skoro po 300 jaja godišnje.

Zadruga za prodaju mlečnih proizvoda sve su u isto vreme prerađivačke i prodajne: kao takve smo ih već izučavali (str. 400).

Kolonizacione zadruge smo našli u Engleskoj i Nemačkoj. One, – ne tražeći zaradu, i uz potporu države ili ustanova za kolonizaciju, – vrše zajedničku nabavku i deljenje zemlje, i kako omogućavaju da novo-osnovana gazdinstva stanu na noge i održe se. Najpre zakupničke, ove zadruge ubrzo vrše sve zadružne poslove: kredit, nabavku, prodaju. U zemljama gde se kolonizacija nalazi u rukama naročitih ustanova (County Councils u Engleskoj, Generalne Komisije u Nemačkoj, ministarstvo kod nas) one su posrednici između kolonista i tih ustanova i vrše najdelikatnije poslove: dele zemlju, prikupljaju zakupninu ili rentne otplate, preduzimaju meliorativne radove. Još dalje ide prava kolonizaciona zadruga, kako je zamišlja prof. Opnhajmer: ona je potpun ekonomski organizam, koji obavlja sve funkcije: zakupljuje zemljište za koloniju, podiže je i u svemu stavlja zadružnu inicijativu na mesto lične. Takvih zadruga ima nekoliko u Nemačkoj, našli smo ih u Palestini i u Sjedinjenim Državama, a to je u stvari i ruski kolhoz: neka sredina između obične zadruge, koja preduzima samo izvesne ekonomske funkcije i komune, koja potpuno apsorbuje sva individualna i porodična gazdinstva.

IV. Društveni značaj zemljoradničkih zadruga.

Osnivač seoskog zadrugarstva, Rajfajzen, dao mu je najskromniji zadatak: uzajamna pomoć u nevolji. Preteče zadrugarstva u opšte, Furije, Ouen, Luj Blan i drugi, očekivali su od njega da reši društveno pitanje, uklanjajući suprotnost između rada i kapitala, i ukidajući najamništvo. U praksi, za 80 godina, koliko zadrugarstvo postoji, pokazalo se kao pogodnije da svršava tekuće poslove nego da reši društveno pitanje. Velike uspehe je pokazalo na oblasti nabavke, potrošnje i prodaje, manje u proizvodnji. U sitno-posedničkim krajevima i zemljama, najbolje je uspelo kreditno zadrugarstvo. Osim izvesnih uspeha u Italiji, Rumuniji, Rusiji i Španiji, zajednička obrada zemlje nije dala povoljnih rezultata. U prerađivačkim zadrugama, najamni rad je isti kao u kapitalističkim preduzećima, a američke žitne zadruge, elevatori i pools obično dele dobit prema uloženom kapitalu, kao u akcionarskim društvima. Zadruga se, dakle, vanredno uspešno prilagođava kapitalističkim metodima. S druge pak strane, komunisti u Rusiji nisu našli nikakvu pogodniju formu za organizaciju poljoprivredne ekonomije nego što je kooperativa, do duše kooperativa za proizvodnju, ne samo za nabavku i prodaju.

Kooperativisti ne odustaju od ukidanja najamništva. Š. Žid misli da se to može postići putem zadruge: treba da najamnik bude de jure član kooperative i da može biti biran za administrativne funkcije, i služiti kao odgovoran šef. „U suštini, veli on, problem je psihološki, a ne ekonomski: ukidajući profit, kooperativa uklanja kod najamnika misao da radi zato da bi obogatio gazdu“. To naročito važi za proizvođačke zadruge u industriji, kakvih ima mnogo u Engleskoj. U poljoprivredi, manje se postavlja pitanje najamnog rada, a više zajedničkog rada članova i komande jednoga od njih. Pored psihološke teškoće, postoje tehničke: rasturenost selâ i poseda, razbijenost samoga rada.

Političke i društvene reformatore nervira kod zadrugarstva njegova neutralnost. Osim Sovjetske Unije, Belgije i Italije, zadruge su svuda u glavnom politički neutralne, ili tačnije partisko-politički nevezane. Revolucionari mu zameraju što je skroz miran, tih, čisto konstruktivan pokret, koji propoveda mir i slogu,

između protivnika koji se teško mogu miriti: između rada i kapitala, između sela i grada, između raznih nacija, vera i rasa. Zadrugarstvo je, odista, ne-kapitalističko, u toliko što mu profit nije glavni cilj, ali nije direktno anti-kapitalističko. Ono je socialno, ali nije socialističko. To je sredina između kapitalizma i socializma. Uvlači široke mase u kapitalizam, – demokratizuje kapital: nastavlja posao akcionarskih društava. Ono priprema duhove za socializam: širi smisao za zajednicu, guši i oplemenjuje egoizam. Na ekonomskom polju, zadrugarstvo čini ono što je demokratija učinila na političkom: donosi slobodu, izjednačuje polaznu tačku u utakmici i uslove za takmičenje. Zato se ono možda najbolje definiše kao ekonomska demokratija. U zaključku, zadrugarstvo je žilavo, savitljivo, prilagodljivo, složena mešavina starog i novog: ublažava bolove sadašnjosti i priprema za radosti u budućnosti. Te njegove osobine obezbeđuju mu među zemljoradnicima veliki uspeh, veći nego što ga je postigla ma koja doktrina i ma kakav ideal.

ODELJAK II.

POLJOPRIVREDNO PRETSTAVNIŠTVO

Zadruga – ma kako korisno bilo njihovo delovanje – nisu u stanju da dovoljno zastupaju čitavu poljoprivredu. One su za to ili odviše uske, ili odviše široke: 1) odviše uske, jer se odnose na određene ekonomske funkcije (kredit, nabavka, prodaja ili nešto još uže) i na određen broj ljudi; 2) odviše široke, jer traže vezu sa sličnim organizacijama u varoši ili u državi. Poljoprivredu kao celinu, poljoprivrednike kao stalež ili kao profesiju u najširem smislu, one ne obuhvataju: zato je i ne mogu predstavljati. Zadruga su bitno ekonomske, ne bitno socialne ustanove; štite više specialne nego opšte interese; bave se više poslovima nego politikom. One brane svoje članove kao kupce ili kao prodavce, ne kao zemljoradnike, još manje kao poljoprivrednike. Otuda potreba da u državi i u društvu neko brani i zastupa poljoprivredu kao celinu, poljoprivrednike kao stalež. To čine njihovi predstavnici u javnim telima, privatnog i javnog karaktera: na kongresima, u parlamentima i vladama, u savetima, u komorama, i t. d. Ranije, ta odbrana poljoprivrede je dolazila kroz usta velikoposednika, naučnika i „prijatelja sela i seljaka“. Danas, ona sve više prelazi u ruke samih zainteresovanih. Od zabavnih i kulturno-prosvetnih, poljoprivrednici prelaze na staleške, klasne i stručne organizacije. Od šticećenika filantropa oni postaju borci, i pregovaraju na ravnoj nozi sa ostalim staležima, klasama i profesijama.

Prelaz između zadrugarstva i staleške organizacije čine poljoprivredni sindikati: zato ćemo najpre njih prikazati.

I. Poljoprivredni sindikati.

Ne mislimo na klasne organizacije poljoprivrednih radnika, o kojima je ranije bilo reči (str. 224). Nije ovde reč ni o udruženjima zemljoposjednika, koji upotrebljavaju najamnu radnu snagu i, ugledajući se na poslodavce u industriji, organizuju se radi otpora najamnicima. Pravi poljoprivredni sindikati su nešto drugo: slobodna udruženja poljoprivrednika koji imaju zajedničke interese u toliko što se bave jednom istom kulturom ili grupom kultura: hmeljari, repari, vinogradi, marvogojci, konjari, i t. d. Članovima zadruga je zajednička jedna ekonomska funkcija (kredit, nabavka, potrošnja, prerada, prodaja). Članovima sindikata je zajednička vrsta rada, profesija, ili tačnije jedna kultura, pošto su poljoprivrednici vrlo retko profesionalno specializovani kao varošani. U zadrugu ulaze ljudi sličnog materialnog stanja – obično mali i srednji; – u sindikat ljudi istog posla. U praksi, razlika između kooperative i sindikata manje je precizna, naročito u Francuskoj, gde su sindikati u stvari zadruga za nabavku predmeta potrebnih za poljoprivrednu ekonomiju, koje se u drugom svetu zovu nabavljačke zadruga. U industriji, na suprot radničkom sindikatu stoji poslodavački. Ovde, poljoprivredni sindikat stoji na suprot gradskoj ekonomiji, naročito trgovcima, baš kao i zadruga. Siromašni seljaci nalaze se tu pored bogatih: zajednička im je samo profesija. U industriji, sindikat ima klasni karakter; u poljoprivredi – profesionalni i korporativni, u koliko nije zadružni. On udružuje ljude raznog imovnog stanja: zato ga neki smatraju kao „najlepši cvet francuskih ustanova“.

Pored nabavljanja đubriva, alata, mašina, semena i t. d., sindikati rade još ove poslove: vrše proučavanja i opite u nameri da povećaju proizvodnju; priređuju izložbe i utakmice; organizuju predavanja, kurseve i putovanja; daju članovima savete preko svojih stručnjaka; posreduju za dobijanje kredita; zakupljuju zemljišta i parcelišu; podižu jevtine stanove; preduzimaju melioracije; pomažu članove u slučaju bolesti, smrti i nesrećnog slučaja; vrše osiguranje svojih članova i njihove stoke. Sindikat je – kako se vidi – kombinacija slobodnog kulturno-prosvetnog udruženja i zadruga, ali ne specializovane već universalne. U organizacionom pogledu, sindikat je zbog toga nešto niže od zadruga: on traži manje discipline. Ali je zgodan u toliko što on jedan u selu radi poslove koje bi moralo raditi nekoliko zadruga.

Poljoprivrednih sindikata ima najviše u latinskim zemljama, čije stanovništvo je više individualističko, nego germansko i slovensko, koje se prilagođava zadrugarstvu, i ako ovo traži veću odgovornost i jaču vezu među članovima. U Francuskoj su se pojavili odmah posle zakona 1884, koji je omogućio stvaranje sindikata u opšte. Već 1886 osnovan je Centralni Savez Poljoprivrednih Sindikata, a 1894 održan je prvi kongres. Do 1913 održano ih je devet, i na njima se malo po malo izrađivala njihova ideologija. 1921 bilo je preko 3000 sindikata, u 27 oblasnih saveza, sa 800.000 članova. 1922 izvršeno je spajanje sa drugim poljoprivrednim ustanovama, i sada Centralni Savez broji skoro 2 miliona članova. U 1928 god., četvrtina svih poljoprivrednika bila je organizovana u sindikatima. Nacionalna Kasa za poljoprivredni kredit veliki deo svojih sredstava pruža preko njih, a i kooperativne federacije se njima služe za snabdevanje poljoprivrednika veštačkim đubrivima i t. d.

Okvir delatnosti se najbolje vidi iz organa same Centrale: generalni sekretarijat; odseci za reviziju, za pravne i tehničke savete, blagajnički, propagandistički, kooperativni, kreditni, za osiguranje, trgovački, laboratoriski, botanički i entomološki, za poljoprivrednu inicijativu, ženski odsek. Osim toga, pri Centralnom Savezu je Sindikalna komora i Ekonomski poljoprivredni sindikat (osnovan 1889), koji je njegov politički izraz. U Francuskoj nema velike seljačke stranke, ali Centralni Savez vrši pritisak na sve političke stranke. Bori se protiv industrialaca s jedne i protiv socialista s druge strane; za zaštitu agrarnih

proizvoda i za jevtiniju radnu snagu. Pored svih izjava o svome opštem poljoprivrednom karakteru, Centralni Savez je u stvari jedna poslodavačka organizacija. To je učinilo da su se poljoprivredni radnici okrenuli ostalim radnicima i priključili se Opštoj Konfederaciji Rada (C. G. T.).

U Belgiji, sindikati se pojavljuju pod imenom liga. 1909 bilo ih je 1041, sa 55.769 članova. Osim ovih, ima mnogo specialnih sindikata: marvogojski, živinarski, povrtarski, pčelarski, i t. d.; svega 1345 specializovanih sindikata, sa blizu 100.000 članova. Kao u Francuskoj, ovde sindikati u velikoj meri zamenjuju kooperative.

U Švajcarskoj, pre rata (1910) bilo je 557 poljoprivrednih sindikata, sa 48.469 članova. Često se u istim savezima nalaze pomešano sindikati i zadruge. Ovde je značajan rad Seljačkog Sekretarijata, koji vodi profesor E. Laur, i čije ankete i statistike predstavljaju pravo blago za nauku o seljačkoj privredi. U Švajcarskoj ima velikog uticaja i Seljački Savez (Bauernbund).

U Italiji, – drugoj domovini ovih organizacija, – poljoprivredni sindikati su postojali u velikom broju još pre rata. Fašistički režim je njih uneo u svoj sistem kooperative države: oni su sada stvarno obavezni za sve poljoprivrednike, kako sopstvenike i poslodavce, tako zakupce, napoličare i radnike. Organizovanje je formalno slobodno, ali samo onaj sindikat koji je legalno priznat i koji podleži kontroli države ima pravo da zastupa prema državi i ostalim organizacijama celu profesionalnu kategoriju.

Fašističko sindikalno uređenje, na osnovu Ustava Rada od 3. aprila 1926, predviđa zasebne sindikate za poslodavce, a zasebne za radnike, – u poljoprivredi, kao u industriji, trgovini, bankama, suvozemnom i rečnom saobraćaju, pomorskom i vazdušnom saobraćaju. Jedinstvena je samo federacija slobodnih profesija. Poljoprivredni poslodavci se ipak dele na tri razne vrste: oni koji svoju zemlju ne obrađuju lično, oni koji obrađuju lično i oni koji zemlju daju pod zakup. U svakoj oblasti postoje sindikati triju vrsta, i oni zajedno obrazuju Oblasnu Federaciju Poljoprivrednih Poslodavaca, a sve oblasne Federacije čine zajedno Konfederaciju Poljoprivrednih Poslodavaca: ova je jedini legalni pretstavnik poslodavaca za celu zemlju. – Poljoprivredni radnici imaju svoju zasebnu federaciju, koja se deli na šest nacionalnih sindikata: a) poljoprivrednih tehničara, b) nameštenika u poljoprivrednim preduzećima, v) lica koja uzimaju zemlju pod zakup kolektivnim ugovorom, g) kolona i napoličara, d) stručnih poljoprivrednih radnika i nadničara, e) šumskih radnika. Seljak koji zimi radi u fabrici (čest slučaj u Italiji!) a leti uzima i sam poljoprivredne radnike u najam, može da bude član i poslodavačkog i radničkog (industrijskog) sindikata. – Vlada se često koristi sindikatima, naročito poslodavačkim, da sprovede razne mere za unapređenje poljoprivrede: nove metode obrade, odabrano seme, nove sprave, melioracije. Po zakonu o opštoj bonifikaciji zemlje, kad pojedini sopstvenik ne bi učinio što je naređeno, prefekti mogu da mu oduzmu upravu nad imanjem, i da ga predadu nadležnom sindikatu na godinu dana. U toku 1929 ovakvi slučajevi oduzimanja nisu bili rekti.

U Nemačkoj – pored mnoštva kulturno prosvetnih društava – postoje jake poljoprivredne organizacije na sindikalnoj i polusindikalnoj osnovi, sa određenom težnjom da štite interese poljoprivrede, nasuprot sve većem nadiranju i snaženju industrije. To je čitav jedan agrarni i agraristički pokret, čiji počeci se opažaju već u 19. veku, i vezuju se za imena Tera, Marvica, Adama Milera i dr. Od 1837 do 1872 drže se skoro svake godine Skupštine nemačkih poljoprivrednika i šumara: u početku samo u cilju unapređenja tehnike, docnije za odbranu zemaljskih proizvoda od strane konkurencije. 1867 drži se prvi Kongres nemačkih poljoprivrednika, a 1893 se osniva Savez poljoprivrednika (Bund der Landwirte), čije članove zovu

agrarcima, kao i članove Udruženja za poresku i privrednu reformu. Ovaj Savez u kome su danas preko 300 najviđenijih ličnosti, vršio je i vrši vrlo jak uticaj. On okuplja poljoprivrednike bez obzira na političko stanovništvo i na veličinu poseda, i želi da poljoprivredi zadobije u zakonodavstvu i državnoj upravi uticaj koji joj pripada po broju ljudi i privrednom značaju.

U Nemačkoj već odavno imaju velike važnosti Seljačka Društva (Bauernvereine), od kojih je prvo postalo 1862. Docnije, 1900, svih 16 društava su se spojila u jedno Udruženje (Vereinigung), koje je 1920 imalo 450.000 članova. 1909 osnovan je Seljački Savez (Bauernbund), sa zadatkom da brani sitan seljački posed. Za vreme rata, obrazovan je Carevinski Odbor Nemačke Poljoprivrede, pod vođstvom nemačkog Poljoprivrednog Saveta, sa ciljem da organizuje saradnju svih organizacija u ratnom i prelaznom periodu, kao i da pomogne vladi savetima i predlozima. Najzad, 1916 osnovan je Savez društava poljoprivrednih domaćica sa preko 100.000 članica, i pretežno vaspitnom svrhom, a u 1917 Centrala nemačkih seljanki, sa ekonomsko-političkim i socialno-političkim zadacima: pod njom su nekih 30 ženskih saveza, sa oko 2 miliona članica.

Jaka su i udruženja poljoprivrednih i šumarskih poslodavaca, stvorena nasuprot radničkim sindikatima. 1921, bilo je takvih saveza 28 carevinskih i 7 zemaljskih.

U Austriji, takođe postoji Savez Poljoprivrednika, osnovan 1893, sa čisto privrednim programom: uticaj na državnu politiku: ekonomsku, carinsku, poresku, saobraćajnu, i t. d. Ova organizacija, kao i mnoge druge, u početku je imala opšte-korisni, kulturno-propagandistički karakter, i tek u novije vreme se pretvorila u pravo predstavništvo poljoprivrednih interesa, ulazeći sve više u praktičnu državnu politiku. Pored toga, pojedine grane poljoprivredne proizvodnje, i razne vrste učesnika u njoj organizovani su u stručna udruženja slična onima koje smo našli u drugim zemljama.

U Jugoslaviji, kao poljoprivredni sindikati bi se mogla smatrati razna stručna udruženja, ali ne sa prosvetno-kulturnom i poslovnom svrhom, – kao Hrvatsko-Slavonsko Gospodarsko (1840), Srpsko Poljoprivredno Društvo (1869), Kmetijska Družba (1870), Pčelarsko Društvo, i kao sve zadruge, već sa ciljem da zastupaju i brane pred javnošću, pred vlastima i pred drugim privrednim redovima, interese jedne poljoprivredne grane. To su: Udruženje Proizvođača Šećerne Repe (osnovano 1924), Udruženja proizvođača hmelja, proizvođača kudelje, vinogradara, marvogojaca. Sindikalni pokret u poljoprivredi je kod nas u samom početku stvaranja, naročito među seljacima. Agronomi su već bolje organizovani: oni imaju svoj Savez Udruženja Jugoslovenskih Agronoma, sa udruženjima u Beogradu i Zagrebu i sekcijom u Ljubljani. Veterinari imaju Jugoslovensko Veterinarsko Udruženje, a šumari Šumarsko.

Najviše uticaja na javnost imali su proizvođači šećerne repe i agronomi. U svojoj borbi sa fabrikama šećera, „repari“ su uspeli da zadobiju simpatije publike. Naročito je bio pozdravljen njihov pokušaj da podignu svoju vlastitu fabriku. Oni su je i podigli 1927 godine, ali je ubrzo pala pod stečaj i prešla u druge ruke. To je razumljivo: skupljeni akcionarski kapital je bio nedovoljan, mašine i deo zgrada su uzeti na dug, obrtnog kapitala nije bilo. – Mnogo je čvršća i stvarnija organizacija „hmeljara“. To su mahom Slovaci iz Vojvodine i Srema, i Slovenci iz Savinjske Doline. Svoje udruženje nedavno su pretvorili u Centralnu Zadrugu, kao što su to ranije bili učinili „repari“. – Udruženje „kudeljara“ u Vojvodini imalo je brz i kratkotrajan uspeh u doba dobrih cena za konoplju: posle toga je zamrlo. – Življa je akcija vinogradara, koji su 1930 imali jedan vrlo dobar kongres u Beogradu: probudila ih je trošarina na

alkoholna pića. Pali su zanimljivi predlozi o bezalkoholnoj preradi grožđa i voća. – Marvogojci su udruženi jedino u Hrvatskoj i Slavoniji i u Sloveniji, no njihove veće akcije nema. – Većeg uspeha bi mogao imati pokret proizvođača maka za opium i duvana, kao i proizvođača svilobube, ali kako je ovih najviše u Južnoj Srbiji, do toga pokreta neće brzo doći.

Agronomi su u 1928 i 1929 razvili vrlo živu akciju za popravku svoga položaja i za izradu jednog poljoprivrednog plana. Oni su najzad naišli na razumevanje u samom ministarstvu Poljoprivrede, ali ipak još nisu prešli na stvaran propagandistički i organizatorski rad u narodu. „ Socialna agronomija“ i „poljoprivredni mentalitet“ ostaju još uvek ideali budućnosti. – Veterinarsko stručno-staleško udruženje (osnovano 1921) izišlo je iz sličnih starih organizacija u Srbiji i drugim pokrajinama, kao i šumarsko. – Sindikalni pokret poljoprivrednih radnika se pojavio odmah posle rata, ali njega u glavnom više nema: jedan razlog je prilično sprovedena agrarna reforma, ali ima i drugih, koji su socialne i političke prirode.

II. Poljoprivredne komore.

Ni sindikati, kao ni zadruga u opšte i specialna udruženja, još ne predstavljaju poljoprivredu u celini. U tim organizacijama dolaze do izražaja ili pojedine ekonomske funkcije ili pojedini redovi poljoprivrednika. U sindikatima i udruženjima naročito prvu reč vode bogatiji ljudi, koji često lično ne rade i čak ne upravljaju gazdinstvom. Ranije su to bila gospodarska, aristokratska društva: sirotinja ili nije imala pristupa, ili je morala samo da čuti. Pravo staleško predstavništvo, – slično onome koje odavno, već u Srednjem Veku, nalazimo u zanatima i u trgovini, – javlja se u poljoprivredi vrlo kasno. Najbolji oblik za to jesu komore, – opšte poluzvanične organizacije svih ljudi koji se bave jednom privrednom strukom kao glavnim zanimanjem, – u ovom slučaju poljoprivredne komore. Njih traže sva udruženja, jer pomoću komora staju na ravnu nogu sa ostalim privrednim granama i dobijaju legitimnog predstavnika i zastupnika pred državnim vlastima. Prve poljoprivredne komore javile su se u Italiji (1890), pa u Pruskoj (1895), a odatle su se raširile po Nemačkoj i u neke druge zemlje. One su odgovarale i jednoj javnoj potrebi: da bi regulisale odnose u poljoprivredi i radile na njenom unapređenju, državne vlasti su morale pre svega da se obaveste o pravom stanju stvari od stručnih lica i izabranih predstavnika.

U Germanskim zemljama, država se neko vreme pomagala sa poljoprivrednim savetima. Poznavaoci poljoprivrede, postavljeni od vlade ili izabrani od izvesnih udruženja, ili jedni pomešani sa drugima, davali su savete, činili predloge, odgovarali na pitanja, ili pak samostalno podnosili čitave zakonske projekte. Naročito ih je bilo u Austriji i u Češkoj, skoro u svima srezovima. U Češkoj i Moravskoj, birala su ih poljoprivredna udruženja svake sudske oblasti, delegirajući u savet po jednoga svog člana. U Hrvatskoj i Slavoniji, Sloveniji, Dalmaciji i Vojvodini postojali su pre rata kulturni odbori i vijeća u opštinama, srezovima i okruzima. Najstariji takav savet osnovan je u Donjoj Austriji, 1880. 1898, obrazovan je pri vladi u Beču Industriski i poljoprivredni savet, čiji poljoprivredni osek je služio kao savetodavni organ odgovarajućem ministarstvu. U Francuskoj postoji takođe Viši poljoprivredni savet. U našoj zemlji je neko vreme funkcionisao Poljoprivredni Savet pri ministarstvu.

Nezgodna je u tome što ti saveti nisu izraz mase poljoprivrednika i što su u tesnoj vezi sa vladom, ili čak u zavisnosti od nje. Ukoliko više napreduje težnja za organizovanjem proizvođača i za njihovim učešćem u

rešavanju pitanja koja se njih tiču, u toliko se oseća potreba za direktnim predstavnicima poljoprivrede. Oni se javljaju u komorama. Ove ustanove su sasvim skorašnjeg datuma, i još nisu dovoljno raširene. Pored Nemačke i Italije, postoje još u Francuskoj, Engleskoj, Poljskoj, Meksiku, Japanu i Rumuniji. Najviše ih ima u Nemačkoj, naročito u Pruskoj.

Pruski zakon od 30. juna 1894 shvata ih kao korporativnu organizaciju poljoprivrednoga reda, i stavlja im u zadatak da daju stručna mišljenja, da podnose predloge, da pomažu tehnički napredak, zadrugarstvo, kreditne organizacije i druga udruženja, da učestvuju u upravi produktnih berza i tržišta (u određivanju cena). Nisu dakle samo predstavnici interesa, već poglavito pomoćni organi vlasti sa poluzvaničnim karakterom. Birale su ih prve godine okružne skupštine, a posle sreske, i to najpre posrednim višestepenim glasanjem. Tek posle rata (na osnovu izmena od 1920 i 1922) biraju se na osnovu opšteg prava glasa, od ljudi i žena koji su navršili 20 godina, a bave se poljoprivredom kao sopstvenici, uživaoci ili zakupci. Mogu biti birani isti kad navrše 25 godina. Na svakih deset članova bira se još po jedan više, i to tako da taj višak bude po trećinu sastavljen od žena, nameštenika odnosno stručnjaka, i zadružnih funkcionera odnosno ljudi zaslužnih za poljoprivredu. Tako je na pr. u Honovru izabranih članova 69, žena 2, stručnjaka 2, zaslužnih lica 2, svega 75; članova uprave koji rade preko godine, 14. Članovi su izabrani na 6 godina, s tim da posle 3 godine ispada polovina, a drugi se mesto njih biraju. Plenum se obično sastaje jedanput godišnje. Komore su predstavljene u železničkim i vodnim odborima, u kulturnim ustanovama njihove teritorije, u pijačnim komisijama, ispitnim odborima i t. d. Komora se deli na stručne odbore za ratarstvo, stočarstvo, ribarstvo, šumarstvo, povrtarstvo, đubriva, kredit, zadrugarstvo, nastavu, štampu, i za manja pitanja koja se tiču poljoprivrede. Takvih odseka ima u svakoj komori, i kad se članovi sastanu oni se odmah podele na odbore, i rade u njima. Izvesne komore same organizuju razne ustanove za prosvetavanje seljaka: domaćičke škole, putujuće učitelje, tečajeve, privredne i poreske pouke, knjigovodstvo, kontrolne i ogledne stanice, ogledna polja i imanja, bakteriološke institute, i t. d. Izdaju novine i knjige. Sarađuju sa kulturnim i privrednim društvima. Naročito se učešće žena pokazalo kao korisno. – Svoje prihode komora dobija u obliku prireza na porez na zemljište: 1/2% ili više. To se pokazalo kao dovoljno da komora bude finansiski nezavisna od vlade. U doba inflacije, doprinosi su se računali u žitu ili zlatu.

Posle Pruske, nemačke države su polagano jedna za drugom usvajale ovu ustanovu. Tako je ona za čitavu Nemačku jedna vrlo mlada ustanova, i još se ne može dati sud o njenoj vrednosti. Za sada se može, kaže g. Altrok, kao sigurno reći dvoje: 1) da komore moraju da sarađuju sa slobodnim organizacijama u čuvanju interesa poljoprivrede; 2) da se moraju apsolutno čuvati političke i poslovne delatnosti. Nesumljivo je, isto tako, da sredstva za svoje održavanje moraju dobiti od samih poljoprivrednika, i da ulozi moraju biti opšti, kao i prava glasa. Najzad, treba da ih ima svuda, i da u njima vode prvu i jedinu reč samo članovi poljoprivrednog staleža: nikakvi eksperimenti, nikakvo potčinjavanje.

U Francuskoj, još 1851 godine ustanovljene su poljoprivredne komore za svaki srez, ali one nisu razvile nikakvu veću delatnost. 1919 podnesen je zakonski projekat o tim komorama, koji predviđa po jednu za svaki okrug (departman) i koji se odlikuje širokogrudošću i liberalnim duhom. Uveden je u život tek u februaru 1927 godine. Osnovano ih je 90, ili mali broj je počeo da radi: do danas 52 još čekaju da budu odobreni njihovi budžeti.

Njihov rad se razvija u svima pravcima: proučavaju razna pitanja, pripremaju rešenja, svršavaju svakodnevne poslove svojih članova i njihovih organizacija: ubrzavaju opravku puteva, nabavljaju vagone za prevoz agrarnih proizvoda, ubrzavaju instaliranje telefona i elektrike, i t. d. Na raznim tržištima su obrazovane komisije koje utvrđuju i objavljuju kretanje cena. Da bi olakšale rad sudova, pojedine komore su kodifikovale poslovne običaje (uzanse) koji vladaju u njihovom reonu. Ubrzavaju stvaranje sindikata i zadruga; vode kampanju za suzbijanje bolesti i štetočina. Da bi rad bio uspešniji, okružne komore se udružuju u pokrajinske, a njihovi predsednici iz cele zemlje povremeno se sastaju i diskutuju o opštim pitanjima poljoprivrede. Njihova je zasluga što je ukinuta zabrana izvoza žitarica, i što je uvozna carina povišena od 15 na 35, pa na 50 fr. Na njihovu intervenciju, određeno je još 500 miliona fr. za srednjoročne kredite, i 250 miliona za dugoročne. One su uspele da se snize porezi na seoska nepokretna imanja, taksa na nasleđe, i t. d. Komisija za rešavanje agrarne krize pri ministarstvu Poljoprivrede usvojila je sve njihove predloge. One brane profesionalne interese, ali pri tom proučavaju i opšte probleme, i doprinose njihovom rešavanju.

Većem uspehu komora u Francuskoj smetaju Poljoprivredni Uredi (offices agricoles), stvoreni 1919, koji primaju subvencije od države i dele ih prema lokalnim potrebama. Njih su do sada imenovali oblasni odbori, a sada treba polovinu članova da imenuju komore.

Poljoprivredne komore osnivaju se u novije vreme u raznim evropskim i van-evropskim zemljama. U Japanu, to su polu-obavezne, subvencionirane, ali izborne ustanove, koje vrše istovremeno funkcije poljoprivrednih sindikata, odbora za tehničko obrazovanje, ureda za zaposlenje poljoprivrednih radnika. Postigle su dobrih rezultata.

U našoj zemlji, najpre je nešto učinjeno u Srbiji. 1911 izrađen je predlog zakona o ustanovljenju Zemljoradničke Komore. (Zakonu o radnjama od 1910 predvideo je komore za druge redove, ali ne i za poljoprivredni). On je predviđao samo jednu komoru, sa sedištem u Beogradu. Državni Savet je bio mišljenja da se stvori više oblasnih. Taj predlog nije postao zakonom, i tek posle rata (1923) pojavio se jedan nov, koji takođe nije donesen. Oseća se, međutim, sve više potreba za jednim pretstavništvom koje će biti šire i opštije od zadruga i od društava.

1923 objavljen je kao izdanje ministarstva Poljoprivrede i Voda zakonski projekat g. g. d-r Vel. Stojkovića i d-r D. Todorovića, a 1926 Privredni Pregled doneo je drugi zakonski predlog g. Jovanića. Od toga doba, u javnosti se ovo pitanje stalno diskutuje. Naročito ga pokreću Srpsko Poljoprivredno Društvo i Udruženje Agronoma. Pisac predloga od 1923, d-r Stojković, sada smatra da stvaranje komora nije hitno, i da u narodu još nema dovoljno školovanih ekonomista i organizacija, nema valjanih vođa poljoprivrednika za intenzivniju i racionalniju proizvodnju. Pre komora, misli on, treba razviti škole, organizovati kredit, doneti zakonodavstvo, u kratko dati „znanje i kapital“ poljoprivrednicima, jer u tome najviše oskudevaju. Zato su škole i organizacije za kredit, nabavku i prodaju nužniji nego komore. – G. Bora Milutinović, u svom referatu Poljoprivrednom Društvu, predviđa 8 zemljoradničkih komora, u glavnom s obzirom na poljoprivredne reone, koje bi same stvorile Centralnu Komoru ili Centralni Sekretarijat. Komorski prirez bi se naplaćivao prema porezu na zemlju ili prema količini obrađene zemlje.

Naš Zakon o unapređenju poljoprivrede od 1929, za „zastupanje interesa poljoprivrede“ ustanovljava opštinske, sreske i oblasne (sada verovatno banovske) poljoprivredne odbore. – Opštinski odbor su 3–5

članova iz sredine svakog opštinskog ili gradskog zastupstva, koja su u što bližem odnosu sa poljoprivredom ili su stručno školovani, a njima se kao savetodavni članovi daju po jedan predstavnik svake postojeće zadrugarske ustanove ili koga poljoprivrednog društva. Ovaj odbor sastaje se najmanje dva puta godišnje, raspravlja o raznim pitanjima poljoprivredne prirode, sastavlja predlog budžeta opštinske poljoprivredne zaklade (predviđene istim Zakonom za unapređenje poljoprivrede), stavlja predloge opštinskom zastupstvu ili sreskom poljoprivrednom odboru (čl. 51, 52). – U sreski odbor delegira svaki opštinski odbor po jednog člana, no s tim da ih ne može biti više od 20. Svaki savez zadružni ili poljoprivrednog društva, koji u dotičnom srezu ima bar pet zadruga – podružnica, tu daje po jednog savetodavnog člana. Sreski poljoprivredni referent je izvestilac ovog odbora. Sastaje se redovno dva puta godišnje, a može i više. Zaključci odbora saopštavaju se pismeno svima predsednicima opština radi sprovođenja. – Oblasni poljoprivredni odbori koje je predviđao zakon, svakako će biti zamenjeni banovinskim odborima, kao i odgovarajuće poljoprivredne zaklade. Bilo je predviđeno da u njih ulaze po dva člana iz svakog sreskog odbora, da im predsedava vrhovni predstavnik oblasne samouprave, a prisustvuje veliki župan, a da mu je izvestilac oblasni poljoprivredni referent. I on se sastaje bar dva puta godišnje. Njegovi zaključci se pismeno saopštavaju svima sreskim načelstvima i ministru Poljoprivrede. Kao savetodavni članovi, bili su predviđeni predstavnici zadružnih saveza i Udruženje agronoma. (Ovo udruženje je u jednoj svojoj rezoluciji tražilo da jedan agronom ili više njih budu članovi Vrhovnog Zakonodavnog Saveta).

Ostvarenju pravog poljoprivrednog predstavništva kod nas smeta to što je naš svet na selu još vrlo slabo organizovan. Zakon o unapređenju poljoprivrede je tu teškoću izbegao na taj način što je uz politička tela stavio poljoprivredne odbore. Ali po dosadašnjoj praksi ne bi se moglo reći da je time skinuto sa dnevnog reda pitanje profesionalnog i staleškog predstavništva poljoprivrede.

III. Političke organizacije.

Sasvim logično, posle ekonomske i profesionalne organizacije, morala je doći politička. Zadruge brane zemljoradnike – male potrošače i proizvođače – od posrednika; sindikati i komore stavljaju poljoprivrednike na ravnu nogu sa ostalim privrednicima; politička organizacija osigurava im učešće u upravljanju državom. Jedan oblik borbe dopunjuje se drugima. U tome, – kao i u mnogim društvenim pojavama, – poljoprivrednici samo sledeju primeru drugih staleža i klasa, koji su pre njih radili na svojoj odbrani i osposobljavanju. Zadružnu, sindikalnu i političku organizaciju nalazimo naročito dobro razrađenu kod varoških radnika, koji su pre zemljoradnika pobjegli iz buržoaske formule „sloboda, brastvo, jednakost“, i uvideli da ona u stvari znači prevlast buržoazije nad svima drugim klasama i staležima.

1. „Agrarci“ – veleposednici. U samom agraru, opet pre zemljoradnika, prvi su počeli da se organizuju i da traže politički uticaj velikoposednici. Oni su već u prošlom veku hteli da učestvuju u vođenju carinske i poreske politike: stvorili su u Austriji i Nemačkoj čitave agrarne partije. Početak ovoga pokreta pada baš u doba velike poljoprivredne krize u Evropi. Američka konkurencija oterala je nemačke proizvođače sa engleskog tržišta, i zagrozila im na njihovom sopstvenom zemljištu. Uzbunili su se i tražili su zaštitne carine, baš kao što činiše pre njih engleski posednici, boreći se sa industriskom buržoazijom oko carine na

žito (corn law). Industrija je bila u punom poletu, dok su prihodi velikih posjednika opadali, mnogi nezavisni poljoprivrednici propali, seljaci se proletarizovali i iseljavali. U to doba padaju i izvesna otkrića u ekonomskoj nauci, koja pokazuju da poljoprivredu mnoge osobine odlikuju od industrije: njeno gazdovanje vodi se pod drukčijim prilikama nego trgovina i industrija: koncentracija poseda nema ovde ono blagotvorno dejstvo koje se pokazalo u drugim granama; zavisnost od prirode je veća, dejstvo nepogoda katastrofalnije, a uslovi za obezbeđenje beskrajno teži. Ova saznanja su zahtevala da se poljoprivredi obrati naročita pažnja. Kontrast između gradova koji su bujali u širini i u visinu, i selâ koja su čmavala u bedi i tami bivao je sve veći. Zemljoposednici – agrarci iz toga kontrasta su izvlačili argumente za svoju borbu. Apelovali su i na nacionalne i državne interese. Tražili su pomoć konservativaca, vojničkih krugova i vladara. I uspeli su: u velikoj meri je njihova zasluga što se država stala brinuti o poljoprivredi, vodeći agrarnu politiku u užem smislu. Davala se novčana pomoć iz državne kase, organizovale se izložbe, otvarale škole, regulisali porezi, zavele agrarne carine, stvaralo agrarno pravo, razvijalo zadrugarstvo, činjene olakšice u saobraćaju, i t. d. Više još: ovaj pokret – početak u vrhovima poljoprivrede – malo po malo je zahvatao same seljake, najpre bogatije, koji su imali pravo glasa i mogli sebi dopustiti luksuz političke borbe; docnije i siromašnije. Govori u parlamentu, štampa, zborovi, agitacija, – sve je to uvlačilo malo po malo ljude sa sela u vrtlog društvenog života. Među mutne parole o opštem dobru, državnom i narodnom interesu – kojima građanske stranke obično maskirahu svoje posebne interese i ciljeve – stali su promicati precizni zahtevi poljoprivrednika, kao zasebnog društvenog reda.

2. Masovni seljački pokreti. Do pravih agrarnih partija došlo je samo u germanskim zemljama, naročito u Nemačkoj i Austriji. Prva takva organizacija u Nemačkoj je bilo „Udruženje za poreske i privredne reforme“ (1876), čije pristalice su kratko zvali „agrarcima“. Ono je uspelo 1879 da se uvedu agrarne carine. U 80-tim godinama, uticaj nemačkih agraraca je još veći. 1893, osniva se „Savez Poljoprivrednika“ (Bund der Landwirte), koje se pored političke agitacije bavi i privrednim radom: vrši nabavke, organizuje zadruge, nalazi kredite, i t. d. On daleko nadmašuje svojom snagom pomenuto Udruženje, ma da je ovo pokušalo da se reorganizuje 1920. Odmah posle rata, 1919, osnovan je Nemački Landbund, ali se on ubrzo spojio sa Savezom Poljoprivrednika, i tako je 1921 postao Reichslandbund, najjača, milionita, poljoprivredna organizacija u Nemačkoj, sa mesnim, sreskim, okružnim i pokrajinskim telima, više federalističkog nego centralističkog karaktera. To je u stvari moćan savez mnogih već postojećih, seljačkih udruženja: Landbunda-a, Bauernschaft-a, Bauernverin-a, Saveza poljopr. činovnika, Saveza zakupaca, Saveza seljačkih domaćica, Saveza poljopr. činovnica i učiteljica. Za ekonomske ciljeve poslužile su pomenute ustanove Saveza Poljoprivrednika. Reichslandbund izdaje nekoliko velikih i 150 provinciskih nedeljenih listova. (Savez Poljoprivrednika je doveo ¼ miliona, a nemački Landbund ½ miliona članova, ostale organizacije ¼ miliona.)

Program Reichslandbund-a je zanimljiv: 1) traži da se država uredi na profesionalno-staleškoj osnovi, da se očuva privatna svojina, ali da se prinudi na stvaralački rad; 2) u hrišćanskom shvatanju života, u nacionalnoj misli, u ljubavi prema grudi i u nemačkoj kulturi vidi glavne stubove nemačke države; 3) bori se protiv marksizma, koji hoće da uništi samostalno gazdinstvo, ali i protiv bezličnog internacionalnog finansiskog kapitala, koji porobljava stvaralački rad; 4) u sposobnom i samostalnom srednjem staležu u gradu i na selu gleda najjaču potporu za ekonomsku, socialnu i moralnu snagu Nemačke; 5) hoće da okupi sve stanovnike sela, bez obzira na veličinu poseda, na partisku i versku pripadnost, da bi na

nemačku poljoprivredu osposobio da izvrši svoju dužnost t. j. sama ishranjuje nemački narod. – 1925 imao je 1,600.000 članova, a sa odraslim članovima porodice koji plaćaju izvestan ulog 4,200.000. Iste godine je osnovan omladinski odsek. Kao najjača seljačka organizacija, Reichslandbund stoji u vezi sa mnogim drugim udruženjima koja mu nisu formalno pristupila. Na njegovom čelu se nalaze dva predsednika i 4 poslovne direkcije. Od ekonomskih ustanova, Reichslandbund ima jedno veliko akcionarsko društvo za kupovinu i predaju, sa 15 filijala i 80 ekspozitura, jednu centralnu kreditnu kasu, stočnu kasu, prodajnu kasu, preko 2000 zadruga, poljoprivrednu banku (1921). U Parlamentu ima 250 poslanika (koje je Rajhstagu, koje u pruskom Landtagu), i oni pripadaju najviše nemačkoj nacionalnoj i pučkoj stranci, a neki su nacionalsocialisti ili pripadnici centruma. Reichslandbund dakle nije prava partija sa jedinstvenim pretstavništvom: to mu omogućava da okuplja sve seljake i da utiče na rad više partija. Slično čine u Francuskoj poljoprivredni sindikati, ali njihova politička delatnost je mnogo manja.

Pored njega, u Nemačkoj postoje mnogobrojna Seljačka Društva (Bauernvereine) koja mu nisu pristupila, i čije simpatije idu centrumu. Broj njihovih članova se čeni na 600.000. Imaju 16 listova i oko 4000 zadruga.

U mnogim nemačkim državama (Baden, Heseni, Saksonska, Bavarska) zemljoradnici izlaze samostalno na izbore. Najjača takva politička organizacija je bavarski Bauernbund, a seljačke partije su i nemački Bauernbund (8 poslanika), Bauernpartei (10), saksonski Landwirtenbund (2) i Landbund (3). Kao što se vidi, do jedne jedinstvene političke stranke nemačkih poljoprivrednika još nije došlo.

3. Zelena Internacionala. Za razliku od Reichslandbund-a, koji je samo savez mnogobrojnih seljačkih organizacija, ali nije stranka, u raznim zemljama, naročito u Srednjoj i Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi, obrazovale su se prave seljačke stranke. Većinom se nalaze u sastavu Zelene Internacionale, o kojoj se govorilo još 1907, na Međunarodnom Poljoprivrednom Kongresu u Beču, ali koja je obrazovana tek posle Rata, sa sedištem u Pragu. U njoj se nalaze seljačke stranke sledećih zemalja: Čehoslovačka, Poljska, Bugarska, Rumunija, Jugoslavija, Estonija, Finska, Letonija, Litvanija, Latvija, Austrija, Holandija, Francuska, i Švajcarska. – Izvan nje su seljačke stranke u Nemačkoj, Švedskoj, Norveškoj i Grčkoj. Danska nema specialne seljačke stranke: njeni seljaci glasaju za liberale i socialiste.

Čehoslovačka ima najbolje organizovanu poljoprivrednu stranku. U ulozi arbitra između buržoazije i radnika, agrarna stranka drži već nekoliko godina predsedništvo vlade i nekoliko važnih resora, i ako nije najveća partija. I ovde je zemljoradnički pokret počeo kao nepolitički: 1880 osniva se „Seljačko udruženje“ u Moravskoj; 1896 „Udruženje čeških zemljoradnika“, 1899 ono se pretvara u „Češku agrarnu stranku“. 1905 osniva se slična stranka u Slovačkoj, a posle ujedinjenja, te dve stranke se spajaju u „Republikansku agrarnu stranku zemljoradnika i sitnih seljaka“. Pre rata, češka agrarna stranka je imala 11 mandata, a 1920 godine Republikanska stranka dobija 44, a 1925 – 46 mandata od 300, i 22 senatora od 150. Od onda je stalno na državnoj upravi. U isto doba s njom se zbližava nemački Savez Poljoprivrednika u Čehoslovačkoj (15 poslanika i 8 senatora) i takođe stupa u vladu sa jednim ministrom.

Obadve ove stranke, za razliku od građanskih pa i od radničkih stranaka, imaju u svome krilu veliki broj profesionalnih i kulturnih organizacija, koje im daju naročito obeležje. Evo najvažnijih: Centralni savez

bezemljaša i siromašnih seljaka, Centralni savez agrarne omladine, Čehoslovačka sekcija za odbranu seljanki, Centralni savez činovnika, učitelja i nameštenika, Centralni savez seoskih zanatlija, Centralni savez studenata agraraca, Klub veterinara republikanaca, Savezi zakupaca i napoličara, Centralni savez kućne industrije. Tu dolaze i čisto ekonomske ustanove: one nemaju politički karakter, ali njih potpuno ili većim delom vode članovi partije: Poljoprivredni Savez čehoslovačke Republike, Centrokooperativa sa svojih 10.000 zadruga, Centralni savez proizvođača šećerne repe, Savez proizvođača krompira, Savez meliorativnih udruženja, Savez proizvođača lana, Savez seljačkih šećerana, Savez krompirne industrije, Kooperativna centrala za prodaju stoke, Savez osiguravajućih društava protiv stočnih bolesti, Savez za elektrifikaciju sela, Čehoslovačka agrarna banka. Nemačka stranka se takođe naslanja na nekoliko sličnih udruženja i ustanova.

Stranka je u početku bila sva u službi velikoposednika i krupnih seljaka. Posle rata, ona je proširila svoj program u levo, i obuhvatila male i najmanje seljake. Pravi poljoprivredni radnici, u koliko ne idu za svojim gazdama, glasaju za socialiste. Stranka je za parcelaciju velikih poseda, ali uz otkup. Isti stav ima i nemački Bund der Landwirte.

U Poljskoj je bio sličan razvoj. U austro-ugarskom delu Poljske (Galicija i Šlezija) postojala je konservativna organizacija velikoposednika „Pjast“, pod vođstvom Vitosa; u ruskom delu, levičarsko „Vizvolenije“, sa Malinovskim. Posle rata, ove organizacije su se spojile, da se docnije opet rastanu, i da se čak iz „Pjasta“ izdvoji disidentska grupa Domskog, bliža „Vizvoleniju“, koje okuplja srednje i sitne seljake. „Pjast“ je bio vrlo jak (85 poslanika 1920), i Vitos je dugo vremena bio predsednik koalicione vlade. No kasnije je padao, gubio uticaj i pocepao se, dok je Vizvolenije stalno raslo: 23 poslanika u 1920, 45 u 1922, 48 u 1923. Na poslednjim izborima, 1925, Pjast je dobio 34, njegovi disidenti 24, a Vizvolenije 36. Ove dve poslednje organizacije rade sada na stapanju u jednu.

Bugarska ima jednu od najvećih i po ideologiji najčistijih seljačkih stranaka. Ona je jedina do sada imala celu vlast u rukama, na čelu sa Aleksandrom Stambolskim, od 1919 – 1923. Pokret je poleo vrlo rano, na čisto seljačkoj bazi: 1896 upućen je iz Varne „klm našite zemledelci“ energičan poziv na organizaciju: „Drugari, stiga ravnodušie!“ – 1889 počinje da izlazi Zemledelska Zaštita, a 1899 drži se osnivački kongres Zemledelskog Saveza. 1901 godine on ima 23 poslanika, koje će 1903 sve izgubiti, a 1908 opet sve dobiti; 1911 povećati na 25, a 1914 na 40. Za vreme Svetskog Rata, njegov šef Stambolski je u zatvoru, ali posle sloma on doalzi na vlast, kao apsolutni gospodar.

Za četiri godine, Savez je doneo nekoliko važnih reforama (v. str. 62 – 63), zadovoljio je seljaštvo, ali je protiv sebe stavio sve ostale društvene redove: „od hajduka u šumi do blagočestivog Sv. Sinoda“, kako je rekao Stambolski. Naročito su protiv njega bili Vojna Liga i Maćedonski Komitet. Strani kapitalizam se takođe osetio pogođen. Državni udar se svršio s malo žrtava, ali je septembarski građanski rat (1923) stao života 25.000 seljaka i radnika. Posle toga je Savez stalno progonjen, ali on ljubav seljaka nije izgubio: ne mogu da zaborave da su jednom bili gospodari situacije, i žele to ponovo. Posle nesuglasica i cepanja, Savez je opet našao svoje jedinstvo prema protivnicima.

U Rumuniji, pokret je novijeg datuma: 1919 javlja se u staroj Rumuniji „Rumunska Seljačka Stranka“, a u Besarabiji „Besarabiska Seljačka Stranka“, više nacionalna nego staleška. 1926, one su se udružile, pod imenom „Rumunske nacionalne-seljačke stranke“, koja je preduzela borbu protiv stare i moćne liberalne

partije. Opozicija je došla do vrhunca u čuvenom zboru u Alba Juliji, gde se steklo 250.000 seljaka. U novembru 1928, ona sama dobija vlast. Pored političkih reformama u smislu demokratije, sprovodi mnoge važne agrarno-političke mere: uvodi poljsku policiju; donosi zakone o zadrugarstvu, o veđenju državnih domena i preduzeća, zakon i poljoprivrednom kreditu, o poljoprivrednim školama, o prenosu svojine obradivog zemljišta, o melioracijama, daje poreske olakšice seljacima, kredite i moratorium za njihovo razduženje, i t. d. Nacionalno-seljačku vladu u ovome radu ometa trostruka navala ogorčene liberalne buržoazije, moćnih mađarskih manjina i boljševika iz Rusije. Situacija potseća na onu u Bugarskoj 1923. Ali je opasnost za vladu manja: ima više saveznika u gradovima, reforme su joj umerenije, i zapadni kapital još nije protiv nje.

Prilično su jake seljačke stranke baltičkim državicama: Estoniji, Finskoj, Letoniji, Litvaniji i Latviji. – U Estoniji stranke postoji od 1917 godine: ima 15.000 organizovanih članova, i 52 poslanika (od 300). – U Finskoj, seljaštvo je bilo od uvek slobodno, te se pokret javio prilično rano: 1905 godine, u borbi sa velikim posednicima i ruskim carizmom (čuveno odricanje poreza). 1907, seljačka stranka je dobila 9, a 1917 – 26 poslanika. U 1928 dobila je 52, a u 1929 – 60 mandata. Ona je najmoćnija stranka u parlamentu, i gotovo stalno je na vlasti, u 1927 sa homogenom vladom. Raspolaže izvrsnom inteligencijom i dobrom štampom. – U Letoniji, seljačka stranka ima 16 poslanika (od 100) i drži pretsedištvo vlade. – Litvanija je poznala feudalizam i carističku vladavinu, pa ipak se pokret prilično rano javio: 1883, pod vođstvom akademske omladine („Varpaniki“, zvonari), 1905 u vidu stranke. 1923, Seljačkom Savezu se pridružiše socialdemokrati, i on dobi 19 mandata, a 1926 – 22 (od svega 100): tako je do 1926 učestvovao u vladi i dao pretsednika republike. Oboren je krajem 1926 od fašista i vojske (Voldemaras). – U Latviji se vrlo rano (1860) pojavio ekonomsko-kulturni seljački pokret. 1917 osnovana je politička stranka, i 1920 dobila je 25 poslanika od 150. Od 13 vlada koje su se do danas izređale, 9 su bile pretežno seljačke.

U Austriji postoji organizacija istovetna Reishslandbund-u. Ona se čak smatra njegovim članom. Austriski Landbund ima svega 1112 mesnih organizacija, 250.000 glasova i 9 poslanika u Parlamentu (od 169), 7 listova i jednu agenciju za obaveštavanje svojih članova. Njegov program je pretežno ekonomske prirode, ali je ipak 1929 odigrao značajnu ulogu arbitra u sukobu između nacionalističkog „Hajmvera“ i socialističkog „Šucbunda“. Posle toga su njegovi izgledi za budućnost vrlo povoljni.

U Zapadnoj Evropi, malo gde je došlo do obrazovanja pravih seljačkih stranaka. Poljoprivrednici su udruženi samo u profesionalne i ekonomske-organizacije, a svoj politički uticaj vrše preko građanskih i radničkih stranaka. Međutim, u poslednje vreme se počinju i politički samostalno organizovati. Do toga je već došlo u Holandiji, Francuskoj, Švedskoj i Norveškoj, i nekim kantonima Švajcarske. Slab je Savez engleskih farmera i Savez malih seljaka u Italiji.

U Holandiji, seljačka stranka je stvorena 1916 godine, na poklič seljaka Brata. 1925, stranka je dobila 44.000 glasova, a 1929 – 35.000 i jednog poslanika. – Francuska „agrarna i seljačka stranka“ držala je prvi kongres 27 januara 1929. Pretsednik joj je Florian Agrikola. Program je za republiku za parlamentarni režim, protiv diktature i protiv svake revolucije (s leva i s desna), za socialni i međunarodni mir, protiv političkih partija, za ličnu svojinu (protiv komunizma i nacionalizacije zemljišta), za deljenje zemlje seljacima, za naprednu socialnu politiku, za ravnotežu produktivnih snaga u trgovinskoj politici, za učešće

u vladi, za zadrugarstvo i sindikalizam (kojima ostavlja poljoprivrednu politiku (agricole), zadržavajući za stranku agrarnu politiku (agraire). Poziva sve sopstvenike zemlje, zemljoradnike, zakupce, napoličare, poljoprivredne radnike, seoske zanatlije. Kao simpatizatore prima i druge stanovnike sela. Glavnog protivnika vidi u komunističkoj partiji, ali se služi njenim metodom „ćelija“ za stvaranje pokreta. Organ je Glas Zemlje (La voix de la terre), a značka detelina sa četiri lista, kao i kod svih članova Zelene Internacionale. – U 8 švajcarskih kantona postoje zasebne seljačke stranke. Cilj im je sačuvanje i pojačanje srednje klase, borba protiv socialističkog dogmatizma, ali ne protiv radničke klase, i protiv industriskog i trgovačkog kapitalizma, za jednakost poljoprivrede sa ostalim granama. Stranka ima 31 poslanika u Narodnom Savetu i 3 u Savetu Država.

Norveška je još 1811 dobila Poljoprivrednu Akademiju docnije Udruženje zemljoradnika, a 1910 Ligu zemljoradnika koja na izborima 1917 dobija nekoliko mandata. 1921 spaja se sa drugom seljačkom strankom, i 1924 dobija 191.000 glasova, a 1927 – 26 mandata za senat a 150 za donji dom: dolazi na drugo mesto, posle socialista.

U Grčkoj, 1925 osnovana je Konservativna agrarna stranka, a 1926 se izdvaja Socialistička agrarna stranka. I jedna i druga su još sasvim slabe.

4. Jugoslavija je do 6. januara 1929 imala nekoliko seljačkih stranaka, sa određenim seljačkim programom. Pošto je 80% poljoprivredna i seljačka zemlja, sve njene stranke još uvek imaju seljački karakter, bar po masama koje glasaju za njih. Stoga je značajno da su braća Radići stvarali politički pokret pre nego što je hrvatsko seljaštvo imalo pravo glasa (1905). U isto vreme pada prvi sličan pokušaj u Srbiji: Seljačka Sloga. Hrvatska Seljačka Stranka je pre rata imala malo poslanika (1, pa 3, pa 9, pa opet 3), a Seljačka Sloga je svega jedan put imala jednoga. U ratu, gibanje seljaka postalo je življe. Oslobođenje je donelo opšte pravo glasa i agrarnu reformu. Više nego klasno-staleški zahtevi seljaka u Sloveniji i Srbiji, bujale su agrarne težnje kmetova i poljoprivrednih radnika u Bosni i Vojvodini, i ključalo je socialno nezadovoljstvo masa u Hrvatskoj. Pokret je bio silniji nego organizacija. Ali u koliko se više udaljavalo od rata, agrarna reforma se više sprovodila, i seljaci dolazili u veću zavisnost od državne administracije (jer svojinu nad zemljom nisu još dobili), seljačko gibanje se stišavalo. Bujica se polako kanalizovala, i snaga pojedinih stranaka svodila se na njihove organizacione razmere.

Jedino je napredovala Hrvatska Seljačka Stranka, ali su razlozi za to izvan čisto seljačke ideologije. – Savez Zemljoradnika je stalno čuvao svojih 150.000 glasova, ali je od 30 poslanika u 1920, pao na 10 (1923), pa na 4 (1925), da u 1927 opet dobije 9. – Samostojna Kmetijska Stranka imala je najviše 33.577 glasova i 8 poslanika u 1920; najmanje 11.023 glasova i 1 poslanika u 1925. Posle toga je nešto povećala broj glasova. U Sloveniji, čitavu jednu seljačku stranku ima u svome krilu Slovenska Ljudska Stranka (klerikalna) koja pomoću crkve i zadruga drži veći deo seljaštva.

Kako jugoslovensko društvo još nije izdiferencirano i u ogromnoj većini je seljačko, sve stranke su prinuđene da imaju više manje seljački program, ili bar da se služe seljačkim parolama za dobijanje glasova. U Srbiji, imala je radikalna stranka u početku i pravi seljački karakter, ma da je glavni deo programa bio politički i nacionalan, a ne ekonomski. U Hrvatskoj, sličnu ulogu prvog narodnog pokreta igrala je Radićeva stranka, ali ona je odmah isticala čisto socialne, seljačke zahteve, što se objašnjava položajem hrvatskog seljaka prema velikoposednicima i prema tuđincima u varošima i u administraciji. U

Sloveniji, među seljacima je uvek imala više uspeha klerikalna nego napredna stranka. Prava staleško-klasna seljačka stranka (kmetijci) rodila se tek posle rata, na račun obeju prvih.

Zanimljiva je pojava Seljačke Sloge u Srbiji (1903): ona prva izdvaja zemljoradnike iz drugih društvenih redova, jasnije nego Radić. Traži „državno organizovanje poljoprivrednog kredita i proizvodnog rada“, poljoprivrednu komoru i sindikate, zakon o osiguranju privrednika, i organizovanje privrednog fonda. Ta stranka se ugasila još pre rata, ali je ostavila vrlo živu uspomenu kod seljaka u Srbiji. Ideja o jednoj zemljoradničkoj stranci pojavila se ponovo 1912, na zadružnom kongresu u Nišu. Ali stvorena je tek posle rata, u glavnom od zadrugara. Glavnu izbornu snagu Savez Zemljoradnika je vukao od agrarnog pitanja u Bosni, Dalmaciji i Vojvodini. Pod njegovim političkim pritiskom, agrarna reforma se tamo i rešavala onako radikalno. Po programu, S. Z. je stavljen na stalešku bazu iznad svih nacionalnih i verskih razlika, koje su eksploatisale ostale stranke. Imao je i ekonomsko, klasno ograničenje: rad zemlje. Odmah je, dakle, zauzeo stav protiv velikog poseda, za srednje i male seljake: svako ko radi zemlju mora biti sopstvenik, a ko drži zemlju mora da je radi. U tome je S. Z. leviji od čehoslovačke agrarne stranke, i ideološki jasniji od bugarskog Zemljoradničkog Saveza, pogotovu od Hrvatske Seljačke Stranke. Za naše nerazvijene prilike, on je čak bio odviše klasno strog.

5. Opšti pogled. Šta upravo pretstavlja seljački politički pokret? Je li to poslednja faza u borbi seljaka protiv feudalizma? Ili je već početak njihove borbe protiv kapitalizma? Jesu li seljaci deo buržoazije, ili deo radničke klase? Ili su oni mešavina oba elementa, ili pak nešto sasvim zasebno? Najzad, kakav cilj hoće oni da postignu; kakav ideal žele da ostvare; kakvo društveno uređenje sanjaju? – Odgovor na to pitanje nije jasan iz programa i rada pojedinih poljoprivrednih, seljačkih i zemljoradničkih stranaka u Evropi. Čak ima protivrečnosti koje zbunjuju: ovde su seljaci stub reakcije i pomagači konservativaca, onde su saveznici demokrata i socialista; bore se protiv kapitalizma, ali su glavni protivnici komunizma; u nekim zemljama rade sa velikoposednicima, u drugim se služe revolucionarnim metodima borbe; težnje im idu do krajnjeg individualizma do zajedničke svojine. U čemu je stvar?

Kaucki je to pokušao da objasni ovako. Seljak, veli on, ima dve duše: jednu kapitalističku, koja želi da očuva sve što postoji i da za sebe prisvoji položaj jačega, i drugu proletersku, koja se buni protiv današnjeg uređenja, naročito protiv svemoći finansiskog kapitala. Seljak je u stanju odbrane, i kao takav se solidariše sa onima koji hoće da menjaju društveni poredak. Ali on se ne bori za jednakost svih, već za popravku svoga položaja. On je nezadovoljan, ali nije socialist. – Komunisti objašnjavaju to drukčije. Seljak je, vele oni, buntovan i borben dok ne dobije zemlju. Odmah posle toga postaje konservativan. Zato su oni njegovi saveznici u prvoj fazi, njegovi neprijatelji u drugoj. Seljaci im vraćaju istom merom, baš kao i potlačeni narodi: služe se njima dok ne osvoje svoja prava, okreću im leđa posle toga.

Je li seljakova duša dvostruka ili jedinstvena? Kaucki vidi dve duše u istom čoveku; komunisti tvrde da se duša seljakova menja sa promenom njegovog položaja. Šta je tačno? – Je li seljak kapitalist i proleter u isto vreme, ili jedno za drugim? Njegova duša je dvostruka u toliko što u njemu, kao i u svakom nerazvijenom i polukulturnom čoveku, živi rob i tiranin, kako kad i kako prema kome. Ali je isto tako sigurno da je buntovniji pre nego što dobije zemlju nego kad je drži. Potreban je vrlo visok kulturni stupanj pa da čovek ne zloupotrebi svoju moć prema slabijem, i velika socialna svest pa da čovek bude nezadovoljan i onda kad je njemu lično dobro. Kod seljaka to nastupa kasnije, jer robovanje nije bilo

davno a uvek može da se povrati. Zavisan od prirode, izložen svima rizicima, opkoljen pohotama sa svake strane, slab u odbrani a nesposoban za napad, on živi u većitom strahu da izgubi ono što ima. Zato je, čim nešto stekne, ljubomoran na to, i bezobzirno ga čuva. Zemlju smatra za oličenje svih bogastava; novac zarađuje nesravnjeno teže nego ma ko; a od vlasti se teško brani. Razumljivo je što se za njega sve vrednosti svode na te tri: zemlja, novac i vlast. Zemlju želi, za nju se bori, nju brani i čuva iznad svega; novac obožava, jer zna sa koliko muke dolazi do dinara; vlasti se boji, stoji uz nju, i kad joj se približi prihvata je bezuslovno.

Ova tri elementa seljakove duše određuju kakve će ciljeve imati i kakve metode upotrebiti pojedine seljačke stranke.

Da bi došao do zemlje i da bi je sačuval, seljak će se poslužiti krajnjim sredstvima: zato su seljačke stranke u državama i krajevima gde još postoji agrarno pitanje vrlo ekstremne, i približuju se krajnjim elementima: narodnjiki i socialisti revolucionari u Rusiji, Vizvolenije u Poljskoj, seljačka stranka u Rumuniji, Savez Zemljoradnika u Vojvodini i Bosni.

U Državama gde buržoazija ume da operiše sa zvećim argumentima u izbornoj borbi i da uvlači seljake u državnu službu, oni su strašno neotporni prema novcu: podložni su korupciji u najskromnijim oblicima: „vajda“ i „za uvar“ im je najmanja korist. U demokratskim državama, gde je buržoazija jaka i vešta, daje seljacima da liznu od povlastica kapitala i pušta ih bliže „državi“, usled toga ne mogu da se stvore čisto seljačke, staleške i klasne stranke: sve zapadno-evropske zemlje. Tek na višem stepenu razvoja, dolaze seljaci do saznanja: da je politička demokratija jedna obmana; da se seljački sinovi kad postanu činovnici odmeću od seljaka; da treba poboljšati život na selu; a ne bežati u grad; podizati stalež, a ne spasavati pojedince.

Vlast, najzad. U prošlosti je uvek bila protiv njih. I kad joj se jednom primaknu, – neposredno ili posredno, u celini ili delimično, – oni je ne ispuštaju lako iz ruku. Radnici odbacuju vođe koje skrenu u desno; seljaci ostavljaju one koji ostanu tvrdoglavo dosledni: kompromis, sporazum, nagodba sa jačima, – to je alfa i omega seljačke politike. Zato seljačke stranke nigde nisu čekale da dobiju većinu da bi ušli u vladu.

I ovde se očituje minimalizam seljačkih masa: „šta je da je“, „daj šta daš“. Sa izuzetkom Bugarske, – gde su prilike bile izvanredne, te je Zemljodelski Savez spasavao državu od rasula, od komunizma i od teških reparacija, – nigde seljačka stranka nije došla na vlast sama, nigde nije zavela svoju diktaturu. Seljaci za tim i ne čeznu: dosta im je učešće u vlasti. Vlast seljaci zamišljaju kao trpezu, za kojom svako treba pomalo da sedi.

Ova tri elementa – zemlja, novac i vlast – određuju i njihove metode borbe. Sve seljačke stranke, videli smo, izjašnjavaju se protiv revolucije i protiv svake diktature. To je razumljivo: one su protiv avantura, protiv rizika, protiv iznenađenja. Njihov pokret je lagan i postupan. Zacelo, na dnu seljakove duše, naročito dok nema zemlju, tinja jedan oganj, živi jedna tajna želja, vapi jedna osveta... Ali to osećanje je haotično, neprecizno: glasno ga retko priznaje, u program ga nikad ne stavlja, i kao zvaničnu taktiku ne odobrava.

Seljački pokret, pored svih razlika, ipak najviše liči na radnički. I jedan i drugi znače cepanje od buržoazije. Ova je za sebe iskoristila slobodu, izvojevanu posle Francuske Revolucije zajedno sa radnicima i seljacima, a mesto brastva i jednosti ustanovila eksploataciju nad njima. Prvi su se odvojili radnici: stvorili su svoj klasni pokret i svoje klasne stranke. Onda je izgledalo da će seljaci ostati sa buržoazijom: socialisti su zato listom bili protiv njih. Tek u novije vreme, kad su videli da seljačka gazdinstva ne propadaju, oni su stali da prilaze seljacima, i da se otimanju oko njihove duše. Iz krajnje mržnje, prešli su u krajnju ljubav: prvo su ih izjednačavali sa buržoazijom, sada ih izjednačuju sa radnicima. I jedno i drugo je pogrešno. Seljaci imaju svoj posebni mentalitet, svoju psihologiju, svoj privredni i politički program, svoje metode borbe. – Sve to još nije dovoljno jasno izraženo, ali postoji. Negde uz radnički pokret, negde protiv njega; ovde kao saveznik onde kao protivnik buržoazije, – seljački pokret već danas ima toliko određenu individualnost da se s njim mora računati. Seljačke mase imaju svojih posebnih odlika: više su istrajne nego borbene; bolje su u odbrani nego u napadu; skromne su u zahtevima, ali tvrdoglave u osnovnim ciljevima; spore su, ali dostižne. Seljaci su zadovoljni i s malim; ne vole avanture, i mogu dugo da trpe: kompromisni su i savitljivi. Ali oni prebrode sve nevolje i nadžive sve sile: večni su kao Zemlja i neophodni kao Rad.

ZAKLJUČAK

Budućnost Agrara

Poljoprivreda je najzad uspela da se afirmira. Ne više osetljivošću pesnika i filantropa, niti usled uviđavnosti državnika, već svojom vlastitom snagom. Kao snabdevač hranom, sirovinama, ljudima; kao

potrošač industrije, zanata i trgovine; kao društveni i politički činilac, poljoprivreda danas staje u red sa drugim granama radinosti, seljaštvo uporedo sa ostalim ljudima. Šta više, pojavljuju se težnje da ono pređe u ofanzivu, i da za sebe zatraži – kao u misli fiziokrata – vrhovni položaj. Na suprot suvišnom industrializmu 19. veka, stavlja se agrarizam 20. veka. Kao protest protiv preteranog razvijanja gradova, ističe se lozinka: natrag selu. Mesto hemiske pilule za čovekovu ishranu – o kojoj se sanjalo do nedavno – današnja fiziologija i higijena izbacuju zapovest: što više zelenila, sokova, korenja, svežih plodova. Najzad, ne više koncentracija i centralizacija u kapitalu i radu, već – decentralizacija.

U samom agraru, vrednosti su pretrpele velike izmene. Nije više cilj da se postignu što veće cene i tako najviša renta, – bezradni dohodak za mali broj ljudi, – već da se zaposle i ishrane ljudi, i da se podigne njihov nivo života.

Šta sve to znači–? Je li izbijanje i jačanje agrara upućeno protiv industrije i protiv gradova, protiv hemije i protiv racionalne organizacije? Da li će se, odista, drukčijim uređenjem u poljoprivredi, uspeti da ukine renta i bezradna dobit, preduzimačka i posrednička? Da li teorisko afirmiranje agrara znači jedno novo shvatanje života i jedan nov društveni poredak? Rečju, da li agrarizam brani interese poljoprivrednika u cilju da potpuno isključi industriju, ili pak da agraru pribavi dostojno mesto među vrednostima? I drugo: je li seljački pokret, u svima njegovim oblicima, upućen protiv gradova kao takvih, ili samo traži da se postavi ravnoteža između sela i grada?

1. Poljoprivreda i industrija se ne isključuju, već se dopunjuju.

Istina je: poljoprivrednoj proizvodnji i ljudima sa sela stala se obraćati veća pažnja tek od kad se industrija počela više razvijati. Otuda su neki izvukli zaključak da je poljoprivreda funkcija industrije: zavisi od nje, njoj duguje za sve napretke, njoj treba uvek da služi, kao niži višem. Tako misle poklonici industrije. – Druga činjenica: industrialci i industriski radnici traže jevtin hleb i niske cene sirovinama, i bore se za njihov slobodan uvoz. Otuda se misli da između industrije i agrara vlada nepremostiva suprotnost. Tako govore t. zv. „agrarci“, t. j. oni kojima je cilj da hrana i sirovine budu što skuplji, kako bi njihova renta bila što veća. Poklonici industrije su obično kapitalisti, ali se dešava da oni svojom logikom zavedu i socialiste. Agrarci su obično veliki zemljoposednici i njihovi advokati, ali nije retko da tako rezonuju i pretstavnici zemljoradnika.

Šta treba misliti o toj suprotnosti između ljudi zaposlenih u industriji i onih što se bave poljoprivredom? – Industrialci (fabrikanti i preduzimači) žele da poljoprivreda bude potčinjena industriji. To je razumljivo: njihov višak vrednosti zavisi od veličine nadnica, a ove u glavnom stoje u upravnom odnosu sa cenom hrane. Njima je glavno da sirovine budu jevtine: svejedno im je kako žive seljaci koji ih proizvode. Oni se čak raduju bedi na selu: u toliko će imati više jevtine radne snage. Nepojmljivo je da socialisti dele to mišljenje. Zar ne znaju da je besposlica najveći bič za industriske radnike, a ova je u toliko veća što je gori položaj siromašnih seljaka i poljoprivrednih radnika: tada oni u masama idu u grad da traže posla? Ako kapitalisti gledaju samo proizvode agrara i njihove cene, radnici se moraju zanimati za život zemljoradnika, i veseliti se ako ovima ide dobro: onda neće napuštati poljoprivredu, i neće uvećavati industrisku rezervnu vojsku.

Isto tako, razumljivo je što velikoposednici, – za koje je poljoprivreda jedan posao, a gazdinstvo jedno preduzeće, – vode računa isključivo o cenama agrarnih proizvoda i o čistom prinosu koji im ostaje od zakupa, napolice ili najamnog rada. Njima takođe godi beda seljačkog sveta, jer će onda nadnice biti manje, a izdavanje pod zakup ili na deo za njih povoljnije. Sasvim je drukčiji stav sitnih seljaka – zemljoradnika – koji rade na svome porodičnom gazdinstvu ili na tuđoj zemlji: oni se raduju većem žetvenom prinosu, jer treba da se ishrane. Cene agrarnih proizvoda ih interesuju manje, u polu-naturalnoj privredi skoro ni malo. Oni hoće da za sto kgr. žita kupe što veću količinu industriskih artikala, bez obzira na cene. Njima je milo da nadnice u varoši budu veće: u toliko će bolje prodavati svoje proizvode u dobroj i svoju radnu snagu u rđavoj godini.

Suprotnost između agrara i industrije svodi se, dakle, na suprotnost između velikoposednika i industrialaca. – Neka propadnu svi velikoposednici: industriju neće zaboleti glava, jer će je uspešno snabdevati seljačka gazdinstva. Naprotiv, između industriskih radnika i zemljoradnika nema ekonomske suprotnosti. Težak položaj seljaka ne raduje radnike, već im je fatalan: više nego skupog hleba, oni se boje jevtine radne snage sa sela. Skupa hrana ih jedino tera da se bore za veće nadnice, da izbegavaju posrednike stvarajući kooperative, da menjaju način ishrane; konkurencija gladnih seljaka izbacuje ih na ulicu. Otuda posledica: industrialci i agrarci se kolju kao žuti mravi oko carine na žito. Radnici su protiv nje, a zemljoradnici ne prave od toga veliko pitanje: oni malo prodaju, a još manje izvoze.

Na višem stupnju novčanosti, kada i mali poljoprivrednici namenjuju pijaci dobar deo svojih proizvoda, oni u industriji ne samo ne gledaju svoga neprijatelja, već vide najboljeg prijatelja i saveznika: ona kupuje njihovu hranu i sirovine, snabdeva ih fabrikatima, daje im posla u neprilici. Seljaci u opšte vode industriju. „Agrarci“ se groze mašina i dimnjaka; seljaci ih poštuju: to su u njihovim očima čudotvorna božanstva. – Na još višem stupnju, kad je proizvodnja za pijacu još razvijenija, industrija dolazi u pomoć poljoprivredi: uvode se industriski metodi rada, upotrebljavaju se savršeniji alati i mašine, sirovine se prerađuju na licu mesta. Stvaraju se poljoprivredne industrije, kćeri varoške industrije.

U našoj zemlji, poljoprivreda nema ništa protiv industrije. Sva joj je baš potrebna, naročito u reonima koji imaju velike viškove za prodaju, i u pasivnim krajevima koje obiluju radnom snagom. Nama su pak pre svega potrebne velike inostrane pijace. Ali ove traže kvalitet koji mi još nemamo. Zato moramo najpre uvoziti instrumente za povećanje i popravku proizvodnje, dok osposobimo našu poljoprivredu. Žrtva od strane industrije biće mala ili nikakva: zar nije dosta zaštićena našom jevtinom radnom snagom i skupim prenosnim sredstvima? Kad se unapredi poljoprivreda, preći će se na preradu naših sirovina (poljoprivredne industrije), a tek onda se može misliti na podizanje naše industrije za proizvodnju alata i mašina. Za industrije koje već postoje, kao i za trgovinu i zanate, bitno je da se seljaci izvuku iz makaza, da se smanji naš zemljoradnički deficit: da cene koje oni dobijaju dođu u sklad sa cenama koje oni plaćaju. Dva su puta za to: 1) da se smanje cene fabrikata; 2) da se uvećaju cene poljoprivrednih artikala. Pored carinske politike, tu može pomoći nabavljačko i prodajno zadugarstvo. Inače, ako ne pojedine fabrikati i ne poprave se uslovi unovčavanja, za poljoprivrednike je skoro iluzorno povećati proizvodnju.

2. Gradu je potrebno bogato i napredno selo.

Isto važi za odnos poljoprivrede i seljaka prema gradu. Agrar je do sada bio žrtvovan. Otuda je razumljivo što se svi poljoprivrednici – veliki, srednji i mali – pojavljuju prema gradu kao jedna celina, bez obzira na imovne razlike koje ih dele. Oni stanuju, žive i rade u polju i na selu, dakle izvan centara kulture, prosvete i zadovoljstva. Cela današnja civilizacija, – kao i sve dosadašnje, – nosi bitno gradsko obeležje. U gradove je odlazilo i nosilo se sve što je najbolje, u materialnim dobrima i u ljudskim energijama. Selo je do sada samo davalo; ono tek ima da prima.

U toku 19. veka i u prvoj četvrti ovoga veka, nešto je učinjeno. Ali to je nesrazmerno malo. Selo je još uvek izolovano i usamljeno. A samoća je rđav savetodavac: u gradu, ona donosi misao o samoubistvu, a u selu – zavist, najniže od svih osećanja. U velikim gradovima, ljudi su usamljeni lično: zato se ubijaju. U polju, seljaci su usamljeni kao stalež: zato mrze grad i „gospodu“, t. j. sve koji nisu seljaci. To onemogućava ili otežava dodir sa drugim staležima, klasama i profesijama.

Takva osećanja su razumljiva. Ona nisu dobra, ni za grad ni za selo. Ta dva dela čovečanstva moraju se približiti. Rat među njima bio bi apsurdan, ako mora da se završi pobedom jednoga. On je nužan, ako znači merenje snaga, takmičenje, međusobno ispravljanje, i ako to sve ima da dovede do harmonije. Uništiti gradove je isto tako nemoguće kao izbeći industriju. Razum zapoveda da se iskoriste svi metodi industriske organizacije i povlastice gradske koncentracije. Moderan čovek njih se ne može više odreći. Ali poljoprivreda i selo ne smeju ostati izvan toga: oni moraju usavršiti svoj rad i podići svoj život. Inače će oni ne samo biti izvan kulture, već će kočiti napredak. Ranije ta opasnost nije postojala. Ceo društveni život obavljao se u gradovima, među privilegisanim redovima: seljaci su bili izvan toga ne protiv toga. Još ranije, tako je bilo sa robovima; danas je tako sa životinjama. Sada je to svršeno. Uspavanka tradicije i Bogom danog reda je prestala: seljacu su se probudili. Oni su ušli u državu. Može se vladati protiv njih; bez njih više ne može. Ako se vlada protiv njih, – socialno, ekonomski, kulturno ili politički, – oni će neko vreme trpeti. Posle će reagirati na svoj način: potajno i lagano; ali neće klonuti. Gole reči neće više biti dovoljne: trebaće dela, stvarni ustupci. To se pokazalo u Rusiji, a pre toga u drugim zemljama.

Je li to korak u nazad? Ne. Sama logika progresa vodi ga u selo. Ranije su privilegisani bili šaka. I najprimitivnije selo moglo im je držati ravnotežu: proizvoditi za njih. Danas je broj ljudi koji žive izvan agrara vrlo veliki i sve je veći. A moraju svi jesti, i moraju raditi: selo treba da ih hrani i da kupuje njihove izrađevine. Ono dakle mora biti ekonomski jako (dobar proizvođač i dobar potrošač) i kulturno visoko. Napredak grada se ranije vršio na štetu sela. Sada se mora naslanjati na njega. Mali gradovi mogu živeti od pljačke seljaka; veliki žive od njihova rada i njihova bogastva. Promenilo se shvatanje metropole prema kolonijama: ne ide se više na njihovo isisavanje, već na njihovo osposobljavanje. Američki industrialci su to isto uvideli u odnosu na radnike: njima trebaju radnici koji mnogo zarađuju a malo rade, – da bi što više trošili i kupovali. To moraju uvideti ljudi iz grada: tražiće bogato i napredno selo, ne uplašene životinje i prosjake.

Eto šta čeka agrar: sve tešnji dodir sa industrijom, i sve veće izjednačenje sa gradom. Budućnost neće ukinuti industriju, nego će industrializovati poljoprivredu. Neće uništiti zemljoradnike, nego će ih osposobiti da bolje proizvode i da više troše. Neće srušiti gradove, nego će ih približiti prirodi, to znači

svežini i zdravlju. Neće zbrisati sela, nego će im doneti kulturu i ugodniji život. Takvu budućnost nose snovi pesnika i pronalasci tehničara; nju moraju pomoći reforme i ustanove agrarne politike.

STVARNI REGISTAR

Absentizam 128, 180, 199.

Agrar, važnost 1 i dalje; budućnost 433 i d.

Agrarizam 2, 25, 433-5.

Agrarna Banka (Privilegovana) 332.

Agrarna politika, suština 13; postanak i razvoj 33; 17-43; program 17, 52; zadaci 45-48; ideal 436, 437. u Jugoslaviji 64-67; strani pisci 14, 301; naši pisci 16, 289.

Agrarne zajednice 280, 331.

Agrarne reforme, uzroci 242–246; prethodne zaštitne mere 246; prava agrarna reforma 247; u Francuskoj 248; u Nemačkoj 249; u Austro-Ugarskoj 250; u Poljskoj 251; u Rusiji 251; u balkanskim zemljama 252, 267, 268; rezultati 253, 282; dovršenje 254; organi za sprovođenje 267, 270, 287, 360.

Agrarne stranke 421; velikoposednika 421: masovni pokreti 422; Zelena Internacionala 424; u Jugoslaviji 266, 428, 431; opšti pogled 430.

Agrarne carine 20, 26, 52, 421; u polu-industr. zemljama 173; u agrarnim zemljama 174; u Jugoslaviji 175.

Agrarni socializam 9, 129, 261, 264.

Administrativne mere 21, 362 i d.

Artel (ruski) 190, 398.

Baština. Vid. „Vlastelinsko imanje“

Beglučke zemlje 192.

Bežanje sa zemlje 57, 191, 212; veza sa agrar. reformom 212; uzroci 213; „vraćanje zemlji“ 215; lekovi 216; iseljavanje 217.

Biološki zakoni 88.

Boljševici 31, 60, 207, 263.

Bosna i Hercegovina, oslobođenje seljaka 36; agrarni problemi 64, 65; veliki posedi 265; poljoprivredni kredit 329; zadruge 389.

Bugarska, oslobođenje seljaka 34, 38; poljoprivredni kredit 321; seljački pokret 425. Vid. „Zemljor. Savez“.

Varanti 315, 318.

Veliki posed, u Starom Veku 18, 180; u Srednjem Veku 183, u Novom Veku 22, 199; u sadašnjosti 52, 128, 149, 157, 161, 198; kako unovčava 164; njegove osobine 200, 201, 202, 206; u Jugoslaviji 202.

Vino, loza 109; unovčavanje 170; vinogradarske i vinarske zadruge 402.

Vlaga 80.

Vlastelinsko imanje 181, 183, 242, 243.

Vodne zadruge 365, 398.

Vojvodina, oslobođenje seljaka 33; agrarni problemi 64, 66; veliki posedi 202, 265; poljoprivredni kredit 324; materialna kultura sela 353; zadruge 389.

Vojna krajina 33, 188, 191.

Voće 108, 170; voćarske zadruge 402.

Gazdovanje (poljoprivredno) 140 i d., ekstenzivno 96, 123; intenzivno 151 i d.; racionalno 152. Vid. „Sistemi gazdovanja“.

Geografija (agrarno-politička) 48, 49, 53.

Gnojiva, stajska 87; veštačka 88.

Gradovi, u Starom veku 17; u Srednjem Veku 18; u Francuskoj 27; njihov uticaj 97, 160, 161, 212, 259; budćnost 435, 437.

Dalmacija, agrarni problemi 64, 66; seljački pokret 266, 431; poljoprivredni kreti 324, 328; zadruge 389.

Danak u krvi 35.

Direktno gazdovanje 198 i d.

Dinamika i poljoprivreda 7.

Dodeljivanje zemlje 18, 181, 259; ideološke borbe na strani 261; ideološke borbe u našim zemljama 265; kako je vršeno 268, 287, 288; u Nemačkoj 269; u Rusiji 271M u Poljskoj 272; u Mađarskoj 273; u Čehoslovačkoj 273; u Rumuniji 274; u Grčkoj 275; u Vel. Britaniji 276; u Jugoslaviji 277– 281; rezultati 282; prigovori 283–289.

Domaćičke škole 350,351.

Dopunska zanimanja (seljaka) 100.

Država u Srednjem Veku 18; u Novom Veku 19; savremena 21, 45-48, 53-67, 433-437.

Državna imanja 61; „sovhozi“ 137; Belje 203; ugledna 353.

Državna Hipotekarna Banka 42, 325, 330, 331.

Društvo za izvoz zemaljskih proizvoda (privilegovano) 436.

Ekonomi (sreski) 351.

Elevatori 164, 167, 405.

Elektrifikacija 217; električne zadruge 393, 398.

Emfiteuza 207.

Ergele 346.

Žena (u poljoprivredi) 98, 350, 351, 414, 417, 418.

Živina 116, 408; unovčavanje jaja i živine 170; 408.

Žitarice 103; okopavanje 125; unovčavanje 164; zadružna prodaja 405.

Zadruga (kooperativa), definicije 375, 383; uslovi razvoja 378; i krvna zadruga 377, 378; nacionalni momenat 379; i socializam 380, 381, 382; i kapitalizam 382; i politika 409, 423, 425.

Zadruga (krvna) 34, 38, 136, 293; i kooperativa 377, 378.

Zadrugarstvo, zadružne industrije 63; zadružna država 63; zadružna prodaja 166. Vid. „Zadruga“.

Zajednički posed 256, u Srednjem Veku 181, 189; deljenje 25.

Zakup, vremenski 204; večiti 60, 207; pre agrarne reforme 206, 260; u Engleskoj 196, 206; nasledni 206; rentna dobra 207; cena njegova 301, 304; posle agr. reforme 248, 279; zakupničke zadruge 208, 394.

Zaštita seljaka 183, 246, 289.

Zgrade (poljoprivredne) 122, 132.

Zdravlje, i poljoprivreda 6; na selu 214; zdravstvene zadruge 394;

Zelena Internacionala 23, 424.

Zelenaštvo 128, 311, 315, 385, 390.

Zemljišne zajednice 256.

Zemljišni kapital 130.

Zemljište 82 i d., 130.

Zemljoradničke zadruge 375; postanak, suština, ciljevi 375; nabavljačke 384, 390; kreditne 384; proizvođačke 397; prerađivačke 399; prodajne 384, 405; društveni značaj 409, 435.

Zemljoradnički Savez bugarski 62, 425, 432.

Zirat Banka 329, 334.

Zone (geografske) 75, 79.

Industrializam 2, 433-435.

Industrijske biljke 104; unovčavanje 171.

Integracija (u poljoprivredi) 76, 143.

Intensivno gazdovanje 97, 151 i d.; uslovi 152; granice 154.

Interesna stopa 304, 311, 315, 320, 325.

Iseljavanje 37, 217.

Istovremena obrada (prinudna) 135, 182, 183, 258.

Ishrana (moderna) 233, 299.

Jugoslavija, zemljište 83; klima 143 ratarstvo 143; šume 100; pasivni krajevi 368; unovčavanje žitarica 167; unovčavanje stoke 169; unovčavanje voća 170; unovčavanje ind.

biljaka 171; carinska politika 176, 235; agrarna reforma 252; dodeljivanje zemlje 277–281; poljoprivredni kredit 324 i d.; poljoprivredne škole 339, 341, 343; poljopr. izložbe 358; melioracije 366; poljopriv. osiguranje 372, 374; kreditne zadruge 388; nabavljačke zadruge 392; prerađivačke zadruge 401; prodajne zadruge 407; zakupničke zadruge 393; selekcijske i kontrolne zadruge 404; poljopr. sindikati 415; poljopr. komore 419; seljačke stranke 428; neproduktivno tlo 83, 368; poljopr. kriza 228, 234-236.

Kapital (u poljoprivredi) 126 i d.; uloga 127; vrste 129; nosioci 134.

Kapitalistička eksploatacija, industrijska i finansijska 22; u poljoprivredi 51, 129, 140, 187, 195; njene nevolje 211 i d.; njeno kombinovanje sa seljačkom privredom 52, 302.

Katastar 258, 362.

Klasna Lutrija (Drž.) 42, 327.

Klima 78 i d., 143.

Kmetske zemlje 192.

Kolonat 180, 193, 210.

Kolonizacija 261; u Starom Veku 18, 20; u Nemačkoj 25; u Rusiji 30; u Srednjem Veku 187; zadruge za k. 408. Vid. i „Dodeljivanje zemlje“.

Komasacija 122, 125, 132, 257, 259.

Kolektivizam 128. Vid. „Socialisti“.

Komunizam, prvobitni 135; komunice 136. Vid. „Boljševici“.

Kontrolne zadruge 404.

Kreditne zadruge 133; Rajfajzenove 385; Šulce–Deličeve 385; kampeličke 386; razlike među zadrugama 387; u Jugoslaviji 388–390.

Kulture (u poljoprivredi) 94, 98; ekstenzivne 96, 123; intenzivne 96.

Kuluci 35, 182, 185.

Landšafti 20, 317, 325.

Latifundije 128, 138, 153, 180, 188.

Liberalizam 25, 328.

Libig (o iscrpljenosti zemljišta) 85.

Livade 101; deteline 102.

Lombardni kredit 133.

Mašine (poljoprivredne) 120, 125, 187, 202.

Međunarodni Institut (poljoprivredni) 11, 346.

Međunarodni kongresi (poljoprivredni) 11.

Melioracije 66, 67, 132, 304, 364; vodne zadruge 365, 398.

Merkantilizam 19, 27.

Minimalizam seljaka 431, 432.

Ministarstvo, Poljoprivrede 42,360, 361; za Agrarnu Reformu 267,270, 287, 360; za Ishranu i Obnovu Zemlje 360.

Mir (ruski) 29, 135, 184, 190.

Monopol (žita) 166.

Mrtve ruke (posedi) 137.

Nabavljačke zadruge 384, 390; potrošačke 391; opšte nabavljačke 391; specialne nabavljačke 393; u Jugoslaviji 392, 394.

Navodnjavanje 80, 87, 367; vodne zadruge 398.

Nagrade (u poljoprivredi) 363. Vid. „Poljoprivredne izložbe“.

Napolica. Vid. „Obrada na deo“.

Narodna Banka 326, 331, 334.

Nasleđivanje 65. Vid. „Očuvanje gazdinstva“.

Naturalna privreda 99, 159, 181.

Neproduktivno tlo (u Jugoslaviji) 83, 368.

Novčana privreda 99, 159, 181.

Obrada na deo 180, 209; zadružna napolica 393.

Obrtni kapital 133, 205.

Ogledne stanice. Vid. „Poljopr. zavodi“.

Odvodnjavanje 87, 365; vodne zadruge 365, 398.

Okružne štedionice, 42, 325.

Okućje 138, 260, 291, 294, 327, 328.

Opadajući prinos tla (zakon) 129, 154.

Ogranizovanje poljoprivrednika 22; poljopr. društva 24, 354; zemljorad. zadruge 375 i d.; poljopr. sindikati 411 i dr.; poljopr. komore 416 i d.; političko 421 i d.

Orientacija gazdinstva 141 i d. prirodni uslovi 141; saobraćaj; i tržišta 145; šef gazdinstva 148.

Oslobođenje seljaka, u našim krajevima 31, 33; u Engleskoj 26. Vid. i „Agrarne reforme.“

Otkup 281; fakultativni 281.

Očuvanje gazdinstva (seljačkih) 289; zaštita seljaka 183, 246, 289; regulisanje nasleđa 289, 292, 293; ograničenje prometa zemlje 290; rentna dobra 207, 260, 291; porodični minimum 291, 294.

Parcelisanje poseda 123, 268-277, 278, 287, 300.

Parcelni posed 197, 206, 260, 300.

Pašnjaci, brdski (suvati) 101; alpski 99, 101; nizinski 101.

Pečalbari. Vid. „Poljopr. radnici“.

Pijace. Vid. „Gradovi“.

Pićne biljke 74, 102.

Plodored. Vid. „Sistemi gazdovanja“.

Povratak na zemlju 215, 299.

Povrće 110, 170.

Podela rada, u porodici 98.

Poljoprivreda (u opšte), poreklo 68; od čega zavisi 75; faktori 77.

Poljoprivredna kriza 21, 227; u 19. veku 228, 421; svetska kriza 230; uzroci 232; lekovi 236, 237; mali posed u njoj 236, 297, 303; u Jugoslaviji 228, 234-236.

Poljoprivredna udruženja 24, 46, 354, 415.

Poljoprivredne zaklade 420.

Poljoprivredne izložbe 352, 356-8.

Poljoprivredne industrije 67, 100, 108, 359, 433-435, 437.

Poljoprivredne komore 67, 417 i d.

Poljoprivredne škole 96, 337 i d.; više 337; srednje 340; niže i specialne 341M zimske 342; produžne 343; domaćičke 350, 351.

Poljoprivredni dani 358.

Poljoprivredni zavodi, ogledni 344; kontrolni 344.

Poljoprivredni kredit 230, 262, 308 i d.; osobenosti 309 i d.; vrste 312 i d.; posedni, 313; hipotekarni, 314; melioracioni 314; obrtni 315; mobilarni 315; lombardni 316, 318; kolonizacioni 316; lični 318; u Francuskoj 319; u Nemačkoj 320; u Bugarskoj 321; u Italiji 322; u Rumuniji 323; u Rusiji 323; u Jugoslaviji 324 i d.; Zakon od 1925 331; Agrarna Banka, 332.

Poljoprivredni listovi 42, 225, 226, 346, 347, 423.

Poljoprivredni odbori 417, 420.

Poljoprivredni radnici 55, 56, 57, 58, 60, 218, 219 i d., 374; i zadruge 409; u Jugoslaviji 226; njihovi sindikati 413, 416; nadnice 301.

Poljoprivredni referenti (sreski) 352.

Poljoprivredni saveti 416, 417.

Poljoprivredni sindikati 411; sindikalno uređenje u Italiji 413; u Jugoslaviji 415.

Poljoprivrednici 95; kao proizvođači 4, 305, 06; kao potrošači 5, 303.

Poljoprivredno osiguranje 369 i d.; protiv grada 370; od pomora stoke 372; druge vrste 374.

Poljoprivredno predstavništvo 410 i d.; sindikati 411; komore 416; saveti 416; odbori 417, 420; političke organizacije 421; u Jugoslaviji 415, 419, 420, 429.

Poljska policija 364.

Poplave (zaštita od) 365; vodne zadruge 365, 398.

Populacija i poljoprivreda 3, 303; prenaseljenost 210.

Porezi (u poljoprivredi) 234.

Porodica (u poljoprivredi) 99, 297, 300: porodični minimum 291.

Potrošačke zadruge 168.

Potšumljavanje 100, 365.

Prezaduženost seljaka 230, 234, 333.

Premije za izvoz 363.

Preorientisanje gazdinstava 150.

Prerađivačke zadruge 399; mlekarske 400; klaničke 401; voćarske 402; vinogradarske 402; uljarske 402; ruzmarinske 403; pirinčarske 403; mlinarske 403; pletarske 403; u Jugoslaviji 401, 402, 403.

Priroda (u poljoprivredi) 77, 78, i d.; zavisnost od 140, 141 i d., 154.

Prodajne zadruge 166, 169, 405; uslovi za razvijanje 405; u Jugoslaviji 407; žito 405; stoka i meso 407; ind. biljke 407; živina i jaja 408.

Proizvođačke zadruge 397; kolhozi 398; arteli 398; poljopr. komune 398.

Pronija. Vid. „Seljačka imanja“.

Prosveta i kultura (u poljoprivredi) 335 i d.

Prosvetne zadruge 354.

Psihologija seljaka. Vid. „Seljač. gazdinstvo“, „Seljaci“, „Poljoprivrednici“, „Dinamika“.

Putna nastava 351.

Putovanja poljoprivrednika 358.

Pčele 116,117.

Rad (u poljoprivredi), intenzifikacija 90; i d., 124; specializacija 98 i d.; štednja 118 i d.; kultura 305.

Radna obaveza, opšta u Bugarskoj 62; za vreme rata 93.

Radni kapital 131.

Radničko pitanje. Vid. „Poljoprivredni radnici“.

Racionalno gazdovanje 124, 151 i d.; na vlastelinskom imanju 186.

Revolucija, francuska 28, 248; ruska 30, 266, 301; agrarna 267, 282.

Rentna dobra 207, 260; rentne banke 270.

Reoni (u poljoprivredi) 144, 301, 345.

Romantizam i poljoprivreda 20, 25, 26.

Saobraćaj (u poljoprivredi) 99, 145, 160, 163, 171, 217.

Savez Zemljoradnika 429, 431.

Svetlost 81. Vid. „Selo i grad.“

Svetski rat 21, 27, 30, 241-2, 267, 301.

Svilena buba 117.

Svojina (u poljoprivredi), u opšte 13; zajednička 134; plemenska zajednica 135; seoska zajednica 135; kućna zajednica 135; državna 136; privatni posed 138; dejstvo na seljake 298; pretvara se u funkciju 306.

Segregacija 255, 258, 267.

Selekcijske zadruge 403; stočarske 404; konjarske 404; živinarske 404.

Selo, njegovo stanje 213 – 215; podizanje njegovo 216; socialni i kulturni nivo 347 i d., materialna kultura 355; grupna svest 380; spoljni oblik 41, 356.

Selo i grad 18, 38, 39, 45, 140, 377, 380.

Seljaci, kroz istoriju 239; u Srednjem Veku 184, 186; u Novom Veku 244, 246; danas 298, 430 – 432. Vid. „Seljačko gazdinstvo“.

Seljačka banka (ruska) 30, 271.

Seljaka imanja 182, 242, 243.

Seljačke bune 18, 22, 23, 29, 32, 43, 191, 244.

Seljačke Stranke. Vid. „Agrarne stranke“.

Seljački pokret 10, 23. Vid. „Agrarne stranke“.

Seljačko gazdinstvo (porodično), u opšte 23, 51, 97, 124, 129, 140, 146, 157, 197, 240; njegovo stvaranje vid. „Agrarne reforme“ i „Dodeljivanje zemlje“ njegovo očuvanje, vid. „Očuvanje selj. gazdinstava“; misterija njegova 296; nauka o njemu 299 – 305; kao potrošač 303, 304; kao proizvođač 305, 306; njegova neracionalnost 307; njegovo unapređenje 308 i d. i umetnost 305; budućnost 433 – 437.

Seme, čišćenje, sortiranje 126; selekcionirano 176, 363.

Seoski koševi 325.

Sistemi gazdovanja 69.

Slobodni seljaci 32, 36, 189, 426. Vid. „Vojna krajina“.

Slovenija, oslobođenje seljaka 33; agrarni problemi 66; veliki posedi 202, 265; poljoprivredni kredit 328; elektrika na selu 353; zadruge 388; seljač. pokret 429.

Službenosti (ukidanje) 257.

Socialisti 25, 31, 54, 199, 262, 266, 432.

Socialna agronomija 96, 337, 348.

Socialni i kulturni rad na selu 347 i d.; socialna agronomija 348; propaganda rečju 349; putna nastava 351; veterinara 350; propaganda primerom 352; organizacija 354; materialna kultura sela 355.

Specializiranje 99.

Sprave (poljoprivredne) 120, 174.

Srbija (južna), oslobođenje seljaka 36, sistemi gazdovanja 71; klima 80, 81; poljoprivredni kredit 329.

Srbija (severna), oslobođenje seljaka 34, 37; raspored poseda 265; nasleđivanje 293; okućje 294; poljoprivredni kredit 325 i d.; materialna kultura sela 40, 356; zadruge 390; polj. komore 419; Seljačka Sloga 429; Savez Zemljoradnika 429.

Stoka, u opšte 108; konji 112; goveda 113; ovce 114; koze 100, 115; svinje 116; unovčavanje 108; zadružna prodaja 407.

Stočarstvo, u opšte 74, 99; moderno 157; u krizi 235.

Tekući računi (u poljoprivredi) 133, 316.

Telefonske zadruge 393.

Tehnika (poljoprivredna) 20, 78, 119 i d., 156.

Tinenovi krugovi 75, 145.

Toplota 79.

Trgovina. Vid. „Unovčavanje“.

Trošarina 177.

Ugledna dobra 125, 137, 351, 353.

Unovčavanje (poljoprivrednih proizvoda), razmere 158 i d.; oblici 162 i d.; predmeti 164 i d.; termisnka trgovina 165; standardizovanje proizvoda 167; kanadski pools 55, 165; monopol 166.

Uprava Fondova. Vid. „Drž. Hip. Banka“.

Feudalni sistem 22, 179 i d.; koreni u Starom Veku 180; razvoj u Srednjem, dekadencija u Novom Veku 181.

Fideikomisi 138, 188, 267, 268.

Fiziokrati 20, 27, 244, 434.

Hrvatska i Slavonija, oslobođenje seljaka 32; agrarni problemi 64, 66; veliki posedi 202, 265; selj. pokret 266, 429; krvna zadruge 294; okućje 295; poljoprivredni kredit 324, 328; materialna kultura sela 355; zadruge 389.

Carinska politika 67, 176, 235, 435.

Cene, zemljištu 131, 297, 304; za produkte vid. „Unovčavanje“.

Crkvena imanja 287. Vid. „Mrtve ruke posedi“.

Crna Gora, agrarni problemi 65, 66, 293; poljoprivredni kredit 330: zadruge 390.

Čitluk-sajbije 35.

Šef gazdinstva 97, 148 i d, 153. 298, 307.

Šuma 73, 100; šumske zadruge 399.